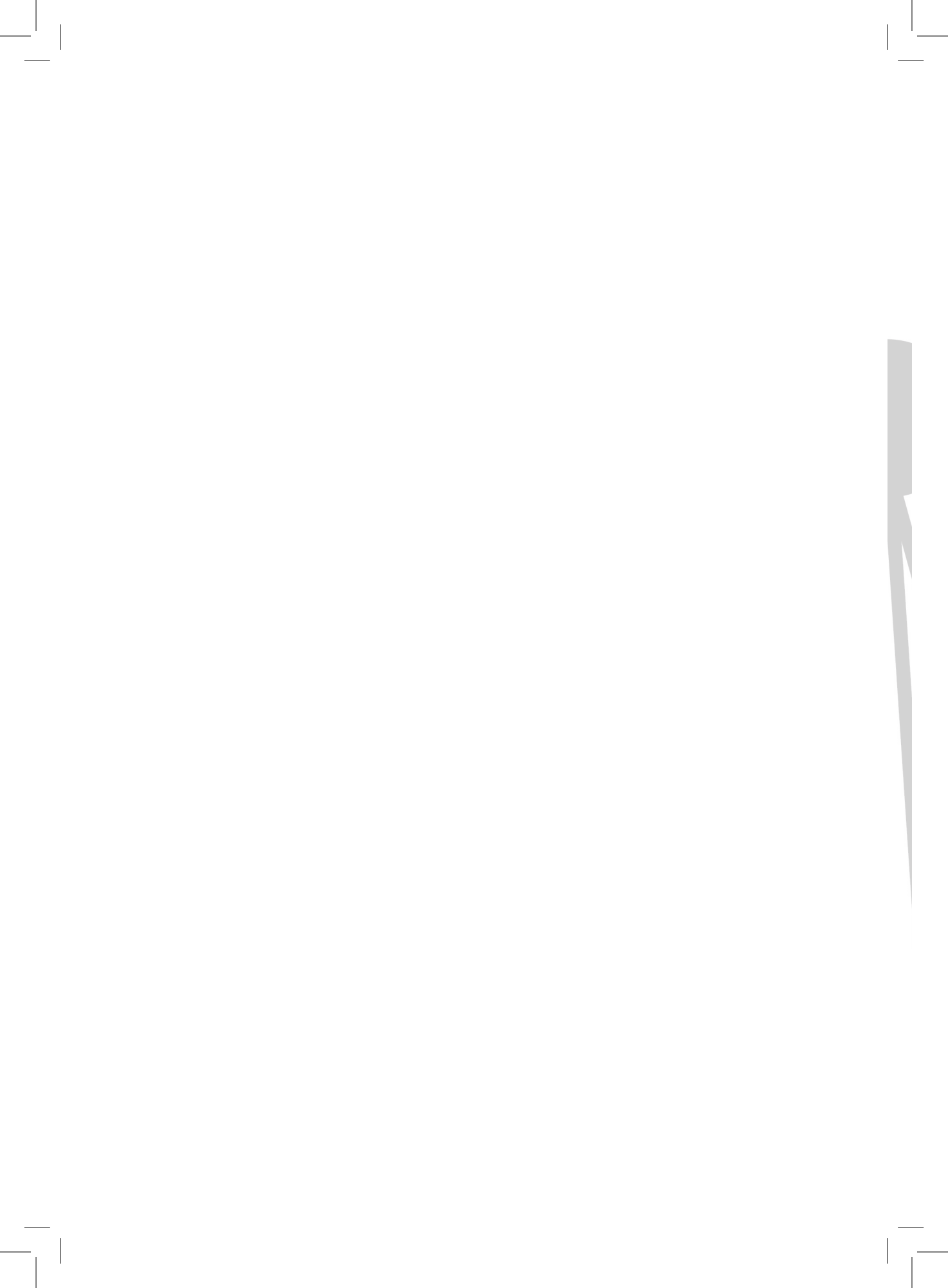
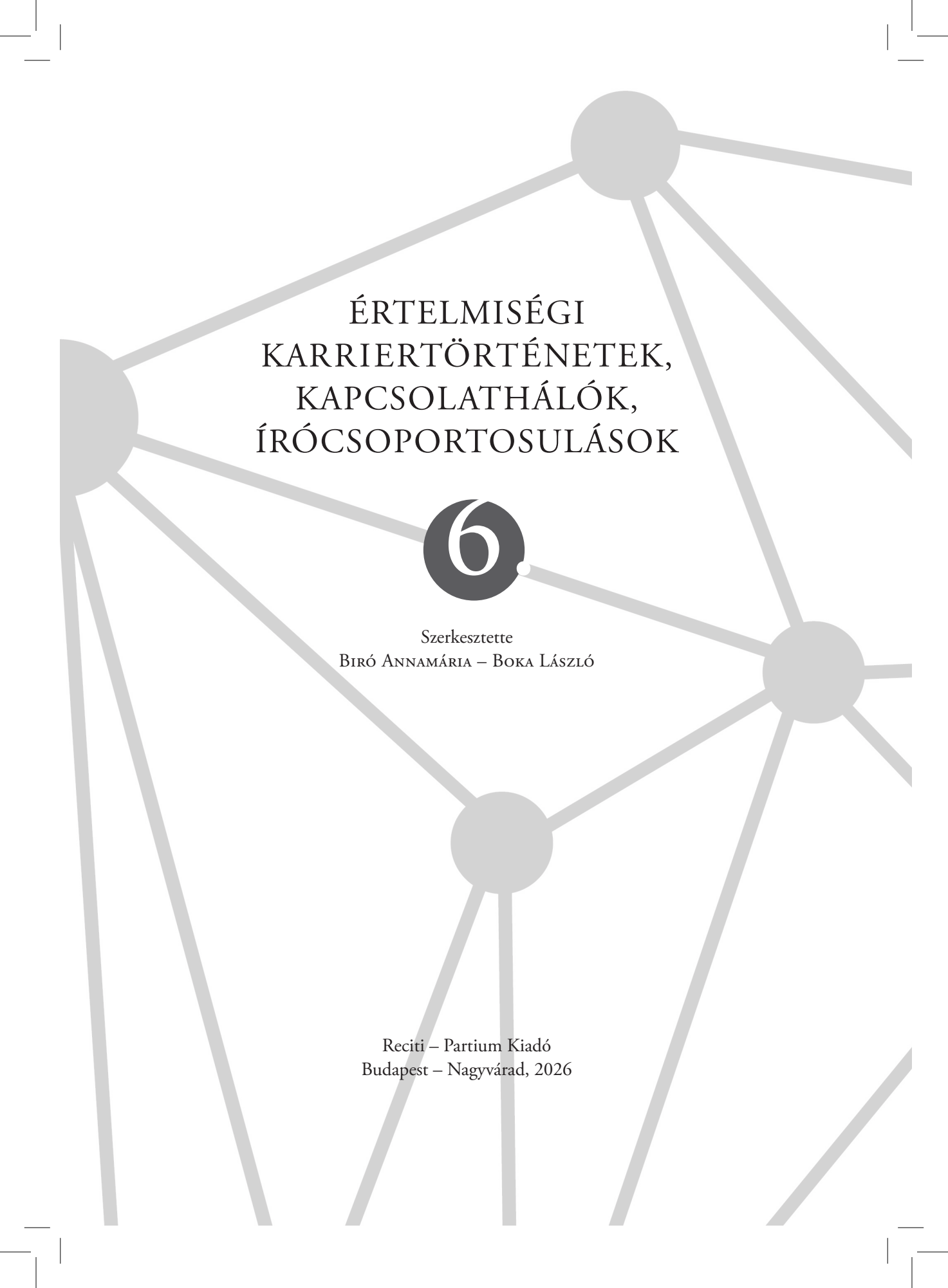

ÉRTELMISÉGI
KARRIERTÖRTÉNETEK,
KAPCSOLATHÁLÓK,
ÍRÓCSOPORTOSULÁSOK

ÉRTELMISÉGI KARRIERTÖRTÉNETEK, KAPCSOLATHÁLÓK, ÍRÓCSOPORTOSULÁSOK

6.

Szerkesztette
BIRÓ ANNAMÁRIA – BOKA LÁSZLÓ

Reciti – Partium Kiadó
Budapest – Nagyvárad, 2026

A kötet a Partiumi Keresztény Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi tanszéki csoportja és az ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet együttműködésében, közös kiadásban valósult meg.

ELTE | HTK
IRODALOMTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

Könyvünk a Creative Commons

Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc

(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)

feltételei szerint szabadon idézhető, sokszorosítható.

ISSN 2559 2548

ISBN 978 963 672 054 4

978 963 672 055 1 (pdf)

Grafikai terv: Vincze Judit, Voiticsek Ilona

Tördelés: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomdai munkálatok: Fellini Kft.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	9
--------------	---

Értelmiségkutatás és professzionalizáció

KELLER MÁRKUS

PROFESSZIÓK ÉS AUTONÓMIA

Elméleti modellek és közép-európai fejlődési utak	17
---	----

Csoportosulások, nemzedéki viszonyhálók, karriertörténetek

EGYED EMESE

SZERZŐ(K)? SZERKESZTŐ(K)?

Az enyediek <i>Próbája</i> 1792-ből	33
---	----

BIRÓ ANNAMÁRIA

MAGYAR REGENYÍRÓNŐK KÍSÉRLETEI PRÓZANYELVÜK

KIALAKÍTÁSÁRA 1860 ÉS 1870 KÖZÖTT	49
---	----

BÉRES NORBERT

A SZEMTANÚ ÉS AZ EMLÉKEZŐ

A reformkori Pest-Buda kulturális, társasági és hétköznapi élete

19. századi önéletírásokban	91
-----------------------------------	----

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

AZ ÁRPÁDI ARANYALMA

Arany János első alkalmi verse (1828/1829)	117
--	-----

TARTALOMJEGYZÉK

BUDA ATTILA	
A MAGYAR KÖNYVSZEMLE SZAKLAPPÁ VÁLÁSA, 1876–1900	141
LOCKER DÁVID	
A „KRÚDY-SZEKTA”	
Krúdy-kultusz a <i>Nyugat</i> második nemzedékében	151
TVERDOTA GYÖRGY	
„EGYÜTTESÉN A FRANCIA NÉPFRONT MINTÁJÁRA”	
A <i>Szép Szó</i> közösségsszervezése	171
BOKA LÁSZLÓ	
„EGYIK MÁR JAVÁBAN ÚTON VAN, A MÁSIK MOST INDULT”	
Generációs seregsszemle és változó transzilvanizmus-elgondolások	
két antológia határolta térben	181
VÖLGYESI ORSOLYA	
LEGALITÁSBÓL AZ ILLEGALITÁSBA	
Papi és szerzetesi életutak a kommunista diktatúra éveiben	209

Egyéni hálózatok, kapcsolatrendszerek

SZILÁGYI MÁRTON	
IRODALMI ÉRDEM VAGY ISKOLAI VÉGZETTSÉG?	
Arany János társadalmi mobilitása mint esettanulmány	233
MÉSZÁROS GÁBOR	
EGY POLITIKAI DAL HATÁSA	
Titkosrendőrségi jelentések mint karriertörténeti források	249
FILEP TAMÁS GUSZTÁV	
KEMÉNY ZSIGMOND UTOLSÓ ERDÉLYI ÉVTIZEDÉRŐL, 1837–1846 ...	259
SZAJBÉLY MIHÁLY	
BERZEVICZY ISTVÁN UNGVÁRI RENDŐRKAPITÁNY ESETE	
A MAGYAR IRODALOMMAL	271
MERCs ISTVÁN	
„...EGYFAJTA A FAJUNK”	
Ady Endre és Kaffka Margit	281

TARTALOMJEGYZÉK

ALBU-BALOGH ANDREA

OLTYÁN SÁNDOR, KERESZTURY SÁNDOR,
ALEXANDRU OLTEANU ÉS AZ IGNOTUS-ÜGY

Keresztury Sándor szerepe az Ignotus elleni erdélyi sajtópolémiában 291

SZÉCHENYI ÁGNES

H. BALÁZS ÉVA TÖRTÉNÉSZ PÁLYAORIENTÁCIÓJÁNAK
KIALAKULÁSA

Előmunka egy készülő monográfiához 315

SZÁVAI DOROTTYA

JEAN STAROBINSKI, AZ ORVOS FILOLÓGUS

Egy kettős nemzetközi karrier története az orvostudomány
és az irodalomtudomány metszéspontjában 341

DECZKI SAROLTA

EGYSZEMÉLYES ÖSSZMŰVÉSZETI PROJEKT

Kabai Lóránt pályájáról 351

ELŐSZÓ

Az Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások című irodalom- és társadalomtörténeti konferenciasorozat legutóbbi, hatodik állomásának szerkesztett anyagát adja közre jelen kötet. A 2013-ban újtárá indított sorozat az elmúlt közel másfél évtizedben számos aspektusból hézagpótlónak mutatkozott, mára pedig jelentős eredményeket tudhat maga mögött, elég, ha csupán a hálózatzelméletek időközbeni felfutására, humán- és társadalomtudományokban történt komolyabb hasznosulására gondolunk. Az ehhez köthető egyéni vagy csoportos karrierformák vizsgálata számos tanulsággal szolgált, s még inkább hangsúlyossá váltak, kihívásokkal szembesültek az egyes diszciplínákon belüli professzionalizációs, szakmákhoz köthető hivatásrendi kérdéskörök (akár ezek múltbéli alakzataira, akár a 20. századi formáira vagy épp a rendszerváltást követő évtizedekre és az utóbbi évekre gondolunk), melyek a konferenciasorozat utolsó állomásaitól, az utóbbi négy-öt évben kezdték hangsúlyosan kiegészíteni az eredetileg is sok szálon összefonódó, hármas tagoltság mentén felépített tematikát. A szakmai hálózatok formálódásának és hatásfokának kérdése vagy magának az alapkérdésnek, tehát az értelmiség változó, történeti fogalmának a vizsgálata komoly kihívásokkal szembesítette az utóbbi évtizedekben a felkért előadókat, kutatókat, akik remek esettanulmányokban világítottak rá a fenti kérdéskörök bonyolult összefüggéseire, történeti perspektíváira. Sorozatunk előző öt kötete jó példája annak, hogy egy remek kezdemény milyen szakmai és emberi támogatásokra lelhet a Kárpát-medencei kutatóközösségekben, milyen fokozott érdeklődés övezi, s alkalomról alkalomra milyen sok érdeklődőt tud vonzani, mennyi fehér folt vár(t) még feltárásra, s az ezek mentén történő kutatások hogyan bővítették, tágtították, formálták és egészítették ki az eredeti elképzeléseket,

termékeny vitákkal segítve a konferencia egyes etapjai mentén megszülető tanulmányokat.

A történeti perspektívák sokasága mellett az iniciátorokat, az ülásszakok megálmodóit és szervezőit olykor a jelen kihívásai is komoly nehézségek elé állították. Túl a szakmai, szervezési kérdéseken és az örökös forrásszerzési hajszákon, pályázati hajtűkanyarokon, mára e konferenciasorozat története is egyfajta látteletté vált. A nemzetközi együttműködéssel létrejött, két évente zajló konferenciák termékeny eszmecseréinek a nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetem ad otthont, mintegy jelképes földrajzi csomópontként a Kárpár-medencei kutatók számára. A rendezvény társszervezője viszont a kezdetektől a budapesti MTA Irodalomtudományi Intézet volt, amely jelentős rangot biztosított induláskor a sorozatnak. E rang vagy akár „tudományos patina” igen fontos hitelességi kérdésnek is számított, hiszen egy viszonylag fiatal, a közelmúltban megalakult magyar nyelv- és irodalomtudományi tanszék egyik vezető kutatási irányának adott kellő súlyt, elismerést, lehetőséget. Csakhogy az MTA egykori szervezeti keretei közé tartozó kutatóintézetek és kutatóhelyek fenntartása, irányítása és működtetése 2018 után nyíltan a nagypolitika befolyása alá került: a korábbi kormányzat tüzzel-vassal átszervezte a legfontosabb műhelyeket, visszafordíthatatlan károkat okozva többek között a nemzetközi tudományosságban elért „branding” terén is. Az idén 70. évébe lépő fővárosi kutatóintézményt az utóbbi években számtalanszor átkeretezték, átnevezték, működését nem egy ponton ellehetetlenítették. Előbb leválasztották az MTA-tól, aztán pár évig ELKH néven egy új kutatóközpont egyikébe olvasztották, később azt is átszervezték, így egészen 2025 szeptemberéig (épp a konferenciánk előtti hetekig) a HUN-REN (Hungarian Research Network) Bölcsészettudományi Kutatóközpont alintézményeként működhetett, nem egy ízben a legalapvetőbb szakmai és gazdasági autonómia nélkül, végül 21 másik, nyíltan kivéreztetni akart bölcsész- és társadalomtudományi intézettel együtt, legfelsőbb politikai döntés alapján az Eötvös Loránd Tudományegyetemhez „csatolták”. Abba a helyzetbe kerültünk, hogy a 2025 szeptemberében szervezett konferenciát megpályázni még a HUN-REN égisze alatt, megvalósítani viszont már az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja név alatt tehettük, a nyugodt kutatómunka legcsekélyebb feltételeinek biztosítása nélkül. Meglehet, a sorozat következő kötete már ismét MTA név és brand alatt valósul majd meg, tudománypolitikai szempontból ez is egy

szomorú mementó, látélet, amelyhez képest a PKE mint szakmai megvalósító és lebonyolító szilárd pontnak látszott...

E szervezeti fonáságokat leszámítva 2025 szeptemberében a legkomolyabb szakmai munkával igyekeztünk háttérrel biztosítani a konferenciasorozat által felvetett kérdéskörök termékeny diszkussziójához: az egyéni vagy csoportos irodalmi karriertörténetek kutatásához, a kapcsolathálók feltérképezéséhez és a mindenkori értelmiségi szerepkörök értelmezéséhez. A korábban bevált jó gyakorlatok szerint fenntartottuk a sorozat interdiszciplináris jellegét, hiszen az értelmiségkutatás és a karriertörténetek vizsgálata az irodalom- és művészet-szociológiának, a társadalomtörténetnek és a megújuló történettudománynak is kiemelt témája. A tematikai sokszínűség mellett a különböző időszakokból származó modellek és esettanulmányok most is szerencsésen biztosították a távlatos perspektívát, ugyanis, mint korábbi köteteink is hangsúlyozták, nem mindegy, hogy valaki kora újkori, netán 19. vagy 20. századi modelleket vizsgál, ahogyan az sem, hogy az *értelmiségi* tág fogalomkörének korról korra változó megítéléseiben a társadalmi hatáskörre és felelősségre hogyan kérdez rá. Bármelyik irányból is közelítünk, úgy gondoljuk, ezek hozzásegíthetnek bennünket az értelmiségi szerepkörök módosuló irányainak jobb megértéséhez, a cselekvési módok 20. századi fokozatos beszűkülésének egyes stációitól a jelenig vezető útig, ezen belül pedig ahhoz, hogy rámutassunk azon kihívásokra és/vagy akadályokra, amelyek szűkebben az irodalommal, irodalomtörténettel foglalkozókat érik a társadalmi, vagy a mediális és professzionalizációs sémák változásai közepette.

2025 egyúttal MTA 200 emlékévként is volt, ennek égisze alatt a háromnapos konferencia egyik délutáni szekcióját Nagyváradról a közeli Nagyszalontára helyeztük át, Arany János szülővárosába. A konferencia gazdag kísérőrendezvényei (könyvbemutató, városi séta, tárlatlátogatás, kortárs irodalmi est, zenei est és borkóstoló) részben szintén ehhez igazodtak. A két felkért plenáris előadó ezúttal prof. dr. Keller Márkus történész, szociológus, illetve prof. dr. Szilágyi Márton voltak. Előbbi a professzionalizáció társadalomszociológiai és történettudományi kérdésköreivel foglalkozott, utóbbi Arany János, az MTA egykori főtitkára társadalmi mobilitásáról nyújtott átfogó képet. Mellettük 17 további előadás írott, szerkesztett változata került végül kötetünkbe, ezeket nem kronológiai szempontok szerint, hanem a meghirdetett tematikus tagolásokra figyelve rendeztük a kötetbe.

A tanulmányok módszertanilag is sokszínű korpuszt alkotnak, amelyben az eszmetörténeti, irodalomtörténeti, társadalomtörténeti és kultúratudományi megközelítések egymást kiegészítve járulnak hozzá az értelmiségi szerepek és hálózatok összetett értelmezéséhez. Az előző kötetekhez hasonlóan elméleti megközelítések felől olvassuk újra az értelmiségkutatást és professzionalizációt, jelen esetben Keller Márkus tanulmánya utóbbi elméleti modelljeit tekinti át, különös figyelemmel az autonómia fogalmának történeti változásaira és a közép-európai fejlődési utak sajátosságaira. Ezt a második tematikus egység kilenc tanulmánya követi, melyek különböző csoportosulásokat, nemzedéki viszonyhálókat és karriertörténeteket vizsgálnak. Egyed Emese a nagyenyedi diákok *Próba* (1792) című kötetének elemzésén keresztül a korai magyar irodalmi csoportosulások szerzői és szerkesztői együttműködéseinek működését vizsgálja, nem feledkezve meg a korszak hasonló szervezkedéseinek összevetéséről sem. Biró Annamária a magyar regényírónőket veszi számba, és az általuk írt szövegek szoros olvasásával az 1860 és 1870 közötti prózanyelvi kísérleteket mutatja be, feltárva a női szerzők önálló elbeszélői nyelvének kialakulását, figyelve a jelzett évtizedben keletkezett regények alakulástörténetére és narrációs változataira. Béres Norbert a reformkori Pest–Buda kulturális és társadalmi világát önéletírások tükrében rekonstruálja, különös tekintettel az emlékezés és a szemtanúság viszonyára, forrásait igyekszik a sokszínűség jegyében összeválogatni. Csörsz Rumen István Arany János első alkalmi versének keletkezéstörténetét és irodalomtörténeti jelentőségét vizsgálja, ezzel pedig nemcsak az évfordulós Arany-szakirodalomhoz járul hozzá egy lényeges elemzéssel, hanem az alkalmi költészet kutatásának fontosságára is felhívja a figyelmet. Buda Attila a legrégibb, folyamatosan megjelenő magyar folyóirat, egyúttal a világ legelső könyvtörténeti lapja, a *Magyar Könyvszemle* szaklappá válásának folyamatát elemzi tanulmányában, bemutatva a tudományos nyilvánosság intézményesülésének fontos állomásait. Írása a folyóiratok kiterjedt működési területeire is rámutat, ezzel közelítve Tverdota György elemzéséhez, aki a *Szép Szó* körének közösség szervező törekvéseit interpretálja a népfront eszméjének kontextusában. Locker Dávid a *Nyugat* második nemzedékének Krúdy-kultuszát vizsgálva tárja fel az irodalmi kultuszépítés közösségi mechanizmusait, rendkívül érdekes és hatásos szöveghelyekre mutatva rá az általa tárgyalt szerzők életműveiben. Ezek összeolvasása generációs mintákat is kirajzol, ahogyan Boka László tanulmánya is, amely két irodalmi antológia

összevetésével mutatja be a generációs önértelmezések és a transzilvanizmus változó koncepcióit a két világégés között. A transzilvanizmus fogalmának vizsgálata különösen fontos lehet, hiszen a közbeszédben egyre inkább egyneműsítő törekvések jelentek meg a fogalom használatával kapcsolatban. A tematikus blokk utolsó tanulmánya az eddigi konferenciákon elhanyagolt terület jelentőségére hívja fel a figyelmet, Völgyesi Orsolya ugyanis papi és szerzetesi életutakon keresztül vizsgálja a kommunista diktatúra időszakának kényszerű pályamódosításait és alkalmazkodási stratégiáit.

A harmadik tematikus egység egyéni hálózatok csomópontjait, egyes személyeket vizsgál ugyan, de a tanulmányok az egyén karriertörténetén vagy kapcsolatrendszerén keresztül a korszakra jellemző modelleket is kirajzolnak. Ezt teszi nagyon aprólékos adatokból felépített tanulmányában Szilágyi Márton is, aki Arany János társadalmi mobilitásának példáján keresztül elemzi az iskolai végzettség és az irodalmi teljesítmény kapcsolatát egyrészt a költő egyéni életútjában, másrészt általánosan egy akadémikusi életút 19. századi viszonyainak ismertetésével. Mészáros Gábor egy politikai dal recepcióját és a titkosrendőrségi jelentések karriertörténeti forrásértékét állítja vizsgálata középpontjába innovatív módon, miközben új forráscsoportokat von be a karriertörténetek vizsgálatának módszertanába. Filep Tamás Gusztáv tanulmánya Kemény Zsigmond erdélyi éveinek kapcsolatrendszerét és pályaalakulását értelmezi új összefüggésekben, Szajbély Mihály pedig Berzeviczy István rendőrkapitány és a modern magyar irodalom századelős kapcsolatán keresztül világít rá az irodalom és a közigazgatás érdekes metszéspontjaira.

Ezek a kevésbé ismert életutak vagy életútszegmensek a további tanulmányokban kiegészülnek ismert kapcsolattörténeti momentumokkal is, ámde ezek is új megvilágításba kerülnek. Mercs István Ady Endre és Kaffka Margit kapcsolatát elemzi, feltárva az alkotói rokonság és a személyes kapcsolatháló összefüggéseit, Albu-Balogh Andrea pedig az Ignatus-ügy erdélyi sajtóvitájában Keresztury/Olteanu Sándor/Alexandru szerepét rekonstruálja úgy, hogy ennek a több identításkomponensű szerzőnek a jelentőségére és pályája politikai kontextusaira is felhívja a figyelmet, atipikus nemzeti identitásokat bemutatva a 20. század első felében. Széchenyi Ágnes H. Balázs Éva történeti pályaaorientációjának kialakulását követi nyomon egy készülő monográfia átfogó előtanulmányaként, érzékletes – eddig nem ismert – naplófeljegyzésekkel mutatva rá a tör-

ELŐSZÓ

ténészi pályát preferáló fiatal lány tudatos választásaira. Szávai Dorottya Jean Starobinski kettős – orvosi és filológusi – életművét mutatja be mint a nemzetközi tudóskarrier sajátos modelljét. A kötet utolsó tanulmányának írója Deczki Sarolta, aki korán távozott kortársunk, Kabai Lóránt pályáját egy egyszemélyes összművészeti projektként értelmezi, rámutatva az életmű műfaji és médiumközi sokszínűségére, ugyanakkor annak a politikai közegnek a felelősségét is firtatva, amely lehetetlenné tette az életpálya sikeres kiteljesedését.

Úgy véljük, e mostani kötet sikeresen folytatja és új szempontokkal is gazdagítja a 12 évvel ezelőtt útjára indított sorozatot: a tanulmányok az értelmiségi pályák, kapcsolathálók és közösségsszerveződések történeti változatait értékes esettanulmányokban vizsgálják a professzionalizáció elméleti kérdéseitől a csoportidentitásokon át az egyéni életutakig.

A szerkesztők

Értelmségkutatás és professzionalizáció

KELLER MÁRKUS

PROFESSZIÓK ÉS AUTONÓMIA

Elméleti modellek és közép-európai fejlődési utak

De mégis dicsőséggel koszorúsan
Indulsz a halotti sötét felé,
Mert nem sorvasztott a nehéz kór,
S kard nem ütött rajtad sebet,
A saját törvényed visz, s a halandók
Közt egyedül mégy élve az Alvilágba.
(Szophoklész: *Antigoné*,
Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása)

1. Bevezetés

Szophoklész *Antigoné* című tragédiája az autonómia egyik legkorábbi és mindmáig hatásos megfogalmazását nyújtja. Antigoné alakja nem a törvényekkel szembeni önkényes lázadás megtestesítője, hanem sokkal inkább annak az autonómiának az archetípusa, amely saját, belsőleg legitimált törvényhez való hűséget jelent. Amikor Antigoné Kreón parancsával szemben eltemeti testvérét, nem a rend tagadását választja, hanem egy magasabb rendűnek tekintett normarendszer követését, még akkor is, ha ennek következménye a halál.

Ez a mozzanat világosan elkülöníti az autonómiát az anarchiától. Az autonóm cselekvés nem a szabályok hiányát, hanem éppen ellenkezőleg: a szabályok tudatos, reflektált és erkölcsileg megalapozott választását jelenti. Antigoné „saját törvénye” nem privát önkény, hanem olyan normatív elköteleződés, amely

szembehelyezkedhet a pozitív joggal, de nem a renddel mint olyannal. Ebből a perspektívából az autonómia mindig kockázatos: hordozza a szankció, a marginalizálódás vagy akár a pusztulás lehetőségét is.

Ez az értelmezés különösen termékenynek bizonyul a modern hivatások és az értelmiségi szerepek elemzése szempontjából. A professzionális autonómia sem azt jelenti, hogy a hivatások képviselői kívül állnának a társadalmi szabályozáson, hanem arra ad lehetőséget, hogy döntéseiket elsősorban saját szakmai tudásuk, belső normáik és etikai elkötelezettségük alapján hozzák meg. Az autonómia tehát nemcsak jogi vagy szervezeti kérdés, hanem morális és kulturális viszony is, amelynek archetipikus megfogalmazását Antigoné alakjában ragadhatjuk meg.

A professzionalizációs szakirodalom szerint a hivatások (professziók) egyik legfontosabb jellemzője az autonómia. A különböző hivatások történetét tanulmányozva az is hamar világossá válik, hogy az autonómia kérdése mint vizsgálatra érdemes dimenzió nem pusztán a kutatók által utólagosan, valamely professzió vizsgálatakor kidolgozott szempont, hanem újra és újra felbukkan a hivatásokról szóló korabeli eszmecserékben, diskurzusokban is, és befolyásolja a hivatások tagjainak, szervezeteinek cselekedeteit.

A modern társadalmakban az autonómia a professziók szempontjából elsősorban funkcionális jelentőséggel bír. A hivatások – mint az orvoslás, a jog vagy az oktatás – olyan tevékenységeket látnak el, amelyek magas fokú szakértelmet, nehezen ellenőrizhető tudást és etikai felelősséget feltételeznek. E tevékenységek esetében a laikus ellenőrzés korlátozottan érvényesíthető, ezért a társadalom kénytelen bizonyos mértékű döntési szabadságot, vagyis autonómiát biztosítani a szakemberek számára.

Ebből fakadóan az autonómia nem pusztán a társadalom számára fontos feladat ellátáshoz kapcsolódó kiváltság, hanem strukturális szükségszerűség. Lehetővé teszi, hogy a hivatások képviselői szakmai tudásuk és etikai normáik alapján hozzanak döntéseket, függetlenül az állami, piaci vagy közvetlen kliensoldali nyomástól. Ugyanakkor ez az autonómia mindig feltételes: társadalmi legitimitációhoz, intézményi keretekhez és folyamatos bizalomhoz kötődik. A következőkben azt tekintjük végig, hogy a professzionalizációs elméletek miként értelmezték ezt az autonómiát, és milyen szerepet tulajdonítottak neki a hivatások kialakulásában és működésében. A tanulmány célja annak bemutatása, hogy

a professzionális autonómia történetileg változó jelenség, amelynek értelmezése csak a professzionalizáció különböző elméleteinek és a közép-európai fejlődési utaknak az együttes figyelembevételével lehetséges.

2. Az autonómia szerepe a professzionalizációs elméletekben

2.1. A professzionalizációs gondolkodás történeti kontextusa

A professzionalizációs elméletek nem időtlen kategóriákból indultak ki, hanem konkrét történeti és társadalmi problémákra kerestek választ.¹ A 19–20. század fordulóján végbemenő modernizációs folyamatok – iparosodás, urbanizáció, a munkamegosztás elmélyülése és az állami funkciók kiterjedése – új foglalkozási és társadalmi szerepeket hoztak létre. Ezeket a különleges jogokkal és kötelességekkel felruházott társadalmi pozíciókat hivatásoknak kezdték nevezni. A társadalom változását érzékelő szakembereket az foglalkoztatta, miként és miért váltak egyes foglalkozások kiváltságos hivatásokká, és hogyan alakult át társadalmi státuszuk.

A két világháború közötti időszak eseményei, az akkor bekövetkező társadalmi változások különösen élessé és izgalmassá tették ezt a kérdést. A nagy gazdasági világválság megrendítette a szabadpiaci mechanizmusokba vetett hitet, miközben a Szovjetunió állami-bürokratikus modellje alternatívát kínált a kapitalizmussal szemben. Az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában egyre nagyobb figyelem irányult azokra az intézményi megoldásokra, amelyek a piac és az állam között helyezkedtek el. Ebben a kontextusban a hivatások és a hivatásokra épülő társadalom „harmadik utas” megoldásként jelentek meg: a hivatások olyan szakértői csoportoknak tűntek, amelyek erkölcsi elkötelezettségük és tudományos tudásuk révén képesek közérdekű feladatokat ellátni, a piac és az állam között közvetíteni, kapcsolatot teremteni.

A professzionalizációs elméletek kezdetben elsősorban kortárs diagnózisként működtek. A történeti perspektíva – vagyis annak vizsgálata, hogy a hivatások miként alakultak ki hosszabb időtávon – csak az 1960-as évektől vált hangsúlyossá. Ekkor jelentek meg azok az összehasonlító történeti elemzések, amelyek

¹ A professzionalizációs elméletek kialakulásáról lásd MAGOS Gergely, *Mérlegen a hivatások*, Aetas, 2007/2, 138–157.

a hivatások fejlődését a modern állam és gazdaság strukturális átalakulásaival összefüggésben értelmezték.

2.2. Autonómia mint privilégium: a funkcionalista modell

A klasszikus funkcionalista megközelítés, amelynek egyik legfontosabb képviselője Talcott Parsons, a hivatásokat a társadalmi integráció kulcsszereplőiként írta le. Parsons az észak-amerikai társadalom vizsgálata során arra a megfigyelésre jutott, hogy bizonyos foglalkozások – például az orvosok, tanárok és jogászok – kiemelt társadalmi státusszal és presztízzsel rendelkeznek. E foglalkozások képviselői hosszú és formalizált képzés során sajátítják el a hivatásuk gyakorlásához szükséges tudást, valamint egy közös értékrendet és etikai normarendszert.²

A funkcionalista értelmezés szerint e hivatások tevékenységüket altruista módon, a közjó szolgálatában végzik. Autonómiájuk nem öncélú kiváltság, hanem a társadalom által biztosított privilégium, amely lehetővé teszi számukra, hogy szakmai döntéseiket külső beavatkozástól mentesen hozzák meg. Az autonómia fenntartását belső önszabályozó mechanizmusok – kamarák, etikai bizottságok, szakmai standardok – garantálják, miközben az állam jogi elismeréssel és gyakran monopóliumok biztosításával támogatja e szerepeket.

Ebben a modellben az autonómia és a presztízs kölcsönösen feltételezik egymást. A társadalom azért ruházza fel a hivatásokat privilégiumokkal, mert azok nélkülözhetetlen funkciókat látnak el, amelyek magas fokú szakértelmet és etikai felelősséget igényelnek. Az autonómia pedig biztosítja, hogy e feladatokat valóban szakszerűen és megbízhatóan lehessen ellátni, az autonómiához kapcsolódó belső etikai normák pedig a laikusok és a szakemberek között fennálló információs aszimmetriát és az ebből fakadó kiszolgáltatottságot csökkentik, fenntartva a laikusok bizalmát.

2.3. Kritikai fordulat: autonómia mint eredmény és eszköz

Az 1960-as és 1970-es évektől egyre erősebb kritikák érték a funkcionalista megközelítést. Eliot Freidson empirikus kutatásai rávilágítottak arra, hogy a hi-

2 Talcott PARSONS, *The Social System*, London–New York, Routledge, 1951.

varások gyakorlata korántsem mindig felel meg az altruista ideálnak.³ A szakmai döntésekben jelentős szerepet játszik a pragmatizmus, a tapasztalati tudás és a partikularizmus, miközben az etikai kódexek gyakran inkább legitimációs eszközként működnek.

Andrew Abbott rendszerszintű megközelítése tovább radikalizálta ezt a kritikát.⁴ Abott kutatásai alapján úgy látta, hogy a hivatások nem önmagukba zárt, harmonikusan együttműködő egységek, hanem folyamatos versenyben álló foglalkozási csoportok, amelyek a társadalmi munkamegosztás különböző területei feletti joghatóságért küzdenek. Ebben az összefüggésben az autonómia nem kiindulópont, hanem eredmény: politikai, szervezeti és kulturális erőforrások sikeres mozgósításának következménye.

Ehhez a gondolathoz kapcsolódva a kritikai irányzatok – például Randall Collins konfliktuselméleti megközelítése – azt is hangsúlyozták, hogy a hivatások kollektív érdekérvényesítő csoportokként működnek, amelyek gazdasági és státuszbeli előnyökért küzdenek.⁵ Az autonómia ebben a keretben eszközzé válik: olyan erőforrássá, amely lehetővé teszi a monopóliumok fenntartását és a versenytársak kizárását.

A közép-európai kontextusban különösen releváns Konrád György és Szelényi Iván elemzése, amely „új osztály elméletektől” inspirálva vizsgálta a szocialista társadalmat. Könyvükben azt írják, hogy a szocialista rendszerben az értelmiség az állami redistribúció feletti kontroll révén törekedett osztályhatalomra.⁶ Ebben az értelmezésben az autonómia nem a közjó szolgálatának feltétele, hanem a privilégiumok megszerzésének és megtartásának eszköze. Vagyis értelmiségi professziók nem a közjóért, hanem a privilégiumokért küzdenek.

3 Eliot FREIDSON, *Profession of Medicine: A Study of the Sociology of Applied Knowledge*, New York, Harper & Row, 1970.; Eliot FREIDSON, *Professional Powers. A Study of the Institutionalization of Formal Knowledge*, Chicago, Chicago University Press, 1986.

4 Andrew ABBOTT, *The System of Professions. An Essay on the Division of Expert Labor*, Chicago, University of Chicago Press, 1988.

5 Randall COLLINS, *The Credential Society: An Historical Sociology of Education and Stratification*, New York, Academic Press, 1979. Collins closure fogalmának értelmezéséről magyarul: TÁTRAI Viktor, *A closure fogalma az angolszász és a hazai szociológiában*, Replika, 2021/119–120, 55–66.

6 KONRÁD György–SZELÉNYI Iván, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, Bern, Európai Magyar Protesztáns Szabadegyetem, 1978.

2.4. Autonómia mint sérülékeny és változó attribútum

Ha elfogadjuk azt, hogy a hivatások folyamatos küzdelmet vívnak a hatalomért, a különböző előnyökért és a tevékenységi területek feletti uralomért, akkor az is nagyon hamar világossá válik, hogy az ebben a küzdelemben már megszerzett privilégiumokat el is lehet veszteni. Erre hívják fel a figyelmet a deprofesszionalizációs elméletek.

A deprofesszionalizációs elméletek szerint a szakértelem intézményesülése és a szakemberek bürokratikus szervezetekbe való beágyazódása (vagyis a szakértői pozíciók megsokasodása) az autonómia csökkenéséhez vezethet. A szakértelem felértékelődése és ezzel együtt az értelmiség beáramlása a bürokratikus állami és piaci szervezetekbe paradox módon éppen a professzionalizáció ellen hatott. Hiszen a bürokratikus keretek között éppen az autonómiájukat veszítik el, munkájuk rutinszerűvé, szabályozottá és ellenőrzötté válik.

A vitához alapvető hozzájárulást jelent Marie R. Haug 1973-ban megjelent *Deprofessionalization: An Alternative Hypothesis for the Future* című tanulmánya. Haug amellett érvel, hogy a professziók tekintélyének és autonómiájának történeti növekedése nem tekinthető sem egyenes vonalú, sem visszafordíthatatlan folyamatnak. Olyan strukturális változásokra hívja fel a figyelmet – a szakismertetek egyre szélesebb körű hozzáférhetőségére, a technológiai fejlődésre és arra, hogy a laikusok egyre nagyobb mértékben képesek a szakértői teljesítmények megítélésére –, amelyek fokozatosan gyengíthetik a professzionális monopóliumokat és megkérdőjelezhetik a szakmai tekintély hagyományos formáit. Ebben az értelmezésben a deprofesszionalizáció nem szükségszerű hanyatlást jelent, hanem a professzionális kontroll és társadalmi státusz lehetséges erózióját, amely rámutat a professzionális dominancia történetileg feltételes jellegére.⁷

E megközelítések közös vonása, hogy a professzionalizációt nem lineáris fejlődési folyamatként, hanem megszakításokkal és visszarendeződésekkel tarkított történeti jelenséggént értelmezik. A professziók megerősödésének időszakait – például a 19–20. század fordulójának, illetve a 20. század közepének „aranykorát” – a professzionális autonómia gyengülésének hullámai követhetik.

⁷ Marie R. HAUG, *Deprofessionalization: An Alternative Hypothesis for the Future*, Sociological Review Monograph, 1973, 195–211.

A tudásalapú gazdaságban az értelmiségi foglalkozások tömeges beépülése az állami bürokráciákba és a nagyvállalati szervezetekbe – gondoljunk az orvosok, jogászok vagy mérnökök helyzetére – első pillantásra a professziók megerősödésének tűnhetett.⁸ Valójában azonban ez a folyamat számos esetben éppen a professzionális autonómia sérülékenységére világított rá. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az önrendelkezés joga – amelyet a professzionalizáció egyik alapvető elemének tekintettek – nem állandó tulajdonság, hanem olyan, a történeti és szervezeti környezettől függő erőforrás, amely külső hatások következtében átalakulhat vagy meggyengülhet. Ennek több mechanizmusa is megfigyelhető. Az egyik a szakmai tevékenységek rutinszerűsítése és protokollokhoz kötése, amikor a korábban magas szintű szakértelmet igénylő feladatokat algoritmusok vagy standardizált eljárások támogatják, illetve részben kiváltják – például az orvosi diagnosztikában.⁹

A másik fontos folyamat a menedzsmentlogikák térnyerése, amelynek során a szakmai döntéshozatalt egyre inkább szervezeti irányítási szempontok, teljesítménymutatók és hatékonysági követelmények alakítják.¹⁰ Ehhez kapcsolódik a szolgáltatások piacosodása is, amikor a szakmai tevékenység piaci termékké válik, a páciens vagy ügyfél fogyasztóként jelenik meg, a szakember pedig egyre inkább szolgáltatóként vagy értékesítőként működik. A felsőoktatásban ennek jól ismert példái az úgynevezett „diplomagyárok”. Végül ide sorolható a feladatok átruházása is, amikor korábban magasan képzett szakemberek által végzett tevékenységeket alacsonyabb képzettségű munkatársak vesznek át, elsősorban költséghatékonysági megfontolásokból. Ezek a folyamatok nem elkülönülten jelentkeznek, hanem egymással összefonódva alakítják át a professzionális autonómiát, jól illeszkedve Harold Perkin történeti értelmezéséhez a professzionális társadalom kialakulásáról.¹¹

Ugyanakkor újabban a deprofesszionalizációval foglalkozó kutatások mellett más értelmezések is megjelentek a szakmai autonómiával kapcsolatban. Egyre nagyobb figyelmet kapnak azok az alkalmazkodási stratégiák is, amelyek révén

8 Eliot FREIDSON, *Professionalism, the Third Logic: On the Practice of Knowledge*, Chicago, University of Chicago Press, 2001.; ABBOTT, *i. m.*; COLLINS, *i. m.*

9 HARRY BRAVERMAN, *Labor and Monopoly Capital*, New York, Monthly Review Press, 1974.

10 Mirko NOORDEGRAAF, *Hybrid Professionalism and Beyond: (New) Forms of Public Professionalism in Changing Organizational and Societal Contexts*, *Journal of Professions and Organization*, 2015/2, 187–206.

11 Harold PERKIN, *The Rise of Professional Society: England since 1880*, London–New York, Routledge, 1989.

a professziók igyekeznek megőrizni vagy újraformálni autonómiájukat. Mirko Noordegraaf szerint a professzionalizmus jelenkori átalakulása nem írható le pusztán a professzionális autonómia hanyatlásaként. Az általa „organizing professionalism”-nek nevezett modellben a szervezés, a koordináció és az együttműködés a professzionális munka szerves részévé válik. A professzionális autonómia ezért már nem elszigetelt egyéni döntési szabadságként értelmezhető, hanem olyan szervezeti és intézményi környezetben valósul meg, amelyben a szakemberek más professziókkal, menedzserekkel és további érintettekkel együtt alakítják a szakmai döntéseket.¹² Az egészségügyben erre jó példát kínálnak azok a multidiszciplináris munkacsoportok, amelyekben orvosok, ápolók, informatikusok és adatelemzők közösen vesznek részt a döntéshozatalban. Itt az autonómia már nem kizárólag az egyéni szakember sajátja, hanem kollektív, szervezeti formában valósul meg.

A deprofesszionalizációs elméletek végül arra is felhívják a figyelmet, hogy egyes hivatások esetében a szakmai státusz részben vagy akár teljes egészében felbomolhat. Ez nem tudatos alkalmazkodási stratégia, hanem olyan folyamat, amely radikális átalakuláshoz, sőt egyes professziók fragmentálódásához vezethet. A digitális média térnyerése nyomán átalakuló újságírói hivatás gyakran szolgál ennek szemléletes példájaként.

Az eddigiekben azt tekintettük át, miként értelmezték a professziók működését a professzionalizáció elméletei, és milyen szerepet tulajdonítottak bennük az autonómiának. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy mindez miként alakult a történeti fejlődés során, különös tekintettel a nyugat- és közép-európai fejlődési utak eltéréseire.

3. A professzionalizáció és autonómia viszonyának változása a 19–20. században

A professziók autonómiájának történeti alakulásait vizsgálva először a globális, nemzetközi folyamatokra figyelünk, majd szűkítve fókuszunkat az európai kontinentális (nem angolszász), végül a közép-európai – azon belül magyar – sajátosságokat vizsgáljuk. Ez a megközelítés nem csupán kronológiai sorrendet kínál, hanem

12 NOORDEGRAAF, *i. m.*

rávilágít arra, hogyan formálta a társadalmi-gazdasági kontextus a hivatások önrendelkezését: a kezdeti intézményesüléstől a dominanciáig, a korlátozódáson át a kortárs hibrid formákig. A korábban már hangsúlyozott módon felfogásunkban a professzionalizáció folyamata nem lineáris, hanem folyamatos változik, az állammal, a piaccal és más társadalmi aktorokkal való kölcsönhatás következtében. Ebben az autonómia egyszerre eredmény és eszköz a hatalmi egyensúlyok fenntartásában.

A modern professziók kialakulása elszabadíthatatlanul összefonódik a kapitalizmus felemelkedésével és a társadalmi szakosodás 19. századi hullámával. Magali S. Larson *The Rise of Professionalism* című munkájában részletesen elemzi, hogyan szerveződtek meg ekkor a szakmai piacok, ahol a tudásalapú szolgáltatások árucikké váltak, miközben a formális képzési rendszerek elmélyítették a szakmaiságot.¹³ A hivatások ekkor kezdtek saját kontrollmechanizmusokat kiépíteni – etikai kódexeket, tagsági szabályokat és akkreditációs eljárásokat –, amelyek később az autonómia alapját képezték. Ez a folyamat nem csupán technikai jellegű volt, hanem társadalmi legitimációt is szolgáltat: a professziók így pozícionálták magukat a növekvő bürokratikus állam és a szabadpiac között, miközben a tudásuk feletti monopóliumot építették ki.

Az orvostudomány példája e szakaszban különösen tanulságos. Az Egyesült Királyságban a *Medical Act* (1858) jelentette a fordulópontot, amely megalapozta a General Medical Councilt (GMC). Ez az intézmény egységesítette az orvosi képezések regisztrációját, ezzel erősítve a szakma belső szabályozását és monopóliumát. Hasonló transzformáció zajlott az Egyesült Államokban az 1910-es *Flexner Report* révén, amely radikálisan reformálta meg az orvosi képzést: egyetemi alapokra helyezte azt, szorosabbra fűzte a kórházakkal való kapcsolatokat, és ezáltal megerősítette a szakmai kompetenciák monopóliumát.¹⁴ A jelentés hatása messzire terjedt, standardizálva a normákat és csökkentve a laikus beavatkozás lehetőségeit. Ehhez hasonló folyamatok játszódtak le más területeken is. A Nagy-Britanniában például az *Elementary Education Act* (1870) teremtette meg a tömegoktatás kereteit, helyi iskolaigazgatóságokkal, amelyek hozzájárultak a tanári szakma intézményesüléséhez és szakmai elvárásainak ki-

13 Magali S. LARSON, *The Rise of Professionalism. A Sociological Analysis*, Berkley, University of California Press, 1977.

14 Abraham FLEXNER, *Medical Education in the United States and Canada*, Washington, DC, Science and Health Publications Inc., 1910. <https://www.columbia.edu/itc/hs/pubhealth/rosner/p8773/readings/flexner1.pdf> (Utolsó megtekintés: 2026. 06. 06.)

alakulásához. Ezek a mérföldkövek nem csupán szabályozást hoztak, hanem az autonómia alapjait is: a hivatások így szerezték meg az őket jellemző speciális tudás feletti kontrollt miközben a társadalmi bizalmat is erősítették.

A két világháború közötti és utáni évtizedekben érték el a professziók azt a csúcspontot, amelyet a szakirodalom gyakran „aranykornak” aposztrofál. Ez az időszak, amikor a klasszikus funkcionális modell elméleti feltevései leginkább megközelítették a valóságot.¹⁵ Magas fokú autonómia, önszabályozás és szakmai monopóliumok jellemezték a hivatásokat, távol a laikus vagy állami kontrolltól. Ismét az orvostudomány szolgálhat példaként: Freidson szerint a medicina képviselte a legteljesebb autonómiát, ahol a szaktudás és etikai normák alapján hoztak döntéseket, minimális külső beavatkozással.¹⁶ A jogászság hasonlóan épült fel: ügyvédek és bírák erős kamarai kontroll alatt álltak, ami biztosította a döntéshozatali monopóliumokat (pl. szerződések értelmezése, peres eljárások terén). Parsons és Abbott elemzése rámutatnak, hogy ez a dominancia nem véletlen volt: a hivatások kulcsszerepet játszottak a társadalmi integrációban, hozzájárulva az iparosodás után kialakult jóléti állam stabilitásához.¹⁷

Ugyanakkor ez az időszak sem mentesült a konfliktusoktól: a professziók közötti „jurisdikciós harcok” (Abbott) már ekkor kirajzolódtak, például az orvosok és gyógyszerészek között a terápiás döntések feletti kontrollért. Ennek ellenére az autonómia relatív stabilitása lehetővé tette a társadalmi bizalom felépítését, ahol a hivatások mint semleges, szakértelem-alapú aktorok jelentek meg, hozzájárulva a társadalmi egyensúlyhoz.

A hetvenes évek végétől a neoliberális reformok hulláma – különösen a New Public Management (NPM) szemlélet – gyökeresen megváltoztatta a professziók autonómiáját. Christopher Hood munkái összefoglalják, hogyan terjedtek el az NPM-elvek: teljesítmény-mérés, auditok, piacorientált mechanizmusok és számadási kötelezettségek szivárogtak be az állami szolgáltatásokba, korlátozva a szakmai döntéshozatal szabadságát.¹⁸ Ez nem csupán bürokratikus teher-

15 FREIDSON, *Professional Powers...*, i. m.; TALCOTT PARSONS, *Levels of Organization and the Mediation of Social Interaction*, Sociological Inquiry, 1964, 207–220.

16 Uo.

17 PARSONS, *The Social System*, i. m.; ABBOT, i. m.

18 CHRISTOPHER HOOD, *The Art of the State: Culture, Rhetoric and Public Management*, Oxford, Oxford University Press, 1998.; CHRISTOPHER HOOD, *A Public Management for all Seasons?*, Public Administration, 1991/1, 3–19.

növekedést jelentett, hanem alapvető paradigmaváltást: a szakértelem helyett a hatékonyság és elszámoltathatóság került előtérbe, ami a deprofesszionalizáció elméleteit által felvetett feszültségeket, helyzeteket igazolta.

Napjainkban a professzionális autonómia egyre inkább töredezett jelenségként írható le. Egyes területeken – például a kutatási irányok meghatározásában – továbbra is jelentős önállóság érvényesül, míg más területeken, különösen az adminisztratív és szervezeti folyamatokban, a szakmai döntéshozatal erősen szabályozottá vált. A képet tovább árnyalják az elmúlt évtizedek új fejleményei: a digitalizáció, a bizonyítékokon alapuló gyakorlatok térnyerése, a felhasználói és fogyasztói elvárások erősödése, valamint az adatvezérelt ellenőrzési rendszerek mind új kihívások elé állítják a professzionális autonómiát.¹⁹

Az általános, globális tendenciák ismertetése után, a közép-európai sajátosságok megértéséhez elengedhetetlen a professzionalizáció kontinentális modelljének részletesebb elemzése, amely erősen befolyásolta a régiót, miközben árnyalja a nyugat-európai narratívát. A kontinentális professzionalizáció (szemben az angolszász változatával) alapvetően állami vezérelt folyamat, amelyben az állam „felülről” szabályozza a képzést, jogosításokat és a szakmai gyakorlatot. Ez a modell – különösen Németországban – a porosz bürokratikus hagyományokra épül, ahol a professziók nem elsősorban piaci dinamikákból, hanem állami intervenciókból és racionalizált adminisztratív rendszerekből nőttek ki. A professziók itt gyakran „bürokratikus hivatásokként” értelmezhetők, amelyekben az autonómia részben jogi státuszt jelent: államilag garantált monopóliumok (pl. vizsgarendszerek, engedélyezési eljárások) formájában, ám ez együtt jár intézményi függőséggel és kollektív alárendelődéssel a hierarchikus struktúráknak.²⁰

E modell különbözik az angolszász (brit-amerikai) változattól, ahol a professzionalizáció alulról szerveződik, piaci verseny és önszabályozó társulatok (pl. kamarák) révén, hangsúlyozva az egyéni autonómiát és a „jurisdikciós harcokat”. A kontinentális keretben viszont az autonómia nem elsősorban eredménye a szakmai küzdelmeknek, hanem kiindulási feltétel, amelyhez az állam biztosítja

19 Jon CHILINGERIAN, *Origins of DRGs in the United States: A technical, political and cultural story* = *The Globalization of Managerial Innovation in Health Care*, edited by KIMBERLY, John, Gerard de POUVOURVILLE and Thomas d'AUNNO, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, 4–33.

20 Hannes SIEGRIST, *The Professions in Nineteenth-Century Europe* = Hartmut KAELEBLE (ed.), *The European Way. European Societies during the Nineteenth and Twentieth Centuries*, New York, Berghahn Books, 2004, 68–88.

a jogi kereteket. Ebből a helyzetből a professziók számára teljesen más stratégiák következnek.²¹ Például a német mérnökök professzionalizációja a 19. századi iparosítás során állami technikai oktatási intézményekben (pl. politechnikumok) és nagyvállalati bürokráciákban (mint a Siemens) zajlott le, ahol a szakemberek a hivatalnoki hagyományokhoz hasonlóan szolgáltak, korlátozott egyéni autonómiával, de erős kollektív státusszal. Ez a modell – amelyben az állam egyszerre patronus és kontrolláló – különösen releváns Közép-Európára, ahol hasonló állami hagyományok figyelhetők meg.

A közép-európai, azon belül magyar professzionalizáció a kontinentális modellt követi laza kontúrokkal, ám a történelmi törések – dualizmus, két világháború, szocializmus, rendszerváltás – sajátos ívet adnak neki, amelyben az autonómia hol kibontakozik, hol elnyomódik. Ez a folyamat nem csupán másolata a nyugati mintáknak, hanem lokális adaptációk sorozata, ahol az állami szerep dominanciája és a helyi autonómiák ütközése ambivalens hatást fejt ki és sajátos struktúrát alakít ki.²²

Magyarországon a 19. században, a dualizmus korában gyorsult fel a professzionalizáció folyamata. Az állami törvényhozás több területen is elősegítette, kezdeményezte és szabályozta ezt a folyamatot. Eötvös József 1868-as népiskolai törvénye bevezette az általános tankötelezettséget, konszolidálva a tanítói szakma intézményi kereteit és etikai normáit, az 1883-as középiskolai törvény pedig a középiskolai oktatással tette meg mindezt, miközben az orvosi szerveződés a Magyar Királyi Orvosegyesület megalapítása (1861-től) révén erősödött. Ez a periódus a kontinentális állami szabályozás jegyeit viseli: a Habsburg-kori bürokratikus hagyományok révén a hivatások jogi alapokat kaptak, de függőséggel a központi hatalomtól. Ez a függőség azonban csak részleges, mert a történelmileg erős vallási és rendi autonómiák miatt például az oktatás területén egy sajátosan töredezett és egyben kompetitív struktúra alakult ki, ahol az állami modernizációs törekvések csak módosulásokkal valósulhattak meg.

A második szakaszban, a 20. század közepéig, részleges professzionális dominancia bontakozott ki, kamarai önszerveződéssel. A két háború közötti idő-

21 Charles E. McCLELLAND, *Zur Professionalisierung der akademischen Berufe in Deutschland* = Werner CONZE (ed.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Part I, Bildungssystem und Professionalisierung in internationalen Vergleichen*, Stuttgart, Klett-Cotta, 1985, 233–247.

22 KELLER Márkus, *Experten und Beamte. Die Professionalisierung der Lehrer höherer Schulen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts – Ungarn und Preußen im Vergleich*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2015.

szakban a szakmák – orvosok, jogászok, tanárok – erősebb önszabályozó elemeket építettek ki, ami növelte a szakmai autonómiát. Kulcsfontosságú a 1936. évi I. tc. (*Az orvosi rendtartásról*), amely kimondta, hogy orvosi tevékenységet kizárólag kamarai tag végezhet, ezzel megteremtve egy belső kontrollrendszert, amely a kontinentális jogi monopóliumok hagyományát folytatta.

A szocialista korszak drámai fordulatot hozott a hivatások számára az erős állami központosítás az autonómia radikális csökkenését eredményezte. A második világháború és a kommunista hatalomátvétel után az állam centralizált mindent Közép-Európában, ideológiavezérelt irányítással visszaszorítva a szakmai önrendelkezést. Mindennek hangsúlyozása mellett, fontos felhívni arra a figyelmet, hogy bizonyos hivatások esetében, különösen kulturális szférákban (pl. könyvkiadás, filmgyártás) és részben egészségügyben paradox módon a szakmai autonómia erősödött, hiszen az államosítás és az azzal járó szélsőséges állami kontroll egyben megszüntette mind a laikus, mind a piaci befolyást, ezzel egyfajta hibrid szakmai autonómiát hozva létre a kelet-európai szocialista országokban. Ennek a jelentősége különösen a rendszerváltás után vált nyilvánvalóvá, amikor hivatások képviselői hirtelen szembe találták magukat a piaci nyomással (például a könyvkiadók) vagy az egyre erősebb laikus kontroll igényével az oktatás vagy az egészségügy területén.

Az 1990-es évek reformjai vegyes képet mutatnak: a piaci liberalizáció és az EU-integrációval járó szabályozás keveredett, új kontrollokat (pl. finanszírozási auditok) hozva. Ma Közép-Európában a hibriditás uralkodik, hasonlóan a nyugati trendekhez, de poszt-szocialista örökséggel: az autonómia fragmentált, ahol a kontinentális bürokratikus gyökerek és a neoliberalizmustól importált menedzsmentlogikák ütköznek, gyakran a szakmai önrendelkezés további eróziójával.

Csoportosulások, nemzedéki viszonyhálók,
karriertörténetek

SZERZŐ(K)? SZERKESZTŐ(K)? AZ ENYEDIEK PRÓBÁJA 1792-BŐL

Keveset tudunk arról, hogy a műfajismereti (görög, latin, majd nemzeti nyelven publikált) iskolai szöveggyűjteményekről hogyan történt az áttérés a tudatosan szerkesztett, többszerzős irodalmi antológiákra a 18–19. század fordulóján. A magyar irodalomban nevezetes és publikációt is létrehozó szerzői csoportosulásokon kívül, mint amilyen Orczy Lőrinc, Bessenyei György és Barcsay poétabaráttságából alakult ki, és amelynek *A Besenyei György Társasága* (1777) című kötet lett az eredménye (bécsi nyomdahellyel),¹ vagy később Döbrentei Gábornak az *Erdélyi Múzeumot* kéziratokkal ellátó csoportja (1814–1818) Kolozsvárt, az újabb kutatások más, komolyan veendő együttműködések is megvilágítottak, mint amilyen a versantológiát tervező váradi költők köre volt (ahová Aranka Györgytől is kértek verset),² vagy Újfalvi Krisztina – főként női levelezőkből álló – társasága az 1790-es évek Erdélyéből.³

Mai tudásunk szerint egyetlen nyomtatvány köthető az 1792-ben a magyar nyelvű időszakai sajtóban enyedi Próbátársaságként emlegetett csoport nevéhez, ez a *Próba, melyet anyai nyelve tanulására tett a Nagy Enyeden tanuló ifjak között felállott Magyar Társaság* (Kolozsvár, 1792).⁴ A 300 számozott oldalt kitevő kiadvány műfajilag vegyes, szerkesztése egyedi,⁵ koherenciáját a címlap, a bevezető és a nyomdadíszek sokasága adja. Dolgozatomban erre a kis, arasznyi gerincmagasságú, az enyedi Református Kollégiumhoz és a kolozsvári Református Kollé-

1 *A Besenyei György Társasága*, Bécs, 1777.

2 Lásd a kérdésről a frissen megjelent művek közül: KERTI József, *Aranka György költészete*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2024 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 304).

3 „Levélle válna”: *Újfalvi Krisztina verselő köre: 1795–1797*, s. a. r., bev. EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017.

4 A kötetre a továbbiakban *Próba* címmel hivatkozom.

5 Erre a későbbiekben visszatérek.

gium nyomdájához egyaránt tartozó kiadványra összpontosítok, főleg mint csoportos irodalmi-irodalomtörténeti teljesítményre. Elvileg a kötetet nyomdába adó csoport akár előzménye is lehet a Bethlen-kollégium ifjúsági olvasókörenek, amely 1830-ban alakult, de amelyet aztán 1834-ben betiltottak. A kötet elején névsor található – publicusok (5 név) és diákok (14 név) bontásban –, amelyet szerzők, szerkesztők névsorának is tekinthetünk, de a kor sajtónyilvánosság erdélyi kontextusát tekintve ez csak azoknak a diákoknak a neve, akik vállalták és vállalhatták nevük kinyomtatását egy szépirodalmi jellegű kötet élén. Ezekre a nevekre a későbbiekben visszatérünk.

Miért jelent meg ez a vegyes kötet éppen 1792-ben?

Meglepő mozgalmasságot jelent az 1790–1792-es periódus az erdélyi magyar kultúrában. Ezt a végre a császári udvartól engedélyezett országgyűléssel magyarázzuk;⁶ az ekkor (9 év szünet után) összehívott Diéta kétszer ülésezett Kolozsváron (1790. december 12-től, 1792. október 19-től) és egyszer Szebenben (1791. augusztus 9-től). Rendszeres deputációkat küldtek ki, vagyis szakértőkből álló bizottságokat alakítottak a különböző, az országgyűlés által megszavazott feladatokra. (Sajnos e deputációk – egyébként lassan készülő – munkálatainak bemutatására a császári kormányzat nem adott lehetőséget.) Így kerülhetett sor az Aranka György által megszervezett (és gyakorlatilag irányított) tudományos társaság, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság, majd a Kézírások Társasága létrehozására. Ezekhez rendkívül értékes tájékozódást nyújt Jancsó Elemér 1955-ös munkája,⁷ Dávid Péter monográfiája,⁸ Benkő József levelezése,⁹ mind pedig legfrissebbként, a Biró Annamária által sajtó alá rendezett Aranka-levelezés I. kötete.¹⁰

Sámuel Aladár Vadnay Károly kiadványában, a *Fővárosi Lapok*ban,¹¹ Buday Árpád pedig a nagyenyedi *Közérdek*ben röviden ismertette az enyedi kollégiumi

6 Az üléseit 1790 őszén Kolozsváron elkezdett országgyűlés királyi biztosa Johann Nepomuk Cristani von Rall volt.

7 JANCÓSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*, Bukarest, Akadémiai Könyvkiadó, 1955.

8 DÁVID Péter, „Itt van a legfelsőbb oltára Pallásnak”: *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság története*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 278).

9 Benkő József levelezése, szerk., jegyz. SZABÓ György, TARNAI Andor, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete 1988 (Magyarországi tudósok levelezése, I.).

10 Aranka György levelezése I.: (1767–1794), s. a. r. BIRÓ Annamária, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2024 (Magyar írók levelezése).

11 SÁMUEL Aladár, *A nagyenyedi Magyar Társaság*, Fővárosi Lapok, 1891/256. Közölte a tagok névsorát is.

társaság tevékenységét.¹² Juhász István szerint elszigetelt csoport volt ez, és „nem lett az egész diákság ébresztője”; úgy vélte, hogy a társaság megszűnéséhez az erdélyi jakobinus mozgalomnak a bécsi kormány és az erdélyi Főkormánysház általi felszámolása vezetett.¹³

A nagyenyedi „Próba-társaság” – korabeli elnevezéssel inkább enyedi Magyar Társaságot – főleg a korai magyar Molière-recepció okán tartják számon a kutatók a 18. század vége magyar nyelvvel és irodalommal tudatosan foglalkozó csoportok sorában. Társaságként említik, bár néhány sajtótudósításon, a Kolozsvárt 1792-ben kiadott magyar nyelvű kötet bevezetőjén és az ugyanott olvasható diáknévsoron kívül nem sok adatunk van erről az irodalmi érdeklődésű csoportról. A kötet utolsó részét képező Molière-fordítások esetében a fordító kiléte és forrásnyelve és a fordítás alapjául szolgáló francia dráma kiadás számított tudományos kérdésnek. A két komédia ma már kritikai kiadásban olvasható, Pintér Márta rendezte sajtó alá mindkettőt, utalva a művek kutatástörténetére is; többek között arra, hogy eredeti francia nyelvből készültek (Weitzner Leó bizonyította be több, mint száz évvel ezelőtt);¹⁴ arra, hogy a két mű két különböző fordító műve, arra, hogy közülük *Az erőszakos házasság* fordítója ismerte jobban a forrásnyelvet és arra is, hogy az ismeretlen fordító az első Molière-kiadásból dolgozott (ezt Demeter Júlia állapította meg).¹⁵ Pintér Márta az enyedi *Próba* egészét tanulmányozva, beleértve a poétikatörténeti kérdéseket is, úgy látja, hogy a kötetet létrehozó diákkör a soproni diáktársaság modelljét követte, amikor kiadvánnyal kívánta magát mint szervezetet meghatározni; véleménye szerint az enyedi *Próba* mint kiadvány viszont mintául szolgált a soproniak 1804-es évkönyve szerkesztéséhez.¹⁶

12 Lásd KRISTÓF György, *A nagyenyedi Bethlen-kollegium önképzőköriének Emlékkönyve*, Protestáns szemle, 1909/7, 489–490.

13 JUHÁSZ István, *Diáklelet a Bethlen Kollégiumban* = JAKÓ Zsigmond, JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok: 1662–1848*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1979, 5–89.

14 WEITZNER Leó, *Az első magyar Molière-fordítások*, Bp., 1917, 39.

15 *Kollégiumi drámagyűjtemények*, s. a. r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum, 2015.; KAZINCZY Ferenc, *Külföldi játszószín*, s. a. r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc művei), 71–92., jegyzetek 361–370.

16 Jelen írásom gondolatmenetét, információtartalmát tekintve sokat köszönhet Pintér Márta Zsuzsanna tanulmányainak, főleg a következőnek: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Az erdélyi diáktársaságok drámafordításai = Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*, szerk. BIRÓ Annamária, EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018, 333–352.

Tagadhatatlan, hogy az enyedi kollégium a 19. század második feléig a magyar protestáns értelmiség képzésében a legjelentősebb szerepet játszó erdélyi intézmény volt, kitűnő, többnyire külföldön képzett tanárok, értékes könyvtár, iskolai szertár és jelentős egyéni teljesítményű diákok adták hírnevét. A teológiai képzést a 19. század végén költöztették át innen Kolozsvárra (ettől kezdve a kollégium már nem számított felsőoktatási intézménynek). Az enyedi kollégiumi történetekre vonatkozó korai források hiánya vagy megsemmisülése magyarázatul többnyire Enyed városát és a magát a kollégiumot ért történelmi katasztrófákat (hangsúlyosan az 1849-es polgárháborús eseményeket) szokták említeni; kutatók hosszú távú feladata a kevés adat alapján plauzibilis összefüggések megfogalmazása.

A magyar nyelv használatának (kollégiumokhoz kapcsolt) vállalása és a hivatalos színjátszás kezdeteinek eseménytörténete hagyományosan összefüggésben tárgyalt kérdés a 18. századra vonatkozó kutatásokban. A kollégium jeles irodalomtörténész-művelődéstörténész tanára, Vita Zsigmond a színjátszás és az önképzőköri munka összekapcsolásában jelölte meg a (pedagógiai) hatékonyságának az enyedi Református Kollégiumban érvényesülő módszerét.¹⁷

Régóta tudható, hogy az első erdélyi magyar hivatásos színtársulat több tagja származott a nagyenyedi Református Kollégiumból. Fejér János (? , Túr-?) és Kontz József (?–1828 után) alá is írta a matrikulát.¹⁸ Fejér Jánosnak két testvére, István (?–?) és Rozália (1777–1811), a későbbi Kótsi Patkó Jánosné is bekerült az erdélyi országgyűlés által jóváhagyott kolozsvári színjátszó társulatba. Az is köztudomású, hogy a korabeli színészek java része értett a színpadi játékok fordításához, a szövegeknek a társulat létszámához, lehetőségeihez való alkalmazásához, szükség esetén színpadi művek írásához. Azt azonban, hogy a társaság támogatásával létrejött kötetben szereplő két drámafordításhoz valamelyiküknek köze lett volna, (egyelőre) nem tudjuk bizonyítani, bár a korabeli időszakai sajtóból tudható, hogy a kollégiumban francia műveket is fordítottak magyarra és adtak elő, például Voltaire *Brutusát*.¹⁹ Fordíthatta a *Próba*-kötet Molière-komédiáit tanár, diák, de diákcsoport is. Ferenczi Zoltán a kolozsvári színjátszás előz-

17 Vita Zsigmond, *A nagyenyedi iskolai színjátszás és a Próba című zsebkönyv*, Igaz Szó, 1968/1, 124–130.

18 Kontz József 1788-ban („Josephus Kontz, ex Örményszékes, Comaedia”). Lásd Jakó Zsigmond, Juhász István, *Nagyenyedi diákok. 1662–1848*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1979, 189.; Sáska János 1789-ben („Johannes Sáska de Gyula, Tetralista”), *Uo.*, 190.; Fejér János 1791-ben, *Uo.*, 192.

19 1792. január 29-én Voltaire *Brutusát* adták elő és egy *Diaeta* című eredeti játékot. Vita Zsigmond, *A Bethlen-kollégiumi színjátszás a XVII. és XVIII. században*, Erdélyi Múzeum, 1943/1, 67–77.

ményeit vizsgálva a *Próba* egyik Molière-darabja fordítóinak kilétén töprengve kérdőjellel ugyan, de egy Berethi Gábor nevet említ. Mások Herepei Ádám (1756–1814) közreműködését feltételezik. Ő Baselban, Genfben, Marburgban tanult (az utóbbi két város egyetemén Kemény Simon nevelőjeként is), és tanulmányai során jól megtanult franciául. Pintér Márta nem tartja bizonyítottnak Herepei Ádám franciatudását.²⁰ Korábbi tanárai a történelem, a költészet és a klasszikus irodalom tanítására hívták vissza egykori skólájába; 1791-ben kezdte meg tanári munkáját, bizonyítottan tanította Kőrösi Csoma Sándort és Bolyai Farkast, az utóbbival a későbbiekben is kapcsolatban maradt.²¹ Turnovszky Sándor a fordításokkal foglalkozó Magyar Társaság mellett a kollégium diákságáról szólva Theátrális Társaságról is beszél, amely szintén 1791-ben alakult. Szerinte a kollégium korabeli tanárai közül Herepei Ádám és Benkő Ferenc támogatta a diákok társaságalapító szándékát. Szintén Turnovszky állítja, hogy e Theátrális társaság tagjai között szerepelt Kontz József, aki aztán színész lett.²²

Az országgyűléstől (amely saját elhatározásból magyarul vezette jegyzőkönyveit) 1792. október 1-jén Nemes Ifjak Társasága kért engedélyt előadások tartására.²³ Fontos itt a fiatal kor hangsúlyozása is – a megfogalmazás bizonyára az iskolai színjátszás eredendően nevelő célzatát, tartalmait is hordozza.

Herepei János (1891–1970) az első hivatalos kolozsvári magyar színtársulat tagjait (és az 1792–1793. évi előadásokon szereplőket) kutatva megállapítja, hogy Kótsi (Patkó) János, Kótsi (Patkó) József, Verestói (Cséri) Mihály, Hunyadi Sámuel és Benkő László neve található meg a korabeli kolozsvári református kollégiumi matrikulában. Kótsi Patkó Jánost 1785-ben a poétikai

20 PINTÉR, *Az erdélyi diáktársaságok...*, i. m., 343.

21 OLÁH-GÁL Róbert, *200 éve halt meg az első „közhasznú historikus”*, Népújság 2014. 08. 28. <https://www.e-nepujas.ro/articles/200-eve-halt-meg-az-első-%E2%80%9Ekozhaznu-historikus%E2%80%9D> (Utolsó megtekintés: 2026. 06. 14.)

22 Turnovszky állításait részben az a kutatómunka hitelesíti, amelynek nyomán megjelent az enyedi könyvtár katalógusa (*Biblioteca Bethlen din Aiud*, București, Editura de stat didactică și pedagogică, 1957.), másrészt Engel Károly kijelentése: „Turnovszky Sándor az »Igaz Szó« 1954. szeptemberi számában tanulmányt közöl az erdélyi színpad kezdeti időszakáról. A közleményben jórészt saját és a vezetése alatt álló Nagyenyedi Dokumentációs Könyvtár munkaközösségének erre a tárgykörre vonatkozó adatait dolgozta fel.” ENGEL Károly, *Egy örömdetes helyesbítés*, Igaz Szó, 1954/12, 158.

23 *Id. Wesselényi Miklós színházi levelezése*, s. a. r. ENYEDI Sándor, Bp., 1983, 14. Az első adakozásokról is beszámol a *Magyar Kurír*. Bánffy György négyszáz forintot, Bethlen Sándor 100 forintot, Wesselényi Miklós 300 forintot adományozott. *Uo.*

osztályban azonosítja és úgy véli, hogy a gimnáziumi osztályok után nem folytatta tanulmányait.²⁴

Kínálkozik a *Próba* egybevetése Aranka Györgynek és körének az országgyűlést követően kinyomtatott, nem nagyszámú kiadványai valamelyikével, és a kiadvány mögött álló diákcsoport egybevetése Arankaék társaságával a deklarált célok szempontjából. Aranka György társaságának 1791-ben publikált időszaki kiadványát a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* hirdeti is: „Erdélyi Magyar Nyelvmívelő társaság 8-ad rét, 39 oldal”, amelynek tervezett félévenkénti megjelenéséről is tudomást szerezhettek a lap olvasói.²⁵

Másrészt, ha figyelembe vesszük azokat a színháztörténeti rövid közleményeket, amelyeket Herepei János írt (részben fiatalon elhunyt bátyja, Ottó színháztörténeti adatgyűjtése alapján), körvonalazódik valamiféle együttműködési program az erdélyi (immár Kolozsvárt tartott) országgyűlés és a református kollégiumok között. Herepei egy keltezetlen, általa a 18. század végére valószínűsített nyomtatványt mutat be²⁶, amely a kolozsvári református kollégium diákságának színházi berendezésre vonatkozó tervét jelzi, egyszersmind utal arra, hogy megengedte az iskola vezetősége (a professzorok és a kurátor) a vizsgák idejére időzített színi előadások hagyományának felelevenítését. A közlemény ugyan 2005-ben megjelent nyomtatásban, de fontosnak tartjuk itt is közreadását:

Minthogy az Erdélyi Magyar Collegiumokban eleitől fogva szokásban volt az, hogy minden Esztendőben az Ifjúság közönséges megpróbáltatásának idején Komédiákat játszodjanak, a'melleyek mind a' bátorságnak, mind pedig a' jó erköltsöknek gyakorlására szoktak utat nyitni aban segítségyünkre lenni méltóztassanak; értettük pedig sokaktól, hogy

24 HEREPEI JÁNOS, *A kolozsvári református kollégiumi tanulók iskolai színjátszásának előmozdítását kérő felhívás* = Uő, *A kolozsvári színház és színészet történetéből*, s. a. r., Sas Péter, Kolozsvár, Művelődés, 2005, 16–26.

25 „Ezen Munkátskában, újabb elmélkedését közli ama fáradhatatlan igyekezetű tudós hazafi T. Aranka György Úr, a Magyar Nyelvmívelő Társaságról. – Ezen nagy reménységű Társaság, két Szakasz munkát szándékozik próbául ki adni az első esztendőben. Egyik Szakaszt úgy az a' jövő 1792-dik ujj esztendőre; a másikat pedig az említett 1792. eszt Augustusára. Mindenik Szakasz mintegy tiz árkusokból fog állani. Két R. forinttal lehet reájuk előre fizetni.” *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791, 350. Feltételezzük, hogy Benkő József a tudósító. *Benkő József levelezése*, i. m.

26 A nyomtatvány mindkét példánya keltezetlen, egyiken azonban van címzés: vargyasi Daniel István özvegyének, zabolai Gróf Mikes Annának. A címzett életrajzának alapján állapította meg a szerző, hogy az 1788 és 1817 közötti periódusban keletkezhetett kérelem. HEREPEI, i. m., 21.

ezen hasznos szokás tsak a' mi Collegiumunkban hibázik; másfelől ezen szükséges gyakorlásnak legelső elkezdése, mind Méltóságos Curator, mind T. Professor urainkról helyben hagyattatott: Ezen okokonak meggondolásából arra indíttattunk, hogy mi-is ezen gyakorlásban próbát tegyünk. De minthogy ezen költséges gyakorlásra megkívántató eszközök megszerzésére a' közjónak előmozdítására minden igyekezettel törekedő Kegyes Patrónusokhoz és Pátróna Aszszonyokhoz folytamadni, hogy ezen jó tzel előmozdításában segittségünkre lenni méltóztassanak. Az ilyen jóltévők közzül, valónak lenni esmérvén [...] ²⁷ bátorokdunk alázatos Instántziánkkal megkeresni hogy Kegyes alamisnájával feltett tzelunkat fel segilleni méltóztassék, hogy az ezen végre szükséges Théátrumot és egyéb készüléteket kiállíthassunk olly szándékkal, hogy ha a' mi mostani első próbánk az érdemes Halgatóknak tökéletesen eleget nem tehetne-is; avagy tsak az utánunk következendők kevesebb készülétek nélkül szűkölködvén, a' mi köz-jóra tzelzó igyekezetünket nagyobb tökéletességre vihessék. Mellynek alázatos jelentése mellett maradunk álhatatosan alázatos Szólgái, A' Kolo'svári Refor Collégiumnak ezen végre igyekező Tagjai ²⁸

A diákok csoportos szerzőségével publikált kötet, a *Próba* ajánlásának címzettje a Nemes szívű olvasó, aláírója ismét csoportos auktor: „A N. Enyedi Társaság”. A prózai bevezető a szövegek létrejötté, a szerkesztés folyamata felől kevés információval szolgál. A publikálás indoklását összekapcsolja a példakép kérdésével, nem pontosítja, de jelzi a munkálkodás útjában tornyosuló akadályok létezését. A latin vagy a – korábban II. József császár-király által szorgalmazott – német nyelv helyett a magyar nyelv bevezetése iskolai környezetben ekkor bátorságnak számított, de a szövegek tartalma – egyik-másik szöveg áthallásos volta vagy szerelmi tematikája – is zavarhatta a tanári kar szigorúbb tagjait.

A bevezető az Enyeden megalakult társaság nevében szól és a kiadvány esetleges gyöngeségeit a szerzők fiatalságával magyarázza, menti előzetesen is; jel-

27 Itt helyet hagytak a címzett nevének.

28 HEREPEI, i. m., 17. A nyomtatvány lelőhelyére utalva a következőt jegyzi meg: „A kolozsvári ref. kollégium levéltárában őriztem, ma bizonyosan a Román Tudományos Akadémia levéltárában van elhelyezve.” *Uo.*, 16.

zi, hogy a művek szerzői példaképeket követtek és a magyarnyelvűség fontos szempont volt az alkotásban. Az írónévsor, amely követendő írói személyiségeket idéz, a korabeli magyar szerzők ma is ismerős névsora: Báróczy²⁹ (Sándor), Szabó (értsd: Baróti Szabó Dávid), Horvát (értsd: Pálóczi Horváth Ádám), Péczeli (József) és ez már a hagyományválasztás kérdése: Gyöngyösi (bizonyára Gyöngyösi István). A bevezető szerzője szerint kritikát is elvár a társaság, de a támogatásra is igényt tart: „Ints, oktass, taníts, feddj-meg minket (...). Bátoríts, ébressz, oltalmaz, szeress...”³⁰

A N. Enyedi Társaságról ez iratik – „1791-ben szeptembernek 7-dik napján állottunk össze mint egy 30-an olly czéllal, hogy a’ mennyire tehetségünk engedi, gyakoroljuk magunkat édes Anya Nyelvünkben. A’ Grammatika, régi írások jobbítása Systemák dolgozása, szokás Írása ’s a’ t. több időt és nagyobb elmét kívánnak; mi azért ifjak lévén tsak némelly rajzolatokban ódák írásában, apró fordításokban, levelekben, nevezetesebb gondolások kifejezésében, ’s több ilyenekben foglalatoskodunk, úgy intéztük el mindazáltal Társainkat, hogy ha a környűllásunk engedik, legyenek köztünk olyanok is, kik a’ Filozofiában, Kritikában, Nyelvekben, Poésisban, és egyéb effélékben tökéletesítvén magokat, idővel nagyobbakkalis szolgálhassunk édes Hazánknak. Úgy igyekezünk, hogy minden esztendőben kétszer nyomtattassunk valamit, a’ mi most Sajtó alatt is van, ’s engéje igyekezetünknek mint egy 10 árkusnyi munkában. A’ Társaság Tagjai leg elsőbben tsak a’ Kollégiumhoz tartozókból állottanak, de most már külső emberek is megtisztelték, és ujjabb ujjabb pártfogókra találunk. Holmi meg kívántabb költségre magunk ajánlottunk pénzt és ez néhány száz forintokra rá ment. Minden héten kétszer gyűlünk össze, olvasván munkáinkat, a hibákat felfedjük, jobbítjuk, utasítjuk, és a’ melly munka közönségesen meghagyatik, azt a Társaság jegyzőkönyvébe beírják. Akárki által láthatja, hogy ez egy ártatlan cél, még is sokan vagynak, akik nem hogy ezt elő mozdítanák, sőt inkább üldöznek,

29 Báróczy/Báróczy Sándor (1735–1809) bécsi testőríró a nagyenyedi kollégiumban tanult, könyveit egykori iskolájára hagyta.

30 „Nemes Szívű Olvasó!” = *PRÓBA mellyet anyai nyelve tanulására tett a’ nagy enyeden tanuló ifjak között felálló MAGYAR TÁRSASÁG*, Kolozsvár, Református Collegium, 1792, számozatlan lap.

gyűlölnék, csúfolnak, és egész órákon a katedrából, honnan az Ifjúságot tanítani kellene, minket gyaláznak; sőt e sem elég, hanem sok más szín alatt kívánnak megrontani. Mi mindazáltal olly eltökélt szándékkal vagyunk, hogy soha tzelunktól el ne álljunk, és az üldözés alatt is megbizonyítsunk Hazánknak, hogy mi nem Fatyak vagyunk. A mi Társaságunkban egy sinsz alacsony ember, mert ha születése alávaló is némelynek, de kipótolja azt belső nemessége, melly a világ előtt egy valóságos érdem.”³¹

A *Próba* verses és prózai műveket egyaránt tartalmaz, több benne a verses szöveg. Az első verscsoport tárgya maga az írásra, cselekvésre buzdítás (a *Munkásságra való serkentéssel* kezdve összesen három költemény). Külön csoportot alkothatnának az alkalmi versek és ezek között a Toroczky Pált dicsérő, külön címmel nem rendelkező, hosszabb-rövidebb költemények (vagyis a versek címe csupán a témaazonosságot jelöli: *Más ugyan ahhoz, Más olyan színű* stb megszakítva). Tematikusan ide tartoznak a mecenatúrát más módon elősegítő köszöntők, *A társaság Pártfogóihoz*, *A nemes szív* – de ezek közé egy-két műfordítás vagy más tárgyú költemény is bekerült. Lírai és leíró versek típusaira figyelhetünk fel, remekműnek nem nevezhetők, de bőven vannak bennük szellemes megoldások, eredeti képek, fordulatok.

A pásztori költészet a szerelmi évődés, a természeti környezetben lopott vagy kiérdemelt csók témájában kibontakozó versekkel van a költészetben jelen, és ilyesmit a korban Csokonai Vitéz Mihályon kívül főleg Verseghy Ferenc műveiben olvashatunk. A *Próba*-kötet *Czidlihez* című, anakreóni, rímtelen hetes sorokban írott költeménye témájában, névhasználatában nagyon is rokon Verseghy költeményével (annak *Czidli* a címe), bár a formát a korban Csokonai is használja – például *A búkergető* című versében.³²

A tájleíró költemény műfaja is felbukkan a kötetben, többek között az *Egy szép mező* című verssel. Ezt könnyen egybevetethetjük Csokonai *A mező* című, korai versével.

Felvetődik a kérdés, véletlen hasonlóságok-e ezek, vagy személyes kapcsolatot tételezhetünk a szöveget támogató magyarnyelv-művelő enyedi ifjak és az

31 Magyar Kurir, 1792/8, 122–123. (Nem pedig 461–462., mint a Juhász István tanulmányában áll; ő egyébként itt Bodolai Géza 1963-as monográfiájára és Vita Zsigmond 1943-as könyvére hivatkozik).

32 CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes Művei I. Költemények*, szerk. DEBRECZENI Attila, Bp., Osiris, 2003 (Osiris Klasszikusok), 628–629.

ekkor már publikáló, költői és drámaszerzői ambíciókkal rendelkező Csokonai között. Érdekes arra a felismerésre is utalnunk, amely a Demeter Júlia és Márta Pintér által közreadott, úgynevezett *Szatmárnémeti Gyűjteményt*³³ mint Csokonai tanári módszerére fényt vető anyagot vizsgálta: tehát a téma megnevezése és a diákok feladatainak bemutatása után maga a tanár is – ez esetben Csokonai Vitéz Mihály – bemutatta saját szövegváltozatát, amely a téma minden újabb feladásakor némileg változott, ezzel magyarázható az egyes propozíciós versek variánsainak jelentős száma.³⁴ Másrészt Győri L. János a Csokonai-kultuszra utalva³⁵ az iskola hatósugarát kiterjeszti az adománygyűjtés, a legációk és a gyakorló lelkészség intézményének következtében, így magának Csokonainak is széles körben elterjedhettek példaanyagként lediktált versei.

Az általunk vizsgált antológiában Horatius-, Klopstock-művekre épülő, fordításként megjelölt versek is olvashatók. Például Horatius *Ódái* első könyvének nyolc (anakreóni sorokból álló) darabja,³⁶ de az utolsó, a 38. is. Ez utóbbi vers fordítója a szapphói strófának hat, párrímes, az úgynevezett menüett-ritmushoz közelítő négyütemű sort feleltetett meg:

Horatius *Carmina* 1.38.

Persicos odi, puer, apparatus,
displicent nexae philyra coronae,
mitte sectari, rosa quo locorum
sera moretur.
Simplici myrto nihil allabores
sedulus, curo: neque te ministrum
dedecet myrtus neque me sub arta
vite bibentem.

*Horátz első könyvének Utolsó éneke*³⁷

Persák fényes éltét örökké utáltam,
Kötött koszorúmban kedvem nem találtam
Ne keresd a Ró'sát később, hol hervadoz,
Akarom együgyű Myrtusért fáradozz
Mert az hozzád, Szolgám, éppen nem illetlen,
Hozzám is, ki a bört iszom kímélletlen.

33 DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, „*Jöszte poétának*”. Egy ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény, Bp., Argumentum Kiadó, 2005.

34 Lásd a legújabb Csokonai-összkiadás és a Csokonai elektronikus kritikai kiadás tanulságait: https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/ (Utolsó megtekintés: 2026. 06. 16.)

35 GYŐRI L. János, *Csokonai, a Debreceni Kollégium és a költő helyi kultusza*, *Studia Litteraria*, 2025/1–2, 83–93.

36 Ennek közlését lásd: EGYED Emese, *Provokatív szövegkincs: Próba* (1792) = *Hic discursus de praeteritis praesentibus et futuris*: *Tanulmányok Tüskés Gábor 70. születésnapjára. Beiträge zum 70 Geburtstag von Gábor Tüskés*, főszerk. LENGYEL Réka, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla és TÜSKÉS Anna, Bp., Reciti, 2025, 281–294.

37 *Próba*, 21.

A *Próba* nem mindenik „fordításgyanús” szövege mellett jelenik meg a fordítás jelzése, vagy a forrás megjelölése. A kiadvány *Younghoz* című költeménye (a forrás megjelölése nélkül)³⁸ Johann Gottlieb Klopstock *An Young* című, 1752-ben írott versének fordítása, *A' Pirámis és Thisbé szomorú történeteknek le-írása egy szabad gondolkozás szerint* Ovidius-átírás (Ov. *Met.* 4. 55). A forrásszövegénél, Ovidius költeményénél mintegy 30 sorral rövidebb ez a magyar változat. (Erre vonatkoznak a bevezetőnek a – fordításokra vonatkozó – „szabad gondolkozás szerint” megállapítása?). Az ovidiusi a rímtelen hexameterek helyett 3/3//3/3/ felosztású tizenkettes, párrímes sorok közvetítik magyarul a latin forrásmű jelentéstartalmait.

Az érzékenység korának kedvelt műfajaként tartják számon a „nyájas múzsa”, a pásztori költészet darabjait, amelyek között gyakori a dialógus, sőt a jelenetszerű, többszereplős vers. Ilyeneket Batsányi János, Révai Miklós vagy Verseghy Ferenc is írt (és fordított latinból vagy németből). Az *Egy falusi ének* négszereplős énekesjáték; évődő hangneme, helyreálló családi riadalmi a biedermeier ízlés térnyerése felé mutatnak. Ilyen műfajú versek is kerültek a kötetbe.

A moralizáló verses eszmefuttatások egy-egy sora mint valami politikai jelző ütközik ki a szövegfolyamatból: „Nyomorúlt emberek kik azt gondoljátok / Hogy a jövődöket lántzon tarthatjátok”; „Rendek közt nem látszik a Por, neve sohult” (*Az élet bizonytalanságáról*, 115). Hasonlóképpen jelentőséggel bírnak a mellesleg odavetett vagy olyannak szánt, a korabeli politikai helyzetre nagyon is elevenen reagáló kijelentések: például a háború és a béke társadalmi következményeit mérlegelő *A békességről* című versben. „Azt tartják mikor a' Puska 's Ágyu dörgött, / Márs Constántzinápoly' kapuján menydörgött. / Europa akkor vett világosságot, / Akkor vetkezte le a' tudatlanságot.” E költemény egészét közzöljük, melléje illesztve egyetlen, címében is ahhoz hasonló Csokonai-verset, bár többel is rokonságot mutat:

38 *Próba*, 142. Ennek közlését lásd: EGYED, i. m., 2025, 281–294.

Próba, 1792

A békességről

A néma tsendesség, bátor partra vezet,
Hajónk a' szélvészkek küzzül kievezett.
A' haboknak magass tornyai omlanak,
Eröss árbotz-fáink immár nem romlanak.
Ró'sás kertek lettek a' halavány képek,
Bátorságban élnek, a meg-rettent Népek.
A' Juhász ajakán békességet zenget,
Egyik bértz a' másnak örömet izenget,
Óhajtott Békesség! Föld tiszta arannya!
Az Égnek Leánya! gyönyörűség' Annya!
Te viszza-jövé!l hogy, könnyes szemeinket
Meg-töröld, meg-gyógyítsd sebes szíveinket.
Nints a' had magzattya, nints a' bús ohajtás.
Számkivetésbe ment a' nyögő sohajtás.
Viszsa' adád Fiját a' félénk Anyának:
Élete gyámolát az öreg Atyának
Viszsa-adád, hogy mélyebben esett szívét –
Bé-kösd, a' hív Párnak rég nem látott hívét.
Viszsa-adád a' bús Testvérnek testvérét,
Meg-sajnálád a' hív Barátoknak vérét.
Nem félti a' Juhász kövér báránkait,
Nem félti a' Pásztor meghízott marháit.
A' Föld-míves hajtván szuszogó barmait,
Bátran feketíti füves ugarait;
Tudván, hogy aratás előtt gabonája
Nem lévén a' durva ellenség prédája,
A' tengert hasítván nem fél, hogy belé vész,
Danólva evez a' kereskedő Révész.
Nem irtóztattya a' Puskáknak dörgése,
'S a' halállal töltött Ágyuk menydörgése,
A' Pindus Várának kapuja nyitva áll.
A rettegés többé körülle nem strá'sál.
Pallás a' tsendesség ölébe le-ülve
Tanította Fiait, könyökére dülve.
Ah áldott békesség! ne mozdítsd-ki Széked' –
Közzülünk; a Magyar Thronus tessék néked.
Ah! böl dog az a Nép, virá gzik hazája,
Mellynek kez edbe van Királlyi páltzája.
Tsendesség, Bátorság, Tudomány, szép kert az
A' mellyben ez három szép virág illataz.
Tudomány, – szép plánta, – de azt mondják hogy ez
Olly kertben nőtt, mellyben vér-patak tsergedez.
Azt tartják mikor a' Puska 's Ágyu dörgött,
Márs Constántzinápoly' kapuján menydörgött.
Europa akkor vett világosságot,

Csokonai Vitéz Mihály

A békesség

Elmúltak a hadak, már megnémulának
Gyászos harsogási Márs trombitájának,
A halált menydörgő ágyúk nem ropognak,
A puskák s köszörült kardok nem villognak.
Maga a dühösség, a hadak magzatja,
Fogva van, sok ezer vaslanc szorongatja.
Az arany békesség templomát megnyitja,
Újúl szakadozott oltárán kárpitja,
Kötvén homlokára szagos olajágot,
Béfedé szárnyával az egész országot,
Hogy annak árnyéka és védelme alatt
Az embernek kedves legyen minden falat,
Hogy a szántóvető földet mívelhessen
Annak árnyékába bátran és csendessen,
Hogy félelem nélkül lévén a határok,
Bátran jár hassanak benne a kalmárok,
Hogy újra épüljön a most számkivetett
Igazság trónussa, kit a had levetett,
Hogy a mesterségek mind helyreálljanak,
A békesség alatt virágozhassanak,
Hogy a műzsák, kik már a vérbe öltözött
Halálos fegyverek csattogási között
Elhallgattak vala, szólani kezdjenek,
Már Márs és Bellona ne járjon ellenek,
És hogy országunkat a boldogság lakja,
Aranyidőt éljünk, ne légyen salakja.

Akkor vetkezte le a' tudatlanságot.
 Káros hát a' had, de haszna-is van ennek,
 Bellona és Pallás kézen fogva mennek.
 A' mikor az egyik pusztit, ront, öl, éget,
 A' más a' Népeknek tanit mesterséget.
 Fenyítettékre, rendre, mértékletességre
 Meg-tanit Márs mindent, meg a' serénységre.
 Ha félénk vagy, menny az hadba: meg-bátoritt,
 Még a' leg-félénkebb szavú-is bátor itt.
 Ha szenvedni akarsz tanulni, tanulhatsz,
 Ha mást felyül múlni kívánsz, felyül múlhattz.
 Nél melly hasznos a' had, mennyünk - - nem; meg-adom
 Hogy vagynak hasznai, de meg nem tagadom,
 Hogy jobb a' békesség ölében heverni,
 Mint az ártatlannak szívét által-verni.
 Eredj hát Kevélység -- menny -- zuhogva ontsad
 A' vért, a Várat a' földig le-rontsad
 Az erős falakat álnokul minázzad --
 A' Thronust, mint a' szél a' nyárfát úgy rázzad.
 A' sárga irigység az ártatlant ölje,
 A dühösség mérges nyilat sűrűn löjje.
 Én a' békességnek ölében le-hajtom
 Fejemet, és éltem végét ott óhajtom.

Hogy a kor irodalmi jellegű erdélyi publikációira is tekintsünk: Benkő Ferenc Nagyszebenben adja ki *Parnasszusi időtöltései* első darabját 1793-ban. Aranka György Kazinczy közvetítését keresi Ovidius-fordítása érzékeny levélregénye, *a Julia levelei Ovidiushoz* kiadásához. Végül a mű Bécsben jelent meg.

Tematikus és formai jegyeit tekintve iskolai tananyag (poétika, magyar nyelvismeret) és szépirodalom határán helyezhető el a *Próba*. A kolozsvári református kollégium egyébként irodalmi művek kiadására is vállalkozott ebben az időben, legyen elég itt Molnár Borbála *Barátsági vetélkedésére* (1804) gondolnunk, amely Újfalvi Krisztina-leveleket is tartalmaz, vagy Bessenyei Anna verses imádságokat is tartalmazó kötetére, az *Ifjak emlékezet oszlopára*, amelynek cenzori jóváhagyása ugyan Nagyenyeden kelt (Keresztes Máté református szuperintendens, vagyis püspök tollából), de amelyet szintén Kolozsváron nyomtattak a református kollégiumban 1794-ben.

Az 1792-es enyedi diáknévsorban felfigyelhetünk a Martinus Dombi névre.³⁹ Ez ugyan a *Próba* magyar társasági névsorában nem szerepel, de a szakirodalom

39 JAKÓ Zsigmond, JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok, i. m.*, 193.

kiderítette, hogy a kör egyes tagjai megriadtak az akadályoktól és lemondtak a csoportban való tevékenykedésről. Domby/Dombi Márton ügyvéd egy korai Csokonai-életrajz szerzője. Állítása szerint írása a Csokonai versek 1816-os kiadásának előszavául szolgált volna, de nem készült el időre. Véletlen névegyezés volna az enyedi diák és a Csokonai-életrajzot publikáló jogász neve között? Tekintve, hogy Dombi Márton Debrecenben tanítványa volt a költőnek és a hagyomány szerint három évig barátja is, újabb kapcsolatot tételezünk a *Próba* versfajtái és Csokonai poétikatanári gyakorlata között. A költő műveinek és személyiségének erős hatását a 19. század elején is érzékelhetni: a Csokonai-versek 1810-es bécsi kiadója, Márton József (1771–1840) újságszerkesztő, magyar nyelvtanár és tankönyvszerző munkáját motiválhatta, hogy 1779 és 1793 között a debreceni kollégium diákja volt.

Ezek a személyes kapcsolatok, Csokonai emlékezetének fenntartására vonatkozó szerkesztői és szerzői döntések összefüggésbe hozhatók Csokonai poétika-osztálybeli tanítási módszereivel és közvetve talán a *Próba* létrejöttével is. Életrajzírói nem említenek olyan eseményt, amely szerint Nagyenyeden, Marosvásárhelyen vagy Kolozsváron megfordult volna, mindenesetre az ifjú debreceni diák meghívása a Nyelv-mívelő Társaság tagjai közé elég meglepő.⁴⁰ Franciául ekkor még nem tudott jól, humoros műveket írt és fordított ugyan (a *Béka-egérharcot* éppen ebben az időben), de nem valószínű, hogy köze lenne a kötet Molière-fordításaihoz. Egyéb, a kötetben előforduló költemények azonban nem kevésbé emlékeztetnek a *Zöld codexre*, Csokonai korai versei gyűjteményére.

Turnovszky Sándor az antológiának a kollégiumban őrzött példánya kéziratos bejegyzéseiből következtetett arra, hogy a kötetben kinyomtatott, magyarra fordított Molière-darabokat, a *Kénytelenségből való orvost* és az *Erőszakos házasságot* elő is adták (a szemérem sértőnek vélt kifejezések áthúzásait tekintette emellett szóló érveknek).⁴¹ Az előadás tényét (bár nem a kollégiumban) Róbert Márta erősíti meg 1972-es a Molière-recepcióval foglalkozó tanulmányában. Egy fennmaradt, datálatlan, de a színésznév sor alapján datálható színlapot hoz a *Próba*

40 A Nyelv-mívelő Társaság anyagában megvan ennek a nyoma, és annak is, hogy bár jelentkezett tagnak, ígért is szöveget, az nem érkezett meg a Társaság címére.

41 „Valószínű, hogy a Theatrális Társaság ezt a két Molière-darabot elő is adta, erre vallanak azok a változtatások (egyes mondatok kihagyása, átírása, bizonyos, abban a korban szemérem sértőnek vélt kifejezések áthúzása), amelyek a Próbának a nagyenyedi Bethlen Könyvtárban lévő példányán láthatók.” TURNOWSKY Sándor, *Az erdélyi színjátszás kezdetei*, Igaz Szó, 1954/09, 73.

kötet Molière-szövegével összefüggésbe.⁴² Egy farsang ideji (Boldogasszony hava – február – 11-i) előadást a kolozsvári hivatásos színjátszás kezdeti időszakából részben enyedi diákokból lett színészekkel.

Ma már tudható, hogy az iskolai magyar társaságok csaknem egyidőben, az 1791-es évben jöttek létre vagy határozták meg magukat az iskola falain kívülről is érzékelhető bátorsággal.

Ekkoriban olyan, a felsőbb osztályok matrikuláját aláírt diákjai voltak az enyedi kollégiumnak, mint az újtordai származású kantiánus filozófus, Köteles Sámuel (1770–1831) – gondolatmenetünk szempontjából nem mellékes, hogy jénai tanulmányai végeztével 1788-tól egy évig Daniel Istvánné udvari papja volt, aztán marosvásárhelyi kollégiumi tanár; vagy a klopotivai származású Tompa János (1770–1834), aki ebben az időben Nagyenyeden köztanító volt és aki göttingeni, jénai tanulmányai után lett nagyenyedi lelkész, marosvásárhelyi, majd nagyenyedi kollégiumi tanár.⁴³

A magyar nyelv használatának elterjesztését szolgáló intézmények, a hivatásos színház, az időszaki sajtó, a tudományos társaság, a magyar nyelv használatát korábban elkezdő iskolai diákság, továbbá az iskolák patronálásában és a belpolitikai ügyekben egyaránt érdekelt vármegyei nemesség együttműködése látszik az 1790-es évek elején a Nagyenyed–Kolozsvár–Marosvásárhely írástudói térségben. A szintársulat csaknem kizárólag volt enyedi és kolozsvári kollégistákból és családtagjaikból állt, és nagy eredmény, hogy engedélyt kaptak előadások tartására. Az enyediek Molière-darabjai után 1793-ban már önálló drámaantológia jelenik meg *Erdélyi Játékos Gyűjtemény* címmel Kolozsvárt, Bartsay László és K. Boér Sándor fordítói és szerkesztői munkája eredményeként. Első kiadványuk előszavának záró mondata Voltaire-idézet: „Szép dolog azoknak voxokat meg nyerni, a’kik tudnak gondolkozni.”

Pintér Márta Zsuzsanna a kiadvány elejére szerkesztett névsorban a publicusok között elsőnek megjelölt gróf Toroczkai Pált – akit a kötet számos (többnyire bizony elég sablonos) köszöntőverse is ünnepel –, a kötetben előforduló fordítá-

42 „... 1800-ban a *Le Médecin malgré lui* még a *Próba* c. kötet fordítása alapján, mint a *Kéntelenségből való orvos* került színre.” RÓBERT Márta, *Molière-előadások a kolozsvári magyar színpadon. Molière születésének 350. évfordulójára*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1972/2, 258.

43 Köteles Sámuel és Tompa János életútját és tanári pályáját Koncz József ismerteti: KONCZ József, *A marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895)*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2006, 220–228, illetve 229–230.

sok lehetséges szerzői között tartja számon.⁴⁴ Ő unokaöccse és gyámfia volt gróf széki Teleki Józsefnek, felnőtt korában Torda megye főispánja. Torockószentgyörgyön új unitárius templom építését kezdte el.⁴⁵ Hajós József megtalálta annak a tanügyi kerettantervnek a kéziratát, amelyet mint gondnok 1819-ben jóváhagyott, és amely 1820-ban a kolozsvári református kollégium nyomdájában meg is jelent.⁴⁶ A református kollégiumok és nyomdák világi felügyelői sorában a széki Teleki család ekkoriban folyamatosan jelen volt. Enyedi Sándor a színházi bizottság tagjaként is azonosítja.⁴⁷

Erdélyben ekkor a nem kizárólagosan teológiai kérdésekben (például a református iskolaügyekben) a rendek világi fő képviselőiből és az egyház előjáróiból álló Főkonzisztórium döntött. A könyvkiadásban pedig a Főkormánysház által kijelölt cenzor, aki nem volt minden esetben azonos valamelyik kollégiumi tanárral.⁴⁸

A nagyenyedi Református Kollégium Magyar Társasága könyvében, a *Próbában* megjelent művek részben a református iskola tananyagához kapcsolhatók. Az iskolában tanulmányozott szövegek idegen nyelvből (latinból, németből) magyarra való fordítása, azok kötetbe szerkesztése, a közreadás szándéka jelölhető meg a kiadvány szándékaként és tagadhatatlan értékeként. Ezzel a fordítói lelkesedéssel is összefügghetett az, hogy a Főkonzisztórium veszélyben látta a deák nyelv tanítását és leiratot intézett mind a négy erdélyi református főiskolához, hogy e tekintetben a régi tantervnel maradjanak és a régi útról le ne térjenek.⁴⁹

Ez azonban későbbi fejlemény. A *Próba* bevezető-bemutató szövegében az olvasható, hogy „A’ Társaság Tagjai leg elsőbben csak a’ Kollégiumhoz tartozókból állottanak, de most már külső emberek is megtisztelték, és ujjabb ujjabb pártfogókra találunk.” Kik lehetnek ezek a „külső emberek”? És (feszegtevén a megtiszteltetés kifejezés jelentését): ki melyik munkafázisban vett részt? Ezt is nyomoztuk a fentiekben.

44 PINTÉR, *Az erdélyi diáktársaságok*, i. m.

45 A nagyenyedi református egyházmegye honlapja: <https://www.nre.ro/> (Utolsó megtekintés: 2026. 06. 16.)

46 HAJÓS József, *Köteles Sámuel*, Bukarest, Irodalmi könyvkiadó, 1969. 65. Lásd még: EGYED, i. m., 284.

47 *Id. Wesselényi Miklós irodalmi levelezése... i. m.*, 107.

48 A kérdésben lásd VULKÁN Vera Tünde, *Mártonfi József tanulmányi főigazgató és cenzor*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 289.)

49 Vö. POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története*, IV. köt., Bp., Franklin-Társulat, 1904, 151.

BIRÓ ANNAMÁRIA

MAGYAR REGÉNYÍRÓNŐK KÍSÉRLETEI PRÓZANYELVÜK KIALAKÍTÁSÁRA 1860 ÉS 1870 KÖZÖTT

A 19. század magyar női irodalmának körülhatárolása nem egyszerű feladat, mivel az utóbbi időben fellendülő, a korszakra vonatkozó nő történeti kutatások¹ ellenére sem látható világosan, hogy mekkora szövegkorpusszal számolhatunk, illetve, hogy ez mekkora részét teszi ki a korszak szépirodalmi termésének. Jelen kutatás nem kvantitatív elemzésekre vállalkozik, hanem az általánosító értelmezői tendenciákból kiindulva mutat fel néhány olyan ellenpéldát, amelyek esetleg átrajzolhatják a női irodalomról – esetünkben konkrétan regényirodalomról – forgalomban levő általánosító képet. Egy korábbi tanulmányomban² 19. századi regénypéldákon vizsgáltam, hogy valóban sablonos és könnyen kiszámítható-e a női szereprepertoár ezekben a regényekben, vagy pedig az eddig dominánsnak tűnő narratív sémák okozhatják azt, hogy rejtve maradnak az egyébként a törté-

1 Rendkívül fontos volt a kilencvenes években a Fábri Anna által kijelölt irány és az általa fontosnak érzett szövegek újramegjelentése ahhoz, hogy az értelmezői munka el tudjon kezdődni: FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”: *A magyar író nők története két századforduló között (1795–1905)*, Bp., Kortárs, 1996.; FÁBRI Anna (szerk.), *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865, I.*, Bp., Kortárs, 1999. Hasonló munkát végzett S. SÁRDI Margit is: S. SÁRDI Margit, TÓTH László (szerk.), *Magyar költő nők antológiája*, Bp., Enciklopédia, 1997.; S. SÁRDI Margit (szerk.), *Magyar nők költők a XVI–XIX. századig*, Bp., Unikornis, 1999. Számomra inspiratív volt Séllei Nóra két kötete, módszereit igyekeztem a magyar szerzőnők esetében is hasznosítani: SÉLLEI Nóra, *Mért félünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007.; SÉLLEI Nóra, *Lánnyá válik, s írni kezd. 19. századi angol író nők*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999. A magyar nő történeti kutatások jelenlegi módszertani problémájáról nyújt összefoglalót: BOZSOKI Petra, *Politizáló nő történetírás. A 19. századi magyar nő történetéről szóló diskurzus tendenciái (módszertani javaslat)*, Verso. Irodalomtörténeti folyóirat, 2023/2, 9–32. A tanulmány megírásához nagy segítséget nyújtottak az utóbbi években megjelent kötetek, különösen: TÖRÖK Zsuzsa (szerk.), *Nő szerzők a 19. században. Lehetőségek és korlátok*, Bp., Reciti, 2019.; BOZSOKI Petra, *A honleány mint női emancipáció. Kánya Emília alakja és munkássága*, Doktori értekezés, Pécs, 2020. Online: <https://pea.lib.pte.hu/server/api/core/bitstreams/3eda42b7-2643-4cd3-b0f8-620b0064351c/content> (Utolsó megtekintés: 2026. 05. 25.)

2 BIRÓ Annamária, *Női szerepek és anyagi kiszolgáltatottság 19. századi magyar prózaszövegekben* = BIRÓ Annamária, EGYED Emese, PAKÓ László (szerk.), *Certamen XIII., Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, Kolozsvár, EME, 2025, 15–36.

netekben rendre felbukkanó, különféle női sorsok. A fókusz megváltoztatásával kiderült, hogy újragondolandó az a kritikai előfeltevés, mely szerint a korszak szerzői döntően normakövető, a házasság és önfeláldozás ideálját reprodukáló szerepmintákat közvetítettek volna.³ Jelen tanulmány – egy viszonylag szűk időszak nők által írt regényeinek elemzésével – azt mutatja meg, hogy a homogenizáló olvasat jelentős mértékben leegyszerűsítő, mivel a korszak női szerzőinek regényei a női sorslehetőségek jóval differenciáltabb spektrumát jelenítik meg, és a szerzők – bizonyos esetekben – jól kiválasztott narratív eszköztárral reflektálnak a társadalmi, gazdasági és kulturális korlátozottságokra.

A szövegkorpusz darabjait az 1860 és 1870 között női szerzők által írt regények képezik,⁴ a vizsgált anyag kijelölésében pedig több szempont is szerepet játszott. A legfontosabb természetesen a hiányérzet: annak ellenére, hogy ebben az évtizedben már tagadhatatlan a női szerzők hangsúlyos jelenléte az irodalmi mezőben, a prózaíró nők szövegeinek elemzése jóformán még ma sem kezdődött el, a kutatások a női szerzők sajtóban⁵ betöltött szerepére vonatkoznak elsősorban, illetve a kutatók a sajátosan női műfajok⁶ feltérképezésére vállalkoznak, időnként kitérve egy-egy szerző regényeire is.⁷ A vizsgált időszak kiválasztása is tudatosan történt. A Wohl nővérek munkásságát doktori disszertációban feldolgozó, majd azt kötetben kiadó Mészáros Zsolt is felhívja a figyelmet például az

3 Ezt az álláspontot fogalmazza meg Margócsy István két szövegében is: MARGÓCSY István, *Nőiség, női szerepek és romantika* = TÖRÖK Zsuzsa (szerk.), *Angyal vagy démon. Tanulmányok Gyulai Pál Irónőink című írásáról*, Bp., Reciti, 2016, 19–40.; MARGÓCSY István, *A lemondás regényei. Nőírók regényei a XIX. század második felében*, Élet és Irodalom, 2016/27, 13.

4 A tanulmány az alábbi regények elemzése nyomán készült: APRAXIN Júlia, *Ilona*, ford. ÁGAI Adolf, Pest, 1861.; APRAXIN Júlia, *Két nőszív*, ford. TOLDY István, Pest, 1861.; APRAXIN Júlia, *Szerény Ilma naplója*, ford. TOLDY István, Pest, 1862.; BENICZKY Irma, *Lapok egy szép nő naplójából*, Pest, Gyurián József, 1861.; BENICZKY Irma, *Egy emancipált nő*, Pest, Bartalis, 1865.; BENICZKYNÉ BAJZA Lenke, *Két szív harca*, Pest, 1866.; JÓSIKA Júlia, *Éva*, Pest, Heckenast, 1860.; JÓSIKA Júlia, *Családelet*, Pest, Heckenast, 1862.; JÓSIKA Júlia, *Az élet esélyei*, Pest, Lauffer Vilmos, 1864.; KÁNYA Emília, *Válságos napok*, Pest, Boldini, 1860.; KÁNYA Emília, *Szeretet könyve*, Pest, Emich Gusztáv, 1863.

5 Lásd például: TÖRÖK Zsuzsa (szerk.), *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920*, Bp., Reciti, 2020.

6 A nőnevelő szövegek felől közelíti meg Jósika Júlia munkásságát: KERPICS Judit, *Jósika Júlia irodalmi munkássága. A 19. századi emigrációs kulturális transzfer és a szociális normativitás összefüggéseiben*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2025. A női íráshasználatot tematizálja: TÖRÖK Zsuzsa (szerk.), *Női íráshasználat és kéziratok kultúra a hosszú 19. században*, Bp., Reciti, 2022.

7 Példák a teljesség igénye nélkül: MIKOS Éva, *Egy nemesasszony esete a popularitással. Kuliffayné Beniczky Irma útja a regényírástól a kalendáriumszerkesztésig* = TÖRÖK Zsuzsa (szerk.), *Nők, időszaki kiadványok... i. m.*, 245–272.; KERPICS Judit, *i. m.*; TÖRÖK Zsuzsa, „Legtermékenyebb összes női íróink között”. Beniczkyné Bajza Lenke és a könyvpiar a 19. század második felében, *Irodalomtörténet*, 2015/4, 375–398.

1861-es év kiemelt jellegére a költőnők karrierjének alakulásában: ekkor debütál egyéni kötettel Wohl Janka mellett Kisfaludy Atala és Tarnóczy Malvina is.⁸ Megnyílnak a nyilvánosság addig zárt területei is, 1859-től újra lehet bálokat rendezni, a társasélet megváltozott normarendszere pedig átszivárog az irodalmi alkotásokba is. Ahhoz pedig nyelvet és narrációs eszközöket kellett találni, hogy a minták átadhatóvá váljanak, hiszen ahogy a szokásrendet sem hozzáférhető, deskriptív szabályrendszer alapján sajátítják el a társadalmi korrelációkban tevékenykedő személyek, úgy a regények szereplői sem egyértelmű morális rend alapján cselekednek. Gyulai Pál 1858-as elhíresült *Írónőink* című szövege elindított ugyan egy diskurzust a női alkotók határkijelöléseiről⁹, viszont a regényírás semmiképpen sem tartozott a számukra engedélyezett területek közé, az uralkodó narratíva szerint azért, mert képtelenek az absztrakcióra, a nagy konstrukciók fegyelmezett felépítésére.¹⁰ A vizsgált évtizedben a kényszeremigrációban élő Jósika Júliának három regénye jelent meg (*Éva*, 1860; *Családélet*, 1862; *Az élet esélyei*, 1864), Beniczky Irmának kettő (*Lapok egy szép nő naplójából*, 1861; *Egy emancipált nő*, 1865), Kánya Emiliának szintén kettő (*Válságos napok*, 1860; *Szeretet könyve*, 1864), Apraxin Júlia eredetileg francia nyelven írt regényei szintén ekkor válnak magyarul is olvashatóvá (*Ilona*, 1861; *Két nőszív*, 1861; *Szerény Ilma naplója*, 1862), a később legtermékenyebb regényírónővé váló Beniczkyné Bajza Lenke pedig 1866-ban jelenteti meg első regényét *Két szív harca* címmel. Természetesen már a korpuszkijelölés is módszertani veszélyeket rejt magában, lévén, hogy az a gúnokritika kulcsfogalma¹¹, a nők által írt próza gyűjtőfogalma által történt, ezáltal egyfajta homogenitást implikáló kategóriaként kezelem a szöveganyagot. A célom viszont nem annak vizsgálata, hogy miképp viszonyulnak a szövegekben megszólaló női hangok a korszak férfi szerzői által elterjesztett domináns diskurzusokhoz,¹² hanem a megszólalási módozatok sokféleségének

8 Mészáros Zsolt, *Irodalom, sajtó, szalon. A Wohl-nővérek munkássága*, Bp., Ráció kiadó, 2025, 40.

9 A Gyulai-féle szöveg értelmezéséhez és a problémakörök kijelöléséhez lásd: Török Zsuzsa (szerk.), *Angyal vagy démon. Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, Bp., Reciti, 2016.

10 Az érvelést humorálfatológiai okokra vezeti vissza VADERNA Gábor, *A nők és a kultúra hanyatlása. A női írás a 19. század második felében Magyarországon* = Török Zsuzsa (szerk.), *Angyal vagy démon*, i. m., 117–154., 141.

11 A gúnokritika – Elaine Showalter nyomán – ugyan felszabadító gesztussal fordult a női szerzők felé, de gyakran maga is homogenizáló kategóriát működtetett. A gúnokritika módszerének használhatóságáról, illetve veszélyeiről lásd: SÉLLEI Nóra, *Mért félünk...*, i. m., 90.

12 Séllei Nóra szerint ez ugyanis több problémához is vezethet, a kutatók hajlamosak lesznek a naiv biografiázásra, másrészt valamiféle esszenciális nőiség megnyilvánulását és kiteljesedését látják a szövegekben. SÉLLEI Nóra, *Mért félünk...*, i. m., 32.

felmutatása, illetve magyarázatadás arra, hogyan válnak az ebben az évtizedben keletkezett szövegek heterogén diegetikus világai egyre homogénebbé. Ehhez helyenként szövegközeli olvasatokra, máskor a szövegek különböző aspektusainak felmutatására (pl. szereplők atipikus volta), a narrációs formák tudatos használatának kimutatására lesz szükség¹³. Tehát a női regény fogalmát ebben az esetben nem esztétikai minőségként kezelem, hanem korpuszmegjelölésre szolgáló fogalomként, amelyen belül belső differenciák vizsgálhatók. Margócsy István szerint elgondolható ezeknek a regényeknek egy önálló poétikája is, mivel női főszereplők vannak, női sorsokat választanak témául, és a női társadalmi szerepek lehetőségeit próbálják körüljárni.¹⁴ Ezt figyelembe véve, valamint a narratív sémák és minták használatának feltérképezése mellett sem elhanyagolható a biografikus szempont a folyamatok felvázolásában, ugyanis a regényírói karrierjükre az életük alakulása is hatással volt. Az általam vizsgált szerzőnők között sok életrajzbeli hasonlóság mutatható ki, ugyanakkor eltérő életviszonyaik, lehetőségeik miatt többször rivális pozíciókba kerülnek, és feltételezésem szerint a sikeresebb karriert befutó személy kiszorítja a pályáról nemcsak a riválist, hanem annak az övétől eltérő nézőpontját, regényírói technikáit is. Talán nem véletlen, hogy a felsoroltak közül többen abbahagyják a regényírást, Kánya Emília és Beniczky Irma más területeken teljesedik ki, Beniczkyné Bajza Lenke regényei, az abban megteremtett sémák pedig uralni fogják a hetvenes évek női prózáját az új regényíró nemzedék megjelenéséig.

A 19. századi női regények kapcsán gyakran visszatérő értelmezési toposz, hogy a női főszereplő fejlődése kizárólag a házasságban és az anyaságban teljessé válhat. Margócsy István szerint e korszak nőalakjait egy preskriptív ideálkép határozza meg, amely „nem tűri a kivételeket és eltéréseket”.¹⁵ Elemzésében arra a következtetésre jut, hogy a nők számára a szolid feleségszerep az egyetlen társadalmi létezésforma, ami önfelszámolást, társadalmi cselekvésképtelenséget és a

13 Sandra M. Gilbert és Susan Gubar legnagyobb idézettségű feminista irodalomértelmezési szövegét is érték kritikák a választott módszerei miatt, véleményem szerint viszont a szerzőpáros elemzései termékeny kiindulópontjai lehetnek egy magyar nyelvű szövegtörzshöz végezett vizsgálatnak is. Sandra M. GILBERT–Susan GUBAR, *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, New Haven–London, Yale University Press, 1979.

14 MARGÓCSY, *A lemondás regényei...*, i. m. Ő maga azonban csupán három szöveg rövid bemutatásával bizonyítja, hogy esztétikailag, de talán még morális problémafelvetések szempontjából sem igazán izgalmasak ezek a regények.

15 *Uo.*

szuverén élet lehetetlenségét is jelenti, ráadásul a női szereplők mintegy predesztinálva is vannak erre a sorsa, „szenvedésük és lemondásuk által garantálják a társadalom elfogadott rendjének érvényesülését.”¹⁶ Az általa irodalmilag nem sokra becsült szövegeket a lemondás-etika felől olvassa, azaz úgy látja, hogy a női szereplők legalapvetőbb életparancsa a lemondás, mely által garantált az erkölcsi felsőbbrendűség (ellensúlyozandó, hogy az önálló társadalmi cselekvésre nincs lehetőség), és a szenvedések révén mutatnak rá a férfitársadalom igazságtalanságára.¹⁷ A nők által a hatvanas években írt regények összeolvasása azonban ennél árnyaltabb képet rajzol. A regények narrációjában olyan repedések, ambivalenciák és a morális normáktól explicit vagy csupán implicit módon eltérő gondolatmenetek jelennek meg, amelyek azt bizonyítják, hogy a szerzők reprodukálják ugyan saját valóságuk társadalmi normarendszerét, de felül is bírálják azt. A női szereplők gyakran kerülnek reflexív pozícióba, monológjaikban mérlegelnek, összehasonlítanak, visszautasítanak és sorsalternatívákat képzelnek el, majd realizálják, hogy milyen társadalmi valóságban lennének azok megvalósíthatók. Látványos lázadások ritkán fordulnak elő, de a finom elmozdulások érzékelhetők. A vizsgált évtizedet a kísérletezés időszakának látom, amikor a női beszédmód lehetőségei még nem merevednek bele egy adott sémába. A folyamatra természetesen nemcsak belső irodalmi mozgások, hanem a kiadói és olvasói elvárásrendszer is nagy hatással bír, ezért a továbbiakban ezekre a problémákra is reflektálni fogok.

A gondolatmenet kiindulópontját Beniczky Irma (1828–1902) két, mára szinte teljesen elfeledett regénye képezi, melyek a női sors különböző modelljeivel kísérleteznek, miközben a narrációs technikák változtatása révén azt jelzik, hogy szerzőjük tudatosan keresi hangját és megszólalási lehetőségeit. Beniczky munkásságának ez az első szakasza kevésbé ismert, mivel későbbi, a hagyományos női szerepmintákat erősítő írói tevékenysége elfedi a kísérletező szépírói¹⁸ szakaszt. 1870-ben megjelent, *A nők hivatása* című normatív útmutató könyvében¹⁹ a szellemi szabadság elérését kizárólag a családanyai szerepen belül látja megvalósíthatónak, ott viszont legfontosabb – és mindenki számára – elérendő

16 Uo.

17 Uo.

18 Mikos Éva az életművet átfogóan tárgyaló tanulmánya jellegéből adódóan kevesebb figyelmet szentel a két regénynek, hiszen az a korszak mediális viszonyainak társadalmi átrendeződéseibe ágyazva igyekszik bemutatni Beniczky munkásságát. MIKOS, *i. m.*

19 BENICZKY Irma, *A nők hivatása*, Pest, Heckenast, 1870.

célként fogalmazza meg a „szellemi felszabadulás és hivatásbeli mivelttség”²⁰ követelményét. Konceptiójában a nő hivatása egyértelműen a családi élet keretein belül teljeseedik ki („A nő közönséges sorsa az, hogy férjhez menjen”²¹), de az ott betöltött szereptől függ a teljes társadalom fejlődése, átalakulása, emancipálódása. Regényei viszont ettől eltérő mintákat rajzolnak meg.

Első regénye, a *Lapok egy szép nő naplójából*²² már címével is utal a töredezettségre, illetve arra, hogy az elbeszélés alapját a hagyományos női hangon megszólaló önéletírási hagyomány képezi. Különböző narrációs sémák mentén építi fel a három könyvből kirajzolódó történetet: Az első részt indító mindentudó narrátor feladata a diegetikus világ és a szerző saját valóságtapasztalatának közelítése: a két világ morális normarendszere hasonló, a regénybeli női életlehetőségek tehát éppen olyan korlátozottak, mint az ötvenes évek magyar valóságában, azaz a regényvilág közege „társadalmi laboratóriumként” fogható fel, ahol a szereplők révén tanulmányozható az ember működése.²³ A közeg megteremtése után változik a narráció, és ez az olvasói magatartás változását is implikálja. A narráció egyes szám első személybe vált látszólag azért, hogy a beteljesedés előtt álló szerelemben a másik fél értesüljön a női főszereplő, Mariska jellemformáló múltjáról:

Ezen kis szekrényben lelended meg válaszomat. Mig te távol valál, följegyzék mindent gondosan, mindazon eseményeket, melyeket átéltem, mióta gondolkodni kezdtem, itt a rejtély megoldását is megtalálod. Jellemem gyöngéit, hibáit nyiltan föltártam előtted; nyisd ki e szekrényt ha haza érsz; ha ez iratokat elolvastad, küld vissza. – Hadd legyünk még ma szerelmünk érzetében boldogok!²⁴

Innentől kezdve váltakozik a három könyvben az elbeszélői formák módja és aránya. Az első könyvben megjelenő naplóformának még nincs közvetlen megszólítottja, a kiszólásokból az sejthető, hogy ebben az esetben a cél a közvetlen

20 Uo., 239.

21 Uo., 92.

22 BENICZKY Irma, *Lapok egy szép nő naplójából*, Pest, Gyurián József, 1861.

23 Vaderna Gábor a korszak lírájáról szóló monográfiájában tárgyalja azokat a véleményeket, amelyek a regényeket ilyen „társadalmi laboratóriumoknak” tekintik. VADERNA GÁBOR, *A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*, Bp., Universitas, 2017, 354.

24 BENICZKY Irma, *Lapok, i. m.*, I. köt., 48.

utókor, a kortárs társadalom szembesítése a félárván maradt lány elszegényedésével, cselekvési lehetőségeinek korlátozott voltával és a kortárs morális normarendszer totális csődjével. A naplóforma lehetővé teszi a női tapasztalat közvetlen megfogalmazását, és olyan intim beszédhelyzetet teremt, amelyben a főhős saját érzelmeinek és döntéseinek értelmezőjévé válik. Gondolatfutamai közben folyamatosan kívülről is láttatja magát az elképzelt, ítélkező közönség szűrőjén át, tehát a társadalom reakcióit saját, belső nézőpontjával ütközteti. A nézőpontok változtatását a szerző a névhasználattal is jelzi, főszereplője a társadalom szemében a *szép Máriaként*, saját önértelmezésében Mariskaként jelenik meg.

És most ítéljétek el. Törje el a pálcát fölöttem, ki el nem csúszott soha az élet sikamlós útjain. – Nem láttam menekülést a szenvedés e Labirintjából, a sírt kivéve; s én nem kerestem menhelyet hideg, sötét fenekén, hanem a szerelem kebelén. Éltem sötét egén egyetlen csillag ragyogott, s nem valék elég erős, hogy eltakarjam szememet fénye elől; egyetlen kéz nyúlt felém, s én megragadám. Itéljétek el emberi gyarlóságomért.²⁵

A korlátozott narrátori tudás következtében előálló hiányokat a mindentudó narrátor visszatérései pótolják. Ennek kettős funkciója van, egyrészt az események sűrítésében, az élettörténet külső nézőpontú ábrázolásában nyújt segítséget (különösen olyankor, amikor a naplóíró narrátor betegség következtében hosszabban is önkívületi állapotban van), másrészt viszont a két normarendszer ütköztetésében játszik fontos szerepet. A harmadik kötetben az egyes szám első személyű narrátor intenciója és a megszólított olvasó kiléte megváltozik, az a szövegrész már kimondottan Bélának, a regény férfi főszereplőjének szól, közös emlékekre hivatkozva teremt egy speciális diegetikus valóságot. A szabadságharc idejének regényvalóságba transzponálása a kizökkent időtapasztalatot képezi le, amelyben a társadalmi szabályrendszer is érvényét veszti. A rend visszaállása azonban a polgári szabályrend újraépülését hozza magával, melynek következtében Mariska és Béla kapcsolata morálisan vállalhatatlanná válik, hiszen fény derül Mária korábbi kapcsolataira, vagyonának eredetére is. A főszereplő-nar-

25 Uo., I. köt., 121.

rátor, ezzel tisztában van, öngyilkossága révén a férfi szereplőt meg is fosztja az esetleges szubverzív döntés meghozatalának lehetőségétől.

A keretes szerkezet – a napló átadása Bélának és a szereplő, valamint az olvasó közös beavatódása az élettörténetbe – jelentéssé válik, hiszen az elbeszélte élet története a dokumentumként fennmaradó írás révén válik értelmezhetővé, a napló írójának a keresztény moralitásba nem illeszkedő tette, azaz öngyilkossága pedig érthetővé, magyarázhatóvá. Mindezek mellett természetesen nem elhanyagolható a legismertebbnek számító korábbi magyar irodalmi minta, melynek működését a szöveg több szintjén is érzékelhetjük: ahogyan korábban T-ai Józsi vált Fanni leveleinek és naplójegyzeteinek közvetítőjévé, úgy itt Béla az elsődleges olvasó, egyben Mariska élettörténetének értelmezője.

Persze már a 19. század végén is megkérdőjelezhető volt a *Fanni hagyományai*-nak a nőirodalom kezdeteként való pozicionálása²⁶, mégis erős és folytatható hagyományként tekinthetünk rá, ami nem csupán a napló- és levélforma használatában, hanem a címadási szokásokban is megmutatkozik. A Zilahy Károly által szerkesztett *Hölgyek lantja* című antológia mindössze két prózai szöveget tartalmaz, a *Fannit* Csernátóni Lóra *Irène levelei* című levélregénye követi,²⁷ mely elősegíti Fanni történetének példázatként való olvasatát is,²⁸ amennyiben abban az érzelmek megélése, az érzelmek hatalma és kontrollja mutatkozik meg, és a halál beteljesülésként olvasható. Irène szerelmi csalódásába nem hal bele, rossz házasság és az abból való menekülés kényszere vár rá, így sorsa az állandó szenvedés lesz a boldogan meghaló Fannival szemben. Címében még inkább a Fanni-mintát követi Vachott Sándorné Csapó Mária 1859-es *Irma hagyományai*²⁹ című kétkötetes regénye, ami mottói révén ugyan expliciten Eötvös József *A karthauzi* című regényének szövegvilágához kötődik, de a történet révén – a félárva Irma

26 Kucserka Zsófia tanulmányában a Zilahy Károly által szerkesztett, 1865-ös *Hölgyek lantja* című antológiából kiindulva tárgyalja a kezdőpontként való megnevezés problematikusságát, ugyanakkor jelzi, hogy a *Fanni hagyományai* olyan origó lesz, ahonnan a Zilahy-féle nőirodalom története elindul, és akit a többi nőszerző valamiféleképpen követ is a kötetben. KUCSERKA Zsófia, *Van-e a magyar nőirodalomnak kezdete, avagy Fanniról még egyszer*, Rovátkák, 2023, 7–28.

27 CSERNÁTONI Lóra, *Irène levelei* = ZILAHY Károly (szerk.), *Hölgyek lantja. Magyar költőnők műveiből*, Pest, Heckenast, 1865, 96–146.

28 A példázat műfaji megközelítését lásd BORBÉLY Szilárd, *Műfaji minták a Fanni hagyományaiban*, Studia Litteraria, 1998, 171–185. Az érzelmek hatalmának kontrollját tanító példázat lehetőségeit vizsgálja: MILBACHER Róbert, *Kármán, Fanni és a hagyományok. (A Fanni hagyományainak története)* = TÓTH Orsolya (szerk.), *A nyelvújítás kora*, Pécs, Kronosz Kiadó, 2021, 106–118.

29 VACHOTT SÁNDORNÉ CSAPÓ Mária, *Irmái hagyományai*, Pest, Heckenast, 1859.

szerelembe esése, majd beteljesült házassága – a Fanni-narratíva elmozdulási lehetőségeit körvonalazza.

Beniczky Irma sem veszi át a Fanni-modellt, hanem kritikusan kezeli a meglévő irodalmi hagyományt, és megkockáztatható az is, hogy Mariska alakjában ellen-Fannit teremt. Ennek egyik legfontosabb eszköze a korábbi mintáktól eltérő női szerepmóddel megalkotása. A regény már a nyitójelenetben egy olyan nőalakot mutat, aki tudatosan definiálja önmagát a társadalmi konvenciókkal szemben. Amikor a (többnyire a gótikus térpoétika eszközei felhasználásával leírt) ház kulcsát átadják neki, és „nagyságos asszonynak” szólítják, Mariska így válaszol: „Ön csalódik tanácsos úr, én nem vagyok férjezett... nevezzen ön egyszerűen Mariskának.”³⁰ A megszólítás korrigálása jelentheti a társadalmi kategóriák (feleség, asszony) elutasítását, a bizonytalanságot társadalmi státuszát illetően, de az önazonosság deklarálását is. A szűzsé bizonyos elemei mintha követnék a Fanni-mintát, a főszereplő első szerelmi csalódása után viszont radikálisan szembehelyezkednek vele. Mindkét szöveg esetében a főszereplő 16 éves korában indul a történet, hiszen hagyományosan ekkor ér véget a középosztálybeli lányok neveltetése. A szép Mária Fannihoz hasonlóan félárvaságra jut, esetében viszont az apa az, aki zsenge kora óta hiányzik, akit egy ideig gazdag nevelőapa pótol. A nevelőapa halála, anyja újraházasodása és a férj kicsapongó életmódja miatt vesztí el Mária is vagyona nagy részét. A karakter külső leírása is az önuralom és racionalitás korai kifejlődését jelzi: az arcon megjelenő „jéghideg kifejezés” és az a hangsúly, hogy az ész uralkodik az érzelmek felett, tudatosan szembeállítja őt a korabeli „divatos érzelgéssel”.³¹ Ez már a narráció szintjén is jelzi, hogy a főszereplő nem az érzékeny irodalom passzív hősnője. Mikos Éva szerint fontos a regény anyagi vonatkozása, mivel a szerző és narrátora „kendőzetlenül beszél az anyagi nehézségekkel küzdő úrilányok párválasztási, férjhez menési lehetőségeiről, a magánélet és az egzisztencia kényszerű összefonódásának deprimáló, demoralizáló hatásairól. A jó családba született, de önhibáján kívül nehéz sorsra

30 BENICZKY, *Lapok, i. m.*, I. kötet, 2.

31 „...arca olykor jéghideg kifejezést vőn, úgy, hogy a szelid, finom vonások majdnem visszaijesztőkké váltak, melyek azon uralmat tanúsították, melyet az ész a szíven, s az érzelmeken gyakorol; alakja az erény előnyeinek hű másolata volt, erő és határozott akarat jellemzők minden mozdulatát, azon méltóságos kellemmel párosulva, mely ha velünk nem születik, soha el nem sajátíthatjuk; ez alakon nem lehetett a divatos érzelgést minden nevetséges és sokszor élmegő folkozataival látni.” BENICZKY, *Lapok, i. m.*, I. kötet, 13.

jutó, s végül a társadalmi státusából fakadó szereplehetőségeket felrúgni kényszerülő Mariska sorsában számos írói önéletrajzi motívum sejlik fel.”³² Ugyanakkor a szöveg a csiszoltság kritériumrendszerének változásaként is értelmezhető, hiszen a főszereplő egy művelődési folyamat eredményeképpen³³ kifejleszt egy sajátos életbölcsséget, ami nem védi meg őt az aszociális viselkedésformák csábításától, de felmutatja a derék polgári világ és a saját életút inkompatibilitását.³⁴

A prózaírói hagyomány változása felőli olvasatban jelentősebbé válhat az érzékeny levélregények szerelemkoncepciójától való hangsúlyos elmozdulás, mint ha a regény alapállása az lenne, hogy a Fanni-féle szerelemkoncepció tarthatatlanságát bizonyítsa. A szerelmi élmények értelmezése fokozatosan változik, hiszen itt az első veszteségélmény nem hozza magával a szereplő halálát, hanem a lány újabb és újabb típusú kapcsolatokat próbál ki, illetve utasít vissza (pl. anyja férjének közeledését). Mária a csalódások után felismeri, hogy egyes érzelmei inkább a képzelet termékei voltak, mint valódi szenvedélyek. Annak tudatosítása, hogy a szerelem olykor „a képzelet fölcsigázott álmának”³⁵ bizonyul, már nem pusztán az érzelmek hitelességét, hanem azok társadalmi konstrukcióját is problematizálja. Fontos megemlíteni, hogy a kiindulópontot esetében is a neoplatonikus szerelemkép³⁶ jelenti, a kiválasztott férfiakról viszont rövid időn belül kiderül, hogy nem illeszkednek az eszményképbe: „rajongó lelkem meg nem

32 MIKOS, *i. m.*, 250.

33 A főszereplő életútján folyamatos csalódások nevelik felnőtt nővé a fiatal lányt, ezáltal egyfajta Bildungsroman-kísérletként is olvasható a történet, vagy arra való törekvésként, hogy a műfaj kereteit tágítsa.

34 Az érzékeny ember és a Bildungsbürger vagy polished gentleman női verziójának kritériumrendszeréhez lásd BODROGI Ferenc Máté, *Az Aurora (és az Uránia) nőideáljáról. Honleányok és polgárleányok, hitvesek és Fannik* = Török Zsuzsa (szerk.), *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság. 1820–1920*, Bp., Reciti, 2020, 31–62.

35 BENICZKY, *Lapok, i. m.*, I. kötet, 64.

36 Nem tartozik ugyan a vizsgált szövegtörzshoz, de bizonyos eljárásokban a regény hasonlóságot mutat Vachott Sándorné Csapó Mária korábban már említett, *Irma hagyományai* című, 1859-es regényével. Ilyen a neoplatonikus szerelemkoncepció variációinak megteremtése. Csapó Mária például szereplőjének, Irmának az ideálképét a gyermeki fantáziából származó, mesei alaptulajdonságokkal rendelkező holdkirály figurájából teremti meg, későbbi férjét azonosítja vele. A holdmotívumhoz ugyanakkor sikeresen asszociálja az éjszaka és a környezet félelmetességét, így a mesei idillt a félelemkeltés gótikus eszközeivel egészíti ki. A regény ugyanakkor csak a narrációban törekszik újításra, a női szereplehetőségekről meglehetősen konzervatívan gondolkodik. Még a honleányság is negatív színben tűnik fel nála („legtávolabbról sem valék alkalmas ama lelkes honleányok túlbuzgalmát méltányolni, kik versenyt politizálnak a férfiakkal”), a női sors egyedüli célja pedig a szerelmi beteljesülés, ennek akadályba ütközése pedig az életcél elvesztésével jár, ezáltal a Fanni-féle elmúlás legitimitását bizonyítja („Egész világa egyetlen lény, s ha ebben csalódik, vagy ha ez nem viszonzá érzeményeit, egész világát elveszté”). VACHOTT SÁNDORNÉ CSAPÓ Mária, *i. m.*, I. kötet, 65, 164.

bocsátható, hogy azon szédítő magasból, hová őt helyezém, leszállt az anyagi mindenapiság körébe – nem a szeretett férfiút, hanem álmaim vesztett eszményképét sirattam.”³⁷ Következő szerelme költő, aki nem csupán a parnasszusi szféra megteremtése miatt lenne alkalmas az eszménykép betöltésére, hanem azért is, mert a hétköznapi emberektől eltérően – ebben a narrátori szövegben – mentes a testi vágyaktól.³⁸ Mária ebben az esetben önként mond le a szerelemről, vagyis a Margócsy által vázolt áldozat-szerepbe illeszkedik, önreflexiója viszont arra világít rá, hogy nem veszteségélményként tekint döntésére: „lassanként azon meggyőződéshez juték, hogy Adolfot nem szerettem mint férfit, hanem mint költőt – s hogy e szerelem nem volt egyedüli boldogságom – hogy ezentúl is még vannak vágyaim s ohajtásaim – s a nemes tett öntudata is vigasztalólag hatott szívem meggyólulásához.”³⁹ Az érzés reflexió tárgyává válik, így intellektuális kategória része lesz. A szerelem Mária elképzelésében nem kötődik a biológiai vagy ösztönös szenvedélyhez, hanem inkább a képzelet és a kultúra által konstruált élmény, melyhez a későbbiekben ő maga is személyes érdekeinek megfelelően viszonyul. A regény egyik kulcsmomentuma lehet a kacérság „tanulmányozása”. Mariska szinte tudományos módon elemzi a női hatalom mechanizmusát, a szellemi kacérság szerint hatékonyabb, mint a testi szépség, mert közvetlenül a lélekre hat. A női csábítás esetében tudatos stratégiává válik, nem pedig spontán, belülről fakadó, reflexió nélküli tulajdonság. Általa a nő hatalmat gyakorol környezetére fölött,⁴⁰ de ez a hatalom csak ideiglenes és kívül esik a hagyományos női szerepkörökön. Mária erkölcsi bukása szorosan kötődik anyagi ellehetetlenüléséhez, s a szenvedélyes szerelem, melynek átengedi magát, egyúttal az anyagi konszolidáció megteremtésének eszköze is lesz:

37 BENICZKY, *Lapok, i. m.*, I. kötet, 64.

38 „...s tudjátok-e miért különbözik a költő szerelme oly nagyon minden más ember szerelmétől? ez a lélek és a költészet gyermeke, ki a Parnaszon születik s a múzsák és gráciák gyöngéd ölében nevededik, és az istenség jelleget hordja homlokán – a költő szerelme ment azon anyagi önzéstől, mely a többi férfiak – és nők – általában véve; szerelmének jellege.” BENICZKY, *Lapok, i. m.*, I. kötet, 69.

39 *Uo.*, 78–79.

40 „Kacér lettem; buzgón tanulmányozám ezen tudomány – mert bátran mondhatjuk annak – minden részleteit. A kacérság csak akkor válhat veszedelmessé, ha szellemi; mert a szellem hatalma felülmúlja a testi szépség hatalmát, ez először az érzékiségre tesz hatást, s ez által a lélekre; a szellem ellenben meghódítja a lelket s azért ébreszt mélyebb, tartósabb érzelmeket. A szelleműs nő kacérsága hatalmat gyakorol minden férfira; az eszes vonzatva érzi magát a szellemi rokonság által, az együgyűt pedig meghódítja felsőbbsege által, mert vele társalogni nem érzi annyira saját hiányait.” *Uo.*, 97.

Szerettem; de szerelmem nem volt éltető napsugár, melynek szelid fényétől nyílnak a virágok, mely megérleli a gyümölcsöt; hanem a vadul lángoló vulkán tüze, mely rombol s fölemészt. Arthur szeretett szenvedélyesen; de szerelme nem boldogított, mert bűnösnek érzém magam azt elfogadva.⁴¹

A későbbi eseményekben Mária többször hangsúlyozza, hogy szerelme bűnös. Arthur iránti szenvedélye például nem boldogítja, mert erkölcsileg elítéli önmagát. A tragédia tehát részben külső körülmények következménye, másrészt belső morális konfliktus eredménye. Fannihoz hasonlóan azonban Mária is halálos, önfelemesztő betegségbe esik szerelmi csalódása után, még akkor is, ha ez a csalódás már korábban kódolva volt kapcsolatukba. Gyógyulása után különböző szerepekben jelenik meg: a bűnre emlékeztető kísértetként („még élek s már is kísértetnek tartanak; hát mennyire megijednek majd tőlem, ha valóban mint síri rém jelenek meg?”⁴²), az égi vőlegénnyel enyelgő földi lényként („S miért ne enyelelnék szeretett vőlegénnyemmel? hiszen ő nem közelit hozzám mint ijesztő csontváz, kegyetlen kézzel letörve egy viritó életet; de mint mosolygó fényes angyal, ki gyöngéden eloltja a hanyatló élet világát.”⁴³), vagy akár a bosszú haragos angyalaként egykori szerelmese szemében. Anyja halála után irigyelt párizsi színésznő, majd egy orosz milliomos kitartottjaként dönt úgy, hogy bár erkölcsileg minden korabeli normarendszert elbukott, hazafisága és forradalmi tennivágása, az ország újraépítése új lehetőségeket kínál számára, még ha ki is kell lépnie a hagyományos női szerepekből:

Sorsom el van döntve. Vad viharok által kiragadtatva hivatásom köréből, nem léphetek ismét vissza, tévedéseim oly magas korlátot emeltek ezen boldog kör s én köztem, hogy ezt többé át nem léphetem. Jól tudom én is, hogy a férfiak harca, a véres csatátér nem a nő hivatása; de éltem célja el van már tévesztve, hadd áldozom hát fel ezen céltalan szomorú életet hazámért; ha mindentől megfosztott a sors, ez egy boldogító szent jogom el nem rabolható – meghalni a hazáért!⁴⁴

⁴¹ *Uo.*, 116.

⁴² BENICZKY, *Lapok, i. m.*, II. kötet, 24.

⁴³ *Uo.*, 25–26.

⁴⁴ *Uo.*, 79.

Mária sorsa úgy dőlt el véglegesen, hogy saját szavaival „tévedései magas korlátot emeltek” közte és a boldog élet közé. Ez a felismerés vezet ahhoz, hogy életét a hazának áldozza, nem feltétlenül a tiszta honleányi eszmény irányítja erre az útra, az ő tenniakarása morális jóvátétel és heroikus gesztus, ugyanakkor a hagyományos értelemben vett női boldogságról való lemondás is. A honleányi szerep kiutat mutat a hagyományos női szerepek betöltésében folyamatosan elbukó Mária számára, korábbi önképzése, intellektuális fölénye pedig lehetővé teszi számára (öröklött vagyona révén, melyet orosz szeretőjétől kap, akihez a forradalmi hazához való hűsége miatt nem mehet hozzá), hogy szűk környezete hasznos tagjává, elismert újjáépítő úrnőjévé váljon. Mindaddig fenntartható a modell, míg meg nem jelenik újra az erkölcsi tisztaságot kívánó szerelem. Mariska viszont úgy érzi, hogy elveszítette erkölcsi tisztaságát, nem lehet méltó egy tiszta férfi szerelmére, ezért kell az öngyilkosságot választania. Önfelmentő levélnaplójának utolsó sorai az érzékeny regényhagyomány körébe helyezik vissza a szereplőt, a búcsú a halál hatalmán túllépni képes szerelem idealizált képét jeleníti meg:

Ha ezen sorokat olvasni fogod, már szívem megszűnt dobogni, de lelkem nem szűnt meg téged szeretni. A szellő, mely homlokodat csókolja, az én lehelletem – a fényes csillagok, melyek éjenként rád tekintenek, szerelem-sugárzó szemeim; a virágkelyhekben rezgő harmatcsöppek könnyeim, melyeket boldogságom érzetében hullaték.⁴⁵

Ugyanakkor a halálon túli szerelem, az élők számára tapasztalható jelek a félelem, kényelmetlenség érzését is kelthetik az olvasóban. Beniczky Irma regénye ugyanis nemcsak az érzékeny levélregény eszköztárából merít, hanem az angol gótikus regényhagyomány elemei is visszaköszönnek történetében. Tükörsorsként olvasható az „örült”, saját lányát féltékenységeiben meggyilkoló Margit⁴⁶ története, aki azzal fenyegetőzik, hogy halála után visszajár majd kísértetni hűtlen szerelmét. A regény keretszerkezete is a gótikus hagyományt erősíti: az elvadult várbirtok úrnője titkos csapóajtó mögött találja meg egykori szerelmét, akit

⁴⁵ *Uo.*, 115.

⁴⁶ Margit szerelme elcsábítja annak lányát – ahogyan Mária anyjának férje is megpróbálja ezt. A féltékeny anya viszont megöli lányát és elhitei a csábítóval, hogy ezt ő tette, majd annak további életében a gyilkosság nyilvánosságra hozatalával zsarolja és ezzel köti őt magához. Az örület különböző megnyilvánulási formái jelennek meg ebben a betéttörténetben, ennek elemzése külön tanulmányt igényelne.

a történelmi igazságszolgáltatásig rejteget, majd vagyonának visszaszerzése után végleg kilép annak normakövető életéből. A gótikus környezetben harmatsöp-pé szublimálódó, erkölcsileg bukott nő búcsúja egyáltalán nem követi a korabeli, példázatfunkciójú regények lezárását. Beniczky Irma regénye a női szubjektum új formáját teremti meg egy olyan női narrátor személyében, aki képes reflektálni saját érzelmeire, társadalmi helyzetére és erkölcsi felelősségére. Tragikus halála ugyan visszavezeti a történetet az érzékeny regények hagyományába, de annak logikáját átalakítja: ez a karakter nem áldozat, hanem döntéshozó morális lény, aki saját megfontolt és az olvasó számára is érthetővé tett döntése következtében lép ki a történetből.

Beniczky második regénye, az *Egy emancipált nő* még közvetlenebbül tematizálja a női autonómia kérdését. A mű középpontjában álló Garamvári Árpádia olyan női karakter, aki vagyonának és társadalmi helyzetének köszönhetően a korban ritkának számító függetlenséggel rendelkezik. Szimbolikusnak tekinthető a névválasztás is, a honfoglaló Árpád női verziója a regény egészében a saját környezet újraalkotására törekszik, mintagazdaságot hoz létre, stabilitást biztosít a birtokain élőknek, a szabadságharc után pedig újjáépíti a lerombolt hazát, az új honfoglalás női irányítója tehát. Külsőjének ábrázolása is szimbolikusnak tekinthető: apja keleti utazása és ottani megözegegyülése után hozza magával félárván maradt lányát, aki keleti vonásaival elkülönül környezetétől, ugyanakkor titokzatossá is válik, keveredik benne a keleti szépség és a hideg, északi racionalitás, ebből adódik lényre vibrálása. A regény egyik kérdése az, hogy milyen értelemben tekinthető emancipáltnak egy fiatalon özegegyé váló, az önrendelkezését programmá alakító női karakter. A regény azonban már a címben is egy alapvető narratív problémát jelöl ki, a fő kérdés az lehet, miként lehet egy emancipált nő történetét elbeszélni egy olyan irodalmi és társadalmi diskurzusban, amelynek narratív formái alapvetően a női függés és az anyagi-érzelmi-intellektuális alárendeltség modelljeire épülnek. A női emancipáció problémája három szinten is láthatóvá válik a regényben: az emancipáció fogalmának diszkurzív bizonytalanságában, a női autonómia és a szerelmi narratíva konfliktusában, valamint a narrátori pozíció sajátos kettősségében.

Az emancipáció a szöveg különböző szintjein jelenik meg, legtöbbször vitatott és instabil jelentésű, a szereplők által egyéni értelmezéssel felruházott fogalomként. A szereplők különböző módon értelmezik Árpádia viselkedését: egyesek a női szerepek határainak megsértését látják benne, mások pedig a személyes

szabadság természetes megnyilvánulását. A társasági beszélgetésekben például olyan vádak hangzanak el vele kapcsolatban, hogy lovagol, politikai kérdésekről beszél, idegen nyelveket tanul, sőt férfiakkal vitatkozik – vagyis mindazt teszi, „ami tisztességes nőnek nem illik”.

Épen ilyen menyet kívánok magamnak! Lö és lovagol mint a huszár. – Fekete kávét iszik s már láttam öt egyszer szivarozni is, naponként theáz, politikai lapokat tart, s Isten tudja mennyi idegen nyelvet beszél. – A helyett, hogy főzne és kötne: ír és tanulmányoz s pénzét holmi jótékony intézetekre dobja ki, nem törődik se divattal se piperével, nem is érdekli öt mi történik körülötte, még azt sem tudja mit tesznek, mit beszélnek cselédjei. – Társaságban nem beszélget a nőkkel házi dolgokról, családi viszonyokról, hanem odaül a férfiak közé s velök vitáz és beszél a világ eseményeiről, tudományokról. – Szóval, mindent tesz, a mi tisztességes nőnek nem illik tennie. Nem, nem, nem lesz soha Gyula neje, még a neve is oly idegen, oly szokatlan.⁴⁷

A pletykák felsorolásszerűen rögzítik Árpádia „hibáit”: nem főz, nem köt, nem érdeklik a divatos társasági témák, hanem a férfiak közé ül és velük vitázik. Ez a felsorolás a társadalmi nemi szerepek implicit normarendszerét teszi láthatóvá. A női emancipáció nem kizárólag az egyéni szabadság kérdése, hanem a társadalmi reprezentáció problémája is, a közösség csak devianciaként képes értelmezni a megszokottól eltérő cselekvési modelleket. Ugyanakkor – ameddig a „hibákhoz” vagyon is társul – ezek átmennek a társadalmi szűrőn. Árpádia viszont folyamatosan teszteli környezetét, kipróbálja mi történne, ha változna a státusa: vagyontalannak állítva be magát korábbi különkségei elfogadhatatlan jellemzőkké válnak.

A regény narratív struktúrája – különösen a levelek és a több nézőpontból elmondott történetek – folyamatosan relativizálja a szereplők ítéleteit. A különböző perspektívák egymás mellé helyezése révén a szöveg több értelmezési keretet is kínál az emancipáció fogalmára, hangsúlyozza annak ellentmondásosságát, különösen Solymosi doktor (az idősebb, pártoló férfitárst) és az Árpádia közötti

47 BENICZKY Irma, *Egy emancipált nő*, Pest, Bartalis, 1865, II. kötet, 72–73.

levélváltásban, amikor Árpádia birtokaira visszavonulva építeni kezdi birodalmát, azaz egy hagyományos férfiszerepbe lép be nőként.⁴⁸ A levelek datáltak (első levél: Garamvár, 1846. április 4.), és a szöveg végig pontos időkezeléssel dolgozik, ezáltal a társadalmi problémákat a közelmúlt magyar közegébe helyezi, mimetikus világot teremt. Árpádia egy helyen maga is határozottan kijelenti, hogy az emancipált nő a szó valódi értelmében tulajdonképpen nem létezik. A közvélemény által emancipáltnak nevezett nő csupán torzkép, amely a nőiség elvesztésével jár, ahogyan ezt egyébként Beniczky később *A nő hivatása* című szövegében is kifejti. Árpádia értelmezésében az emancipáció nem a társadalmi nemi szerepek teljes felforgatását jelenti, hanem a női lélek és értelem fejlesztését, valamint a szenvedélyek erkölcsi kontrollját („A világ hideg, kacér, érzéketlen nőnek nevez engemet, mert szívemet az ész szigorú őrizete alá adtam, mely teljes hatalommal uralkodik rajta. Ezt eleinte viszonyaim megkivánták, aztán megszoktam, s most folytatom, mert meggyőződtem, hogy a szerelem engem nem boldogítand soha.”⁴⁹). Az emancipált nő ebben az értelemben nem veszi át a férfi szerepét, hanem saját erkölcsi és szellemi autonómiáját valósítja meg.

Én csak ép oly örömmel s jó kedvvel ülök fel szép lovam hátára, mintha az egész világ meglegedését s helyeslését nyertem volna ki, s addig lovagolok, – sőt ha élvezetet lenék benne, még szivarra is gyujtanék – mig nekem tetszik. Egyébiránt nincs okom emancipált nőt játszani, hiszen nem számolok tetteimről senkinek, miért is lépjek ki a körből, melyben a nőnek élnie kell, melyben minden boldogságát lelheti? Nem vagyok se írónő, se művésznő, mert ezeknek nagyobb téren kell mozogniok; se nem vágyom valami különös dicsőség után; a mit teszek, legyen ez nagy vagy csekély, jó vagy rossz, önmegelégedésemért teszem; szívem sugallatát követem, és – szeszélyeimet teljesítem.⁵⁰

48 „A végzet akarja e hon előkelő gazdag földbirtokosai sorába állított, s én méltó leszek e szerencsére, ha helyemet egészen betöltöm: hazám és szerencsétlen felebarátaim iránti kötelességemnek megfelelően.” BENICZKY, *Egy emancipált, i. m.*, I. kötet, 87.

49 *Uo.*, 90.

50 *Uo.*, 93.

A regény kettős beszédet⁵¹ folytat: létrehozza ugyan az emancipált nő alakját, de folyamatosan relativizálja is annak radikalizmusát. Az eljárás magyarázható az-
 al, hogy a 19. század második felében nem igazán állt a női szerzők rendelkezé-
 sére olyan diszkurzív nyelv, amit a nemi szerepek újragondolására használhattak
 volna.⁵² Beniczky Irma atipikus szereplője gyakran ellentmondásos helyzetekbe
 kerül, önidentitását is helyzetfüggővé teszi. A fenti levélrészletben tagadja em-
 ancipált voltát, amikor azonban későbbi szerelmét egy végzetes lovasbalesetből
 menti meg, mégis ezt az identitáskomponensét emeli ki: „Ha idegzetes gyöngé sa-
 lon-hölgy lennék, nem emancipált, bátor amazon, most e szép ifjú nem feküdne
 itt az ágyon, de a Garam folyó hideg habjai közt.”⁵³ Ugyanígy viszonyulnak hozzá
 más szereplők is, akik explicit módon a saját akarata által vezérelt önrendelkező
 nőként látják: „e delnő oly csodaszép s éppen annyira okos, mint szép. Egészen
 emancipált nő, úgy hiszem, csak egy törvényt ismer: tulajdon akaratját.”⁵⁴

A 19. századi regény egyik alapvető szervezőelve a szerelmi történet. Az eman-
 cipált nő figurája azonban szükségképpen konfliktusba kerül ezzel a narratív
 mintával, első házassága apai akaratra jött létre, az idős, beteg férj korai halála
 pedig ritkán megvalósuló függetlenséget teremtett a környezetéből amúgy is ki-
 rívó fiatal nő számára. A regény már a kezdetén, az ellenpólusokként megjelenő
 Árpádia és védence, Jerne párbeszédében relativizálja a romantikus szerelem esz-
 ményét. A férfiak hűségébe vetett bizalom hiánya az egyik alapvető női tapaszt-
 alatként jelenik meg Árpádia számára, tanítása pedig elborzasztja a naivaként
 ábrázolt Jernét: a férfiak a narráció szerint nem képesek állandó és hűséges sze-
 relemre. Árpádia e felismerés révén próbálja megóvni magát és védencét a szen-
 vedély romboló hatalmától.⁵⁵ A szerelem különböző típusainak elemzése szín-

51 Sandra M. Gilbert és Susan Gubar klasszikus tézise szerint a 19. századi írónők művei „kettős hangú pár-
 beszédet folytatnak a domináns hagyománnyal”, egyszerre azonosulva és szubverzíven viszonyulva hozzá.
 Sandra M. GILBERT–Susan GUBAR, *i. m.*, 70–85.

52 Bozsoki Petra hívja fel erre a figyelmet doktori dolgozatában, hangsúlyozva, hogy még Szendrey Júlia
 naplójegyzései is ötvözetek a női önrendelkezésről szóló szélsőségesebb és a mérsékeltbb beszédmó-
 doknak, mintha a szöveg szerzőjének alapállása bizonytalan lenne. Bár Kánya Emília Szendrey Júliát öl-
 tözéke, megjelenése, „szemérmetlen nyíltsága” miatt kárhoztatta, az otthoni és nyilvános női szerepekről
 mégis mindketten hasonló nyelven beszéltek. BOZSOKI, *A honleányág... i. m.*, 2020, 163–164.

53 BENICZKY, *Egy emancipált, i. m.*, I. kötet, 128.

54 BENICZKY, *Egy emancipált, i. m.*, II. kötet, 40.

55 „E szerint te komolyan hiszed, hogy a hűség nem egyéb üres szónál, mely kimondva, elhangszik nyom-
 talanul tavaszi szellőként. Igen. Komoly meggyőződésed szerint a férfiak nem képesek hűn és állandóan
 szeretni, s ez megóvandja lelkemet a szerelem szenvedélyének hatalmától; – felele amaz ezüst csengésű

tén ezt a reflexív attitűdöt erősíti. Az első női szerelemről való reflexió a regény több pontján előkerül, visszatérő elem, hogy ez egy mulékony, tiszta érzés, sem sorskérdésekben, sem életstratégiákban nem lehet rá építeni, inkább a képzeletben gyökerezik, mint a valóságban: a fiatal lány eszményképet alkot, amelynek összeomlása szükségszerű, sőt, amennyiben az eszményképbe illesztett személy nem jelent boldog, stabil jövőt, a tapasztalt Árpádia hajlandó közbe is avatkozni:

Jerne szeret korának minden rajongásával; de az ifju leány első szerelme inkább képzeletében gyökerezik, mint szívében, s ment minden önzés vagy érzékiségtől, és' csak addig tart, míg eszményképe az oltáron áll, hova őt az ifju lélek rajongása helyezé. Jerne szereti e képet, mert ama szerelem nimbusa veszi körül, melyet Ödön – mint hiszi – iránta érez, s melyet kötelességének feláldozza. Martyrt lát benne, s szívének vérével gyógyítaná be örömet a sebeket, melyeket a lemondás tövis-koronája ejtett rajta: – vegyük le e bálványképet magas oltáráról a magikus világításból, s állítsuk a profán földre – a nap világgra, s Jerne csodálkozva fogja észrevenni, hogy minden csak álom, csalódás volt, lelke fájdalommal fog a megürült oltárra tekinteni, s a vesztett eszményképet siratni, de ezen fájdalom nem tartand örökké.⁵⁶

A szerelem tehát nem stabil érzelem, hanem narratív konstrukció, amelyet az idealizáló képzelet hoz létre. Korábbi regényében Beniczky Irma teremtett egy ellen-Fannit, ebben az esetben Jerne lehet a Fanni-alteregő, aki árvaként az első szerelem időszakát éli. Sorsa azonban más kimenetelű, Árpádia közbeavatkozása életveszélyes betegségbe taszítja ugyan, az abból való gyógyulás viszont a konszolidált házasságot is megteremtő szerelmi ráébredést hozza magával Árpádia terveinek megfelelően. Megalkuvásként is értelmezhető lenne Jerne belenyugvása a házasságba, a szerző viszont bizonyos típusú szerelem létét támasztja alá általa, vagyis a szerelmi érzés plurális jellegét bizonyítja. Jerne szerelmi viszonyát a repkény metaforája jellemzi: a nő a férfihöz simulva, annak támaszára kapaszkodva növekszik. Ez a kép a hagyományos női szerep metaforája. Árpádia ezzel szemben autonóm, cselekvő alak, aki képes megítélni és próbára tenni a férfit.

hangon. – Oh be iszonyú elvet állítasz fel! – Így hát hűség nem is létezik, suttogá Jerne, fejecskéjét lecsüsgesztve.” BENICZKY, *Egy emancipált, i. m.*, 1865, I. kötet, 1.

56 Uo., 42.

A szerelmi kapcsolatban is fölérendelt pozícióba kerül: szerelme, Gyula jellemét tudatos próba elé állítja, hogy megismerje valódi természetét. A regény több szereplője is felismeri ezt a hierarchiát, amikor azt állítják, hogy Árpádia minden tekintetben fölötte áll a férfinak. Ez a helyzet azonban narratív feszültséget teremtet. A házasság hagyományos modellje nem tud mit kezdeni egy olyan nővel, aki intellektuálisan és erkölcsileg dominánsabb partnerénél, ráadásul aki nem is hisz a szerelem sorsépítő erejében. A történet ezért szükségszerűen tragikus vagy paradox megoldások felé halad: előbb egy, a férj sérülései miatt egy testileg be nem teljesülhető házasságról olvasunk, majd arról, hogy a szenvedélyek győzelme után újabb özvegyiség vár Árpádiára, aki így viszont lehetőséget kap egy újabb emancipált leánygyermek nevelésére a társadalmi-közéleti szerepvállalás mellett. Ugyanakkor el kell ismernünk azt is, hogy a feminitás-maszkulinitás reláció itt a korszakban előforduló kapcsolatokhoz képest szokatlan módon jelenik meg, a hagyományos nőiségfogalom nemcsak Árpádia számára korlát, hanem Gyula sem illeszkedik a maszkulinitás domináns formái közé. Elismeri Árpádia intellektuális és anyagi fölényét, boldogan vállalná azt a szerepet, amire egyébként anyja és nagynénje is nevelte: az alárendelt férj pozícióját.⁵⁷

A politikai és közéleti szerepvállalás különösen problematikus területként jelenik meg a regényben. A narráció szerint még az is elfogadhatóbb lenne, ha a nő a csatatéren halna meg hazájáért, mint ha a politikába avatkozna. Ez a kijelentés világosan mutatja a női emancipáció korlátait: a hősi önfeláldozás még belefér a női ideálba, a politikai cselekvés viszont már nem. A történet végén a női élet célja a szeretet univerzális formájában – a jótékony cselekvésben és az emberiség szolgálatában – talál új értelmet. A személyes boldogság hiányát az altruista hivatás kompenzálja:

Te az emberiség boldogítására vagy alkotva, s e szép hivatásod teljesítésében kárpótlást lelsz saját boldogságod hiányaért. – Engem talán azért szólít el mellőled a Mindenható, mert te nekem, ki oly csekély atómja vagyok az alkotmánynak – egyedül nekem szenteléd egészen életedet, szerelmedet, szellemedet. – Működésednek köre tágasabb, hivatásod nem a

57 A regény ezért is alkalmas genderszemponatok felőli megközelítésre, hiszen éppen ezek a láthatóvá tett „konfliktusok, ellentmondások, rések és hasadások” jelzik a diskurzusok megváltozását, ezek vizsgálata pedig termékeny lehet a nőtudományi kutatások számára is. Lásd bővebben SÉLLEI, *Mért félünk*, i. m., 34.

szerelem, de a szeretet, mely szárnyai alá veszi a szenvedőket, a boldogtalanokat, mely idegen fájdalom enyhítésében vigaszt és örömet lel.⁵⁸

Ez eltérést és továbbfejlesztést is jelent a Beniczky által fordított és mintának is tekinthető svéd író, Marie Sophie Schwartz (1819–1894) álláspontjához képest. A 19. századi társadalmi regények gyakran töltenek be példázat-funkciót, a nőnevelő értekező próza mellett az olvasói aktivitás is irányulhatott arra, hogy női fogyasztóik abból a saját sorsukra vonatkozó cselekvési lehetőséget olvassanak ki. Beniczky Irma fordításában jelent meg *A magyar hölgyek könyvtára* sorozat 1869. évi 3. köteteként (amit pedig Kánya Emília szerkesztett) a rendkívül termékeny és sikeres svéd író, Marie Sophie Schwartz *Pénz és név* című kötete. A női emancipációs törekvések elkötelezett híveként Schwartz ebben a regényében az arisztokrácia privilégiumainak kritikája mellett annak a tételmondatnak a bizonyítására vállalkozik, miszerint „a boldogság a képzeletben fekszik, s elég könnyen megnyerhető.” Beniczky Irma viszont a szerelmet helyezi a képzelet területére, a boldogságot pedig nem teszi függővé tőle.

Beniczky regényének különösen figyelemre méltó sajátossága, hogy az elbeszélő explicit módon női identitással rendelkezik. Ez a 19. századi magyar prózában ritka gesztus, mert a narráció tekintélyét hagyományosan férfi hang legitimálta, itt viszont a domináns hang vállaltan női, ugyanakkor a különböző prózaírói hagyományokhoz való igazodás érdekében többféle megszólalásmóddal találkozunk (pl. közbeiktatott férfiak és nők által írt levelek, a csatatéren a halál előli menekvésként történeteket mesélő katonák). A regényben kitapintható az, amit metanarratív reflexióként érzékelhet egy mai olvasó. Az elbeszélő több helyen ironikusan kommentálja a romantikus regények sémáit, például amikor azt állítja, hogy a történetből akár „könny-, pisztoly- és vérből pompás regény-puddingot”⁵⁹ is lehetne készíteni, ha a cselekmény a megszokott melodramatikus irányba haladna. Ez az ironikus távolság a mű egyik kulcseleme: a narrátor tudatosítja az olvasóban, hogy a női sorsról szóló történetek gyakran konvencionális minták szerint szerveződnek. A női narrátor jelenléte azonban nem csupán reprezentációs kérdés. Az elbeszélő folyamatosan reflektál saját narratív helyzetére, például amikor ironikusan megjegyzi, hogy ha regényíró volna, titokzatos előérzetekkel magyarázná a cselekmény

58 Gyula szólama feleségéhez. BENICZKY, *Egy emancipált, i. m.*, 1865, II. kötet, 159.

59 BENICZKY, *Egy emancipált, i. m.*, 1865, I. kötet, 15.

eseményeit. Felkínál egy lehetséges elbeszélői konvenciót (pl. a gótikus regényét⁶⁰), majd el is veti azt („Igy kezdhetném elbeszélésemet: valami titokteljes előérzet ösztönzött arra, hogy a husz foknyi hideg és sűrű köd dacára kirándulást tegyek az erdőbe, de nem lévén regény-, még csak novella-író se, egyszerűen megmondom, hogy e kirándulás oka egészen prózai volt”).⁶¹ Ez a metanarratív reflexió részben parodizálja a romantikus regény konvencióit, részben pedig legitimálja a női elbeszélő racionalitását. A női narrátor történetet mesél és kritikai viszonyba is lép a regény műfaji hagyományával, ironikusan viszonyul a tipikusan nőinek tekintett megszólalásmódokhoz, például a pletykához: az olvasó számára ismert arisztokrata apától származó gyermekhez való viszonyulásban a pletyka logikai inkonzisztenciáját teszi láthatóvá. Az elbeszélő így játékba hozza a közvélekedést, de kiforgatja annak igazságigényét: „Mennyire hasonlít atyjához! – mondák a jó szomszéd-aszonyok s nénikék. De Molnár fekete szemü, nagyon barna ember volt; hanem az mit sem tesz, hiszen a természetnek különös szeszélyei vannak.”⁶² A női narrátor azonban nemcsak női szólamokat működtet, hanem imitálja a férfibeszédet is, különösen, amikor olyan közegbe engedi bepillantani az olvasót, ahol hagyományosan nincs jelen nő: a csatatéren, a lövészárkokban, a katonák szálláshelyén. A regénynek ebben a szegmensében Beniczky Irma olyan lépést tesz meg, amitől Jane Austen óvakodott: férfiak egymás közötti mesélését imitálja, a halálfélelem által előhívott történeteket mesélteti el szereplőivel. A történelmi regény konvencióját hasonló módon problematizálja, amikor a magánéleti narratívából hirtelen a „történelem” szereplőit engedi láttatni, különös ítélező gesztussal emelve be Görgey Artúrt mindkét regényébe (akit nem nevez ugyan meg, csupán metsző-kék szemével és morálisan elítélhető jellemével alakít mindenki számára felismerhetővé). Sajátos oppozícióba helyezi a női emancipáció kérdését az, hogy ezt a regényét azzal zárja, hogy míg erről a társadalmi folyamatról saját jelenének közönsége ítélni, a történelmi személyiségek tetteit a jövő nemzedékeinek értéktételére bízza.

S ha kérded, kedves olvasó, hová lett azon férfi, kit a csata előestéjén
Árpádia lábainál láttunk? – Arra nem mi, de a történelem felelhet – a

60 A gótikus elemek szövegbeli funkcióit vizsgálja Vachott Sándorné regényeiben az alábbi tanulmány: Török Zsuzsa, *Kísértő emlékek. Vachott Sándorné és a gótikus irodalom*, Irodalomtörténet, 2020/4, 383–406.

61 BENICZKY, *Egy emancipált, i. m.*, 1865, I. kötet, 124–125.

62 *Uo.*, 13.

muza érc-tolla véres betűkkel írta fel nevét, ő egyszerü beszélyünk há-
tárain kívül áll, fölötte nem egyes emberek – de a jelennek s jövőnek
nemzedékei fognak itélni.⁶³

A „muza érc-tolla” és a „véres betűk” retorikája a nemzeti emlékezet pátoaszát idézi meg, miközben saját női elbeszélésének önkorlátozását hangsúlyozza. Így a női narrátor, a kétségbe vont romantikus elbeszélőhagyomány, a pletyka és a történelmi diskurzus ironikus egymás mellé állítása a narratív hatalom és az igazsághoztérelés különböző szintjeit ütközteti. Beniczky Irma regénye ezért tekinthető a magyar női regényirodalom egyik korai kísérletének arra, hogy a női autonómia kérdését ne csupán tematikusan, hanem a narráció szerkezetében is megjelenítse.

Arra már az utóbbi évek legrészletesebb Beniczky Irma-portrét megrajzoló Mikos Éva is felhívta a figyelmet, hogy ezekben a regényekben a társadalmi realizmusnak olyan formája jelenik meg, melyben a patriarchális rendszer korlátozó jellege hangsúlyosan problémává válik. A szerző elképzelhetőnek tartja, hogy emiatt nem váltak a Beniczky-regények könnyen eladhatóvá, a Beniczky anyagi helyzete viszont olyan pályamódosításra kényszerítette, amely az alkalmazott irodalom (ismeretterjesztő, felvilágosító, tanácsadó könyveket és cikkek) művelőjévé tette.⁶⁴ Itt a kiadói elvárásrendszer, az olvasói igények lehettek dominánsak, ezzel magyarázható egy konzervatívabb pozícióba való visszavonulása is. Ugyanakkor a regényírásról való lemondás, a kísérletezőkedv elapadása hasonlóságokat mutat Jósika Júlia regényírói pályafutásával.

A szakirodalom⁶⁵ mai állása szerint Jósika Júlia (1813–1893) prózaírói munkássága szorosan összefügg nőnevelési elveivel. Kerpics Judit szerint Jósika Júlia nem a „magasirodalom” autonómiájának eszményét követi, hanem kiáll a jól megírt lektúrirodalom létjogosultsága mellett,⁶⁶ melyet azonban eszköznek tekint morális alapelvei közvetítéséhez, vagyis a hasznosíthatóság, a jellemformálás és a normaközvetítés szempontját tekinti elsődlegesnek. Véleményem szerint viszont az ő esetében is számolhatunk azzal, hogy regényeiben különböző megszólalási módokkal kísérletezik és változatos női karaktereket vonultat fel,

63 BENICZKY, *Egy emancipált, i. m.*, II. kötet, 173.

64 MIKOS, *i. m.*

65 KERPICS, *i. m.*

66 KERPICS, *i. m.*, 100.

akik mást képviselnek, mint a Margócsy István által tipikusként kezelt házasságra vágyó, áldozatos lemondásokat vállaló fiatal lányok típusa. Ilyen szereplő például Jósika Júlia 1860-ban megjelent *Éva* című regényének Mabelje, akit a narrátor negatív figuraként kezel, és aki tudatosan választja a gazdasági autonómiát a házasság helyett. Ez az életstratégia alternatívát mutat fel, még ha a narrátor el is ítéli, vagyis a regény nem csupán megszokott normákat reprodukál, hanem lehetséges modelleket is felmutat, ezáltal kísérletek tárgyává teszi azokat.⁶⁷ A regény címszereplője, akinek neve szimbolikusan is olvasható (a bibliai Éva első nőként átértelmeződhet első önrendelkező nővé) sem tekinthető sablonos, naiva-karakternek. Ő éppen félillegális helyzetéből adódóan kerül különös státusba: Skóciában kötött házassága Angliában érvénytelennek számít a felek (különösen a férj) kiskorúsága miatt, így Londonba költözve a megesett nő, leányanya stigmájával kell boldogulnia, ráadásul férje ugyanabban a városban él az angol törvények szerint alapított legális családjával. Ezt a regényt többnyire nem tartja számon a magyar irodalomtörténet, bár – még ha el is ismerjük gyengeségeit, az angol lányregények sémáinak alkalmazását – gazdasági, gazdaságtudományi szempontból mégis figyelemre méltó, hiszen többfajta típust is felmutat az önrendelkező nő kategóriájából. Jósika Júlia főszereplőjét eleve vesztes pozícióból indítja: a bevett normáktól már a kis Éva szülei is eltértek, amikor értelmiségi/írói életpályát akartak megvalósítani, és ebbe a normaszegésbe bele is buktak, előbb elszegényedtek, azután pedig korán meg is haltak. A társadalmi egyenlőtlenségek csak akkor válnak Éva számára nyilvánvalóvá, amikor rájön, hogy a műveltségi tőke hiánya talán még súlyosabb teher, mint a szegénység, hiszen a közös életet teszi lehetetlenné, a társalgást szünteti meg az érzelmileg kapcsolódó felek között: „És a szegény leány először életében a megszégyenülés fájdalmas nyomását érezte szívében, s a keserű gondolat: – Oh! miért nem tanítottak engemet egyébre is mint csak munkára! – futott át először elméjén.”⁶⁸

Éva, aki alulról indul, munkához szokott és önálló leányanyaként is megtalálja az útját annak, hogy Londonban pénzt keressen előbb varrónőként, majd pedig íróként. Mintha túlságosan is idealizált lenne Éva életútja, aki korábban éppen műveletlensége miatt szenvedett, a későbbiekben nem csupán gye-

67 Jósika Júlia szereplőiről egy korábbi tanulmányban már részletesen írtam, itt csak annyiban elevenítem fel a történetet, amennyiben jelen tanulmány gondolatmenete szempontjából szükséges. BIRÓ, i. m.

68 JÓSIKA JÚLIA, *Éva*, Pest, Heckenast, 1860, I. kötet, 111.

rekkönyvek írójaként teremt anyagi jólétet, hanem művelt szalonéletnek is teret ad otthonában: „E háznak egyszerűen, de ízléssel butorzott termeiben, a fiatal írónő körül nem ritkán érdekes társaság gyűl össze, melyben az irodalom, a művészet s az aristocratia egyenlően képviselve vannak; csak a pénzvilág hiányzik ebből, mert ez és Éva közt nincs semmi érintkezési pont.”⁶⁹ A munka az ő értékrendjében nem önmagáért fontos, és még az írónői lét sem egy olyan karrierlehetőség, amit vagyonhoz jutása után is folytatni szeretne. Ez abból derül ki, hogy a regény végén a nagynéni vagyonának megöröklése után azonnal abbahagyja ezt a tevékenységet, sőt még orvostanhallgató fiának is azt javasolja, hogy tanulmányait ne folytassa, és azontúl a vagyonos arisztokrácia fiainak életmódja szerint rendezze be életét. Ezt a gesztust magyarázhatjuk a munkaetika sajátos értelmezése felől, viszont az írónői egzisztencia bizonytalanságára való reflexióként is kezelhetjük. Vagyis az írónői karrier ebben az esetben nem az önkiteljesedés lehetősége, ha úgy tetszik, nem hivatás, hanem kizárólag a létfenntartáshoz szükséges eszköz. Egy klasszikus felállásban ebben a regényben egy másik nő, az Éva szerelmével legális házasságot kötő Izabella a negatív szereplő, akinek szépsége nem téveszti meg a házi boldogságra vágyó férfiakat:

Magas, karcsú alakja, görög szabású vonásai, nagy, sötét, élettelijszemei, dús holló fekete hajzata, s bájos, talán kissé túl a rendén tetszelgős modora, oly egészet képeztek, melynek csak kevés férfiú tudott ellenállni; ha talán bámulói közt voltak is, kik kissé vonakodtak volna háziboldogságukat, ily szép, de alkalmasint könnyelmű kezekre bízni. Anyját régóta elvesztette s atyja annyira szerette, hogy nem tudott tőle megválni; azért a háznál nevedett, s igen korán szokta meg a házinő szerepét, még pedig nagyon ügyesen vinni.⁷⁰

A szép és gazdag lány a maga rendjén szintén lemond szerelméről, és feláldozza magát apja akaratának, mégsem vált ki a narrátorból elismerést, hiszen ezt gazdasági érdekei miatt teszi, házasságát pedig a vagyon gyarapításának rendeli alá, amit könnyebben tud irányítani egy engedelkenyebb férj mellett:

⁶⁹ JÓSIKA, *i. m.*, II. kötet, 152.

⁷⁰ JÓSIKA, *i. m.*, I. kötet, 185.

De ő kárpótlást keresett és talált mostani élete szabadságában, a nagyvilágnak itt oly szédítő mulatságaiban, vásárlásokban, járásban, kelésben; s pár hét múlva nem egyszer azon gondolaton lepte meg magát, hogy élete, ha nem is boldogabb, de talán könnyebb, kényelmesebb s mulatságosabb oly előző s engedékeny férj oldalán, mint a minő Robert volt, mint ha Marchmont Henry neje lett volna; kinek jellemében valami vad indulatosság, s fölényt igénylő akaratosság, soha sem czáfolta meg magát; még azon hölgy előtt sem, ki egész szívét birta. (...) Így lőn, hogy e fiatal háztartásban, első naptól fogva, a nő vitte a főszerepet; ő határozott mindenben, és szabadsága – minden tekintetben – nagyobb volt, mintsem kellett volna – nem csak férje, hanem saját javára is.⁷¹

A regény példázatjellegéből adódóan – bár ő a női szabadság megtestesítője – mégsem lehet boldog, még ha a saját értékrendje szerint elfogadhatónak is látja sorsát. Míg az erkölcsös önfeláldozás alakjai végül elnyerik a boldog élet jutalmát a regényben, azok a figurák, akik gazdasági érdekeiket követik, rendre alul maradnak előbb a morális hierarchiában, később egy másfajta gazdasági modell alapján működő rendszerben, ahol a vagyont a nemzeti érzés fontossága is kiegészíti.

Jósika Júlia esetében a legnyilvánvalóbb az angol nőirodalom bizonyos modelljeinek követése. A kutatásba bevont három regénye már címadásában is jelzi azokhoz a nagy témákhoz való igazodást, amik hagyományosan a női irodalom hatáskörébe tartozhatnak: az *Éva* különböző női életmodellek felmutatásával jelzi az önrendelkező nő lehetőségeit és korlátait, a *Családélet* magyar közegbe transzponálja a Jane Austen-i családok problémarendszerét, és ebben az esetben is felmutat a normakövető, de intellektusával a többiek felé emelkedő női szereplő mellett más alternatívákat is, *Az élet esélyei* című regényében pedig – a címben jelzett pluralitás logikája mentén – a magyar társadalom nyújtotta életvariációkat mutatja be. Ebben a regényében már a narráció eszközeivel (több narrátori szólam, késleltetés, multiperspektivikus ábrázolás) kísérletezve a lehetőségek nyitottságának, illetve determinált jellegének problémakörére utal. Ez az egyetlen regénye, amelyik működésbe hozza a gótikus regényhagyományt is, mégpedig egy olyan fontos társadalmi intézményrendszer kapcsán, mint a

71 Uo., 254.

házasság. Ahogyan Austen, úgy Jósika Júlia is többféle megszólalásmódot kombinál regényeiben, a már említett gótikus regény mellett az érzékeny regény, a női beavatástörténet, nevelődési regény elemei idézik a mintaként is tekinthető Austen-i regényvilágot.⁷² A *Családélet* a címben jelzett tematikát – a család mint morális közösség – többféle nőalak révén bontja ki. Kovács Zsuzsanna figurája különösen figyelemre méltó, hisz általa egy új típust teremt, ő a „gazdag öreg leány”, aki önálló gazdaságot vezet Kisújszálláson. Az udvarház, a saját kézben tartott gazdaság, az ispán és kulcsár nélküli irányítás az önként vállalt önállóság, a női irányításának ritka, de létező modelljét rajzolja meg. Zsuzsanna keménysége („nemcsak nyelve, de keze is igen könnyen járt”⁷³) ambivalens figurává változtatja őt, környezete maskulin tulajdonjegyeket lát benne, emiatt félelemmel közelít hozzá (maga a család is). Jósika Júlia nem idealizálja az önálló nőt, megmutatja, hogy a férfiasnak tekintett határozottság zsarnoksággá torzulhat. Mind az *Éva*, mind a *Családélet* reflektál a különböző generációk eltérő értékrendjeire, *Az élet esélyei* pedig éppen az anya–lánya párosok által mutat rá a társadalomban végbemenő változásra. Teréz az engedelmes, önfeladó feleség modellje, viszont lányát, Irmát már nem elégitik ki arisztokrata előjogai, szellemi igényei támadnak, érdeklődéssel fordul a tanulás és művelődés felé. A férfiakhöz való viszony is átalakul: az anyai alárendelődés helyett a lány kritikai attitűdje jelenik meg. A házasság azonban legtöbb esetben fő cél, ebben a regény megfelel az olvasói elvárásoknak. Érdekes azonban a gazdag, félárva, majd az önkéntes remeteséget választó Margit nevű szereplő nem konvencionális – hanem titokban tartott – házasságának története. Jósika Júlia nem először nyúl ahhoz az eszközhöz, hogy a házasságot mint a morális tisztaságot legitimáló intézményt ábrázolja (például az *Éva* című regényben), amely ugyanakkor szövegeiben nem minden esetben a beteljesülés tere is egyben. A Margit házasságát kísérő gótikus jelenet – az elejtett gyűrű, a sírkő hidege – a 18. századi rémregények és az 1850–60-as évek újraéledő gótikus irodalmának hatását mutatja.⁷⁴

72 Az Austen-regények elemzéséhez lásd SÉLLEI, *Lánnyá válik, i. m.*, 38.

73 „Rossz parasztgebén lovagolt napestig, egy jószágrészből a másikra; nem nagy öröme béreseinek s egyéb munkásainak, kik úgy féltek tőle mint a tüztől; mert nemcsak nyelve, de keze is igen könnyen járt, s az utolsó oly erős és csontos volt, hogy nem szeretett senki avval közelebbi érintkezésbe jőni.” JÓSIKA Júlia, *Családélet*, Pest, Heckenast, 1862, I. kötet, 62.

74 Kerpics Judit is felhívja a figyelmet a jelenet fontosságára, illetve a gótikus irodalmi hagyomány jelentőségére Jósika Júlia írásaiban. KERPICS, *i. m.*

Midőn a gyűrűváltásra került a sor, bátyám két egyszerű arany gyűrűt nyújtott a papnak, s midőn ez az egyiket ujamra akarta helyhezni, elejtette s a gyűrű a földre esett. Edömér lehajlott, hogy fölvegye; de a gyűrű eltűnt, és csak hosszú keresés után lelte meg azt az öreg vadász egy sirkőven, mely az egyház kövezetén létezett. Midőn végre ujamra tették, oly hideg volt, hogy összeborzadtam, mintha kezem jégdarabhoz vagy holt testhez nyult volna.⁷⁵

A felszínen a normatív esemény – az esküvő – zajlik, a leendő feleség képzeletében azonban a veszteség előérzete artikulálódik, jelezve a titkos házasságkötés tragédiába fulladását. A palimpszesztikus szerkezet (norma és kritika egymásra íródása)⁷⁶ a női narratíva egyik kulcsstratégiája, vagyis nincs ugyan nyílt kritika a házasság intézménye ellen, az olvasóban mégis gyanú támad a borzongató jelenet hatására. Hasonló módon válik az anyaság is a fenyegetettségérzés szimbólumává Margit esetében. A titokban végbemenő szülés és a baba misztikus alakjának megrajzolása (ugyancsak a falubeli pletyka félinformációs terepét kihasználva⁷⁷) az anyaságot rejtegetnivaló szégyenként, nem pedig önmegvalósításként láttatja.

Jósika Júlia regényeinek értékrendje a narrációhoz hasonlóan palimpszeszt-jelleget mutat. A felszínen, fő irányvonalként a polgári női szerepek (háziasszony, feleség, gazdálkodó nő) bemutatása történik, ezek morális mérlegelésével, melleszállként viszont megjelenik az eltérő életformák problémakörének felvetése. Szövegei talán nem hirdetnek explicit módon emancipációs programot, hanem a női autonómia és felelősség árnyalt, gyakran ambivalens modelljeit építik be különböző élettörténetekbe. A család, a házasság és a munka kérdései köré szerveződő narratívák a modern női szerepkörök kialakulásának korai, átmeneti formáit teszik láthatóvá, a regénynek pedig új funkciót jelölnek ki: életstratégiák felépítésére sokkal inkább alkalmasnak látja őket szerzőjük, mint a divatos tanácsadó könyveket.⁷⁸

75 JÓSIKA Júlia, *Az élet esélyei*, Pest, Lauffer Vilmos, 1864. Az idézetek a digitalizált változatból származnak: <https://mek.oszk.hu/17800/17873/> (Utolsó megtekintés: 2026. 06. 03.)

76 SÉLLEI, *Mért félünk*, i. m., 85.

77 „Ime! lehet-e ennél mindennapibb, érdektelenebb személyt csak gondolni is? - és mindamellett a helység kávéos nénékéi senkivel sem foglalatostkodtak inkább, senkit sem emlegettek gyakrabban, mint éppen Podrákné asszonyomat!” JÓSIKA Júlia, *Az élet esélyei*, <https://mek.oszk.hu/17800/17873/> (Utolsó megtekintés: 2026. 06. 03.)

78 Lásd például a Pályavezető *Olvasás* című fejezetében: „Van oly regény – s elég nagy ezeknek száma – melyből többet tanulunk akármely erkölcsstani könyvnél; már csak azért is, hogy az ilyenek legtöbbször pedáns

Az útkeresők sorában nem elhanyagolható Apraxin Júlia (1830–1913) sem, akinek arisztokrata származása – orosz, osztrák, magyar és lengyel rokoni kapcsolatokkal, a Romanov-házhoz fűződő távoli szálakkal, majd a Batthyány családba való beházasodással – kivételes társadalmi státuszt biztosított, de éppen ez a pozíció el is zárta bizonyos nyilvános szereplehetőségektől. E kettősségből fakad az, amit akár „Apraxin Júlia-jelenségként” is értelmezhetünk,⁷⁹ a bizonytalan identitású arisztokrata nő művészi önmegvalósításának kísérlete a nyilvánosság terében. Jósika Júliához nemcsak a társadalmi státusz közelíti, hanem a bonyolult nyelvi közeg is, amelyben a magyar nyelvűség nem egyértelműen adott, hanem választás kérdése. Regényei, az *Ilona* (1860, Párizs; magyarul 1861, ford. Ágai Adolf) és a *Szeréndy Ilma naplója* (1861, Párizs; magyarul 1861, ford. Toldy István) francia nyelven jöttek létre, noha magyar tárgyat dolgoznak fel. Ez a helyzet önmagában is problematikus: a megszólalás nyelve nem esik egybe a közvetíteni és promoválni kívánt nemzeti identitás nyelvével. A női szerzői pozíció így eleve közvetített, fordításon keresztül válik hozzáférhetővé. A női tapasztalat idegen nyelven fogalmazódik meg, majd férfi fordítók közvetítésével lép be a magyar irodalmi térbe. A hang tehát többszörösen rétegzett: arisztokrata, női, francia nyelvű, magyar tárgyú, fordított. E mediáltság a szövegekben is érződik: az elbeszélői szólam gyakran ingadozik a romantikus pátoz és a didaktikus, hazafias megszólalás között. Ebből az *Ilona* című regény nem is igazán tud kilépni, a honleányi szerepkör megrajzolása, és a normakövető, önfeláldozó női szereplő a magyar táj szépségének csodálatában meríti ki cselekvési lehetőségeit. A színésznő társadalmi megítélése Apraxint viszont regénytémaként és a magánéletben is foglalkoztatta (ahogyan a nemesi származás, mint akadályoztató tényező Beniczky Irma naplóformában írt regényében is megjelenik). A *Szeréndy Ilma naplója* című regénye eleve belső nézőpontot működtet, és első személyű megszólalást tesz lehetővé. Ilma alakja – a színpadra vágyó nemeskisasszony – szinte önarcképként is olvasható: „Egyedül a művészi élet való nekem... kétségkívül színésznő leszek. Mily boldogság magában véve már az is, ha szüntelenül mindennemű tehetségek és lángeszektől környeztetünk. A költő, a zenész, festő

s unalmas modorban vannak írva; míg a jó regényből illatárként száll a tudás kedélyünkbe.” JÓSIKA Júlia, *Pályavezető. Jó tanácsok világba lépő fiatal leányok számára*, Pest, Heckenast, 1863, 266–275.

79 Apraxin Júlia életútját Kovács Eleonóra dolgozta fel doktori disszertációjában: KOVÁCS Eleonóra, *Grófnő, színésznő és író: az élet színpadán. Apraxin Júlia pályája 1830–1913*, Doktori disszertáció, ELTE, 2024. DOI: 10.15476/ELTE.2024.361, 7.

és színész egy lényt alkotnak. Ime! íme ez az élet kell nekem!”⁸⁰ A művészi hivatás és a házasság dilemmája a női identitás alapkonfliktusaként jelenik meg. Ilma attól fél, hogy ha férjhez megy, elveszíti a színészetre érzett „valódi hivatását”.⁸¹ A színpad motívuma metapoétikai jelentésűként jelenik meg amellet, hogy anyagi biztonságot is jelent, Ilma mindenkor színjátékot folytat, a női lét maga is szerepjáték, társadalmi színpad. A regény tragikus vége (Ilma öngyilkossága) ugyan a romantika eszköztárába illeszkedik, de a női művészi ambíció és a társadalmi elvárások kibékíthetlenségét dramatizálja. Az öngyilkosság ugyanakkor a regény didaktikus hazafiságának koncepciójába is illeszkedik: a párizsi színpadokon fellépő Ilma akadályozója volt annak, hogy egy jó hazafi visszatérjen országába, ahol életét nemzete szolgálatába helyezhetné.

Apraxin Júlia irodalmi beágyazódásában kulcsszerepet játszott Kánya Emíliával való kapcsolata, ugyanakkor részben a másfelé való orientálódást is jelentette. Kánya Emília (1828–1905) a „szellem arisztokráciájának”⁸² nézőpontját képviselte: nem származása, hanem munkássága révén vívta ki helyét, és más női karriermodellt is képviselt, mint Apraxin Júlia. Ez egyrészt a hivatásszerűen vállalt értelmiségi foglalkozást űző női státusából is adódik, de műveltségrendszere, a kulturális tőkéhez való hozzáférése is teljesen más jellegű volt. Alakja az egyik leginkább kutatott a 19. századdal foglalkozó, női szempontokat is figyelembe vevő kutatásokban,⁸³ jelen esetben inkább regényírói próbálkozásaival foglalkozom, melynek révén hozzájárult egy bizonyos női szerzői hang stabilizálódásának folyamatához. Szépírói karrierjét tekintve megállapítható, hogy 1857-től saját néven publikált elbeszéléseket többek között a *Sontags Zeitung*, a *Hölgyfutár*, a *Napkelet* és a *Szépirodalmi Közlöny* hasábjain; első kötete (*Szív és élet*, 1859) után két regényt jelentetett meg: a *Válságos napok* és a *Szeretet könyve* címűeket.⁸⁴ Ezek a kísérletek véleményem szerint még mindig a korabeli társadalom fő normatív intézményét, a házasságot problematizálják, bár egyre inkább kez-

80 APRAXIN Júlia, *Szerény Ilma naplója*, 1862, 75.

81 „Ez az egyetlen dolog, amit kissé sajnállok, ha neje leszek, mert valódi hivatást érzek magamban a színészetre s annak győzelmeire.” *Uo.*, 76.

82 KOVÁCS, *i. m.*, 90.

83 Bozsoki Petra doktori disszertációjában a Kánya Emíliára vonatkozó szakirodalmat is feldolgozza. Bozsoki, *A honleányosság... i. m.* Ugyanakkor önálló tanulmányban is elemzi Kánya Emília recepcióját: Bozsoki Petra, „A magyar feminizmus úttörője?” – *Kánya Emília a kulturális emlékezetben*, *Literatura*, 2019/1, 33–51.

84 Írói pályájáról részletesen lásd TÖRÖK Zsuzsa, *Kánya Emília szerkesztői és írói pályája*, *Irodalomtörténet*, 2011/4, 475–489.

denek illeszkedni, mintegy belesimulni abba a koncepcióba, hogy a vágyott, kiteljesedett női életforma a házasság keretein belül, anyaként valósulhat meg. Az 1859-es kisregény, az *Egy sírkő története* (alcíme: *Egy barátném naplójából*)⁸⁵ például tematizálja a rossz házasságot: egy báró és egy polgárlány házasságának válságát beszéli el. A nem egyenlő felek között létrejövő, a társadalom normái által szentesített kapcsolat a férfi hűtlensége és a nemesi világ kegyetlensége miatt válságba jut. A szöveg felveti a kettős mérce jogosságának kérdését, a férfi hűtlensége nem bűn, míg a nő esetleges érzelmi eltávolodása erkölcsi botrány a korabeli megítélés szerint. A rossz házasságból nincs kiút, a válás kérdését Kánya Emília csak áttételesen érinti – érthetően, hiszen a szexualitás és házassági konfliktus nyilvános tematizálása tabu volt. A műfaj – a naplóformához közelítő kisregény – lehetővé tette a személyes szenvedés artikulációját⁸⁶ anélkül, hogy direkt önéletrajzi vallomássá vált volna. Ez a poétikai megoldás már önmagában is kísérletként fogható fel, a női tapasztalat narratív legitimálása ebben a formában tűnik megvalósíthatónak. Ugyanakkor itt ragadható meg annak az áldozatnarratívának az előretörése is a nők által írt regényekben, amit Margócsy István kizárólagosnak tekint a 19. századi női irodalomban, mely szerint a nő életparancsa a lemondás lesz, „csak a belső érzelmvilág által garantált erkölcsi fensőbbiség tartása marad számára”.⁸⁷ Kánya Emília megfogalmazásában:

Napról napra erősebbé dobbant meg szívében az a tudat, hogy immár nem csak a maga kedvéért kell szeretni az életet; a nő rendeltetése, fölláldozni magát, hogy másokat boldoggá tegyen; oh, hogy férjéért nem teheti azt! De a jóságos isten nem engedi, hogy teremtményei szívéből a szeretet üdvöztető forrása a kétségbeesés forrásává legyen; ha az egyik visszataszítja a hőn dobogó szívet, másokat küld helyette, a kik a szeretetből merítik életüket, a kik csak az által Örülhetnek lételüknek, mert a nő szívét nagy, fölláldozó szeretet lakja.⁸⁸

85 KÁNYA Emília, *Egy sírkő története* = EMILIA, *Szív és élet. Beszélyek*, Pest, Emich, 1859, 3–111.

86 Bozsoki Petra bizonyítja, hogy mind a választott narrációs forma, mind a téma arra mutat, hogy a kisregény Kánya Emília saját válásának történetet helyezi szépirodalmi keretbe, ahol valamivel nyíltabban írhat a válás és szexualitás tabutémáiról. BOZSOKI, *A honleányág...*, i. m., 64.

87 MARGÓCSY, *A lemondás...*, i. m. Ő egyébként szintén éppen Kánya Emília és Beniczkyné Bajza Lenke szövegeivel bizonyítja téziséit.

88 KÁNYA, i. m., 67.

A házasságban élő nőnek a rendszer patriarchális berendezkedése miatt karrierje sem lehet, erkölcsileg fölénybe kerül ugyan, de erre a sémára nem lehet hagyományos értelemben vett fejlődésregényt építeni. Teoretikus szinten azonban Kánya Emíliaánál is megjelenik a női fejlődésregény ideája, ami abban az esetben képzelhető el, ha a nő szereplő az önállóságot választja. A *Szeretet könyve*⁸⁹ főhőse, Eszter, noha végül férjhez megy, alapvetően nem tekinti a házasságot kizárólagos életcélnak. A házasság valójában eszköz lehet a hasznosan eltöltött és boldog élet megvalósításához. Ebben a gondolatmenetben már kibontakozni látszik a honleányi szerep, amelynek alapeleme a boldog és tevékeny életforma (ami adott társadalmi viszonyok között a nők számára a házasság keretén belül érhető el).⁹⁰ Monológja radikális kérdéseket tesz fel: miért gúny tárgya a hajadon nő, miközben a férfi számára a nőtlen állapot elfogadott?⁹¹ A szöveg inkább kísérletnek tekinthető a regénnyé válás útján, a monológok inkább a női szerepkörök körülhatárolhatóságára vonatkoznak, a szerző kevésbé koncentrál a történetvezetésre. Kánya Emília – hasonlóan Beniczky Irmához – fontosnak tartja, hogy fikciós művekben szóljon a női emancipáció kérdéséről. Ő viszont szövegeiben nem teremt kettős beszédet, hanem világosan kijelöli a pozíciókat, a boldogság a honleányi szerepkörben tökéletesen elérhető, ezért nincs szükség a női emancipációra.

Nem az ugynevezett „női emancipáció”, hanem az emberiség egyik szent érdeke az, a miért szót emelek. Nem azt mondom én, hogy a nő mindenben egyenlő legyen a férfival, csak azt mondom, engedjük, hogy a nő saját képessége útján biztosíthassa életét, hogy öröm legyen neki a

89 KÁNYA Emília, *Szeretet könyve*, Pest, Emich Gusztáv, 1863.

90 „Aztán ha semmi balesettől nem kellene is tartania, ha annyi ingatlan vagyont hagyna is gyermekére, hogy a legszigorúbb körülmények közt is volna miből megélnie, még mindig volna neki elég oka az aggodalomra. Mert hát élet-e az élet munka nélkül? nem teher-e az unalmas téltlenség? és vajon csak azért van-e az ember a világon, hogy henyéljen? nincsenek-e neki tartozásai a haza, az emberiség irányában? és miképpen fogja ezeket leánya leróhatni, ha nem akar férjhez menni? és lehet-e - nem is mondom: boldog, hanem csak nyugodt és elégedett, ha e szent tartozásokat le nem róhatja?” Az idézetek az online elérhető változatból származnak. KÁNYA Emília, *Szeretet könyve*, <https://mek.oszk.hu/17900/17999/> (Utolsó megtekintés: 2026. 06. 06.)

91 „Csak azt szeretném tudni, mi rossz, mi csúnya van abban, hogy a világ gúnytárgyává teszi azt a leányt, aki nem ment férjhez? Tudom, hogy ez a nő legfőbb földi rendeltetése; de hát nem épen úgy, sőt – mert hisz ő tartja el a családot! – még inkább körelessége-e a férfinak, hogy nősüljön? És mégis, neki szabad nőtlennek maradni, míg leánytól rossz néven veszik, ha férjhez nem megy!” *Uo.*

világon lenni, hogy ne legyen kénytelen a bűn fertőjébe süllyedni alá,
hogy hasznára, nem pedig terhére legyen a polgári társaságnak.⁹²

A retorika hasznosságelvű és hazafias elemeket ötvöz. A női munkát a honleányi kötelesség részeként fogalmazza meg, szerinte aki művelődik és dolgozik, az a haza javát szolgálja.⁹³ A hajadon vagy elvált nő így nem deviáns figura, hanem potenciálisan hasznos polgár. A házasság nem feltétel nélküli cél, hanem egy lehetséges életforma, amelyik azonban a legteljesebb kibontakozást kínálja egy nő számára. Ez azt is implikálja, hogy prózában is érdekesebb a női életnek az a szakasza, amelyik ezt a kibontakozást dokumentálja, legalábbis a szerzői intenció szerint.⁹⁴ Kísérletezőkedvben, narrációs invenciókban azonban visszafogottabbá, mondhatni sablonosabbá válik.

A *Válságos napok* tekinthető a szerző legambiciózusabb regénykísérletének.⁹⁵ Már a nyitány ironikus hangnemben szól az arisztokrácia ki nem érdemelt előnyeiről. Igardy Malvin grófnő „mindenek előtt grófnő volt”. A rang mint „talizmán” a társadalmi percepciót torzítja, ami másnál illetlenség, az nála „naivság” vagy „genialitás”. Ebben az állításban Kánya Emília narrátora hasonlóságot mutat Beniczky Irma regényének alapállásával: amíg Garamvári Árpádia vagyonos, viselkedése nem tekinthető deviánsnak, ahogyan Igardy Malvin is bátran kiléphet hagyományos szerepeiből társadalmi státusának köszönhetően:

Az urhölgyeknek szabad szivarozni, lovakat hajtani, a színházban varrással foglalkozni, a közönségnek hátat fordítani, a vigalmakban másokat lenézni, szóval minden, de minden szabad; az egyögyűség: naivságnak, a merészség: genialitásnak, az illetlenség: csintalan szeszélynek, a gőg: magas önérzetnek neveztetik; miért? mert isten kegyelméből főurhölgynek

92 Uo.

93 Bozsoki Petra is ilyen védelemnek tekintette a honleányi szerepkört, mely akkor is működőképes, ha a hagyományos női szerepek valamelyikének nem tud, vagy nem akar megfelelni a nő. Bozsoki, *i. m.*, 71.

94 „Az első kötet a bölcsőnél kezdődik és a házasságig terjed, a második kötet a házasságnál kezdődik majd és a koporsónál végződik; és biztosítom, hogy ez sokkal érdekesebb lesz az elsőnél; mert a gyermekszoba, a nevelés, a nő mint a férj vigasza, védangyala, mint a jótekonyság, illem, izlés és költészet, és végre mint a hűség és béketűrés legszebb földi képviselője sat. e kötetben lesznek leírva.” Emília, *Szeretet könyve*, <https://mek.oszk.hu/17900/17999/> (Utolsó megtekintés: 2026. 06. 06.)

95 KÁNYA Emília, *Válságos napok*, Pest, Boldini, 1860.

született. Ki fog tehát még csudálkozni azon, hogy Igardy Malvin szép tulajdonai közül első helyen említém, hogy grófnő?⁹⁶

A regény diegetikus világa és a reformkori magyar társadalom között nagyon nehéz nem meglátni a hasonlóságot, hiszen a gazdasági helyzet ábrázolásában a narrátor éles társadalomkritikát fogalmaz meg az arisztokrácia tétlenségével szemben, miközben olvasóit férfi és női olvasókra osztja, és más-más mondanivalóra irányítja figyelmüket. A férfialak, aki nem gazdálkodik, nem iparos, nem olvas,⁹⁷ ironikus színben tűnik ugyan fel, de nem illeti egyértelmű ítélet. A kétes ügyekbe keveredő Zádor Elek nemzeti érzelmei és tiszta szerelme révén pozitív szereplő, a tisztalelkű Ilka leendő férje, hiszen a nemzeti és erkölcsi érzés feltámadásával egyidőben képes lesz a változásra. Az angol arisztokrácia aktivitásának említése és Széchenyi István példája implicit reformprogramot idéz. Malvin talán lehetne az öntudatra ébredő arisztokrata férfi női párja, ám az ő sorsa nem a boldog házasság, hiszen arra jön rá, hogy nem képes a szerelemre (hasonlóan Árpádiához, akit másra predestinált a sors). Jósika Júlia angol mintáival szemben itt inkább a francia regények narratívaformáló szerepe kerül előtérbe. Fanchon, a francia társalkodónő nemcsak társadalmi státusa miatt fontos, figuráján keresztül az olvasás önreflexív mozzanattá válik a regényben, a szereplők maguk is olvasmányélményeik sémái szerint értelmezik a valóságot, és erre a valóságértelmezésre nevelik az új generációt is.⁹⁸ A melodramatikus öngyilkossági jeleket elképzelése („most e bolond szerelmes ember azért sietett a mellékszobába, hogy ott véget vessen életének. Egészen olyan történetet olvasott nem rég valami francia regényben. Most mindjárt, ebben a perczben, durranást fog hallani a

96 KÁNYA, *Válságos, i. m.*, I. kötet, 5.

97 Érdekes kontrasztot képez a báró Bogyoszlóyról alkotott ítélethozatal a szolgáló Fanchonnal szemben. A báró az irodalmat örületnek, az olvasást megvetendőnek tartja, az olvasmányélményeknek így valóságértelmezésére sem lehet hatása. „kardot szintén soha nem forgatott, annál kevésbbé tollat, legkevésbbé pedig könyvet; az elsőhez nem volt kedve, a másodikat ostobaságnak declarálta, és Eötvös, Kemény, Jósika, bizonyára csak azért keverődtek az „írkászok kompániájába”, mert még nem készült volt el az országos tébolyda, a mihez elvitázhatlan érdemet szereztek maguknak ez által. A tudományra már nagyobb hajlandósága lett volna, csak hogy ahoz meg könyveket kell olvasni, a könyvek pedig „egvtől-egyig unalmasak”, így tehát az is elmaradt.” *Uo.*, 22–23.

98 „Nem egészen Fanchon találománya volt; a sugallatot, az alapeszmét valamely francia regényben olvasta: – oh ezek a francia regények igen fontos kézi könyvek az idegen társalkodónők és nevelőnők számára! Ezekből merítik a szellemet, melyet a reájuk bízott fiatal szívekbe oltanak!” *Uo.*, 100.

mellékszobából.”⁹⁹) jelzi, hogy a regény narrációjában a romantikus túlzásokkal operáló szövegek nevetségessé válnak. Vagyis a Kánya Emília által teremtett regényvilágon belül nem a romantikus fikció szabályai, hanem a társadalmi realitás szabályai uralkodnak. Ebben a gesztusban felfedezhető egy, a Jósika Júliától eltérő álláspont is: a normarendszer, mely a fiatal lányok boldogulását mozdíthatja elő, a regényekből nem teljesen sajátítható el, hiszen a fikció ferdíti a valóságot. Kánya a diegetikus világ felépítésében a reformkori költészetnek szán jelentős szerepet, a Petőfitől, Vörösmartytól származó sorok környezetalakító funkciója olyan világ felépítését jelzi, amiben akkor is a férfinak van elsősorban tevékenységi tere,¹⁰⁰ ha történetesen két női főszereplő felől láthatjuk ezt a történetet. A férfiak nőkről alkotott végletes ítéletét („angyal vagy ördög”¹⁰¹) a szerző relativizálja, rámutat a női figurák összetettségére, de végül mégis az angyali Ilka boldogságának elérését tekinti a narráció fő tárgyának. Inkább a kezdetben kacér, ezért negatív karakterként ábrázolt Malvin alakja jelez más érvényesülési lehetőségeket is: esendő ugyan, de képes erkölcsi fejlődésre. A végkifejlet a bosszú helyett a társadalmi hasznosság felé fordul. Malvin eladja ékszereit, és leánynevelő intézetet alapít. Ez a fordulat a honleányi szerep egy atipikus, de követhető útját jelzi: a személyes szenvedés közösségi szolgálattá transzformálódik. A női önmegvalósítás az oktatás és nevelés intézményében teljesedik ki, vagyis honleányként épít magának megnyugtató életsorsot. Igardy Malvin neve „egyike lett a legtiszteltebbeknek a hazában”¹⁰² – a társadalmi elismerés nem rangból, hanem munkából fakad, az utolsó mondat tehát az indító mondatot cáfolja, a regény gyakorlatilag a kiinduló helyzet radikális megváltoztatására törekszik, melyben a nemesasszonynak két kiteljesedési lehetőségét erősíti meg: boldog házasság honleány és honfi között és a közösségért végzett munka önállóként. A női művelődés, munkavállalás és intézményalapítás a nemzeti közösség javára történik.

A hatvanas évek második felétől kezdődően érzékelhetjük a női regényvilág homogenizálódását és a női alakok honleányi szerepkörének regénybeli legitimizálási kísérleteit, ami a szórakoztatás eszközeivel terjeszti a társadalmi

99 KÁNYA, *Válságos*, i. m., II. kötet, 33.

100 Lásd pl. a következő sorokat: „úgy folytatá Elek gondolkodását, a mint közelebb és közelebb ért egyik felvidéki terjedelmes birtokához – csak azon erős meggyőződése legyen, hogy: a nagy világon e kívül nincsen számára hely” *Uo.*, 103.

101 KÁNYA, *Válságos*, i. m., I. kötet, 72.

102 KÁNYA, *Válságos*, i. m., III. kötet, 132.

hasznosság modelljét, ugyanakkor mintha kevésbé koncentrálna a narratív elemek változatosságára. A 19. század utolsó évtizedeiben rendkívül sikeressé váló Beniczkyné Bajza Lenke (1839–1905)¹⁰³ első regényében, az 1866-ban megjelent *Két szív harcza* című szövegében már elég nyilvánvalóan körvonalazódik ezeknek az irodalmi próbálkozásoknak az intenciója: a valóságból kiindulva normatív modellt teremteni: „igyekeztem fiatal hősnőm tetteiben a valót ecsetelni, minden ámitás, minden túlfeszítés nélkül.”¹⁰⁴ Az időbeli korlátok miatt csupán ezzel a regényével foglalkozom itt, de ez a szöveg is alátámasztja Török Zsuzsa megállapítását, miszerint „a sematikus szerkezet rendszerint egy szerelmi páros megismerkedésének, próbatételeinek és boldog egymásra találásának a története, főként a korabeli főúri környezetből. Történeteinek főszereplői makulátlan, erkölcsileg feddhetetlen személyek, akiknek az életét számos elkerülhetetlen, végzetes, sorsszerű esemény irányítja a végső katartikus egymásra találás irányába. A szövegek elbeszélője pedig ennek a sorsszerűségnek az iróniától és kétértelműségtől mentes tárgyilagos elmesélője.”¹⁰⁵ Ezek az olvasmányok, melyek műfajilag a romantikus, érzelmes társadalmi regény (szalonregény) kategóriába sorolhatók egyre népszerűbbekké váltak. A regény poétikája inkább követhető mintázatok kialakítására törekszik, mintsem a női sorslehetőségek radikális újragondolására. A főszereplő Johanna első pillantásra akár az érzékeny, elzártan nevelt nőalak – a „Fanni-hagyomány” – ellenpontjaként is olvasható. A gyermekkor leírása azonban éppen az izoláció strukturális természetét emeli ki, a nagyszülők komor világa, az imára és jó tanácsokra korlátozott nevelés, az érzelmi kilengések hiánya egy érzelmileg fegyelmezett, önmagát korlátozó habitust alakít ki. Beniczkyné érzékelteti, hogy a társadalmi környezet hogyan termeli ki a visszafogott, önmagát szabályozó női szubjektumot. A regény nem kérdőjelezi meg radikálisan e nevelési modell érvényességét; inkább azt sugallja, hogy a megfelelő érzelmi és erkölcsi mederben tartott nő képes lesz helyesen dönteni. A potenciális ellen-Fanni így végül nem lázadó, hanem harmonizáló figura lesz, akinek követendő mintát deklarativan is az angol családmodell jelent. A lány szabadsága belső önérzet kérdése, a házasságban sem érzékeli a kényszert, hanem szerinte a

103 Karriertörténetéhez lásd TÖRÖK Zsuzsa, „Legtermékenyebb összes női íróink között” Beniczkyné Bajza Lenke és a könyvpiar a 19. század második felében, Irodalomtörténet, 2015/4., 375–398.

104 BENICZKYNÉ BAJZA Lenke, *Két szív harcza*, Pest, 1866. Az idézetek az online elérhető változatból származnak: <https://mek.oszk.hu/14700/14745/14745.htm> (Utolsó hozzáférés: 2026. 06. 06.)

105 TÖRÖK, „Legtermékenyebb...”, i. m., 393.

szív szabja meg a korlátokat. A nő politikai és közéleti tájékozatlansága („gyakran napokig sem tudja, mi történik a nagy világban”) nem hiányossággént, hanem a családi életben betöltött áldozatkész szerep következményeként jelenik meg.¹⁰⁶ Az itt megteremtett regénytípus egyre inkább a társadalmi rend stabilizálásának eszközévé válik: a nő harmonikus, érzelmi és erkölcsi centrumként funkcionál, de nem lép túl a domeszticitás keretein. A regényben ezt a modellt képviseli Johanna és Hermin is (bár nála érezhetőek elmozdulások), Oktávia figurája mégis repedést üt ezen a normatív felszínen. Unalma, szeretetlensége, férje értetlensége s az a tény, hogy Johanna ösztönösen retteg tőle – mintha saját lehetséges jövőjét látná benne – az aranykalitka metaforáját idézi, ami a 19. századi nőábrázolások egyik alapképleteként értelmezhető: a nő anyagi biztonsága és társadalmi megbecsültsége a szabadság elvesztésével jár együtt. A kialakuló polgári diskurzusban a „külön szférák ideológiája” a női létet a privát térbe zárta, miközben ezt a bezártságot erkölcsi felsőbbrendűséggel és érzelmi kiválasztottsággal kompenzálta.¹⁰⁷ Johanna számára Oktávia alakja nem a beszűkült élettere vagy számára is érzékelhető boldogtalansága miatt félelmetes, hanem mert úgy gondolja, szerelmi kapcsolatban áll azzal a férfival, akibe egyébként ő maga is szerelmes, ezzel pedig a női erény megingathatatlan hatalmát töri össze benne, és a családi kohéziót sem tudja tovább fenntartani. Az „üvegbúra-effektus” is a szalonvilág látszólagos harmóniájának klausztrofóbiáját teszi érzékelhetővé. Oktávia boldogtalanságának magyarázata két domináns narratíva révén valósul meg, a férj (és a társadalom) szempontjai és az önsorsértelmezés révén. A férj szerint az anyai szerep be nem töltése miatt boldogtalan felesége. A gyermek hiánya ürességhez, önmagára irányuló, hiábavaló figyelemhez vezet; a regényolvasás is

106 „A leány, míg szabad, sokkal több szabadsággal bír, mint más nemzet hölgyei s az, mi nálunk az anyák, garde des damesok megőrzésére – ott a leány saját önértetére van bízva. A szülői háznál már oly jó példa mellett növekszik fel, oly szelidnek, becsületesnek és hűnek látja anyját, oly szeretőnek férje és gyermekei iránt, hogy a rosztól fogalma sem lehet. Kisded korától kezdve szívéhez nő e példa s mint nagy leány, már oly biztos alapon áll becsülete és önértete, hogy szülőinek eszébe nem jutna őt balsorstól vagy véletlenségektől féltetni. Midőn férjhez ment, akkor szabadsága szűkebb korlátok közé szorúl; de nem a kényszer, szokás vagy illedelem szabja a korlátokat, hanem a szív, mely a nőt férjéhez köti. A házasság óta nincs rája nézve fontosabb a családi körnél s élvezet vagy mulatság – férje és gyermekei nélkül. Gyakran napokig sem tudja, mi történik a nagy világban, mi a politika terén, a parlamentben, vagy a kereskedelmi csarnokokban. Egyedüli vágya és törekvése az: ha férje a munkával töltött nap után haza tér, hogy feledtesse vele a fáradalmakat s kellemessé tegye neki az estét.” BENICZKYNÉ BAJZA Lenke, *Két szív harca*, <https://mek.oszk.hu/14700/14745/14745.htm> (Utolsó hozzáférés: 2026. 06. 06.)

107 Ehhez lásd: Nancy ARMSTRONG, *Desire and Domestic Fiction, A Political History of the Novel*, Oxford University Press, 1987.

pótlékként, veszélyes fantáziatérként jelenik meg, akárcsak az 1857-es megjelenésű *Bovaryné* esetében. A férj érvelése szorosan illeszkedik ahhoz a 19. századi orvosi–morális narratívához, amely a női létmódot a biológiai reprodukcióhoz kötötte, a nőiességet a jámborság, tisztaság, engedelmesség és anyaság normáira redukálta.¹⁰⁸ Mivel Oktávia ettől teljesen eltér, férje értelmezésében az önreflexív, olvasó, képzelődő nő potenciálisan destabilizáló tényezővé válik:

Örökké saját magára gondol. Ruháival és regényolvasással tölti minden idejét. E könyvek megtanítják, hogyan kell kárpótolni az élet hiányait. Majd mindenikben egy-egy szép nő játsza végig a legtarkább szerepet. Ez eszmék élénk izgatottságban tarták a bankárt.¹⁰⁹

Oktávia viszont unalmát az ingerszegény környezettel és főleg férje hidegségével magyarázza, tehát önmaga sorsának jobbítását is férje viszonyulásának megváltozásában látja. Ezáltal nem válik pozitív ellenmodellé, de jelenléte feszültséget visz a rendszerbe. Megmutatja, mi történik, ha a normatív szerep érzelmi tartalom nélkül marad: a domesztikus tér nem omlik ugyan össze ebben a regényben, de a szerző jelzi a kiüresedés veszélyeit. Beniczkyné műve érzékelhetővé teszi a női sors árnyalatait, de végsősoron a szalonirodalom konszolidáló logikáját követi, mindazonáltal itt még felfedezhető egyfajta kettős hangú párbeszéd a domináns hagyománnyal. Beleviszi a gyanútlan olvasót a lektúrirodalom románcos történetébe, de néhány szereplői szólamon keresztül jelzi a főszereplő normatív életsorsával szembeni távolságtartó, akár bomlasztó viszonyulását is. Későbbi regényeiben a szerző viszont egyre inkább az érzelmileg is megalapozott domesztikus világ dominanciája felé mozdul el, hogy a regényolvasás ne a rendszer bomlasztására tett kísérletként tűnhessen fel a férjek szemében, hanem olyan hasznos tevékenységként, amely a hagyományos női szerepek betöltésének fontosságára irányítja a figyelmet. Véleményem szerint itt kezd összemosódní a nőnevelő irodalom termékeivel a női regény műfaja is, így válik egyre normatívabbá a Margócsy István által is tárgyalt női regénytípus.¹¹⁰ A regények szereplői pedig

108 Lásd pl. Barbara WELTER, *The Cult of True Womanhood: 1820–1860*, *American Quarterly*, 1966/2, 151–174.

109 BENICZKYNÉ BAJZA Lenke, *Két szív harcza*, <https://mek.oszk.hu/14700/14745/14745.htm> (Utolsó hozzáférés: 2026. 06. 06.)

110 MARGÓCSY, *A lemondás...*, i. m.

igazodnak a nőről alkotott preskriptív ideálképhez, ami részben magyarázható a „Gyulaiék erősen klasszicizáló, zárt, nagyon határozott normativitásra épülő, realitásokat megkövetelő, pszichológiai valószerűsége és tapasztalati hitelessége koncentrált preskriptív esztétikai rendszerével (...) és azzal, a szintén klasszicizáló társadalmi modellel, amellyel nőszemléletüket, a nőírókkal és a női szereplőkkel szembeni fenntartásaikat körülírták”.¹¹¹ Viszont a regényolvasás is hasznosságelvű lesz, a szórakoztatás mellett az elvárt szerephez való igazodás boldogságbiztosító mivoltát kell bizonyítania, ezzel azonban a kísérletező kedv is mintha megkopna. Az irodalom piacosodása ebben az esetben olyan következményekkel jár, hogy mivel csupán egy bizonyos regénytípus biztosíthat konszolidált életformát a szerzőnek, a hivatásosodás egyben azt is jelenti, hogy a profitot nem termelő műfajokról a szerzők önként is lemondanak, és a kísérletezéssel járó lehetséges kudarcokat kerülni akarván a bejáratott sikernarratívákat működtetik.

A folyamat nem csupán a nők által írt regények változatosságának visszaszorulásában látványos, hanem az írónői karrier alakulásában is. Nem elhanyagolható vizsgálati szempont az, hogy a nők életkörülményei, a pénzkeresési kényszer milyen hatással lehetett az író nők megszólalási lehetőségeire, az alkotófolyamatra, az alkotások minőségére, illetve a választott műfajokra.¹¹² Kánya Emília munkásságáról szóló disszertációjában Bozsoki Petra is felhívja a figyelmet arra, hogy a szerkesztői karriert építő Kánya munkájára nem csak a weberi hivatástudat és evilági aszkézis szempontjai szerint tekintett,¹¹³ hanem kényszerűséggént és pénzszerzési lehetőségként is felfogta azt: „Most kezdtem, még a perem folyama alatt szorgalmasan írni, és nem az íróasztalom fiókja számára, hanem kereseti célból is. Kedvvel dolgoztam, örömmel írtam novellákat, és – boldog voltam tapasztalni, hogy – minden munkám kiadót talált és tisztességesen meg is fizették.”¹¹⁴ A társadalmi kontextus inkább a férjezett asszonyok számára kedvezett, az anyagi biztonság is számukra volt adott, nem meglepő, hogy a normativitás felé tendáló irodalom is ennek a modellnek a követhetőségét mutatta fel. Ugyanakkor az 1860-as években olyan nők írtak regényeket, akik a diszkurzív kontextustól eltérő

111 MARGÓCSY, *Nőiség...*, i. m., 39.

112 Séllei Nóra a feminista irodalomkritika alapszövegéből, Virginia Woolf *Saját szoba* című alkotásából vezeti le a módszer alaptéziseit, miszerint a nőknek meg kellett találniuk saját hangjukat és láthatóvá tenniük változó világszemléletüket. SÉLLEI, *Mért félünk...*, i. m., 38.

113 BOZSOKI, *A honleányosság...*, i. m. 56–57.

114 KÁNYA Emília, *Réges-régi időről*, kiad. FÁBRI Anna, Kiss Bori, Bp., Kortárs, 1998, 176.

életpályát voltak kénytelenek befutni, mint például Kánya Emília, aki elvált nőként „bírálat tárgyává tette az egyedülálló nő alacsonyabb társadalmi megbecsültségének kérdését, illetve a házasság mindenek fölött álló maximáját.”¹¹⁵

A normatívától – amit túlzással nevezhetnénk nemzeti-honleányi narratívának is – eltérő női mintákban gondolkodhatott Beniczky Irma és Jósika Júlia is, akik korai írásaikban nyugat-európai kulturális mintákra támaszkodtak, és a női szerepeket elsősorban a polgárosodás, a művelődés és a modernizáció összefüggésében értelmezték. Az a feszültség, ami az ideális középosztálybeli nő normája és a mindennapokban előálló helyzetek között fennállt, jól szemléltethető ezen szerzőnők szerkesztői karrierjével is, egyben a nőiség-fogalom ellentmondásossága is nyilvánvalóvá válhat.¹¹⁶ Jósika Júlia Brüsszelből küldött tudósításai az ipari forradalom, a városi modernizáció és az európai kulturális élet fejleményeit ismertették, vagyis olyan szemléletet képviseltek, amely a magyar társadalmat a nyugati fejlődés felé kívánta orientálni.¹¹⁷ Levelezése¹¹⁸ is arról tanúskodik, hogy figyelme folyamatosan a nemzetközi irodalom felé fordult. Brüsszelből írt leveleiben osztrák, francia és angol szerzőkről számolt be, értékelte George Sand új műveit, illetve európai könyvújdonságokat ajánlott. Így például Sophie Alberti regényét (aki Sophie Verena néven adta ki regényeit) többre értékelte George Sand újabb szövegeinél,¹¹⁹ ahol érezni vélte a produktivitás növelésével járó veszélyeket, ugyanakkor panaszkodott, hogy egyre ritkább az igazán élvezhető új regény (nyelvileg silánynak, de témában érdekesnek találja Adolf Schirmer *Fabrikanten und Arbeiter* című, 1862-es regényét, ami deklaráltan társadalmi regénynek nevezi magát¹²⁰.) Ida von Düringsfelddel folytatott levelezése nyilvánvalóan jelzi kritikai érzékét,

115 Bozsoki, *A honleányság...*, i. m., 62.

116 Ehhez lásd Török Zsuzsa, *Női szerepek és lapszerkesztés. Vachott Sándorné dilemmái* = Török Zsuzsa (szerk.), *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920*, Bp., reciti, 2020, 191–208.

117 Brüsszeli hírtudósítói tevékenységéhez: SZILÁGYI Zita Mária, *Egy tudósítónő Brüsszelből. Báró Jósika Júlia hírtudósítói tevékenysége* = Török Zsuzsa (szerk.), *Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, Bp., reciti, Bp., 2019, 185–204.

118 HEINLEIN István közl., *B. Jósika Miklósnénak 25 levele*, Akadémiai Értesítő 1913/11, 648–668.

119 „Drei Bändchen Novellen: Photographien des Herzens von Sophie Verena, las ich mit Vergnügen, während Manches, was einen gerühmten Namen an der Stirn trug, mich bedeutend langweilte. Auch im Engl. u. Franz. erscheint wenig Gutes; die neusten Sachen von G. Sand sind sehr schwach – wenigstens meinem Geschmacke nach, den ich jedoch bei Leibe nicht für gut ausgeben will“. Brüssel am 9. Juni 1863 25, Rue de la Commerce., *B. Jósika Miklósnénak 25 levele*, 672.

120 „Seit langer Zeit zum erstenmal las ich wieder einen Roman eines Wiener Schriftstellers, „Fabrikanten und Arbeiter“ von Schiemer. Was die Zusammenstellung des Ganzen betrifft, so wäre sie ja nicht übel; was aber die Sprache betrifft, so ist sie so sehr unter aller Kritik.“ *Uo.*, 670.

amivel az új európai irodalom felé fordult, megjegyzéseiből pedig az is kiderül, hogy az újdonságokat saját regényvilágaiba is próbálja beleépíteni.

Hasonló, széles látókörre utaló tendencia figyelhető meg Beniczky Irma fordítói és szerkesztői munkásságában is. A *Divatvilág* programja szerint ugyan a magyar nőkönység egészéhez kívánt szólni, de Nagydiósi Gézáné későbbi értékelése szerint egyik alapvető hibája éppen az volt, hogy túlságosan sokat vett át külföldi mintákból.¹²¹ A korszak első felében ez a nyitottság még nem számított különösebb problémának. Bozsoki Petra szerint az 1860-as évek elején a *Nővilágban* és a *Divatvilágban* ugyan megjelentek a középosztálybeli női szerepekről szóló írások, de a „honleány” fogalma még nem vált központi szervezőelvvé. A helyzet azonban fokozatosan megváltozott, és az új politikai környezetben a női lapoknak is alkalmazkodniuk kellett az olvasói igényekhez. Bozsoki Petra kimutatta, hogy a *Családi Kör* sikere nagyrészt annak volt köszönhető, hogy középpontba állította a honleány alakját, a magyar nyelvű nevelést, a nemzeti hűséget és a haza szolgálatát. A női szerepek értelmezésében egyre inkább a nemzeti hasznosság vált elsődleges szemponttá.¹²² E változás a divatdiskurzusban is tetten érhető. A *Nővilág* 1860-as divatjelentése már hangsúlyozta, hogy az igények inkább a magyar divat iránti elköteleződést jelzik, mint a korábban uralkodó párizsi divat iránti kíváncsiságot, vagyis a közönség az európai minták követésétől a nemzeti sajátosságok felértékelése felé fordult. Jósika Júlia és Beniczky Irma ebben az átalakuló közegben egyre inkább a kozmopolitább nőeszmény képviselőinek tűntek, az általuk képviselt nőkép fokozatosan háttérbe szorult.

Jósika Júlia esetében ez intézményi következményekkel is járt. Szilágyi Zita Mária szerint tudósítói pozíciójából végül kiszorította Heckenast-Bajza Lenke (a későbbi Beniczky-Bajza Lenke), miközben a magyar irodalmi életben új kapcsolatrendszerek és új hatalmi viszonyok alakultak ki.¹²³ A szerző szembesült azzal, hogy a női sajtóban és az irodalmi életben megváltoztak az elvárások, és az addig sikeres nemzetközi orientáció már kevésbé bizonyult piacképesnek. Bajza Lenke ezt tételesen ki is jelenti beköszönő szövegében: „feladatom könnyebb elődömnél, mert hiszen magyar nőnek magyar divatról könnyebb s kétségkívül örvende-

121 NAGYDIÓSI Gézáné, *Magyarországi női lapok a XIX. század végéig* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1957, szerk. V. WALDAPFEL Eszter, Bp., 1958, 193–227.

122 BOZSOKI Petra, *A nőreprezentáció mint piaci tényező. A Családi Kör sikere és megszűnése* = TÖRÖK Zsuzsa (szerk.), *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920*, Bp., Reciti, 2020, 167–190.

123 SZILÁGYI Zita Mária, *i. m.*

tesebb dolog is írni, mint a bár európainak közös, de mégis idegennek mondható ugynevezett párisi divatról.”¹²⁴ A sajtópia logikája a nemzeti nőideál felé tolódott el. Bozsoki Petra hangsúlyozza, hogy a nőknek eladhatónak kellett lenniük, és 1860 és 1880 között a honleány szerepe kifejezetten népszerű modellnek számított. Azok a lapok voltak sikeresek, amelyek ezt a szerepet tudták hitelesen közvetíteni. Ebben a helyzetben mind Jósika Júlia, mind Beniczky Irma egyre nagyobb hangsúlyt helyezett a nőnevelő és erkölcsi tárgyú írásokra. Jósika maga is ironikusan jegyezte meg egy 1862-es levelében, hogy Heckenast kérésére egy „erkölcsprédikációs kézikönyvet” ír a női ifúság számára, noha az ilyen jellegű moralizálás kifejezetten untatta,¹²⁵ ennél sokkal érdekesebb kihívásnak látta a regényírást, ahol szabadabban kísérletezhet megszólalásmódokkal és európai mintákkal. A kiadói elvárások azonban erősebbnek bizonyultak az egyéni ízlésnél.

Beniczky Irma hasonlóképpen a női hivatásról, a nők tanulási lehetőségeiről és társadalmi szerepéről közölt hosszabb cikksorozatokat. Ezek az írások már sokkal inkább a nőnevelés hagyományos keretei között mozogtak, és kevésbé kapcsolódtak ahhoz a modernebb perspektívához, amely korábbi regényírói munkásságát jellemezte. Mivel tehát az új nyilvánosság egyre kevésbé kedvezett a külföldi orientációjú női szerepmolleknek, mindketten kénytelenek voltak alkalmazkodni az elvárásokhoz. A modern, európai horizontú nőideál helyét így fokozatosan a nőnevelő, erkölcsi és honleányi diskurzus vette át, amely a század második felének magyar női sajtójában meghatározóvá vált, hasonlóképpen a regények világához is, ahol a kísérletezőkedv megtorpant, hogy a század végén majd újult erővel keressen utat magának. Mészáros Zsolt a Wohl nővérek irodalmi teljesítményéről értekezve indítja onnan elemzését, hogy Wohl Stefánia első regénye megjelenésének idején még az a kritikai attitűd uralkodott, amely a női regényírókat csak abban az esetben üdvözölte, ha belül maradtak a nemük számára kijelölt körben, így az 1883-ban megjelent *Az egy szerelem életrajza* az ábrázolási sémák megtörési kísérleteként értelmezhető.¹²⁶

124 HECKENAST-BAJZA Lenke, *Eredeti divatjelentés*, Pest, 1860. márc. 27., Nővilág, 1860/14, 218–219, 218.

125 „Von mir befinden sich drei Bände Novellen im Drucke, und ein moralpredigendes Handbuch für die weibliche Jugend in zwei Bänden, beides bei Heckenast in Pesth, und letzteres auf Verlangen des Verlegers geschrieben, da die liebe Moral mich, wie Sie wissen, bedeutend langweilt.” Brüsszel, 1862. okt. 5., HEINLEIN István közl., *B. Jósika Miklósnénak 25 levele*, 667.

126 MÉSZÁROS, *i. m.*, 97.

A 19. század második felében egyfajta átrendeződést tapasztalhatunk, ami a női regényirodalmat illeti. A tanulmányban tárgyalt női szerzők véleményem szerint nyitottsággal és kísérletezőkedvvel fordultak a női szerepek újragondolása, a regénybeli narratívák tágítása felé. Műveikben egyre gyakrabban jelentek meg olyan nőalakok és életutak, amelyek a hagyományos családi és társadalmi szerepkörök meghaladásának lehetőségét vetítették előre, a nőalakok nem pusztán alkalmazkodtak a fennálló normákhoz, hanem módosították, relativizálták azokat, esetenként ironikusan túlrajzolták őket, s ezáltal közelebb álltak ahhoz a női irodalom-felfogáshoz, amelyet Anna Mitgutsch a későbbi emancipatorikus értelmezéssel hoz összefüggésbe,¹²⁷ azaz önálló és cselekvő női szerepmodellek felmutatására is törekedtek. A korabeli irodalmi piac és kiadói gyakorlat azonban többnyire nem ezt az irányt támogatta. A női szerzőkkel szemben továbbra is azok az elvárások érvényesültek, amelyeket Mitgutsch a női irodalom első, hagyományos jelentéseként ír le: az érzelmességre, a magánszférára, a nőiesnek tekintett tulajdonságokra és a szerelmi témákra építő művek bizonyultak könnyebben értékesíthetőnek és elfogadhatóbbnak. Az 1860-as évek a magyar női regény történetében átmeneti, kísérletező időszaknak tekinthetők. Az évtized közepéig még többféle poétikai és ideológiai lehetőség volt jelen: az európai trendekhez igazodó, társadalmi problematikát is tematizáló nőábrázolás éppúgy, mint a nemzeti-konzervatív normákat közvetítő, a „honleány” ideálját kanonizáló regénytípus. Később érzékelhetővé válik egy fordulat, amelyet részben a Gyulai Pál nevével fémjelvezhető normatív esztétika, részben a kiadói és piaci igények erősödése alakított ki. Mivel számos író nő megélhetése közvetlenül függött publikációs lehetőségeitől, az anyagi kényszerek és a kiadói igények együttesen arra ösztönözték őket, hogy legalább átmenetileg háttérbe szorítsák újíto törekvéseiket. A hetvenes évek női regényirodalmának tanulmányozása révén rálátást nyerünk a női szerzők kreatív önkeresésére és azokra a korlátokra is, amelyek egy időre visszafogták az emancipatorikus narratívák kibontakozását.

127 Anna MITGUTSCH, *Mi az, hogy „női irodalom”?* Magyar Lettre International, 1997/tavasz, <https://www.epa.oszk.hu/00000/00012/00008/24mitg.htm> (Utolsó megtekintés: 2026. 06. 06.)

BÉRES NORBERT

A SZEMTANÚ ÉS AZ EMLÉKEZŐ

A reformkori Pest-Buda kulturális, társasági és hétköznapi élete 19. századi önéletírásokban

A 19. század húszas éveitől a modernizálódó Pest-Buda fokozatosan a kulturális élet centrumává, a városban koncentrálódó nemesi és polgári származású értelmiség kapcsolatfelvételét és -tartását szolgáló gyakorlatok – a kialakuló polgári nyilvánosság fórumainak keretében formálódó „társalkodás” – első számú közegévé vált. A kulturális intézményrendszer kiépülése, egyszersmind a művészi-irodalmi szféra kapitalizálódása olyan új lehetőségeket kínált az önépítésben, hogy a város lakó értelmiség egyre kevésbé alapozta a megélhetését a földbirtokra és az alkotómunka költségeit fedező hagyományos feudális-mecénási struktúrára, mindinkább a piaci logikát érvényesítő szellemi tevékenységekre.¹ A művészeti és tudásformák autonómmá válásának, a humán értelmiség elkülönülésének és professzionalizálódásának társadalmi feltételeit a város kulturális jelentéseket hordozó és szimbolikus funkciókat egyaránt betöltő közege garantálta.²

A városról való diskurzusban jól elkülöníthető az a szemlélet, amely a várost nem egy ténylegesen létező, történetileg kialakult településtípusként értelmezi – redukálva azt kiterjedésére, bonyolult térszerkezetére, építészeti örökségére –, hanem az emberi tapasztalatok és a személyes élet színtereként. Mivel a város lakók eltérő perspektívából szemlélik, másképpen élik meg városukat, egymástól különböző módon teremtik meg életvilágukat („kis” városukat), a konkrét fizikai teret elfoglaló közigazgatási egység mindig másképpen válik „elképzelt”, az egyénekben és a társadalmi csoportokban élő kognitív térképek által is formált fikatív várossá.³ Az önéletírás tanulmányozása azért lehet hasznos, mert belőle

1 KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002 (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához, 3), 191.

2 NIEDERMÜLLER Péter, *A város: kultúra, mítosz, imagináció*, Mozgó Világ, 1994/5, 10.

3 Uo., 5–9, 13; BÁCSKAI VERA, *A köztér: sűrített emlék – mentális térkép = Előadások Vas megye történetéről IV.*, szerk. MAYER László, TILCSIK György, Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 2004 (Archivum Comitatus Castriferrei, I), 391–392.

kiderülhet, hogy a szerző mit élt át a maga világából, hogyan tapasztalta meg kora történéseit; milyen kép alakult ki benne a környezetéről, a várossal; milyen hatást gyakorolt a városi lét élménye, a társas kapcsolatok szövedéke az életalkulására nézve, és mindezt hogyan dokumentálta évtizedek távlatából.⁴ Az alábbiakban diskurzusba vont retrospektív prózai elbeszélések – Déryné Széppataki Róza (1793–1872), Szilágyi Pál (1794–1874), Barabás Miklós (1810–1898), Degré Alajos (1819–1896) és Podmaniczky Frigyes (1824–1907) autobiográfiái – olyan egyénire hangolt valóságrepresentációkat visznek színre, amelyeket a más-más pályákon mozgó önéletírók személyes emlékeik felidézésével és felhasználásával hoztak létre.⁵ A különböző értelmiségtípusok képviselői a fővárosi művészeti-irodalmi-színházi-közéleti tér számukra jelentős vonatkozásait veszik számba, ami óhatatlanul tematikai heterogenitáshoz vezet, a Duna-parti ikerváros világát sokszínű konglomerátumként mutatva fel. Tekintve, hogy a jelen dolgozat keretei nem teszik lehetővé átfogó várostabló kialakítását, a város tereinek, társadalmának, művelődésének, hangulatának teljes, soknézőpontú bemutatását, az elemzés elsősorban a színház-, társulás-, és várostörténeti távlatokra koncentrál. A kérdés tehát az, hogy milyen kép bontakozik ki Pest-Buda kulturális, társas és hétköznapi életét mintázó jelenségekről egy színésznő, egy színész, egy festőművész, egy író, valamint egy politikus-köztisztviselő (aki egyébként műkedvelő íróként is számon tartható) kései visszaemlékezéséből; miként élték meg a város modernizálódását, a nemzeti kultúra kiépülését, melynek részesei, sőt alakítói voltak; hogyan formálta identitásukat, szerepfelfogásukat, művészi önértelmezésüket a város ingergazdag környezete; milyen szerepük volt a társalkodási-érintkezési gyakorlatoknak az alkotói energiák kibontakoztatásában. (A város „sokarcúsága” tehát az értelmiségi réteg távlatából tárul fel, noha tanulságokkal szolgálhatna az értelmiségi kategórián kívüli mesteremberek, hivatalnokok, vállalkozók, polgárok visszaemlékezéseinek bevonása is.)

Az osztrák eredetű polgári családból származó Schenbach Rozália, az aszszonyneven híressé váló Déryné Széppataki Róza a magyar színészet hőskorának kiemelkedő énekes-primadonnájaként szerzett országos hírnevet: pályafutását a

4 GYÁNI Gábor, *A napló mint társadalomtörténeti forrás: A közhivatalnok identitása* = Gy. G., *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., Napvilág, 2000, 151–152.

5 LUGOSI András, *Az identitás helye: A városi tér szerepe az önazonosság rögzítésében = Léptékváltó társadalomtörténet: Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*, szerk. K. HORVÁTH Zsolt, LUGOSI András, SOHAJDA Ferenc, Bp., Hermész Kör–Osiris, 2003, 649.

tíz évében kezdte a második magyar szintársulatnál, később évtizedeken keresztül a vidéki városokat járó vándortársulatokban szerepelt, majd rövid időre őt is szerződtette az induló Pesti Magyar Színház. Miután a kritika elavultnak ítélte a „régí síró-éneklő iskolát” követő előadói stílusát, a szerepkörváltásra képtelen Déryné szakított Pesttel és visszatért a vidéki vándortársulatokhoz. Harminchét évi pályafutás után, már a perifériára szorulva hagyta el végleg a színpadot, a viszontagságos művészi életutat elbeszélő, a részletekben gyakran elidőző, kedves elfogultságot árasztó önéletírása⁶ már Miskolcon készült, melyet „életének utolsó három évében, 1869-től hálából írt Egervári Potemkin Ödönnek, amiért a budapesti könyvtáros közbenjárására a Nemzeti Színház évi 120 forint segélyt utalt ki számára a Radnótfáy-alapból.”⁷ Dérynéhez hasonlóan pályatársa, a vándorszínész és a napóleoni háborúk keserveit egyaránt elszenvedő Szilágyi Pál is nyugdíjba vonulását követően kezdte el írni emlékiratát, amely először folytatásokban jelent meg a veje, Bulyovszky Gyula által szerkesztett *Nefejejts* 1859–1860-as számaiban.⁸ A szigorúan a karrierre és a színiélet alakulására fókuszáló emlékiratában az önmagával szemben elfogult Szilágyi az intézményszerű időszakának aktív ágenseként tünteti fel magát, szerepét gyakran túlbecsülve, szemléltetve a jelenséget, hogy az „emlékezet megszépítő messzeségében még jobban kiemelkedik az érdem”.⁹ Barabás Miklós kései, élete utolsó évtizedében papírra vetett önéletrajza¹⁰ tulajdonképpen „egymáshoz alig kapcsolódó, egymást pusztán laza kronológiában követő anekdoták” gyűjteményeként „egy egyénített és küzdelmes 19. századi művésszé válásról, valamint egy sikeres alkotói életútról szóló” írás. A szerző azt beszéli el, hogyan vált az autobiográfia

6 DÉRYNÉ emlékezései, I–II, s. a. r. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1955 (Magyar Századok). [Az idézetek után zárójelben megadott oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.]

7 HUBER Beáta, *Színpadról a lapra (Déryné Naplójának olvasatai a magyar színháztörténetben) = Színházak és színészek a 19. századi Balatonfüreden: A 2011. május 6-án megtartott balatonfüredi színháztörténeti konferencia előadásai*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, Balatonfüred, Balatonfüred Város Polgármesteri Hivatal, 2012, 51. Lásd KERÉNYI Ferenc, *Önkultusz vagy öngazolás? (Déryné Naplója mint kultusztörténeti forrás) = Tények és legendák, tárgyak és ereklyék*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1994, 47–56.; BÖHM Edit, *Déryné naplója mint a biedermeier regény jellegzetes alkotása*, Színháztudományi Szemle, 1996/30–31, 30–38.

8 SZILÁGYI Pál, *Egy nagypapa regéi unokájának: Kor-, jellemrajzok s adomák a régi színvilágból*, szerk. BÓDIS Mária, Bp., Magyar Színházi Intézet, 1975 (Színháztörténeti könyvtár, 3). [Az idézetek után zárójelben megadott oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.]

9 BÓDIS Mária, *Utószó = SZILÁGYI, i. m., 4.*

10 MÁRKOSFALVI BARABÁS MIKLÓS, *Önéletrajz*, szerk. HEVESI Judit, Bp., Szépművés, 2019. [Az idézetek után zárójelben megadott oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.]

főhőse, a Pesten érvényesülni próbáló Barabás Miklós „akadémikus képíróvá, sőt műértővé, díjakkal és kitüntetésekkel elismert, sikeres honi alkotóvá, a hazai képzőművészeti élet különböző intézményeinek meghatározó szereplőjévé, bizottságok tagjává”.¹¹ A kéziratról még a festőművész életében készült egy hiteles másolat, amit Barabás lánya, Szegedy-Maszák Hugóné 1900-ban a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozott, míg az eredeti kézirat mindmáig a család birtokában van (az önéletírás szövegváltozatainak utóélete filológiai szempontból sem érdektelen).¹² A harmincas-negyvenes években induló honorácior értelmiségi tipikus stratégiáit követő Degré Alajos aradi, szegedi és váradi tanulmányait követően Császár Ferenc jurátusaként lett a pezsgő pest-budai társasági élet részese, vált a város frekventált kultúrtereinek rendszeres látogatójává, és kezdte szárnyait bontogatni az irodalom terén. A szabadelvű eszmék és társaságok vonzásába kerülve egy általánosnak tekinthető karrierút rajzolódott ki számára, az irodalmi nyilvánosságban drámaszerzőként ért el mérsékelt sikereket. Degré anekdotikus elemekben gazdag – történetileg gyakran pontatlan – önéletírását 1883–1884-ben publikálta két kötetben.¹³ Ugyanabban az évtizedben, 1887 és 1888 között jelent meg Podmaniczky Frigyes emlékirata is, a báró pályafutásának sokoldalúságát bemutató négykötetes munka.¹⁴ Podmaniczky fiatalkorának tapasztalatait az a hibrid életforma mintázta, melyet a vidékről Pestre került családok éltek az éppen csak városiasodó Pesten. Bekapcsolódtak a város társasági életébe, miközben a falusias életformájukat is megőrizték: állatokat neveltek, disznótorokra jártak, kirándultak a „zöldbe”, telente „szánkáztak” a Duna jegén. Mindezekon felül a Podmaniczky család a városi értelmiség igényesebb szórakozásaiban is részt vett, rendszeresen járt a pesti német színházba.¹⁵ „Frigyes báró egész életében történelemformáló személyiségek és események közelében,

11 BICSKEI Éva, *A valószerű elbeszélése = A valószerű képei: Barabás Miklós művei a Magyar Tudományos Akadémián*, szerk. BICSKEI Éva, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjtemény, 2023, 226–228.

12 *Uo.*, 225–226.

13 DEGRÉ Alajos, *Visszaemlékezéseim*, s. a. r. UGRIN Aranka, Bp., Szépirodalmi, 1983 (Magyar Századok). [Az idézetek után zárójelben megadott oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.]

14 B. PODMANICZKY Frigyes, *Napló-Töredékek*, I–IV, Bp., Grill Károly Cs. és Kir. udvari könyvkereskedése, 1887–1888. Az első kötet az 1824–1844, a második az 1844–1850, a harmadik az 1850–1875, a negyedik az 1875–1887 közötti éveket tekinti át. Lásd PODMANICZKY Frigyes, *Egy régi gavallér emlékei: Válogatás a Naplótöredékekből 1824–1887*, vál. STEINERT Ágota, Bp., Helikon, 1984. [Az idézetek után zárójelben megadott oldalszámok az első kiadásra vonatkoznak.]

15 STEINERT Ágota, *Utószó = PODMANICZKY, Egy régi gavallér emlékei... i. m.*, 569.

sodrásában élt [...], de mindezt kissé a háttérbe vonulva, sohasem az első vonalban élte meg, s így emlékirataiból a század eseményeit – akarva-akaratlan – különös »oldal-világításban«, hétköznapi derengésben ismerhetjük meg.”¹⁶

Az eltérő társadalmi státuszú, műveltségű, érdeklődésű, habitusú, korú szerzők emlékirataiban minden aspektus az emlékező én beállításában kerül szóba, még a közérdeklődésre számot tartó események, jelenségek leírása is.¹⁷ Mivel az önéletírások eleve retrospektív természetű emlékezések és a jelen távlatából feltáru-
ló múltat beszélik el,¹⁸ elbeszélő és a főhős közötti distancia, a tér- és/vagy idő-
beli távolság óhatatlanul torzít a valóságon, az emlékek előhívásakor és narratív
elrendezésekor ugyanis egyes részletek újrakonstruálódnak. Az elbeszélői hang
úgy vezeti be az olvasót az emlékirat valóságába, hogy minduntalan a valósze-
rűség nyelvi-retorikai játékaival kápráztat el, valóságeffektusokon keresztül hoz
létre egy valósnak tűnő, mégis fiktív világot – egy lehetséges történeti reprezen-
tációt.¹⁹ Sok esetben a narrátori reflexiók le is leplezik, hogy az elbeszélő történeti
távlatból szemléli a történéseket és önmagát, az én színrevitelével éli újra egykori
élményeit.²⁰ A visszaemlékezés komplex távlatmozgásában a felidéző (jelen) és a
felidézett (múlt) tudatok kölcsönhatásba lépnek egymással, aminek következté-
ben az emlékezet és a képzelet határai is elmosódnak: az emlékezés működésébe
a szelekció, a felejtés, a torzítás, a konfabuláció mechanizmusai is belépnek.²¹
Vagyis az élettörténeti elbeszélés – túl azon, hogy elsődlegesen az önbemutató
(*self-presentation*) igénye szervezi – egy soha nem volt ént szerkeszt meg, illetén-
képpen tehát én-teremtő (*self-making*) és egyben világteremtő aktus is, koncepció-
zus ön- és valóságrepresentáció.²²

16 Uo., 564.

17 GYÁNI Gábor, *Emlékezés és oral history* = Gy. G., *Emlékezés, emlékezet... i. m.*, 137–138.

18 Uo., 134.

19 TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós: Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2007 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 40), 40–45.

20 DOBOS István, *Az én színrevitele: Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban*, Bp., Balassi, 2005, 14–15.

21 Uo., 20.

22 BODROGI Ferenc Máté, *Élmény és önnarráció: Avagy a Pályám emlékezetének használatba vétele* = B. F. M., *Soráthajlás: Interdiszciplináris irodalmi tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 2016 (Kézjegy), 133.

Az első példa (a színpadok élővé tétele)

A város kulturális identitásformáló szerepének növekedését jól szemlélteti a pest-budai színiélet alakulástörténete. Minthogy a századfordulón és az azt követő időszakban a tökeszegény, a városfejlődés alacsony fokán álló országban a rendi-feudális mecénatúra akadozó támogatására alapozva gyakorlatilag lehetetlen kísérletnek bizonyult létrehozni a polgári művészet és a társadalmi nyilvánosság fórumát, a magyar nyelvű hivatalos színészetet 1837-ig az országszerte turnézó, a városok nyári és téli – a színvonalas előadásra sok esetben alkalmatlan – játszóhelyeit, illetve a publikum alkalmi sokadalmait is felkereső vándortársulatok képviselték. Azaz a magyar színügy évtizedekre decentralizálódott, Pest-Buda mellett hivatásos előadást láthatott a vidéki városok közönsége is, ám a harmincas évekre nyilvánvalóvá vált, hogy az egyetlen lehetséges színházi központ csakis a főváros lehet.²³

A hivatásos magyar színiélet küzdelmes, egzisztenciális és infrastrukturális szempontból egyaránt bizonytalanságoktól kísért hősi korszakában élte fénykorát Déryné. A színésznő-autobiográfiák első reprezentánsaként is számon tartható önéletírásából az 1840-es évekig, a felfelé ívelő pályaszakaszáig követhetjük nyomon az élettörténetét, amely lényegében egybeesett a professzionális magyar színjátszás kialakulásának és intézményesülésének évtizedeivel.²⁴ Déryné emlékiratának szövegét olyan átfogóbb, a korabeli pest-budai színművészet intézményi és társadalmi kereteire vonatkozó reflexiók színesítik, amelyek színház- és társadalomtörténeti szempontból egyaránt relevánsak. Ezeket a kommentárjellegű, gyakran kritikus megjegyzéseket a közvetlen tapasztalatokon túl a fővárosi színházi élet alakulását átlátó időbeli distancia formálja, hiszen az *előttiség* is az *utániség* nézőpontjából kerül leírásra. A tízes évek színházi viszonyai – a játszóhelyek változásai, a színészmesterség iránti egykorú előítéletek működése, a német és a magyar társulatok közötti ellentét – már az eltelt évtizedek történeti távlatából jelennek meg. A szintársulatok konfliktusát főként az generálta, hogy a privilegizált német együttesel szemben a magyarok „színházcsinálása” a finanszírozás kiszámíthatatlansága és a strukturális nehézségek miatt folyamatos kihívásokkal járt. Mivel mind a Budán székelő kormányservek hivatalnokai,

23 *Magyar Színháztörténet I. 1790–1873*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1990, 61–83, 100–123.

24 HUBER, *i. m.*, 51.

mind a zömében német nyelvű polgárság, mind a magyar nemesi elit a német nyelvű színjelöladásokat preferálta, a dominánsan német nyelvű közegben a magyar színészetet sokáig a társadalmi érdektelenség kísérte:

a német színészet már akkor is virágzott; a német literatura gazdag volt: mert voltak nagy költői, s magas műveltségre emelkedhetett. Adhattak remekműveket a színpadon, mert pártolásban részesült, – mert uralkodó nyelv volt a német a magyar fővárosban. A főbb rendűek szégyelltek magyarul beszélni, s ha tudtak is, eltagadták... még a polgárság is! Csak alig lehetett helyel-közzel egy igazi derék magyar polgári házat találni és csakis azok s az ifjúság pártolta némileg a magyar színészeket. Az utcán egy magyar szót hallani éppen nem lehetett. A magyar színészet tehát még akkor csak bölcsőjében feküdt... de nem arany bölcsőben, hol ringatták s ápolták volna! (I., 133.)

A német színjátszás primátusa, a szervezeti keretek egyenlőtlensége az előadóhelyek használatában is megmutatkozott, a magyarok ugyanis csak a német társulat kivonulását követően, 1812. február 12-én költöz(het)tek át az egykori pesti városfal déli körbástyájából átalakított, évtizedek óta szükségszínházként működő Rondellába, mintegy „megörökölve” azt. Az épület barátságtalan mivoltáról az egykorú közbeszédben használt gúnyos elnevezései árulkodnak: „bolondok tornya”, „Ochsenmühle” („ökörmalom”), „szárazmalom”, „bagolyodú” (Déryné). A klasszicista stílusban épült, háromemeletes, világvárosias pompával büszkélkedő, háromezeröttszáz néző befogadására képes német színházzal – hivatalos nevén Das Königliche Städtische Theater – a Rondella még a felújítását követően sem vehette fel a versenyt, a magyar társulat működését kísérő viszontagságok tehát azt követően sem enyhültek, hogy véglegesnek tűnő játszószínt kaptak. Az is sokatmondó, hogy a német színház nyitóünnepségén a magyar társulat is „szerepelt”: díszöltözetben, statisztaként – azaz másodrangúként. Az önérzetes Déryné, minthogy nem kívánt „biodíszletként” funkcionálni – „Hát a magyar statisztája legyen a németnek?” (I, 152.) –, betegségre hivatkozva maradt távol az előadástól. A pest-budai alkalmi színpadok létét végül a városfejlődés pecsételte meg: a Reischl-házat a Várkert-rakpart beépítése során a századfordulón lebontották; 1815-ben ugyanígy járt – szintén városrendezési okokból – a Rondella

is.²⁵ Az egyébként is kiszolgáltatott magyar társulat működését ellehetetlenítő intézkedés még évtizedekkel később is heves érzelmeket váltott ki Dérynéből, az erőteljesen szubjektív hangoltságú visszaemlékezésben ártó szándékot sejtve a döntés hátterében:

hallatszott már többször, hogy a Rondellát a Verschönerungs-Comission [ti. a városrendezésért felelős Szépítő Bizottmány] nem szenved meg a Duna-parton, hanem el fogja bontatni. Az intendáns: Kultsár István úr, szinte a haját tépte mérgében, s tele volt aggodalommal, hogy már vajon melyik szénatartóba dugjon bennünket a Széna-piacon, hogy a németek meg ne találjanak bennünket, s szét ne rombolhassák még a pajtát is a fejünk fölött. Szegény magyarok! Magyarország fővárosában nem volt hely a magyarnak, hova leülhessen, pedig nem azért, hogy a publikum ne lett volna meglegedve, sőt igen szeretett a közönség és igen zokon vette a híreket, mik közbe-közbe fölmerültek: hogy talán el is megyünk Pestről végképp. (I., 216.)

A színházépítés társadalmi és anyagi feltételei a harmincas évekre értek be: 1837. augusztus 22-én nyílt meg a közadakozásból épült Pesti Magyar Színház. Amikor a színház társulata alakult, a szerződötetett színészek és színésznők bérezése jelentősen elmaradt attól a szinttől, amelyre korábbi tapasztalataik alapján számítottak. Déryné esetében a vezetőség részéről teljesíthetetlennek ítélt elvárásokat a szerepvállalás szimbolikus – nemzeti vonatkozású – jelentőségének hangsúlyozásával próbálták árnyalni: „Áldozott a nemzet! Hiszen maga honleány, maga már áldozott, most is áldozni kell, hogy később, midőn erős kősziklán áll az alap, szedhesse gyümölcsét.” (II., 220.) A vonakodó Déryné meggyőződését szolgáló logika szerint a színésznői hivatás túlmutat a művészi szerepkörön, az ideologikusan elképzelt, a mások számára követendő viselkedésmintát, életmódot reprezentáló honleányi (meta)szerepben oldódik fel. Vagyis már-már elvárásként hangzik el, hogy az egyéni érdekeit önként a nemzetinek alárendelő (színész)nőként a nemzetért munkálkodó és azért áldozatot hozó honleányi magatartást képviselje.²⁶ Az érvelésben a színházvezetőség az anyagi szempontot rafináltan

²⁵ *Magyar Színháztörténet I. 1790–1873*, 132–133.

²⁶ Lásd Bozsoki Petra, *A honleányság mint női emancipáció: Kánya Emilia alakja és munkássága*, Doktori értekezés, Pécs, Pécsi Tudományegyetem – Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2020, 44–47.

másodlagosnak minősíti: a valóságban a szűkös anyagi lehetőségek korlátozták a színházat irányító testület mozgásterét. Szilágyi Pál, a pesti magyar társulat másik színésze a bérezés kapcsán tapasztalt bizonytalanságokat egyenesen az új színház igazgatását végző részvénytársaság piaci logikát követő – Szilágyi szerint nyereségérdekeltségű – működéséhez köti:

csak most jutott értésünkre, hogy a megye rendei az elkészült színházat részvényes társaságnak adták át, azaz anyagi pártolását és igazgatását! – így következett be, mitől leginkább tartottam, mitől Fáy András röpiratában óvott, – t. i. a nyereszkesedésre alapított ügykezelés, mi csakugyan sok rosznak kútforrása lőn. Sajnos, de igaz; e részvényes társaság gyűlésére valánk felhíva, hogy szerződjünk, meg is jelentünk, s bámulva halljuk, hogy havi fizetésünket, mely már egyszer megállapítva volt megnyirbálják, hiába mondtam, hogy szóbeli egyességünk megtörtént, de egy lakonikus hang így szólt: tetszik? nem tetszik? száz húsz forint? (120–121.)

A nyitóelőadásra épphogy elkészülő színházépületben mind a színpadtechnika, mind a világítás terén jó néhány átmeneti megoldást kellett alkalmazni,²⁷ mert az az önéletírásokból, valamint az egykorú tudósításokból is kitűnik, hogy a Pesti Magyar Színház gyakorlatilag befejezetlenül nyitotta meg a kapuit:

Mínthogy Földváry Gábor úr akaratának teljesedésbe kellett menni, hogy az napon ki kell nyílni a színháznak, ki is nyílt, mégpedig dicsőséggel... de az udvaron! arra minden erőmegfeszítés mellett sem értek reá, hogy eltakaríthattak volna az útból mindent. Itt volt még egy halom homok, amott a malteres láda, tova halomra hányva az építők szerszáma, itt egy csomó kavics, kőhalom, egész az udvar hátulsó részeig. Alig lehetett az öltöző szobákig behatolni. (II., 223.)

A színészeket barátságtalan környezet, rendezetlen belső terek, vakolatlan falak fogadták, Déryné kifejezetten erre az alkalomra készítettett új ruhája is meg-sínylette a mostoha állapotokat, így az első fellépését a nemzet színházában am-

27 KERÉNYI, *Pest vármegye... i. m.*, 135.

bivalens érzések kísérték. Szilágyi Pál elbeszélésében a színház sikeres megnyitása a kaotikus viszonyok közepette – ő a csúszást a színházat építő mesteremberek késlekedésével magyarázta – gyakorlatilag csodaszámba ment:

Nagy ügygyel-bajjal a nézőhely csak elkészült a színház kinyitására, de a színpadon volt sürgés-forgás, itt kőműves dolgozott, ott az ácsok fúrtak, faragtak, szögeltek, nem volt hely, hol öltözködjön a színész, a színésznőknek valahogy egy szobát mégis ki tudtunk takarítani; a decoratorok nem tudtak hová lenni a szorongásban; másfelől a roppant statisteriát sem tudtuk hova állítani, minthogy eddig rendezőről sem gondoskodtak, mindenki a maga belátása szerint intézkedett és rendezett, egy szóval valóságos Bábel lakói voltak, de azért megszületett Bábel tornya, lelkesedve fogadta a közönség, mely fulladásig megtölté a színházat, – hogy mennyire nem volt készen színpadi része abból is kiviláglik, hogy még két hó múlva is fúrtak faragtak, és az öltözőszobákat vakolták. (122–123.)

A Vörösmarty prologusával és Eduard von Schenk szomorújátékával nyitó színház a pesti „bal jövődölések” ellenére, rakott soraival rendületlen kiállotta az első nap’ súlyát”²⁸, jóllehet többen kifogásolták a döntést, hogy jelképnek is tekinthető magyar színház reprezentatív nyitóelőadásának egy németből fordított darabot választottak.

A pesti magyar színház primátusa a negyvenes évekre egyértelművé vált, az évtizedekig kiváltságos helyzetben lévő német színház már nem volt képes érdemben versenyre kelni az országos pártolás alá került nemzeti közintézménnyel. Bár az arisztokrácia még sokáig a német színházat preferálta (még Széchenyi gróf is),²⁹ a polgári nézőközönség körében már csak a nemzeti színpad jöhetett szóba, a színházba járás fokozatosan politikai cselekvéssé vált. A *Hasznos Multságok* kritikusa 1839. június 22-i és 29-i *Összehasonlító tekintet a’ pesti magyar és német színház jelen állapotjára* című cikkében el is végezte a két színház

28 VÖRÖSMARTY Mihály, *Dramaturgiai lapok*, s. a. r. SOLT Andor, Bp., Akadémiai, 1969 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, XIV), 63.

29 A „nemzetietlen” magatartást Déryné is sérelmezte: „Csak engemet egy kissé bús hangulatba hozott olykor-olykor, midőn láttam, hogy a magasabb kör teljességgel nem látszott nagy hajlammal viseltetni, a magyar színházat jelenlétével díszesíteni. Ha a derék, lelkes polgárok nem bérelték volna ki a középső páholyokat, tán üresen tátongtak volna reánk!” (II., 225.)

részletes összevetését – tárgyalva a színházépületek belső tereinek kialakítását, az előadások színvonalát, a színészek játékstílusát –, minden téren (a nemzeti elfogultságtól sem mentesen) a magyar színháznak ítélve az elsőséget.³⁰ Az a fokozódó figyelem, amelyet a hazafiúi érzület táplált a Pesti Magyar Színház iránt, csökkentette a Német Színház népszerűségét, utóbbi előadáskínálata idővel ki is merült könnyed szórakoztató darabokban. A negyvenes években színre lépő fiatal értelmiségiek körében a német színházzal szemben – „a hova – fájdalom! főuraságaink legtöbbje rendesen eljárt” (99.) – a Nemzeti már valóságos szakrális térnek számított: a színház „az ifjúság elkényeztetett gyermeke volt; ez ellen véteni nem engedett; színház, színész, színdarab s közönség tiszteletét s nagyrabecsülését bírta” (99.) – olvasható Degré emlékiratában. Volt rá eset, hogy a Nemzeti „szentségét óvó” praktikák botránykeltő cselekedetekben öltöztek tesztet, mint például Henri Vieuxtemps belga hegedűművész – a nemzeti öntudat kinyilvánításaként is értelmezhető – kifütyülésében, amiért a nemzeti színpad után a német teátrumban is koncertet adott. Az incidenst Degré az egykori események izgalmaival a kortárs olvasóknak átélhetővé tevő, dinamikus jelenetsorban idézte fel, az önszínrevitelt célzó színpadias momentumok kíséretében.³¹ Az ország különböző pontjairól származó, eltérő társadalmi státuszú, neveltetésű és felekezeti fiatalok számára a színház volt a társadalmi rétegeket és csoportokat átfogó, azokat egyesíteni képes, a társalkodást, a szórakozást és a politizálást egyaránt lehetővé tevő fórumok egyike, azt ugyanis korán felismerték, hogy a színház a tömegekre hatás, a politikai mozgósítás szószékeként is funkcionálhat.³² Az *Életképek* 1846. október 24-i számában – amikor nyilvánosságra hozta, hogy a divatlap lesz a színház hivatalos közlönye – a szerkesztő Frankenburg Adolf már a „legfontosabb közintézetként” emlegeti a Nemzeti Színházat.³³

30 Hasznos Mulatságok, I/50. szám, 1839. június 22., 194–196; I/52. szám, 1839. június 29., 201–203.

31 DEGRÉ, *i. m.*, 92–95. Lásd az eset hírlapi utóéletét: Pesti Hírlap, I/228. szám, 1843. március 9., 157; Jelenkor, 25. szám, 1843. március 30., 123–125.; 28. szám, 1843. április 9., 137–138.; 33. szám, 1843. április 27., 159–160.

32 *Magyar Színháztörténet I. 1790–1873*, 261.

33 *Életképek*, II/17. szám, 1846. október 24., 515.

A második példa (társas interakciók – kulturális hálózatok)

Az értelmiségi, művészi karrierépítés nem egy magányos tevékenységsor, azt a kortárs tendenciák szerint közösségi, társasági formák (baráti körök, asztal- és szalontársaságok, diákcsoportosulások, olvasóköri és más alkalmi társulások) alakítják. A tehetség kibontakozásának és érvényesülésének fő színtere a társas kapcsolatok szocio-kulturális közege, mert a különböző értelmiségi csoportosulások mederbe terelhetik a nyiladozó alkotói energiákat, az együttlét sokak esetében serkentő „szociális erőként” hathat. A hálózatosan szerveződő korabeli pest-budai kulturális élet mindennapjai sűrűn összekapcsolt csoportokban folytak, az értelmiségi létforma kiépítéséhez tehát elengedhetetlen volt a „kis világok” kínálta lehetőségek kihasználása, a láthatóság mértékének növelése. A kapcsolódás olyan személyeken keresztül ment végbe, akik közvetítőként funkcionáltak a társaságok, egyletek, csoportok között, a hálózatok összekötői voltak.³⁴

Az erdélyi származású, az erdélyi és a magyarországi előkelők körében mozgó, Bécset, Bukarestet, Itáliát megjárt, mégis a művészi lét nehézségeivel küzdő Barabás Miklós is gyorsan felismerte a fővárosi kapcsolatépítés fontosságát:

El lévén határozva, hogy a telet Pesten fogom tölteni, nem tudtam: lesz-e munkám? Ezért szerettem volna, ha mint vendéget, mielőbb bevezetnek a pesti nemzeti casinóba, a hol megismerhetem a fővárosi előkelőbb társaságot. Írtam Bécsbe Szemere Miklósnak, hogy legyen szíves, ajánljon valamelyik pesti barátjának, a ki a casinóba bevezethetne. [...] Szemere pedig szívesen teljesítette kérésemet és válaszához csatolva küldött is levelet Bajza Józsefnek címezve. (187.)

A szövegrészlet láthatóvá teszi, hogyan „hálózatoztak” a korabeli értelmiségiek, hogyan használták fel ismeretségi kapcsolataikat az érvényesüléshez.³⁵ Barabás számára a befolyásos irodalmárokon keresztül vezetett az út a pesti kulturális

34 GYÁNI Gábor, *Női identitás egy reformkori napló tükrében = Évek és színek: Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*, szerk. STEINERT Ágota, Bp., Kortárs, 2005, 35.; FARKAS Johanna, *Csoport, csoportdinamika = Emberi kapcsolatok pszichológiája*, szerk. CSERNYIKNÉ PÓTH Ágnes, Bp., Rejtjel, 2006, 37–38.; BARABÁSI Albert-László, *Behálózva: A hálózatok új tudománya*, ford. VICSEK Mária, Bp., Libri, 2020, 48–73.

35 *Uo.*, 48.

elit körébe: már Pestre érkezésének évében felkérték Vörösmarty arcképének megfestésére („Bártfay megrendelte Vörösmarty mellképét olajban, melyet aztán tussrajzban kellett lemásolnom az »Auróra« 1837-es évfolyama számára” – 187.), Széchenyinek köszönhetően pedig az arisztokrácia is rövid időn belül megismerte a nevét. Munkabírásával, szorgalmával, ösztönös tehetségével a főváros közkedvelt és sokat foglalkoztatott művésze lett, hiszen sikerült kielégítenie a polgárság körében kibontakozó újfajta kulturális igényt, a képéhséget (a városi polgár a Pesten is megélénkülő kiállítási és műkereskedelmi életre támaszkodva egyre inkább portrékkal, csendéletekkel, életképekkel dekorálta a magánélet intimitását a polgári reprezentációval elegyítő lakását). „A művészek megélhetését a korábbi időszakokhoz képest kevésbé a megrendelői kör, esetleg az uralkodói mecénatúra biztosította, hanem sokkal inkább a társadalom egy szélesebb szelete, így tehát különös jelentőséget nyert a képtémák eladhatóságának kérdése.”³⁶ Az arcképfestést a kipróbált, évtizedes szokást követve sokáig külföldi, főként német/osztrák festőművészekre bízta (Johann Ender; Josef Kriehuber; Anton Einsle; Friedrich von Amerling; Franz Eybl; Carl von Sales), aligha véletlen, hogy a Barabáshoz hasonló feltörekvő magyar tehetségek és a külföldről hazatérő mesterek körül megélénkült a figyelem: „A magyar művész annyira új valami volt, hogy gróf Forrayné el sem hitte, hogy művész létemre magyarul is tudok, míg egyszer meg nem hívott ebédjére és a saját füleivel meg nem győződött a magyar voltomról.” (188.)

Barabás is csatlakozott ahhoz a fiatal reformértelmiségiekből szerveződő társasághoz, amely hazafias felbuzdulásból a magyar képzőművészeti élet megalapozását tűzte ki célul a Pesti Műegylet létrehozásával. A civil kezdeményezésű művészeti egyesülettől egyrészt a művelt és vagyonos művészetfogyasztó közönség kialakulását és vásárlókedvének felpezsdítését; másrészt a hazai tehetségek felfedezését, felkarolását, illetve a festők itthon tartását; harmadrészt – a művészethez kapcsolódó közterek mozgósításával – a népi erkölcsök nemesedésének előmozdítását remélték.³⁷ A társaság alakuló ülésére és az alapszabály elfogadására 1839 őszén került sor a Nemzeti Kaszinóban. A Műegylet működésének

36 PRÁGAI Adrienn, *Életstratégia és művészet határán: Közelítések a magyar biedermeier témáihoz és mintáihoz = Biedermeier mindennapok: Művészet és polgárosodás a 19. századi Magyarországon (1815–1867)*, szerk. PRÁGAI Adrienn, Bp., Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, 2024, 23.

37 SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, *Nézők és képek Pest-Budán: A Pesti Műegylet és a képzőművészeti nyilvánosság kezdetei a 19. században*, Bp., Kovács Gábor Művészeti Alapítvány, 2016, 15.

első szakaszában évente képzőművészeti kiállítást rendezett Pest-Budán, hogy a műalkotások a kiváltságos elitkörökön túl a szélesebb közönséghez is eljussanak, másrészt a magyarországi művészek számára is bemutatkozási lehetőséget biztosítsanak. Az első tárlat – közel háromszázharminc műtárgy, hazai és külföldi művészek alkotásainak felsorakoztatásával – 1840. június 7-én nyílt meg a Redout-ban és július 15-ig volt látható (Barabás a *Galambposta* című képével szerepelt).³⁸ A újdonságként ható kiállítás a modern kulturális élet színtereként jelent meg, ahol a részvétel nemcsak esztétikai, hanem közösségi tapasztalatot is kínált. A látogatók magas száma – az első kiállítást közel kilencezren nézték meg – egyúttal azt szemlélteti, hogy jelentős társadalmi igény mutatkozott a képzőművészeti alkotások megtekintésére, a kultúrával való közvetlen érintkezésre.

Barabás hirtelen támadt hírnevével és népszerűségével magyarázható, hogy a következő, 1841. évi tárlat rendezésével már őt bízták meg. Önéletrajzában felidézi a műtárlat megszervezésének részleteit, kifejtve, hogy miért érvelt a kiállítás mihamarabbi lebonyolítása mellett (számítva a pesti országos vásár közönségére), milyen szükségmegoldásokkal igyekeztek pótolni a hiányosságokat, hogy az esemény ne keltse a szervezetlenség látszatát. A beszámolóból azonban kiderül – értelemszerűen anekdotikusra hangoltan –, hogy az improvizációba becsúsztak kisebb hibák is:

Az egyik állványon két képnek a címét elcserélték a szolgák. Az egyik képen volt egy vörösnadrágos betyár, a mint a csárda előtt egy leánnyal tánczol, és két cigány húzza a talp alá valót, alatta ez a cím: *Krisztus és Magdaléna, a hercegprímás tulajdona*. A másik képen, melyet Kukorelli, Kopácsy hercegprímás protegáltja festett, s a mely Magdolnát ábrázolta, a mint Krisztus lábát mossa, ezt a profán címet olvashattuk: *Angyal Bandi és szeretője*. Természetesen hamarosan visszacseréltük a címplapokat. (240.)

Ő maga egyébként a *Szalagfű* című festményével szerepelt a tárlaton.³⁹ Barabás betagozódása a fővárosi művészéletbe tehát egyidőben ment végbe a magyar képzőművészet intézményrendszerének megszületésével: a művészete iránti fo-

³⁸ Uo., 19–25.

³⁹ Uo., 25–27.

kozott közönségérdeklődést voltaképp azok a társadalmi igények katalizálták, amelyek a hazai művészek foglalkoztatását szorgalmazták.⁴⁰

Hasonló mintázatot azonosíthatunk Degré esetében is. Degré szépírói pályakezdését is a fővárosban koncentrálódó értelmiségi körök formálták, a gyakran (túl)buzgó, öntörvényű, zömében polgári származású fiatal jurátusok, kezdő írók, színészek, politikusaspiránsok, hivatalnokok csoportosulásai:

Álszenteskedés volna tőlem azt állítani, hogy az akkori ifjúság csak hasznos, hazafias és épületes dolgok iránt buzgólkodott; történt bizony kihágás akármennyi, sőt a tettegességektől sem igen riadtunk vissza, és ennek három oka volt, először mert fiatalok voltunk; másodszor, mert se szolgabíró, se városkapitány, se semmiféle törvényszék ügyeinkben nem bírászkodhatt, csak egyedül a királyi tábla; harmadszor, mert még a kihágásoknak is mindég tudtunk valami hazafias vagy nemzeties indokát feltalálni. (89.)

Degré nemzedékének erős generációs tudata, a nyilvánossághoz való eltérő viszonya az értelmiségi társulatok új formáit hozta létre, amelyek számára az állandó jelenlét volt az épülő karrier biztosítéka (lásd a nemzedéki alapon szerveződő Tízek Társaságát),⁴¹ valamint a kapcsolati hálózat kiépítésének tudatos gyakorlata a város társasági életének központi tereit, a kávéházakat, a vendéglőket, a magánصالونokat, az elegáns fagyaldákat, a Kaszinót, a színházakat, a különböző egyletek üléseit, a közparkokat, a Városligetet, az Orczy-kertet, a Margitszigetet látogató, hasonló világnézetű személyekkel.⁴² Degré történetei a fiatal írócsoporthoz tartozók belső köreiből, beszélgetéseiből, tréfáiból, vitáiból viszik bele az olvasóit:

Ez a kis társaság naponként ebéd után elfoglalta kerek asztalán, s a feketekávé mellett folyt az adomázás, élcelés, többnyire egymás rovására neveltünk, anélkül hogy valaha harag vagy neheztelés lett volna a követ-

40 SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, *Barabás Miklós*, Bp., Kossuth–Magyar Nemzeti Galéria, 2009 (A magyar festészet mesterei), 16.

41 KERÉNYI Ferenc, *A Tízek Társasága* = K. F., *Vörösmarty – Petőfi – Madách: Tanulmányok*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, GYURGYÁK János, SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2022, 99–120.; SZILÁGYI Márton, *A Tízek Társasága nemzedéki szerveződése*, Acta Papensia, 2023/3–4, 291–307.

42 FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete: Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848*, Bp., Magvető, 1987, 691–696. Itt: 656.

kezménye. Pénz dolgában szűken voltunk, sőt egyharmada a társaságnak rendesen pénzzavarban is szenvedett, de kisegítettük egymást, úgy, hogy egyik-másik néha hitelét is igénybe vette barátja kedvéért. (137.)

A leírt kávéházi jelenet szimbolikus: a közeg az írói identitásformálás és az ön-reprezentáció terepe. A „bohém” élet részét képező élcelődés, egymás ugratása az írók kölcsönös elismerésének és vetélkedésének kulturált „praxisaként”, a közösség kohézióerősítő gyakorlataként tűnik fel.

Degré számos anekdotikus történetet oszt meg életképszerű jelenetek sokaságát felvonultató emlékiratában, többek között a szellemi műhelyként is működő, a szakma tekintélyes képviselői és a feltörekvő, tehetséges fiatalok közötti kommunikációs platformot megteremtő írói estélyekről. Az ilyesféle társasági események csak látszólag számolták fel a hierarchikus elrendeződést, a társadalmi presztízsnak örvendő, befolyásos pozícióban lévő ágensek változatlanul a lelkes fiatalság tiszteletét, sőt csodálatát élvezték: „Nem szobor, oltár illet meg ily kiváló jellemeket.” (82.) Minthogy a múltat megelevenítő jelen idejű emlékezés csakis időlegesen képes kivonni az elbeszélőt a visszaemlékezésből, láthatóvá téve a felidézett és a felidéző én,⁴³ azaz a húszas éveiben járó, pályakezdő Degré és a hatvanas éveit taposó, emlékiratán dolgozó Degré perspektívája közötti távlatmozgást, az évtizedekkel későbbi megjegyzés egyértelműsíti, hogy a negyvenes években példaképként tisztelt írókról, politikusokról, művészekről a nemzeti panteon nagyjaiként beszélni kizárólag a kultikus státus visszavetítésével lehetséges. Degré adomaszerű elbeszélése le is leplezi hogyan szembesültek az idealizált személyek emberi dimenzióival:

Többször néhányan – leginkább írójelöltek s kezdők – társainktól titokban elszakadva, a Csigához mentünk estelizni, hol egy nagyobb kerek asztal közelében iparkodtunk helyt foglalni. Aztán a kerek asztal is megnepesült; ott láttuk Vörösmartyt, Bajzát, Gaál Józsit, Kuthy Lajost, Egressy Gábort, Vajda Pétert. Dobogó szívvel hallgattuk, mikor egyik-másik megszólalt. És mit hallottunk? Vörösmarty elmondta, miként gyártja szivarait, hogy készíti a pezsgőt, s milyen jó töltött káposztát evett tegnap

43 Dobos, *i. m.*, 16.

Döbrentei Gábornál. Egész más társalgást vártunk, azt hittük, irodalmi vagy tudományos vitát fogunk hallani. Csak úgy ámulva néztünk össze, hogy ezek a nagy szellemek is beszélnek oly tárgyokról, mik a közönséges emberek körébe valók. Máskor meg Kuthy panaszkolta el, hogy mily rossz a gyomra, s megevett két adag rostélyost burgonyával, fél kappant s jó szelet sajtot. De hát nekünk tőlük ezeket hallani is jobban esett, mintha más halandótul hallottuk volna. (100.)

A szűk perspektívából szemlélő, látszólag naiv elbeszélőt váratlanul éri a társasági és szalonélet „kevésbé igényes” mivolta (valóságközelisége); hogy az áhítattal szemlélt Vörösmartyék poharazó, szivarozó, kártyázó asztaltársasága körében korántsem a nemzeti művelődést és közéletet érintő kérdésekről van szó, hanem hétköznapi, mondhatni triviális témákról. A nyilvánosságban mindenki számára ismert eszményszerű alakok helyébe hirtelen az „emberarcú” egyének lépnek.

A harmadik példa (atipikus szituációk – mozgó hétköznapiak)

Az önéletírások közös vonása, hogy a személyes tapasztalatok és élmények tematizálásán túl megjelenítik azokat a közösséget érintő sorsfordító eseményeket, természeti katasztrófákat, társadalmi tragédiákat, amelyek az egyéni sors- és identitásalakulásra, valamint a kollektív emlékezetre egyaránt fundamentális hatást gyakoroltak. A „nagy idők” elbeszélése kontextualizáló, identitás- és emlékezetformáló, traumafeldolgozó, egyben hitelesítő funkciót lát el, azáltal, hogy a narrátor – a kataklizmát átélő egykori szemtanú-énjén felidézve – a személyes tapasztalatait a közismert történetekhez kapcsolva viszi színre az ún. „történelmi” eseményeket. Az alulnézeti perspektívában a válságot elszenvedő értelmiségi sem kultúraformáló ágensként, hanem hétköznapi közemberként mutatkozik meg és viselkedik: a káoszban a túlélési ösztönt követve cselekszik, miközben a pánik hatására logikátlan – az életét is kockára tevő – döntéseket hozhat.

A reformkori Pest életében ilyen természeti csapás volt a várost 1838. márciusában elárasztó árvíz. Az áradás a lokális méreteken túlnövő katasztrófaként rögzült a köztudatban, noha az viszonylag gyorsnak nevezhető. A várost felkészületlenül érte a jeges ár, mert a falvak népességével szemben a pesti polgárok

sohasem kerültek kapcsolatba az árvízzel, aminek következtében az a hit alakult ki a lakosságban, hogy a Duna nem jelent fenyegetést Pest-Budára nézve. A hirtelen katasztrófának tehát rendkívül erős volt a tudati hatása, hiszen mind az irodalmi, mind a képzőművészeti reprezentációkban (lásd Barabás Miklós, Forray Iván, Johann Hainz, Kaergling Henriette, Kaszás István, Klette Károly, Johann Mathias Ranftl, Johann Bernhard Schmelzer, Schwindt Károly képeit), mind a magánérdekű dokumentumokban sokáig téma maradt az árvíz, gyakran túlmitizált formában, a mentésben részt vevő személyek legendásításával (lásd *Az árvízi hajós*).⁴⁴ A „közvész” hatására a kortársak egyrészt felismerték a természet uralhatatlanságát, másrészt „ijedt csodálkozással tekintettek a kritikus pillanatokban cselekvő vagy éppen cselekvésképtelen emberi természetre, az önzés és az önzetlenség példáira.”⁴⁵ Az áradás okozta zűrzavarban a közvetlen veszélyhelyzetbe kerülők zöme pánikba esett, sokan ész nélkül menekültek, vagy segísége várhoztak, mások viszont áldozatkész magatartást tanúsítva segédkeztek a mentésben, a menedék és élelem biztosításában. Voltak azonban olyanok is, akik az előbbiekkal szemben a gyors pénzszerzésre próbálták felhasználni a katasztrófát:⁴⁶ Déryné pénz híján – „A színésznek a hó közepe táján már lapos az erszénye.” (II., 263.) – ezüst evőeszközeit kénytelen felkínálni a nyereszkeskedő, az embermentésből gátlástalanul hasznot húzó csónakosoknak. Az ilyesféle viselkedéstípus azt szemlélteti, hogy a társadalmi rendet átmenetileg megingató krízisek mindenkor alkalmat kínálnak az opportunisták stratégiák érvényesítésére is. Barabás – aki szemtanúként élte át a víz betörését követő káoszt, élményeit rendkívül cselekményes, már-már novellisztikus formában beszélve el – szintén említést tesz a rászorulókat kihasználó ügyeskedőkről:

El nem hallgathatom azt a rosszlelkűséget, mely egyes emberekben még az ilyen szerencsétlenségek alkalmával is nyilvánul s a helyett, hogy embertársaikon segítenének, még sietnek mások megszorultságát kiaknázni. Budán a „Szarvas” kávéházba mentem be reggelizni, a hol olyan

44 FARAGÓ Tamás, *Katasztrófa és társadalom: Az 1838. évi árvíz történetének vázlata = Pest-budai árvíz 1838*, szerk. FARAGÓ Tamás, Bp., Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1988, 7–82.

45 HERMANN Zoltán, *Az 1838-as pesti árvíz és a Kárpáthy Zoltán tizedik fejezete = Jókai & Jókai: Tanulmányok*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2013 (Károli Könyvek), 219.

46 FARAGÓ, *i. m.*, 30.

ügyes tulajdonosné volt, hogy mikor meghallotta, hogy Pesten mindent a fele porcióra szállítottak le, ő is rögtön elég apró poharat tudott előteremteni a fele adagok számára. Én annyira fölingerültem a kapzsiság láttára, hogy fönnhangon így kiáltottam a vendégekhez: „Pesten a szükség kényszerítette a kávésokat arra, hogy árvíz idején csak fél porciókat adjanak, de tegnap már a vidékiek is bejöhettek a városba s így a kávésok is a rendes adag kávéát adják. Maga ellen vét itt minden pesti ember, ha a kárt nem vallott budai féltől fele adagot is elfogad, mikor a kárt vallott pestiek egész adagot adnak.” Ezzel ott hagytam a kávéházat, s azt hiszem a pestiek mind ott hagyták. (216–217.)

Az emlékeiket felidéző önéletírók nemcsak a katasztrófa eseménysorának részletes dokumentálását végzik el, hanem a magára maradt, a természeti kataklizmát elszenvedő, az ár tombolásával szemben tehetetlen egyén reakcióinak bemutatását is.⁴⁷ A pesti magyar színpadon épp a *Beatrice di Tenda* című opera bemutatója zajlik, amikor a vízár betör a városba, Déryné és társai az előadás közben értesülnek a Duna kiöntéséről:

A színészek szórták le öltönyeiket, rohantunk kifelé, mert egy színész, ki nem volt a darabban elfoglalva, jött a Dunától, s mondja: „csakhamar ki ki haza siessen, már a német színésznők mind eltakarodtak haza, a színpadra folyt a víz, s ők a fehér atlasz cipőikkel már bokán fölül jártak a vízbe.” A nagy rémülés elfogott bennünket. Bezzeg nem volt gondom reá, hogy szépen hajtogatva pakoljuk a kosárba a szép ruhákat. „Csak gyűrd bele akárhogy”, mondtam a leánynak. S jött Kovátsné: „Csak hamar, lelkem! hamar, siessen! Annyi sok nép tolong az utcán, félnek, hogy idáig eljön a víz, mert kiszakadt a váci töltés.” No! de siettünk is. (II., 259.)

Déryné sorai zavartságról, rémületről adnak számot. Miután csapdába esnek a lakóházukban, elegendő élelem és víz nélkül, a menekülési lehetőségektől elzárva, fokozatosan hatalmába keríti őket a kiszolgáltatottságérzet (a biztonság a felső szinteken tartózkodók számára is csak illúzió):

47 HERMANN, *i. m.*, 222.

Az első éjjel nem alhattunk semmit, mert minduntalan az ablakhoz ugrottunk, megnézendők, hogy mennyire nőhetett már a víz? Minden perc, több-több rettegéssel töltött el bennünket, mert én, jelöl, hogy mennyire nőtt-e vagy apadt az áradat, egy éppen ablakaimmal szembeálló földszinti háznak a lámpáját vettem célul. [...] Az én lámpámnak oszlopait mindig jobban-jobban nyelte el a víz. A kétségbeesés környezett! (II., 261.)

Miközben az emeleti ablakokból az eléjük táruló eseményeket követik, a pusztulás látványa emberi sebezhetőségük tudatát, a belső szorongást is felerősíti. A pesti magyar színtársulat neves primadonnája az árvíz rombolását ugyanolyan gyámoltalan egyénként szenved el, mint a névtelen átlagpolgár: a válság és a létküzdelem „lemezteleníti” őt, a művészi státusz, a társadalmi pozíció szertefoszlik, s előtűnik az esendő, az életét menteni próbáló egyén.

Szilágyi Pál ugyanazt az eseményt beszéli el, mint Déryné, ám az önmagasztaló gesztusokban gazdag visszaemlékezésében merőben eltérő magatartásról számol be:

„Beatrice di Tenda” új operát adtuk először, zsúfolt házzal, de már az első felvonás alatt hírül hozták, hogy a német színház közönségét a dagadó ár kikergette; Osterith fődiszítőt azonnal felszólítám, menne le a sülyedőkbe megnézni ha nem tolul e víz be? kis idő múlva azt jelenti, hogy a sülyedőkben még ugyan nincs víz, de a sülyedők alatt [...] minden oldalról buzog föl a víz, most már mint egy lábnyi magasságra emelkedett; ráparancsoltam senkinek se szóljon, hanem időről időre tekintse meg mennyire növekszik; gondoltam míg azon majdnem egy ölnyi ürt betölti, addig vége lesz az operának, s egész kényelemmel távozhatik a közönség, ellenkező esetben, ha tudomására jutna, kitódulna, és szerencsétlenség is történhetnék; úgy is lőn, mire a közönség távozni kezdett, már a sülyedők is megteltek vízzel: azonnal rendelést tettem, hogy minden függönyt bocsássanak le, és aggassák ki azokat összegöngyölgetve a színpadon kecskelábakra rakván, és azon borzasztó hengereket is mind eltávolítsák a színpad fölötti emeletből, s hordják ki az udvarra, s így több ezer mázsányi tehertől mentettem meg a toldott falakat, és úgy hi-

szem használt is, mert másnap a színpad és nézőhely közt [...] több egy arasznyinál tetőtől talpig megrepedt. (130.)

Szilágyi példás önuralomról tesz tanúságot, körültekintően cselekszik, olyan karizmatikus személy benyomását kelti, aki tisztában van vele, hogy a válságkezelés kulcsa a higgadság és a határozott fellépés. Azt gondolhatnánk, hogy Szilágyi egyike a mentési műveletekben aktívan részt vevő vezető-irányító egyéneknek, csak hogy élnünk kell a gyanúperrel, hogy az emlékek utólagos felidézésekor és elrendezésekor egyes történetelemek eltávolodhatnak a valóságtól – például túlhangsúlyozódhat a színház és a közönséget egyaránt óvni próbáló főhős szerepe. A két eltérő magatartásforma rávilágít, hogy a természeti erők rombolása „szimbolikus térbe helyezi át az embert, és minden [...] cselekvését teátrális, színpadi cselekedetté, egyszeri, megismételhetetlen akcióvá tesz. A katasztrófa [...] nem tűri a passzív szemlélődést, a hős cselekvőképessége az áldozat passzivitásával van szembeállítva.”⁴⁸

Pest, Buda és Óbuda teljes lakossága közvetve vagy közvetlenül kényszerű részesévé vált a csapásnak, vagy károsultként, vagy menedéknyújtóként, vagy kíváncsi és egyben borzongó szemtanúként, vagyis az árvíz gazdasági, lélektani és politikai katasztrófaként egyaránt mély nyomot hagyott a kortársakban.⁴⁹ Podmaniczky Frigyes, aki csak az árvíz után néhány hónappal érkezett Pestre, a helyreállítási munkálatokról ad képet kései önéletírásában, egyértelműsítve, hogy történeti perspektívából, az elmúlt évtizedek távlatából tekint a pusztítás következményeire és az árvizet a város felemelkedéséhez vezető szimbolikus nyitányként értelmezi:

Az 1838-ik évi vízáradás Pest városát majdnem tönkretette; a veszély sohasem gyanított vagy bekövetkezhetőnek képzelt azon fokot érte el, melyen túl csak a végmegsemmisülés lehetséges; sokan azt vélték, hogy Pestből, a tapasztaltak után ítélve, sem a kereskedelemnek, sem az iparnak, sem a jólétnek s gazdagságnak biztos menedéke nem lehetend soha többé; s mégis ama vésteljes évszám alapította s gyökeresítette meg tulajdonképpen a magyar nép szívében a főváros iránti érdeklődést s elősze-

⁴⁸ *Uo.*, 224.

⁴⁹ FARAGÓ, *i. m.*, 29.; HERMANN, *i. m.*, 221.

retetet, melynek a negyvenes évek folyamában annyi bátorító anyagi és szellemi eredményeit szemléltük. (I., 226.)

A katasztrófa erősen retorizált bemutatása az árvizet a város „végpusztulásával” fenyegető apokalipszisként eleveníti fel, ezáltal Pest újjászületése még grandiózusabbnak hat, jóllehet az a fordulat, amit leír (a végmegsemmisülés képzetétől a prosperálásig) nem a kortársak egykorú felismerése, hanem utólagos interpretáció, amely csak az árvíz után következő évek/évtizedek városfejlődésének tapasztalatában fogalmazható meg. A retrospektív nézőpont érvényesítése már a szövegegység bevezetésében hangsúlyos, Podmaniczky-nél ugyanis az 1838-as esztendő a lokális és nemzeti értelemben egyaránt történelmi jelentőségű évek sorába kerül:

Nevezetes évszám az, mely e fejezet címéül ki lett általam írva; és oly nevezetes, mint a milyen sokatmondó évszámokká lőnek: az 1848, 1849, 1860, 1861, 1863, 1867, melyek mindegyikéhez egy-egy kitörölhetlen emlék fűződik, majd szomorú és leverő, majd ismét lélekemelő s reményt gerjesztő, de mindenesetre korszakot alkotó, azon befolyásnál s maradandó benyomásnál fogva, melyet a hazára, annak polgárait, vagy mindnyájunk legbecsesebb kincsére, a fővárosra gyakorolt. (I., 225.)

Az árvíz teleologikus értelmezésében a katasztrófa mintegy „szükségyszerű” előfeltétele volt a város fejlődésének, hiszen már közvetlenül az ár elvonulását követően megindult a károk helyreállítása. Évtizedek múltán Podmaniczky már olyan eseményként értékelhette a természeti csapást, amely kedvező irányba módosította az ország közlekedési infrastruktúrájának korszerűsítésével, a víziutak szabályozásával, az út- és vasútépítéssel kapcsolatos közhangulatot.⁵⁰ Podmaniczky egyébként is gyakran tematizál olyan jelenségeket, amelyek kevésbé érdekelhetik a színésznőt, a festőművészt vagy az író, hiszen rendre a városi polgárságot érintő közlekedési, közegészségügyi és közigazgatási problémákról értekezik.

Podmaniczky érzékletes leírásokat ad a korabeli a városi közlekedésről, a Dunán való átkelés viszontagságairól, különösen a téli időszakban:

50 FARAGÓ, *i. m.*, 23.

a mostani fogalmakhoz s viszonyokhoz hasonlítva, valódi veszélyteljes expeditiót képezett például valamely, télen Budán rendezett udvari bál vagy nevezetesebb magánünnepély. Ilyenkor a pesti vendégek bundákba burkoltan hintaikkal egy-egy nagy kompon helyeztettek el. E kompon azután az úszkáló jégtáblák között, csikorgó hidegben [...], órákig tartó küzdelem után, nagy nehezen a budai partra átkormányoztatott. Nem ritkán, a pesti partról elindított kompon a rohamosan alá úszó jég által levitetett egészen a Gellérthegy tövébe, illetőleg déli sarkán fekvő sáros fürdő elé, – a honnan azután nagy kínok között megtörtént a kiszállítás és a felhajtás Buda várába. A mostani fogalmak s szokásokhoz képest valódi elszántság kellett ahhoz, hogy valaki ily viszonyok között Budára induljon mulatni. (I., 45.)

A vasút és a gőzhajók megjelenése előtti preindusztriális közlekedést város- és országszerte a postakocsik, gyorsparasztkok, szekerek, a vízi útvonalakon a csónakok, vitorlások, evezősök tették lehetővé, így az ikervárosokat elválasztó Dunán is különböző vízi járművek segítségével történt az átkelés, valamint az ideiglenes hajóhídon. Az 1767 és 1849 között működő pest-budai hajóhíd használatát a téli időjárás határozta meg: kiemelése és behelyezése – ami egyben spektakulummá is szolgált a városi lakosság számára – a folyó befagyásához (általában november végén vagy december első felében) és kiolvadásához (általában február végén, március elején) volt igazítva. A köztes időszakban a befagyott Duna képezte az ún. jéghidat a két város között.⁵¹ „Amint a jég megállapodott, azonnal az utak előállításához fogtak a város közegei, és pedig készült rendesen egy-két útvonal a gyalog szánkók és gyalogosok számára, s ugyanannyi a kocsiközlekedés érdekében.” (I., 46.) Az ilyesféle leírások azért lehetnek szemléletesek, mert az utókor hozzávetőleges képet alkothat a jég hídon való – közvetlen életveszélyt jelentő – közlekedés nehézségeiről. A kockázatos átkelés csak bizonyos időszakokban volt lehetséges, ezért télen a két város kapcsolatának intenzitása mind a piaci áruforgalom, mind a társadalmi érintkezés terén óhatatlanul csökkent, noha nem szűnt meg teljesen. Mindez a kulturális életet is befolyásolta: a téli hónapokban

51 RÁCZ Lajos, *A Duna jégjárása és a pest-budai hajóhíd = Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*, szerk. HORVÁTH Gergely Krisztián, Bp., Balassi, 2014, 247–282.

a budai közönség ugyanolyan nehezen jutott el a Pesti Magyar Színházba, mint évekkel korábban a pestiek a Várszínházba.

A bevezetőben tárgyaltak szerint az emlékiratokban, önéletírásokban az elbeszélt idő a „mostani jelen” értelmezési keretébe illeszkedik, azaz a múltbéli jelenségek az emlékező aktuális időtapasztalatának távlatából kerülnek leírásra.⁵² Podmaniczky tudatosan reflektál a távolságra, különösen a szakterületét érintő kérdésekben, például az 1830-as városligeti fakivágásra emlékezvén:

Tudvalevőleg az 1830-diki tél rendkívül szigorú volt; a szegény ember sokat szenvedett fűtő anyag hiányában. Akkor történt az, hogy József nádor kiadta a rendeletet, hogy a városligeti fasor sudaras nyárfái mind vágassanak ki s azok fája osztassék ki a szegények között. Úgy is lett. Soha sem feledem el, ama havon elterülő két sor hatalmas fa, a pusztulásnak mi különös benyomását hagyta hátra emlékemben. Ezután lett kiültetve a városligeti fasor, a még most is ott sínlődő négy sor vadgesztenyefákkal. Fölemlítésre méltónak tartottam e tényt különösen azért, mert furcsa világot vetett akkori közigazgatási s közlekedési viszonyainkra. (I., 28.)

A visszaemlékezésből kirajzolódik a döntés ellentmondásossága, hiszen egyrészt a rászorulókat megsegítését célzó karitatív szándékot reprezentált, másrészt figyelmen kívül hagyta azt az urbanisztikai alapszempon-
töt, mely a fásításra, a városi zöldfelületek kialakítására vonatkozik: a fák kivágásával a Városliget szimbolikus és esztétikai értékét csorbító károsítás történt. A szerző ugyanis a következőképpen folytatja:

akár szépségi, akár közegészségi, akár üdülési szempontból veszszük is szemügyre e tárgyat, a fa s bokornemű mégis valódi áldását képezi a városi lakosnak, a kinek szeme s tüdeje felette sokat szenved a porlepte utcakövezet, a naphevítette magas házfalak s kopár terek befolyása alatt. (I., 29.)

Ami viszont egyértelmű: a szóban forgó évben hatesztendő Podmaniczky még aligha gondolta át mindezt ilyen mélységekben. A gondolatmenetben az egykori

52 MAJTÉNYI György, *Emlékezés és személyiség: Az életút rekonstrukciójáról*, Aetas, 2002/2–3, 162–178.

eset felemlítése voltaképp origóként szolgál a báró számára, hogy a zöldterület kezelésének, a városi mikroklíma javításának városrendezési és környezeti kérdéseit mérlegre tegye, az emlékirat olvasói elé tárja a reformkori Pest-Buda sok szempontból lehangoló képe és a dualizmuskori világváros, Budapest reprezentatív arca közötti markáns különbséget, hasonló teleologikus logikát követve, mint az árvíz tárgyalásakor. Podmaniczky önéletírásában a harmincas-negyvenes évek fővárosának látványát, hétköznapi világát az az idősödő, a város modernizálásában vezető szerepet játszó tisztviselő közvetíti egykorú olvasói felé, aki a Közmunkák Tanácsának alelnökeként olyan tapasztalatok birtokában nyilatkozik, mint a városi út- és vízhalózat, csatornázás és közvilágítás korszerűsítése; a rakpartok, a Dunakorzó, a Nagykörút kiépítése; a Belváros rendezése; a közterek, a Városliget, a Zugliget, a Svábhegy és a Gellérthegy infrastruktúrájának modernizálása; vasúti pályaudvarok kiképzése; középületek, bérpaloták építése.⁵³ A memoár narrátora sok esetben ki is szól a szövegből, rácsodálkozva – vagyis azt színlelve –, hogy az elmúlt évtizedekben milyen grandiózus változások történtek a város életében, a szerkezetét, a köztereit és közintézményeit, a művelődését és a lakosság társadalmi rétegződését tekintve egyaránt: „Mi ropant változást idézett elő a közel lefolyt fél század!” (I., 74.) Bár egy letűnt kor krónikásaként szól, lényegében a saját koráról van mondandója.

Gyáni Gábor szerint az utókor számára sorsfordító idők szemtanúi, akik a jelenben történelminek tartott eseményeket átélték, még nem voltak tudatában az események történelmi jelentőségének és jelentésének, ennél fogva az „egyéni, sőt a generációs tapasztalatokat” csak „az időben tartósan ható folyamatok teszik (utólag) értelmezhetővé.” Ebből következik, hogy az önéleti elbeszélésben gyakran olyanképpen történik számvetés a meghatározó mozzanatokkal, hogy az egyén mintegy visszamenőlegesen „hozzaigazítja” énjét a történésekhez, láthatóvá téve a múltbéli én élményvilága és a jelenbéli én tapasztalata közti eltérést.⁵⁴ Az önéletírások valóságábrázolása sok mindent elárul a szerzők világszemléletének alakulásáról, a múlt- és a jelenbéli ének párbeszédbe léptetésével. A múlt elbeszélését befolyásoló jelenkori nézőpont fókuszáthelyezésekhez, hangsúlyeltolódásokhoz vezethet, mert az emlékek előhívásakor az egyén – szándékoltan vagy akaratla-

53 STEINERT, i. m., 579.

54 GYÁNI Gábor, *Esemény és narratíva: a múlt és a jelen mint nézőpont* = Gy. G., *A történelem mint emlék(mű)*, Bp., Kalligram, 2016, 50–82.

nul – szelektál az emlékfragmentumok között, előtérbe helyezve azokat, amelyek a jelenlegi énképét erősíthetik, s leplezve azokat, amelyek kikezdzhetik azt. Vagyis az emlékezet torzító mechanizmusai során bizonyos aspektusok elhalványulnak, mások kiemelődnek vagy változik a jelentésük; gyakran átszerkesztődnek, miáltal a múltbéli én döntései, választásai utólagosan magyarázatot nyernek. Az önreprezentációs szándéktól vezérelt, önmagával szemben elfogult szerző az öni-dealizáló, önstilizáló gesztusoktól sem idegenkedik – amint az Déryné vagy Szilágyi Pál esetében látható –, azaz lényegében alternatív valóság(ka)t teremt. Az emlékezeti műveletek során az egyén múltbéli cselekedetei, magatartása, szavai áthangszerelődnek, a koherens énképhez ill(eszked)ő színezetet kapnak.

Mindeközben az egykorvult én életét keretező közeg arculata is módosul, hasonló eljárások mentén. Déryné Széppataki Róza, Szilágyi Pál, Barabás Miklós, Degré Alajos és Podmaniczky Frigyes autobiográfiáiban Pest-Buda a főhős közvetlen környezetét adó fizikai és társadalmi térként az önmegvalósítás, a karrierépítés elsődleges terepeként értelmezhető. A retrospektív elbeszélések túlmutatnak a pusztá emlékezésen: láthatóvá teszik az urbanizálódó város, valamint az értelmiségi réteg karrierorientált törekvéseinek kölcsönhatásait; az öndefiníció és a hivatásosodás feltételeit megteremtő városi intézményhálózat és a város kulturális arculatát a tevékenységeiken keresztül formáló alkotók, művész- és értelmiségi csoportosulások szimbiózisát. A város a tárgyalt önéletírásokban – közvetlenül vagy indirekt formában – olyan térben lokalizálható metszéspontként – a művelődés, a társasági érintkezés változásait és a hétköznapiságokat egy „élő térbe” fogó „interszekcióként” – tűnik fel, ahol a különböző tapasztalatok, diskurzusok, jelentésrétegek találkoznak; ahol (be)mérhetővé válnak az életpálya sikerei és kudarcai. Azaz a városi (értelmiségi) létben feloldódó egyént körülvevő urbanisztikai entitás óhatatlanul az elbeszélt személyes életút legendáinak színterévé válik.

AZ ÁRPÁDI ARANYALMA

Arany János első alkalmi verse (1828/1829)

A nagyszalontai értelmiség köréből (ideértve a diákságot is) viszonylag kevés írott forrást ismerünk a 19. század első feléből.¹ Ennek egyik oka lehet az 1847. április 17-ei nagy tűzvész, amelyben 3000-nél több épület égett le Nagyszalontán, és dokumentumok százai pusztultak el.² A tűzvészben veszhettek oda Arany János, a „kis poéta” gyermekkori versei is, amelyek megrendelésre készültek a város polgárai vagy a tanárok számára. Ezekről jóformán semmit nem tudunk, így nehéz rekonstruálni, milyen hagyományt követett az ifjú költő. Egy kivételes szöveg mégis ránk maradt, kívül lévén a városon.³ Ezt a verset 11–12 éves korában, 1828–1829-ben írta Arany, és Dévai Bálint árpádi rektorhoz szól.

Vaderna Gábor igen találóan írja: „ez Arany János első ismert verse és első ismert levele”.⁴ Fontosságához nem fér kétség, ennek ellenére csekély érdeklődést váltott ki az irodalmárokból. Kezdetről fogva kétesnek tűnt a szöveg eredetisége, de ha figyelmesen olvassuk, megértjük: az ifjú Aranyt egyszerűen közköltészeti feladat közben találjuk. Ezzel nehéz lehet bármit kezdeni a későbbi költőóriás műveinek távlatából. A verseike bizonyára inkább az őt körülvevő hagyományt tükrözi, mintsem különösebben eredeti költői szándékot. Viszont Arany sem sértődne meg, ha a kis verset ezúttal nem önmaga miatt olvassuk, hanem mint a nagyszalontai közköltészet lenyomatát.

* Készült az *Arany János kritikai kiadás* c. OTKA-pályázat keretében, témavezető: Korompay H. János.

1 A témakörrel bővebben írtam párhuzamos tanulmányomban: Csörsz Rumen István, *Arany János és a nagyszalontai közköltészet (1800–1840) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 13*, szerk. Cs. R. I., Bp., Reciti, 2025, megjelenés előtt.

2 A tűzvészről és hatásáról bővebben pl. *Nagyszalonta 1606–1906*, szerk. Dr. Móczár József, Nagyszalonta, Székely J.-Jenő könyvnyomdája, 1906, 68–75, Arany János feljegyzését és leveleit is idézve; VADERNA Gábor, *Honnan és hová?: Arany János és a nagyszalontai hagyomány*, Bp., Reciti, 2020 (Vitae, 1), 97–103.

3 Hasonlóan *A dévai jubbehajtás* című, 1834-re datálható verses anekdotához, lásd alább.

4 VADERNA, *i. m.*, 86–87.

A címzett, Dévai Bálint életéről nem sok adat áll rendelkezésre. Annyit tudunk, hogy 1803 és 1882 között élt. Dánielisz Endre összefoglalásából tudjuk, hogy nem nagyszalontai származású volt, de szintén Biharból, Gáborjából érkezett. 1822. március 30-án subscribált új katedráján praeceptorként, 1823-tól tanította a kisdíák Aranyt, aki – egészségügyi okokból – évet ismételt, így Dévai Bálint két évig foglalkozott vele.⁵ Jó viszonyban álltak, mint a költő írja harminc évvel később: „A tanító, megpróbálván, rögtön, a mint felvittek, elsőnek tett osztályában, s e helyet folyvást megtartottam.”⁶ Ez azonban évekkel korábban történt, mint amikor a vers született. A kapcsolat többi rétegről csupán a költemény és a levél utalásaira hagyatkozhatunk. Voinovich Géza kissé lekerekítve ennyit ír: „A versnél többet ér sugallója, a hála érzése s ez rávall Aranyra.”⁷

Ennek ellenére nem találtam nyomát, hogy később is kapcsolatban maradtak volna. Feltehetőleg tudtak egymásról, tekintve, hogy Árpád szomszédos község Nagyszalontával, Zsadány pedig légvonalban csak 18 kilométer. Gyöngyösy László említi, hogy később „tárkányi rektor”,⁸ de nem ad évszámot; ez valószínűleg nem a dunántúli Tárkányt jelöli, hanem a szintén bihari kisközséget. Valamikor visszatért Zsadányba, mert a kéziratot 1862-ban itt mutatta meg vendégének (lásd alább). Érdekes, hogy Arany következő tanítója, Cséke Lajos ugyancsak Árpádra került később, ahol ötven évig tanított.⁹ Arany 1874-es *Dalgyűjteménye* őriz továbbá egy közismert melódiát, az alábbi szövegtörredékkel:

Oh be édes, oh beh jó
Az árpádi mogyoró¹⁰

5 Az alábbi adatok forrása: DÁNIELISZ Endre, *Arany János a nagyszalontai iskolában*, Magiszter, 2011/4., 88–111, itt: 97–98.

6 Arany János – Gyulai Pálnak (1855. június 7.), kiadása: ARANY János *levelezése 1852–1856*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1982 (Arany János Összes Művei, XVI; a továbbiakban: AJÖM XVI), 704. sz., 554–565, itt: 555.

7 VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, s. a. r., mutatók TÖRÖK Lajos, Bp., Universitas–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2019, 22.

8 GYÖNGYÖSY László, *Arany János élete és művei*, Bp., Franklin-Társulat, 1901, 26.

9 *Uo.*, 32. Ugyanitt említi Gyöngyösy, hogy első gimnáziumi tanárával, Szabó Józseffel később Geszten is kapcsolatot tartott Arany.

10 Kiadása pl. *Arany János népdalgyűjteménye*, közzev. KODÁLY Zoltán és GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai, 1952 (a továbbiakban: KODÁLY–GYULAI 1952), I. 14. sz. [a fotómásolat lapjai számozatlanok], 25. A kézirat az új kritikai kiadásban és a vonatkozó frissebb szakirodalomban nem *Népdalgyűjtemény*, hanem *Dalgyűjtemény* címmel említjük.

A vers folytatására Arany nem emlékezett, de az 1840-es évektől többfelé feljegyezték, így semmiképp sem egyedi szöveg. Mivel a népszerű dal árpádi változatáról van szó, immár két apró adalékunk is van Arany jártasságáról a szomszéd faluban.

Vers és levél

A szöveget Szilágyi Márton kritikai kiadása nyomán közöljük, majd alább kivonatoljuk a forrásra vonatkozó jegyzeteit.

Kedves hajdani praeceptor uram!

Kívánom hivataljának
Ízes gyümölcsét vegye,
És ne a bánat bánatnak
Keserű tejét egye.
Zafír kövek ragyogjanak
Maga s párja karjain,
Piros rózsák fakadjanak
Lábok minden nyomain.

T. DÉVAI BÁLINT UR

Ha megérdemlette azt az arany almát
Vénus melynek Párizs elvette jutalmát
Midőn egy időben az Ída hegyében
Három Isten asszony együtt ülésében
Júnó gazdagsággal Párizst megbiztatta
Egy arany almáért. De el nem kaphatta.
Minerva tudományt ígér s bölcsességet
De ezzel sem ére szándékába' véget.
Vénusnak végtére az volt ígéreti
Hogy a legszebb leányt ölébe ülteti.

Kap rajta az ifju, úgy is heves vére,
Tüzesen gerjedvén egy szűz szerelmére,
Azt az Arany almát hozzá gördítette
Így a szép Helénát feleségül vette.
Mennyivel illőbb hát hogy koszorút fonjunk,
Mellyet örömök közt homlokára vonjunk,
Az árpádi reff. ecclesia rectorának
Tiszt. Tud. Dévai Bálint úrnak.

* * *

Engedelmet kérek édes hajdani praeceptor uram ha valamit alkalmatlankodtam ezen levél által csak nem felejtettem el azokat a jótéteményeket, a mellyeket közlöttél velem mikor hűséges tanítom valál, csak nem felejtettem azokat a drága ajándékokat, a mellyekkel dajkálkodtál velem, mint az édes anya az ő gyermekével.

Alázatos szolgája
egyszersmind tanítványa
Arany János
Nagy Szalontánn¹¹

Forrás(ok)

A vers autográf kéziratát nem ismerjük, de a felköszöntött Dévai Bálint sokáig megőrizte. 1862-ben új lakhelyén, a Bihar megyei Zsadányban¹² járt nála legátusként Baráth Ferenc (aki korábban Nagykőrösön tanult Aranytól), ő másolta le s küldte el a szöveget Arany Lászlónak, egykori osztálytársának. Leveléből tudjuk, hogy a verset tartalmazó papírlapot

11 ARANY János, *Kisebb költemények I*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas–HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2023 (Arany János Munkái; a továbbiakban: AJM Kk1), 2. sz., 16–17.

12 Ma Békés vármegyéhez tartozik.

kedves apád írta és vitte is el egyszersmind egy kaska szálló kíséretében egy más szalontai fiuval ezen rectorhoz, ki már akkor elhagyván Szalontát, Árpádi rector volt mintegy 1828–29-ben.¹³

A kéziratot sokáig Dévai örökösei őrizték, de 1881-ben, még Arany László kiadása előtt (a költő életében!) megjelent a *Vasárnapi Ujság*ban egy név nélküli közleményben, az alábbi felvezetéssel:

ARANY JÁNOS LEVELE TANÍTÓJÁHOZ 1825-BŐL.

Érdekes közleményt vettünk Bihar-Zsadányból Nagy Imre ref. tanító úrtól. A népnevelés egy elaggott veteránjáról, Dévai Bálintról emlékezik benne, kinek ma már 77 év nyomja vállait s ki életének 17-ik éve óta küzd a tanítói pályán. Tehát már hatvan éve, hogy nehéz hivatásának él s ma is tanító Bihar-Zsadányban. Egyik legnagyobb büszkesége, hogy koszorús költőnknek, Arany Jánosnak első tanítója volt. Ma is kegyelettel őrizi a költőnek 1825-ben [!] hozzá intézett köszöntő levelét, melyet Arany János 8 éves korában írt hozzá. A levél nagyobb része vers s aligha nem első verse Arany Jánosnak. A levél betűszerinti másolatát Nagy Imre ur beküldte hozzánk, s mi mint a nagy költőnek talán első zsenijét, érdekesnek találjuk azt olvasóinknak bemutatni. A levél így hangzik: [...] ¹⁴

A záró levelet követően megismétli a meglepően korai dátumot:

Alázatos szolgálja egyszersmind tanítványa

Arany János

Nagy Szalontán, 1825.

Az 1825-ös dátum feltehetőleg csak olvasati hiba, noha több későbbi, ettől független közleményben is így szerepelt. (Sajnos nem tudjuk ellenőrizni.) Dévai 1881-ben 77 éves volt, 1803-ban született, s ha 17 évesen kezdte a tanítást, az

¹³ Idézi AJM Kk1, 316.

¹⁴ *Vasárnapi Ujság*, 28. évf. 18. sz. (1881), 286–287. Ez az adat nem szerepel a kritikai kiadásban.

1820-at jelent, vagyis efelől még lehetne a vers 1825-ös. Talán más okból kevésbé, erre még alább visszatérünk.

Fontos részletet rejthet Baráth Ferenc megjegyzése az 1901-es írásában, visszaemlékezve a csaknem negyven évvel korábbi felfedezésre. Mint írja, a verset Arany László megmutatta édesapjának, aki örömeiben állítólag könyveket küldött hajdani tanárának. Hogy ezek melyek voltak, s jelenleg hol találhatóak, nem tudjuk.¹⁵ A gesztus mindenestre pótolja az évtizedek óta megszakadt kapcsolatot. A kapcsolatháló igen szoros: Baráth Nagykörsön volt Arany diákja (Arany Lászlóval együtt), így hajdani tanárához egy hajdani tanítvány jutott el, s ő másolhatta le a nevezetes verset.

A kéziratot a Dévai-örökösök később Sipos Orbán Bihar vármegyei tanfelügyelőnek adományozták. 1901-ben újabb sajtóközlések hívták fel a figyelmet a versre. A Szigligeti Társaság (Nagyvárad) döntése révén letétbe helyezték az Arany-emlékszobában (1901), majd az 1904-ben megnyitott Csonkatoronyban. Hogy onnan hová és mikor került, nem tudjuk; jelenleg ismeretlen helyen lapang.¹⁶ Sajnos még egy fénykép sem került róla birtokomba, pedig kézírástörténetileg igen fontos volna, továbbá a sajtóban kiadott változat szerint a záró prózai levél előtti sorpár valójában nem tekinthető a vers részének (1881-ben, legelső ízben viszont akként közölték). A tanulmány végén lesz még egy kis jelentősége.

A kifakult verskézirat erekleve mivoltát nem vitatva maga Arany László is felveti a *Hátrahagyott versek*ben, hogy vajon csak másolat-e a költemény, s mennyiben eredeti, de ő az utóbbi mellett tör lándzsát. Közköltészeti kutatásaink nyomán világos, hogy a kisebb diákok számára a tanárok adtak memorizálni valót, főként ünnepi köszöntőverseket. Alighanem Arany is kapott készen ilyesmit a tanáraitól (ha a vers 1825-ös, akkor leginkább ez képzelhető el). Ez azonban a vershelyzet miatt sem valószínű: korábbi tanítója köszöntésére Arany Jánoska maga is tudhatott verset faragni, legfeljebb megmutatta az új oktatójának. Mai értelemben ez „szorgalmi feladat”. Hiszen, ahogy évtizedekkel később írta, volt benne költői becsvágy: „még a grammatikai osztályba alig érve, már nem tartottam nagyobb embert, mint a könyv-, főleg a vers-író, – megis próbáltam a

15 Baráth Ferenc visszaemlékezése: „Arany László nem sok idő múlva válaszolt is, elmondva, hogy atyja nagyon jól emlékszik egykori praeceptorára, s hogy óhajta folytán küldött is neki néhány darab könyvet, a melyekről gondolta, hogy az öreg rektor hasznát veheti.” Vasárnapi Ujság (1901), idézi Szilágyi Márton, AJM Kk1, 316–317. A könyvekre vonatkozóan nem találtam adatokat az Arany-levelezés kötetében.

16 Összefoglalóan: *uo.*, 316–317.

rímelést, mellynek tárgyát iskolai játszasközbeni kalandok képezték”.¹⁷ Itt egyértelműen magyar versekről és rímelésről esik szó, ami a Dévai-köszöntőre is igaz. A tárgy azonban az iskolainál valamivel tágabb: Arany a nagyobb diákok alkalmi verseinek modorával kísérletezik. Ez szépen összezseng azzal, ahogy majd 14 évesen praeceptorként „pályázik”, s be is költözhét a szalontai iskolába, miután vak édesapja nem tudja eltartani.¹⁸

Közköltészet, alkalmi költészet

Gyöngyösy László szerint a költemény 1829-es keletkezése téves. Ezt arra alapozza, hogy a köszöntő kapcsolatot mutat Gyöngyösi István *Márssal társalkodó murányi Vénus* című elbeszélő költeményének részletével (II. [helyesen: III.] ének 136. versszak), amelyet Arany állítólag csak 1847-ben ismert meg – így, ha az évszám helyes, akkor nem tekinthető önálló alkotásnak.¹⁹ Szilágyi Márton ezt fölös akribiának tekint, Gyöngyösi műveit ugyanis a költő már gyermekkorában olvashatta ponyvakiadásban vagy máshogyan. A rokonnak ítélt strófa így hangzik:

Juno gazdagsággal Párist édesgeti,
Bölcs tudományt ígér Pallás, s hitegeti,
Szép Léda leányát Vénus emlegeti,
Ha ő lesz az nyertes (mond), ezt ölelgeti.²⁰

A téma kétségtől rokon, de a közköltészet világában ez nem számít túl szoros imitációnak. Mondhatni: majdnem mindegy, hogy Gyöngyösitől vagy mástól vette-e ezeket a formulákat Arany. Nem a szoros idézés szándékával tette, csak a megverselt téma bejáratott rímtoposzát követte. Ha mégis Gyöngyösi sorai jártak a fejében (amire a „Juno gazdagsággal” felsor utal leginkább), feltűnő a

17 AJÖM XVI., 556.

18 Köszönöm Domokos Máriának, hogy a *Dalgyűjtemény* jegyzeteinek írása közben erről is eszmét cserélhettünk.

19 GYÖNGYÖSY, *i. m.*, 26.

20 GYÖNGYÖSI István, *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, s. a. r. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 1998 (Régi Magyar Könyvtár: Források), <https://mek.oszk.hu/06000/06075/html/index.htm#d0e139> (Utolsó megtekintés: 2026. 03. 31.)

közköltészetes „szétírás”. A hajdan egyetlen strófában tömörülő nevek és cselekvések két-két sorra bomlanak, így a rímközösségük is elvész:

Minerva tudományt ígér s bölcsességet
De ezzel sem ére szándékába' véget.
Vénusnak végtére az volt ígéreti
Hogy a legszebb leányt ölébe ülteti.

Ebben a kétsoros strófa eszménye is szerepet játszott, lásd bővebben alább.

Az Erisz almája-jelenet a magyar közköltészet állandó toposzának számított a 18. századi második felétől. Nem kellett hozzá sem Homéroszt, sem Ovidiust, sem Gyöngyösit olvasni (noha mindhárom népszerű volt). Eleendő volt emlékezni a református menyegzőkön elmondott köszöntőversekre. Bár a 19. századi közköltészethez alig készültek kritikai kiadások, s azok sem tematikus rendszerben, hanem forrásonként, az előző század terméséből sok példát hozhatunk a motívumra. Az alábbi, épp száz évvel korábbi erdélyi költemény éppúgy Gyöngyösit imitálja, mint Arany, de formulái inkább ez utóbbival csengenek össze:

Juno biradalmat ígért, amennyit kért,
Menerva tudományt, az mennyi beléfért.

Venus egy szép asszont az almáért ígért,
Paris ehhez semmit egyebet nem is kért,
Venus mellé hajol, vaxa is arra tért,
Hogy ő legyen az szebb, az alma hozzá fért.²¹

E példa igencsak távoli, de a toposzok erejét jelzi, hogy Szoboszlai Pap István (1786–1855), későbbi tiszántúli püspök menyegzői verseiben is felcsillan. Ezek 1810-es és 1813-as keltezésűek, kéziratukat Debrecenben őrzik,²² így például a

21 *Rigmi nupcialis (Jupiter az égben vendégséget hirdet)* = *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század 8; a továbbiakban: RMKT XVIII/8), 194. sz., 8–9. versszak. Forrás: *Bathó Mihály-énekeskönyv* (1728), 95–100.

22 Közli és elemzi: Kiss Béla, *Hymen szövéténeke: Mitológiai utalások a XVIII–XIX. századi magyar lakodalmi költészetben* = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2012, 71–102, itt: 83–88.

Szalontára járó legátusok ismerhették e verseket, ahogy számtalan hasonló másikat is.

Az aranyalma története két műfajban jellemző: 1) lakodalmi köszöntőkben és 2) női névnapok alkalmával. A menyasszony vagy a névnapját ünneplő hölgy szépségét természetesen Venuséhoz hasonlítják, esetleg a másik két istennő erejével is felruházva. Mivel Dévai Bálint esetében az utóbbi nem jön szóba, jó eséllyel azért vette elő Arany a motívumot, mivel az ifjú tanító éppen házasodni készült, vagy már épp meg is történt ez. A vers mellé küldött szőlő sem egyszerűen kísérő tárgy, hanem bibliai üzenet: a 128. zsoltár, az *Énekek éneke* és az Újszövetség egyaránt a családi örömöket, a gyermekáldást jelképezi a szőlővel.²³

Ez azonban ellentmond annak, amire maga Dévai Bálint emlékezett csaknem 33 év távolából: ő *névnapi* versként idézte fel. Noha Baráthnak így mondta, s ő (majd Arany László) ekként adta tovább, véleményem szerint tévedett. A „kasska szőlő” küldése önmagában is kevésbé valószínű február közepén, hiszen Szent Bálint napja hagyományosan február 14-én volt; a 19. században ilyenkor még egyértelműen téli időjárás lehetett. Ám ha mégis így történt, akkor épp az jöhetett kapóra, hogy Bálint napja szinte mindig a farsangba esett, azaz a hagyományos lakodalmi időszakba. A régi Magyarországon ez még nem feltétlenül a szerelmesek ünnepe volt – e szokás az enyhébb éghajlatú angolszász területekről érkezett később –, de a madarak párzása vagy első megszólalása nálunk is a közelgő tavasz ünnepévé tette. Lehet, hogy Dévai Bálint épp ekkoriban ülte menyegzőjét.

Ennek ellenére sem valószínű, hogy februárban kopogtatott a két szalontai fiú egykori tanáruk árpádi otthonában. Az eset inkább nyáron vagy ősszel történhetett. Esetleg a ritkább Valentin névnapot, július 25-ét választva köszöntésre? (Ez kevésbé valószínű a régi kalendáriumokat vizsgálva, hiszen e nap a középkor óta Jakab apostol ünnepe.) Avagy épp tanévkezdésre kívántak áldást régi diákjai, megköszönve régi pártfogását, és a friss gyümölccsel mintegy értelmezték az első sort, amely az új katedrához kíván eredményes munkát.

Dévai ekkor már jó eséllyel házasember volt. Arany belefűzte a versbe a családi örömöket is, hiszen a mindkét része hangsúlyos helyen említi az ünnepelt párját: „Zafir kövek ragyogjanak / Maga s párja karjain”, illetve „Így a szép

23 Korompay H. János gazdag adatsorral igazolta, hogy a zsoltárok imitációja Arany egész életművében végigkövethető szó szerinti és távolabbi allúziók által is. KOROMPAY H. János, *Az újrateremtő Arany*, Bp., Reciti, 2025 (Irodalomtörténeti Füzetek, 192), 19–40.

Helénát feleségül vette” – mármint Párizs. Ennél személyesebb, „felnőttebb” célzás nem is lett volna illendő a 12 éves fiú részéről. Akkor sem, ha Dévai Bálint feleségét netán Ilonának hívták, amely névnap pedig augusztusban van, szőlőtermő időben. A versbeli képek és az ünnepelni valók szépen összekapcsolódtak: a mitológiai alma bibliai szőlővé változott, a trójai királyfi pedig az ifjú árpádi rektorrá. A 18. századi közköltők soha nem hagytak volna ki egy ilyen asszociációt, s úgy vélem, Arany is ismerte ezt a költői technikát, amellyel a sablonos jókívánságok közé mégiscsak egyedi gondolatokat, utalásokat lehetett csempészni. Röviden szólva: az *affinitás*²⁴ jegyében komponálta a kis verseket.

Mire utalnak a vers egyéb összetevői? Főként a közköltészeti hagyomány alapos ismeretére és rutinos használatára. Ez a hagyománylánc túlmutat Nagyszalontán, hiszen a kisebb falusi, mezővárosi iskolák a nagy református kollégiumok tovább sugárzó pontjaiként szolgáltak. A Debrecenből, Sárospatakról vagy Pápáról érkező legátusok, majd ifjú tanárok és lelkészek akarva-akaratlanul terjesztették az anyakollégium műveltségét. Nagyszalonta a debreceni kollégium filiája volt, ennek hatása makro- és mikroszinten is elsődleges lehetett. Az alábbiakban sorra vesszük az egyes összetevőket, a formai és tartalmi előképeket.

Versformák

Mivel a vers két fele két eltérő versformát követ, érdemes ezeket külön áttekintnünk, mivel külön hagyományt képviselnek a magyar irodalomban.

Az első rész 8, 7, 8, 7-es, kereszttrimes: ez a sortípus elsősorban a 18. század, azon belül Csokonai és Kisfaludy Sándor Himfy-strófáinak öröksége. A korábbi századokban először egyházi énekek formájaként kíséreltek vele a magyar költők, mind katolikus, mind protestáns környezetben (például Szenci Molnár Albert genfi zsoltáraiban), majd komolyabb világi énekek, például moralizáló versek, szerelmi panaszok, de Faludi Ferencnél például rokokó természetversek és a híres *Phyllis*-vers formája lett. A metrum múltból örökölt emelkedettsége gyakran később is megmaradt. Fellazításáért sokat tett Csokonai, például az

24 Bővebben pl. KÜLLÖS Imola, *Közköltészeti kasszótár: A leggyakrabban használt közköltészeti fogalmak, szak kifejezések rövid magyarázata = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 7*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2019, 45–60, itt: 47.

általa kedvelt ún. Blumauer-strófa (8, 7, 8, 7, 8, 8, 7) használatával, amely többek között a *Békaegérharc* formája. Arany láthatóan mindkét réteget ismerte. Bár ez a kis köszöntővers még a régi formulákhoz húz, de 1834-es, erős Csokonai-hatást mutató verses anekdotája, *A ványai juhbehajtás* már az új, könnyedebb 15-ösöket idézi.²⁵ Arany későbbi verseiben is előfordul, sosem volt tipikus, de jó néhány nagy vers épül e sortípusok kombinációira. A teljesség igénye nélkül:

Rákócziné (1848) – csak a kibővült 4. sor, mely 15 szótagra bővül

A rablelkek (1848) – 4 periódus, refrénnel kombinálva

Április 14-én (1849) – 4 periódus

Egynémely nagyocska emberre (1850)

Gondolatok a béke-kongresszus felől (1850)

A gyermek és szivárvány (1851)

Temetőben (1852. június) – 8, 8, 7, 8, 8, 7

Visszatekintés (1852)

Árkádia-féle (1853) – 8, 7, 8, 7, 8+3, 8+3

Újévi köszöntés (1853) – 8, 8, 7, 8, 8, 7

Iduna emléke I. (1853) – Himfy-strófa, 8, 7, 8, 7, 8, 8, 7, 7

Balzsamcsepp (1857) – 8, 7, 8, 8, 7

A lejtőn (1857)

A madár ha nem dalolhat... (1857) – 3 sorpár

Juliskához (1859)

Kies ősz (1860) – 8, 8, 7, 8, 8, 7

A Három-pipa utca (1861) – Himfy-strófa

Levél Jókaihoz (1861) – 8, 7, 8, 7, 8, 8, 8, 8

Az élclapok rajzolóihoz (1862)

Szép ősz (1862)

Báró Kemény Zsigmondhoz (1865) – 8, 8, 7, 8, 8, 7

A csillag-hulláskor (1866): *A szomorú kinézésű lovag*

Nőmhöz (1869)

Ének az öregségről (1875) – 8, 8, 7, 8, 8, 7

Honnan és hová? (1878) – ... 8, 8, 8, 8, 7 ...

25 Kritikai kiadás: AJM Kk1, 19–38.

A régi panasz (1877) – 8, 7, 8, 8, 7
Rangos koldus (1877)
Kozmopolita költészet (1877)
Őszikék (1877)
Ex tenebris (1877)
Vörös Rébék (1877) – a strófa első felében: 8, 7, 8, 7 | 7, 7, 3
Intés (1877)
Párviadal (1877) – 8, 7, 8, 7, 7, 8, 7
A kép-mutogató (1877) – 8, 8, 8, 8, 7, 8, 7
Hagyaték (1877) – 8, 7, 8, 7
Hoc erat in votis (1878 k.) – 8, 8, 8, 7, 8, 8, 8, 7
Még ez egyszer... (1878 k.)
A „Tavaszi-ünnepély” albumába (1880)
Klasszikusok körmönfont fordítása (1880 k.)

E hatalmas mezőny jelzi, hogy Arany egész életművében szerepet kapott a 8, 7-es sorkapcsolat, amely egyszerre volt régies és valamelyest korszerű. Írt benne jambikus, trochaikus és ütemhangsúlyos verseket egyaránt. Aligha véletlen, hogy a nyugat-európai formák közül épp ezt próbálta ki első olyan ránk maradt versében, amelyet a nyilvánosságnak szánt. (Merthogy a tankönyv elejére körmölt possessorverse még nem ebbe a csoportba tartozik.)²⁶ Nem kizárt továbbá, hogy ezt a felvezető néhány sort nem is szavallásra, hanem éneklésre szánta.

2) A második vers tizenkettes sorpárokból áll. E metrumból Dévai Bálint köszöntőjét megelőzi az említett tankönyvi tulajdonosversike, amely látszólag 4×6-os, valójában 2×12-es, akárcsak a köszöntő sorpárjai. Arany már az alkalmi versfaragás azon korszakában tanulta a mesterséget, amikor a „négyesarkú” tizenketteseket innen is kiszorították a kétsoros, párrímes megoldások. Ez a formai újítás a népszerű irodalomban főként Gvadányi József révén nyert polgárjogot az 1790-es években, elődei s részben ő maga is a négyesoros szakaszokat kedvelte. Az áttéréssel a Gyöngyösi–Gvadányi-féle hagyományláncban egy formai, verstani fordulat is kirajzolódik. Arany már ezt érezte természetesnek. Néhány bokorrimet egész életművében alig találunk tizenkettes sorokkal, még a régies

²⁶ *Ha akarod tudni...* = Uo., 1. sz.

szövegeket imitáló elbeszélő művek négysorosai is *aabb* rímelésűek (*Toldi-trilógia*, *Hun trilógia*). Kivétel *A Zrínyiász népies kidolgozása*, ahol nem módosította Zrínyi versformáját, valamint a régi alkalmi költszetet imitáló *Lelki szemét-hordó lapát* egyik részlete 1843-ból.²⁷

Ne feledjük azonban, hogy 45 évvel később a *Dalgyűjtemény*ben több ilyen énekszöveget felidézett, például a *Jöszte velem, jöszte* kezdetű éneket, amely Gyöngyösi István és Pálóczi Horváth Ádám egy-egy strófáját kapcsolja össze egy régies dallamra (I. 81. sz.). Ha jól értjük a versidom-tanulmány utalását, valaha a kollégiumban erre énekelték az ódon szövegeket. Természetesen 2×12-es is akad, némelyik eredetileg is csak ebben a formában ismert (Barna Péter balladája: *Jó ló volt a farkó*, I. 13. sz.). Ám Kádár István 17. századi históriája (III. 4. sz.) például eredetileg négysoros, s a népi változatok fele is ilyen. Arany épp akkor örököltette meg emlékeiből a patinás szöveget, ahol már formát váltott, talán a korízlést követve, de még inkább a kétsoros dallam hatására. Hasonlóan kétsoros a közismert *Serkenj fel, kegyes nép* (III. 2. sz., a dallam 4×6-os). Ezt szintén már Nagyszalontán megtanulhatta, sőt Kodályék 1916-ban még gyűjtötték a településen. A *Juttassa eszedbe ez a kis nefelejcs* kezdetű érzékeny dalt viszont bizonyosan Debrecenből ismerte, s itt a régies, 4×12-es forma egyesül az *aabb* rímeléssel (amit Arany az epikus műveiben követ), valamint a biedermeier dallamvilággal. Arany saját versmegzenésítései közt is akad ilyen: Petőfi Sándor *Hozzám jösz-e?* című leánykérő verse is párrimes tizenkettes, de az anonim Zöld Marci-börtöndal (*A madár elnyugszik*) szintén tizenkettesekre épül, csak a 3. sor szétrímelésével. Utóbbit a *Dalgyűjtemény* egy mesterkélt dallammal őrzi (I. 103. sz.), Arany megzenésítése pedig régi templomi énekeket imitál.²⁸ A fenti sorozat azért nem közömbös, mert láthatólag sem verstani, sem dallamtörténeti szempontból nem volt egységes az a tizenkettesek hagyománya és mintakészlet, amellyel a gyermek és ifjú Arany János találkozott.

Az Arany-versike semmivel nem marad el a kortárs közköltészettől. A sorok átfolyatása, enjambement-jai még kicsit csiszoltabbak is. Mindjárt az elején kioldódik a felező cezúra egy ilyen miatt:

²⁷ *Uo.*, 43–44.

²⁸ Arany saját megzenésítéseiről bővebben, keltezési kérdéseket is felvetve: Csörsz Rumen István, *Arany János énekköltészeti programja és saját dallamai* = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 11, szerk. Cs. R. I., Bp., Reciti, 2023, 513–578.

Ha megérdemlette azt az arany almát	6 6
Vénus melynek Párizs elvette jutalmát	2 4 6

A harmadoló tizenkettes egyik típusa is felbukkan:

Minerva tudományt ígér s bölcsességet	8 4
---	-----

Sőt a vers elején megnyitott párhuzamosító retorikai szerkezet („Ha megérdemlette azt az arany almát / Vénus...”)

nem oldódik fel a mitológiai történet kifejtésében. A rigmus végén ugyanis Arany befejezi a gondolatot, amelybe a fenti kitérő csak mintegy mellékesen illesztődött be: „Mennyivel illőbb hát...” Az aranyalma Vénusnak és a rejtve hagyott Dévainénak egyaránt jogosan járt, ahogy az ilyen költeményekben megszokott. Még azon se csodálkoznék, ha megtalálnánk a konkrét előképet, amely Aranynek segíthetett mederben tartani a verset. Arany László is szóvá tette a kompozíciót:

Az a naiv logika: „Ha megérdemelte Venus az aranyalmát... rektor uram is megérdemli a felköszöntést” minden esetre gyermek szerzőre vall. S a ki atyám költői stíljének egyik sajátosságát, a hosszan leíró, néha csaknem elbeszéléssé terjedő hasonlatokat megfigyelte, meglepetéssel veheti észre, hogy e gyermeki kísérletben is olyatén gondolat-járás mutatkozik.²⁹

Szintén felbukkan Arany későbbi verstechnikájában is, míg a közköltészetben viszonylag ritka: a félsornyi, tömör mondat. A tizenkettes sorok és sorpárok lassú hömpölygését váratlanul megtöri egy ilyen mondatka: „De el nem kaphatta.” Például:

Akkor elillantak. Benn meg a mostoha
Csak kiált: „Ott vagytok, Rózsa, hé, Ibolya?”
Rózsa és Ibolya (1847, V. ének)³⁰

²⁹ VOINOVICH, *i. m.*, 22.

³⁰ ARANY János, *Elbeszélő költemények*, s. a. r. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., Universitas–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019 (Arany János Munkái; a továbbiakban: AJM EK), 1/A–B, 25.

Jellemző, hogy Petőfi is élt ezzel a dramatizáló lehetőséggel a *János vitéz*ben, de ezt Arany nem olvashatta a Dévai-vers írásakor, mivel a költőtárs még csak hat esztendő volt. A régi magyar költészetben elvétve találkozunk vele, Tinódinál, Gyöngyösinél, de például Gvadányinál nem jellemző.

Arany a *de el nem...* formulát később is szívesen használta sorvégzőként:

Vérőkben a rúdját hányszor megfereszték
Régi ősapáink! *de el nem* ereszték.

Az örökség (1848)³¹

S beárnyékozza, *de el nem* takarja
A márvány homlokot keskeny karamja.

A lacikonyha (1850)³²

Egy visszaemlékező leírás versmondásra és éneklésre alkalmas ünnepségekre utal. Ráadásul épp Dévai Bálinthoz köthetően:

A rektornak volt egy költő-társa Hajdú-Szoboszlón, Szabó nevű; ők ezzel állandó levelezésben álltak; elküldték hozzá verseiket, az is viszont Szalontára a magáéit s olvasgatták és bírálták magok között. A szalontai rektor nagy mester volt és nagy tekintély a Kovács professor-féle [Kovács József, 1780–1809] ékes versek gyártásiban. [...] A köszöntő vers egy görög boltos lakadalmi ünnepére készült, fölírátul egy transparenthez. Kéregpapírból összeállítottak egy láda-féle alkotmányt, égő gyertyákat tettek bele, a kéregpapírba díszes koszorút metszettek, s a koszorú közepén átvilágító betűkkel ím' ezen vers volt olvasható:

Hymen koszorúja virít itt,
Ámor diadalmi jutalma,
Cyprist sértette hatalma,
Hymen neki ily koszorút vitt.

31 AJM Kk1, 37. sz., 147. Kiemelés tőlem – CsRI.

32 ARANY János, *Kisebb költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (Arany János Összes Művei, I; a továbbiakban: AJÖM I), 104. Kiemelés tőlem – CsRI.

– „Nagyon szép vers – jegyzé meg atyám, mikor elmondta – de akkor sem értettem s máig sem értem.”³³

A versike eszerint Dévai Bálint vagy a szoboszlói Szabó rektor munkája lehetett, csakugyan Kováts József modorában. A versforma tanulságait itt nem tekintve³⁴ a közköltészeti létmód variabilitását mutatja, amint a *jutalma* – *hatalma* rím-szavak itt az időmértékes formában is otthonosnak tűnnek. Esetünkben ez csak azért fontos, mert a Dévai-köszöntővers előtt vagy azzal egy időben ez a legbiztosabb adat Arany életéből a jellegzetes rím ismeretére, ezúttal *alma* nélkül. A kétszer szereplő *koszorú* is összeköti a verseket. (Lásd a következő alfejezetben.)

A tanárok ízlésén és irodalmi kínálatán túl a zenei hatásokkal is számolnunk kell. A városka nagynevű kántusát, diákkórusát debreceni alapon szervezték, s az volt az állandó mérce számukra.³⁵ Arany ez utóbbiban is énekelt, majd hazatérve a szalontai kórus nem hivatalos vezetője lehetett. A *Dalgyűjtemény* két darabot is őriz az 1820-as évekre datálva, amelyek jó eséllyel az itteni kántus műsorán szerepeltek. Az elsőt idézzük:

II. 36. sz.

Zafir színbe felöltözve
Piros bársonnyal övezve
Kél fel a nap; tőle félnek
A dörgések,
S visszatérnek.
Rózsát küld előre jelnek,
Attól szalad az éjjelnek
Setét homályos fellege
És az álom rest serege

33 Arany László jegyzetei az 1883-as *Hátrahagyott versekben*, a Dévai-köszöntőhöz. Vö. ARANY János, *Zsengék, töredékek, rögtönzések*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1952 (Arany János Összes Művei, VI; a továbbiakban: AJÖM VI), 198.

34 Ezekről bővebben lásd a *Doromb* 13. kötetében szereplő írástomat.

35 ERCSEY Sándor, *Arany János életéből*, GYULAI Pál előszavával és ARANY János hatvan levelével, Bp., Ráth Mór, 1883, 23.

Minden plánta újra éled
Énbennem is új az élet,
Új lesz tehát a dicséret
Áldott légy örökös élet.

Kántus darab a 20-as években³⁶

Az 1820-as évek elejétől előfordul a sárospataki és debreceni kéziratokban, sőt nyomtatásban is megjelent Patakon (1826, 1834).³⁷

Kezdő kifejezése egyenesen a Dévai-vershez vezet, mivel a *zafír* szó viszonylag ritka a kor irodalmában. Egy kék drágakövet jelöl, ami a középkor óta a hűség színe is. Azaz a „Zafír kövek ragyogjanak / Maga s párja karjain” sorpár a kék és a piros szín játékára épül, tehát a hűségre és a szerelemre. Éppígy mozdul el a kántus énekében a napfelkelte a sötétkékből a pirkadat vöröse felé.

Szókinsz, rímek és formulák

A fenti adalékok egyre beljebb visznek Arany diákkori versének irodalmi és zenei forrásaiba. A gondolatmenetet folytatva tekintsünk át még néhány fontos kifejezést, amelyeket Arany igen éretten és változatosan épített be kis szövegébe.

Bibliai nevek nem szerepelnek, de antik mitológiai alakok igen. Apróság-nak tűnik, hogy neveik mind *-s* és *-zs* végződéssel szerepelnek az ún. protestáns kiejtést tükrözve, sőt *Párizs* nevét hangsúlyosan *zs* betűvel írta (legalábbis a másoló; az 1881-es *Vasárnapi Ujság*ban még *s*-sel szerepelt). Kedves régi tanárom, Szentmártoni Szabó Géza ültette el bennem, hogy mindig figyeljek erre, mivel a versek akusztikai megoldásaihoz, hangzáseszményéhez adhat támpontot. A régi magyar szövegekben még általános volt ez a kiejtés, amint a rímhelyzetek mutatják (pl. *Vénus – hús – gúzs*), azonban a 19. század első felében már régiesnek számított, csak *Mars* és *Herkules* *s*-sel ejtett neve maradt egyezményes napjainkig. A kollégiumi diákhagyomány azonban így kívánta. Vajon jellemző maradt-e Aranyra ez a névkezelés? *Vénus* és *Juno* egész verses életművében csak itt szerepel,

³⁶ A szöveget a készülő kritikai kiadásból idézzük.

³⁷ *Régi és újabb, részint víg, részint szomorú dalok* (Sárospatak, 1826), 155. sz., 122; *Értekeny és víg dalok* (Sárospatak, 1834), 123.

Pári(z)s viszont előfordul például a *Párviadal* című költeményében, mesterkedő rímmel, ismét Gyöngyösi kései hatásaként:

Lássa meg, ha jó, Paris,
Hogy izlése volt, van is: [...]

Szerencsére jó Paris;
Összenéz a két „hamis”,³⁸

Itt egyébként a trójai hős és a később róla elnevezett francia főváros nevét is összejátszatja a költő. Pallasz Athéné neve is a magyarosan csengő *Pallás* alakban szerepel a *Bolond Istók* II. énekében (1873), de itt a Losontzi István-féle *Hármas kis tükör* (első kiadás: 1772) egyik sorát imitálja: „Büdös neki »Pallás« vén lakatnyája”. Arany jegyzetben idézi az eredetit:

Debrecent is láthadd szép oskolájával,
Hol lakik a Pallás, gyászos táborával.
Hármas kistükör. A. J.³⁹

Apollón közismert Phoibosz mellékneve pedig karikírozva a magyaros *Fébus* alakban szerepel, egy ízben *sch*-val írva, nehogy másként ejtse az olvasó:

Óh én bölcs Apollóm! tündöklő Fébuschom!⁴⁰

Így használja a *Szentivánéji álom* fordításában is, amely több rétegében is a magyar kollégiumi költészet szókincsét és formuláit idézi:

38 *Párviadal* (1877) = ARANY János, *Kisebb költemények 3 (1860–1882)*, s. a. r. S. VARGA Pál, Bp., Universitas–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019 (Arany János Munkái; a továbbiakban: AJM Kk3), 138. sz., 303, 308.

39 *Bolond Istók* II. ének (1873) = AJM Ek, 383. A Losontzi-féle tankönyvi utalásról lásd bővebben Török Zsuzsa jegyzetét *uo.*, 923–924; bővebben: CSÖRSZ Rumen István, „Tankönyvi rigmusok és poétikatörténet: Losontzi István: *Hármas kis tükör* (1770–1868) = „Hagyományörzés és önbecsülés”: *Száz éve született Tarnai Andor*, szerk. PAPP Ingrid, SZATMÁRI Áron, Bp., Reciti, 2027 (Reciti Konferenciakötetek), megjelenés előtt.

40 *Lelki szemét-hordó lapát* (Szilágyi István névnapjára) (1843) = AJM Kk1, 43 (55. sor).

És Fébusch gyors
Kereke forg [...] ⁴¹

De s-sel ejtendő *Herkules (Sok nagy ember...)*,⁴² *Aeneas, Ulisszes* és persze *Árgyilus* is, utóbbiak ugyanott, a *Lelki szemét-hordó lapát* (1843) négysarkú versében.⁴³

A kulcsszavak mellett nagy szerepet kapnak a rímek mint intertextuális elemek. Az első tétel *karjain* rímszava egyértelműen a kollégiumi költészethez, azon belül Csokonaihoz vezet (mindig trochaikus lüktetéssel):

Vagy a' pompás Természetnek
Andalogván útjain,
Néha a' szűz Szeretetnek
Pihentél meg karjain:
A' Békesség és a' Hadi érdem (1801)⁴⁴

Két olyan Csokonai-vers is látóköörünkbe kerül *karjain* rímszóval, amelyek dal-lama megtalálható Arany 1874-es *Dalgyűjteményében*. Ezeket tehát nem csupán olvasmányként ismerte, hanem – legkésőbb a debreceni években – énekelte is.

Élj vigan érdemmeddel a' boldogságnak karjain
Sok ezer áldásait számlálván vidám napjain
[Élj vigan érdemmeddel] (1794?)⁴⁵

41 *Szentivánéji álom* I. felvonás II. szín = ARANY János, *Shakespeare-fordítások 1. A Szent-Iván éji álom*, s. a. r. PARAISZ Júlia, Bp., HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete–Universitas, 2024 (Arany János Munkái), 41. Bővebben pl. Csörsz Rumen István, *A Szentivánéji álom és a magyar költészet*, Erdélyi Múzeum, 2025/3, 24–45, itt: 38.

42 *Az utolsó évekből* = AJM Kk3, 419.

43 *Lelki szemét-hordó lapát* (1843) = AJM Kk1, 43.

44 A Csokonai-idézetek forrása a hálózati kritikai kiadás: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Összes művei: Kritikai kiadás*, szerk. DEBRECZENI Attila, vezető mts. TÓTH Barna, HUN-REN–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016–2026. Főoldal: https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/. Az idézet forrása: https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=cso-konai_vers_0779_k&hi (Utolsó megtekintés: 2026. 03. 31.)

45 https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0427_k&hi (Utolsó megtekintés: 2026. 03. 31.)

Míg azok, kik bút, bajt nem szenvednek
A' boldogság' karjain,
Vigadoznak a' kies *Fürednek*
Kútfején és partjain

A tihanyi Ekhóhoz (1798, 1802)⁴⁶

Ehhez tegyük hozzá a sokat idézett mondatot az 1855-ös önéletrajzi levélből, mely szerint „Tanítóim, Debrecenben beszítt hajlamuk szerint, Csokonait tüzték elém példányúl, kit igen szerettem...”⁴⁷ Még az se volna meglepő, hogy Dévai tanítót olyan Csokonai-áthallásokkal szerette volna köszönteni Arany, amelyeket tőle tanult vagy hallott. Meglehet, hogy a következő is ilyen, lásd a már idézett Hymen-verset.

A *jutalma* – *alma* – (*hatalma* stb.) rímtoposz a régies közköltészet fontos alkatrészei közé tartozott. Sorolhatnánk a 18. századi példákat, noha Arany nem közvetlenül ezeket a szöveget ismerhette, de hasonlókat igen:

Már hív párját, Helénáját Páris felkapta,
Szép Médeát s aranynyáját Jáson ellopta,
Már mint egy szép jutalmát,
Venus itt arany almát
Kebelében és ölében kegyesen fogta.⁴⁸

Vénus aranyalmát
Nyert, s rég várt jutalmát
Elvette [...] ⁴⁹

Jóllehet Arany később többször kiemelte a mesterkedő rímek modorosságát és a poézis tévút jellegét, voltaképp nem szabadult a hatásától. Ezt példázza majd

46 https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_verse_0620_k&chi (Utolsó megtekintés: 2026. 03. 31.)

47 AJÖM XVI, 556. Az itt említett Kovács Pál csak 1832-ben volt tanítója – vö. VOINOVICH, *i. m.*, 24. –, tehát az utalás a régebbi tanárookra, például Dévaira is vonatkozhat.

48 *Cantio nuptialis (Mikor Phoebus...)* = RMKT XVIII/8, 188. sz. Forrás: *Csipkés János-énekeskönyv* (18. század vége–1828), 1–2.

49 *Ugyan – Lakadalmi = uo.*, 191. sz. Forrás: *Jánosi Sándor-énekeskönyv* (1802), 136–137.

az *Episztola Petőfához* (1848), ahol egyszerre virtuózkodik és ironizál,⁵⁰ lásd még Korompay H. János további adatait,⁵¹ illetve a *Dalgyűjtemény* készülő jegyzeteit. Az említett rímtoposz nyomot hagyott a *Toldi szerelmén*:

Mint eleven, nyujtó-deszkára hasalva,
Bőre piros páncél, szájában egy alma.
(*Toldi szerelme*, VI/99. versszak)⁵²

Sőt Arany egyik kései versén is átcsempész az egyébként tréfás rímecke:

[...] Fut perczeim nyugalma.
Csak most világosak előttem a mesék,
A szüntelen fogyó s kiújuló vesék
És a tünékeny alma.⁵³

Ám voltaképp ilyen a rímhelyzetű *véget* is, amely egyrészt 'végződés'-t jelentett, másrészt 'cél'-t, ahogy a Dévai-versben. Az *Epilogus*-ban (1877) az elsődleges értelemben szerepel, és itt is *-séget* rímhívó vezet be:

Munkás, vídám öregséget,
Hol, mit kezdtem, abban véget...⁵⁴

A *Buda halálában* (1863, VIII. ének) pedig összecsengeneti több jelentést:

Mert soha nem érek, tudom azt, jó véget,
Soha én ez asszony, sem az ura végett.⁵⁵

A hajdani köszöntővers másik rímpárja ugyancsak Csokonait idézi:

50 AJM Kk1, 24. sz.

51 KOROMPAY H., i. m., 45–48.

52 ARANY János, *Toldi szerelme, A Daliás idők első és második dolgozata*, kiad. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1953 (Arany János Összes Művei, 5), 107.

53 *Örökké* (az utolsó évekből) = AJM Kk3, 421.

54 *Epilogus* (1877. július 6.) = *Uo.*, 206.

55 ARANY János, *Keveháza, Buda halála, A hun trilógia töredékei*, kiad. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1953 (Arany János Összes Művei, 4), 75.

Mennyivel illőbb hát hogy koszorút fonjunk,
Mellyet örömök közt homlokára vonjunk

A forrásszöveg azonban nem alkalmi költemény, hanem Csokonai egyik filozófiai verse:

A' durvaság ellen közös kötést fonjunk,
'S Atlástól Pontusig örök sántzot vonjunk.
Marosvásárhelyi gondolatok (1797/1801)⁵⁶

További előképekre bukkanunk a nem szoros idézeteket vizsgálva. A versek utáni levélke „tanítóm valál” szókapcsolata némileg Csokonai *A reményhez* szóló versének közismert részletét tükrözi tovább: „biztatóm valál”. Természetesen nem irodalmi kapcsolatnak tekinthető ez, hanem a stíluseszmény tudatos-tudattalan követésének. Biblikus vagy közéleti szövegek ismétlései csengnek vissza ugyanitt a párhuzamos tagmondatokban: „csak nem felejt-hetem el azokat...”.

Az 1. vers utolsó sorpárja ugyancsak háttérszövegre utal:

Piros rózsák fakadjanak
Lábok minden nyomain.

E mögött jó eséllyel Szentjóni Szabó László *A' Czenczi rózsája* című dalocskája rejtőzik:

Fakadj piros rózsá fakadj tsendesen⁵⁷

Ezt a *Dalgyűjtemény* nem őrzi, de kottás feljegyzései ismeretesek a reformkorból, így ez sem csupán olvasmánynak tekintendő, hanem (lehetséges) éneknek is. Szentjóni Szabó másik rózsás verse viszont szerepel Arany kottás kéziratában:

56 https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_verse_0641_k&chi (Utolsó megtekintés: 2026. 03. 31.)

57 SZENTJÓBI SZABÓ László *Összes költeményei*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., Balassi, 2001 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 6), 3. sz., 60.

Piros rózsza boltozatok (II. 21. sz.), és *Indully-dalát* is idézi mind itt, mind a vers-idom-tanulmányban.

Persze nem minden megoldás egyformán kiforrott. A *keseű tejét egye* kifejezés kissé képzavaros, hiszen a tej akkoriban is inkább innivaló volt (metaforikusan más folyadékokra is használták, pl: *Bacchus teje*: 'bor').⁵⁸ Ezt valószínűleg csak a *vegye* szóból eredő rímkényszer hozta magával. A fiatal tanárt édesanyához hasonlító köszönetmondás is furcsa egy kissé, de értjük. Személyes tónus, személyes utalások szövik át a formuláris verset. Ennek ellenére inkább illik egy 11-12 éves legény szájába, mint egy 8 éves gyerkőcébe. Ha valamiért, akkor a zárlat miatt.

A vers záró sorpárja ugyanis – ha valóban a vers része volt, nem pedig a levél címezése – még egy tréfát rejt, hasonló szellemben. Idézzük fel, kinek is fonjuk a koszorút:

Az árpádi reff. ecclesiá rectorának
Tiszt. Tud. Dévai Bálint úrnak.

A felező tizenkettesek sorozata végén aligha akart formát váltani az ifjú költő. Ha viszont az összes rövidítést feloldjuk, szótagtöbblet keletkezik. Gyanúm szerint Arany szándékosan váltogatta a feloldás és a fel nem oldás szándékát. Kiolvastva ekként vonódnak össze a szótagok:

* Az árpádi ref. [!] eklésja rectorának 5 7 (Zrínyi-cezúra!)
Tiszteletes, tudós Dévaj [!] Bálint úrnak.

Az utolsó sorban a felköszöntött személy nevével tréfálkozik a kamaszköltő. Hiszen az *úrnak* szó fölösleges volna, ha a Dévai szót három szótaggal számolja:

* Tiszteletes, tudós Dévai Bálintnak.

58 Vö. „Bacchus jóízű teje / Az örömmek kútfeje”, a *Vígan élem világom* kezdetű filozofikus mulatódal egyik szakaszában (Arany *Dalgyűjteményében* is szerepel: II. 8. sz.). A kiterjedt szövegcsaládról bővebben: RMKT XVIII/8, 59. sz.

A kis versike végén nemcsak retorikai csavar van – a házasodás elrejtése, mert az nem a kislegények verseibe való –, hanem egy dévaj szóvicc is. Akárcsak Arany más verseiben, jegyzeteiben. A kis poéta már kóstolgatja, próbálgatja mindazt, amit majd a nagy poéta tudni fog.

BUDA ATTILA

A MAGYAR KÖNYVSZEMLE SZAKLAPPÁ VÁLÁSA, 1876–1900

A mai értelemben vett magyar nyelvű tudományos szaksajtó története, beleértve a könyvtári tudományokat a kiegyezés után kezdődött. Batári Gyula és mások nyomán ugyan a 18. század elejétől nyomon lehet követni, hogy az első hírközlő-szépirodalmi lapok mellett mikor jelentek meg a referáló-kritikai orgánumok, a mai szaklapjaink elődei, ámde ezeknek sem a közleményeik, sem az olvasóközönségük nem felelt meg a modern tudományos igényeknek. E kiadványcsoport folyóirataira ugyanis fokozottan érvényes, hogy csak a tudományok és a társadalom együtt mozgó fejlődése/fejlettsége után – országonként eltérő időben – válhatnak egy-egy szakterület informatív forrásává, több évtizedig fennálló megjelenésükkel egymást követő generációk írásainak közlőhelyévé, egyben olvasmányává. Magyarországon a szakirodalom iránti igény 1867 után erősödött meg: a kedvező politikai helyzet, a gazdasági fellendülés, az állami támogatás lehetősége létrehozta azokat az intézményeket, társulatokat, amelyek tudományos kiadói tevékenységre vállalkoztak. Szerepet játszott természetesen az oktatás körének bővítése is. Utóbbi megerősítette a már meglévő befogadói bázist, amelyre építve rentábilisan vagy legalább a nagy veszteségeket elkerülve lehetett a szaksajtó lapjait – néhányat – megjelenteni. Persze nem egyszerű és nem túl gyors folyamat volt ez, pontosabban a lapkiadásban gyorsabban, az oktatásban lassabban érvényesült a szándék – amely azonban a későbbi évtizedekben is változatlan maradt. A Nemzeti Múzeum Könyvtára folyóiratának, a *Magyar Könyvszemlé*nek az alapítására is abban a fellendülő időszakban került sor, amikor a történettudomány, a természettudományok, a honi nyelvapoló mozgalom, a magyar filológia első, ma is megjelenő folyóiratai keletkeztek.¹

¹ Pogány György, miközben összefoglalta a magyar könyvtári szaksajtó történetét, többször kitért a *Magyar Könyvszemlé*re is, lásd: POGÁNY György, *A magyar könyvtári szaksajtó vázlatos története 1–2.*, Könyvtári

Természetesen az állami szerepvállalás csak az előző, abszolutista időszakhoz képest jelentett elmozdulást, valójában a kiegyezés nem változtatta meg egyik pillanatról a másikra Magyarország könyvtári helyzetét. Az örökség: egy-két jelentős gyűjtemény szemben a tartalmilag és formailag egyaránt fejletlen országos könyvtári hálózattal – valójában egyáltalán nem lehetett hálózatról beszélni – még évtizedekig a magyar kultúra egyik jellemzője maradt.² Egyfelől létezett néhány jelentős(ebb) egyházi, felekezeti, illetve főúri könyvtár erősen szűkített látogathatósággal, másfelől jelen volt egy-két elkötelezett, személyes anyagi áldozatra is kész arisztokrata, köznemes, tehetős hivatalnok és a centrista politikusok, mellettük egyes írók, szerkesztők egy részének könyvtári igénye, szemben az 1860-as években az ország nagyszámú, nem polgárosodott lakosságának ismeretszerzési érdektelenségével. Mindez természetesen függvénye volt részben az iskolarendszernek, az iparosodás, valamint a városi fejlődés állapotának, illetve az értelmiség differenciált nyelvhasználatának: a kiegyezés előtti években az 1850 előtti Pest–Buda–Óbuda területén a német nyelven beszélők száma önmagában meghaladta a magyarul tudókéét, és ehhez jöttek még a szlovákok, szerbek, horvátok.³ A magyarosodás csak 1867 után vett nagyobb lendületet. Jól mutatja például a könyvtárakra vonatkozó felfogást Kulcsár Istvánnak, a *Hazai Tudósítások* szerkesztőjének és Csaplovics Lőrinc táblabíró könyvtárának a sorsa. Előbbit tulajdonosa Komárom megyének adományozta. A megye a könyveket, több ezer kötetet 1828 és 1884 között, majdnem hatvan évig (!) a megyeház folyosóján becsomagolva őrizte, csak ezt követően helyezte el polcokra, de katalógust nem készíttetett.⁴ A másodikat tulajdonosa 1839-ben Árva megyére hagyta, a megye a negyvenezer kötetet Alsókubinba szállíttatta, ahol aztán 1900-ig senki hozzájuk nem nyúlt. Nem mentség, csak némi magyarázat, hogy a kiegyezés utáni években még a fővárosban is szűkében voltak a könyvtári feldolgozásban jártas szakembereknek, másfelől az 1900-ban megnyitott Csap-

Figyelő, 1996/4, 585–596.; 1997/1, 13–25. Lásd még: SOMKUTI Gabriella, *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1918*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2002, 52, 71–72.

2 Ha nem így lett volna, nem lett volna szükség például Klebelsberg Kunó évtizedekkel későbbi könyvtárfejlesztésére vagy a múlt század hatvanas-hetvenes éveinek ellenkező ideológiájú közégi könyvtár-bővítéseire.

3 Kocsis Károly, *Budapest és régiója etnikai térszerkezetének átalakulása (1850–1990)*, Földrajzi Értesítő, 1994/3–4, 305.

4 ERDÉLYI Pál, *A Komárom megyei Kulcsár könyvtár*, Magyar Könyvszemle, 1886/1–6, 75–90.; ALAPY Gyula, *Kulcsár István (1760–1828) és könyvtára*, Komárom, Jókai Egyesület, 1928, 176.

lovics-könyvtár iránt olyan gyér érdeklődés mutatkozott, hogy hamarosan újra bezárták.⁵ Szerepet játszhatott ebben az is, hogy mindkét könyvtár állománya az ajándékozás pillanatában nem volt „modern”, vagyis inkább a 17–18. század kiadványaiból állt, s a múlt megismerése ekkor még nem tartozott az általános érdeklődés körébe. Utóbbi azonban összefüggést mutat az említett iskolázottsággal, a művelődés igényével, az értelmiségi életpálya lehetőségével, a választásának „kifizetődésével” – és ettől kezdve a kígyó saját farkába harap. A jelenség párhuzamba állítható a jelen közgyűjteményeiben őrzött, de még fel nem dolgozott kéziratári-levéltári hagyatékaival, amelyek érintetlenségét nem a szakértelem, hanem elsősorban az anyagiak hiánya, vagyis a leltározásukat elvégző könyvtárosok, levéltárosok számának szűkössége okozza.

1867-ben még az ország fővárosa is Pest–Buda–Óbuda közigazgatási egységből állt. A három nagy könyvtári intézmény – a Nemzeti Múzeum, az Egyetem és az Akadémia könyvtára – egyaránt Pesten épült. Látogathatóságuk korlátozott volt. A *Könyvszemle* szempontjából az első körülményei a fontosak: az 1838-as pesti árvíz viszontagságai, majd a Pollack Mihály-féle múzeumépület átadása után a nemzeti könyvtár állománya hosszú időre végleges helyére került. Az árvíz után azonban két évtizedig olvasók nem látogathatták, azt követően is csak szűk kör számára nyitották meg az egyébként erősen rendezetlen állományt, amiből ekkor kölcsönözni is lehetett. 1866 nyarán átadták a nagy olvasótermet, amelynek felhasználói szabályzata is elkészült. Maga a könyvtár azonban a szakszemélyzet szűkösségével, anyagi gondokkal és a kötelespéldányok be nem szolgáltatásával küszködött. Jelentős változást hoztak a kiegyezés utáni első vallás és közoktatásügyi miniszternek, Eötvös Józsefnek a múzeumi könyvtárral kapcsolatos intézkedései: az addig alapítványi jelleggel működő intézményt az állami költségvetés részévé tette, illetve erősen ambicionálta a működés újjászervezését.⁶ Ennek része volt a raktározási szakrend kiválasztása – azt követően azonban a rendezés idején ismét szüneteltek a szolgáltatások. Az ismételt nyitás 1875-ben volt, a múzeumot Pulszky Ferenc, a könyvtárat Fraknói Vilmos vezette – ő ebben az évben vette át a feladatot Mátray Gábortól.

5 REXA Dezső, *Az Árva megyei Csaplovics-könyvtár története*, Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1907/3–4, 200–206.

6 CSAPODI Csaba, TÓTH András, VÉRTESY Miklós, *Magyar könyvtártörténet*, Bp., Gondolat, 1987, 224–228.; SOMKUTI, i. m., 43–81.

Jó csillagzat alatt, hiszen fejlődési igényekkel és lehetőségekkel, de könyvtár-szakmailag – értve az elméletet és a gyakorlatot is – nem tökéletes körülmények között jelent meg tehát a *Magyar Könyvszemle* első száma. Ellentmondásos, változás közben lévő országban, olvasóközönségében és szerzőiben néhány nagyobb, közösségivé tett egykori magánkönyvtár, illetve eltérő nagyságú és szűk számú állami, oktatási intézmény hallgatóira, könyvtári munkatársára alapozva. Utóbbiak az első szám megjelenése előtt oktatásszerűen semmiféle, a munkahelyüknek megfelelő szakmai képzésben nem részesültek, hiszen ilyenek a neoabszolutizmus alatt nem voltak, ezt a hiányt azonban kiegyensúlyozta a könyvtári viszonyoknak szóló elkötelezettségük. Őket egészítették ki azok a szakemberek, akinek kéziratokkal, nyomtatványokkal, irodalmi, történelmi forráskutatással és -közléssel kapcsolatos ismereteik, tapasztalataik voltak, habár a könyvtári szakmunkákhoz ők sem értettek. A *Könyvszemle* szakmai lappá válásának kezdetét az előbbi körülmények figyelembevételével három szempontból lehet vizsgálni: a résztvevők személyi, a közlemények tematikus és a lap egészének szervezeti jellemzői alapján.

* * *

Az első szám megjelenése utáni szűk negyedszázad alatt a *Magyar Könyvszemle*nek három szerkesztője volt: Fraknói Vilmos, Csontos János és Schönherr Gyula. Ők hárman a kiegyezés utáni szellemi prosperitás képviselői voltak, az emancipáció, a magyarosodás, a nyugati – pontosabban inkább a német – példákra tekintő optimista élet-és egzisztenciakezdet megvalósítói.

Az 1843-ban született Fraknói Vilmos felmenői zsidó vallásúak voltak, két-éves korában keresztelték meg.⁷ Teológiai és bölcsészeti tanulmányok után szentelték pappá, az 1860-as évek elejétől intenzív történetírói tevékenységet folytatott. Egy évtized múlva a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották, majd 1875-től 1879-ig a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárát, mai nevén az Országos Széchényi Könyvtárat vezette. Munkája itt azért ért véget, mert 1879-ben – több korábbi próbálkozás után – az akadémia elfogadta Arany János lemondását a főtítkári tisztségről, s a helyébe őt nevezték ki. Könyvtári működésének kezdetével a szolgáltatások ismét lehetségessé váltak, s még egy

⁷ Lásd például Rétfalvi Balázs összeállítását: <http://institutumfraknoi.hu/sites/default/files/Adalékok%20Fraknói%20Vilmos%20%281843-1924%29%20életrajzához.pdf> (Utolsó megtekintés: 2025. 09. 05.)

évet sem töltött el annak vezetőjeként, javaslatot tett és meg is valósította az első magyar nyelvű, szándéka szerinti művelődéstörténeti, a múzeum könyvtári gyűjteményén alapuló szaklapját. 1876-ban 33 éves volt, három évig maradt a szerkesztő, de a következő években is hű és gyakori szerzője maradt a folyóiratnak.

Csontos János, aki követte, a Fraknoi által létrehozott kéziratár első kezelője, „őre” volt. 1846-ban született, 23 éves korában pappá szentelték. Három évvel később azonban kilépett, sőt, felekezetet is váltott, áttért az evangélikus hitre. A lelkiismereti szabadság, bármi is volt a kiinduló pontja, a kiegyezés utáni évtizedek értelmiségi világában magától értetődővé vált. 1874-ben lett az OSZK gyakornoka, s a következő évtizedben fokozatosan haladt előre a hivatali létén. Fraknoi távozása után, ugyancsak 33 évesen lett a *Könyvszemle* szerkesztője. 1893-ban, mai kifejezéssel, de tartalmában teljesen megfelelően, koncepciók eljárással eltávolították a könyvtárból, s miután évekkel később az ellene vádként fordított ügyben kiderült az ártatlansága, rehabilitálására nem került sor.⁸

Mivel a *Magyar Könyvszemle* tulajdonképpen a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának a lapja volt, a harmadik szerkesztőt, Schönherr Gyulát is a könyvtár adta. Ő már a kiegyezés légkörében nőtt fel, hiszen 1864-ben jött világra. Felmenői bajor eredetűek voltak, katolikus németek, maga a Partium szülötte. Bécsi és budapesti egyetemen tanult jogot, emellett történeti segédtudományokat hallgatott. Ugyancsak végigjárta a könyvtári hivatalnok ranglétráját, s 29 éves korától majdnem másfél évtizeden keresztül szerkesztette a *Könyvszemlét*.⁹

Egyiküknek sem volt semmilyen, a könyvtári feldolgozó munkát illető, mai fogalmaink szerint a gyűjteményezéstől az olvasószolgálati tevékenységig terjedő ismerete és gyakorlata – nem is lehetett, hiszen a több évszázad könyvtermését feldolgozó és szolgáltató könyvtárosi tevékenység Nyugat-Európa nagy (állami) könyvtáraiban sem tekintett ebben az időben vissza hosszú múltra. De amíg Fraknoi pályáján csak epizód volt a Nemzeti Könyvtárban töltött négy év, addig Csontos és Schönherr évekig hivatalnokoskodtak, volt alkalmuk a gyűjtemény megismerésére, könyvtári éveikben jelent meg a könyvtárnoki képzés, s szakmai

8 PÁLÖLGYI Endre, *A Csontos elleni fegyelmi vizsgálat és annak politikai háttere = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei II.*, szerk. MÁTRAI László, TÓTH András, VÉRTESY Miklós, Bp., Tankönyvkiadó, 1964, 163–192.; PÁKOZDI Éva Szilvia, SZÖNYI Éva, *Csontos János (1846–1918). Emlékezés és kamarakiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban*, Könyvtári Levelező/lap, 2009/6, 15–18.

9 BALOGH Béla, *Schönherr Gyula élete és munkássága (1864–1908)*, Erdélyi Múzeum, 1994/3–4, 5–20.

és könyvtári ismereteik a velük együtt, egy munkahelyet alkotó kollegák tudásával párhuzamosan alakult.

Hasonló jelenség figyelhető meg az első időszak szerzői esetében is. Sokuknak nem volt intézményi kapcsolatuk a könyvtárral, más szakterületek tudósai, művelői voltak. Alkalmilag vagy rendszeresen, de csak egy-egy, sok esetben a múzeumi könyvtár állományával kapcsolatos kiemelt témáról írtak: Mátyás király könyvtáráról, vagy az ősnymtatványokról; korábban már tárgyalt, aktuális ismeretekről. Más szerzők számára viszont eredeti végzettségüktől függetlenül a könyvtári gyűjtemény mint a nemzeti tudásvagyon része és feltárása jelentett kihívást, ők például a régi magyarországi nyomtatványok regisztrálásával foglalkoztak. Jelen voltak a nem könyvtáros könyves szakemberek is. E két témakör: a művelődéstörténet és a bibliográfiai feltáró tevékenység mondható szorosabban vett könyvtárszakmai tárgyalásnak. Mellettük helyet kaptak a korabeli gyűjtőkörbe tartozó részgyűjtemények, például a családi levéltárak anyaga, az azokban található oklevelek, kéziratok, illetve művészeti alkotások is.

* * *

A *Magyar Könyvszemle* szerzőinek és témáinak differenciálódásában, szűkülésében, mai értelemben vett szakmai jellemzőinek kialakulásában gyűjteménytörténeti körülmények is szerepet játszottak. Miután 1875 után biztosítva látszott a nemzeti könyvtár szolgáltató működésének folyamatossága, a következő évben Nagyállóról Budapestre szállították és a megnyílt gyűjteményben helyezték el a Kállay család oklevél- és kéziratgyűjteményét. Ez volt az első ide került családi levéltár, amit sok hasonló gyűjtemény követett. Az egymástól elkülönülő egységek erősen megnövelték a Kézirattár állományát, s ez a körülmény 1882-ben a könyvtári szervezeten belül önálló osztályt igényelt, hogy a feldolgozást és az adatszolgáltatást biztosítani lehessen. Ez így is maradt 1920-ig, pontosabban 1934-ig, amikor az okleveles gyűjtemény az – akkori nevén – Országos Levéltár állományába került. Csakhogy amíg a szétválás nem történt meg, az inkább történeti vonatkozású, okleveles emlékeket tárgyaló írások is a *Magyar Könyvszemle*ben jelentek meg – más szaklapok mellett persze.¹⁰

¹⁰ SOMKUTI, i. m., 50–51.

A szerkesztők lapkészítő munkáját kiegészítik az első közreműködők. Az első évtizedben a legfontosabb szerepet más tudományágakat, más intézményekben művelő szerzők kapták. Rómer Flóris, régész, bencés szerzetes, 1864 és 1873 között az *Archeológiai Közlemények* szerkesztője volt, az első öt évben korvinákkal, ősnymtatványokkal, Nagyváradon megjelent könyvekkel, német könyvtárak állományával kapcsolatos írásokat közölt. Abafi Lajos irodalomtörténész volt, egyben könyvkiadó is, két bibliográfiai tanulmány olvasható tőle. Thallóczy Lajos történészként tárgyalt okleveleket, Szilágyi Sándor – szintén történészként – mint az Egyetemi Könyvtár igazgatója jelentésben foglalta össze könyvtára állományának aktuális ismereteit. Ipolyi Arnold művészettörténészként Hunyady Mátyás, illetve egy középkori plébános könyvtárát tárgyalta, Kohn Sámuel, a Pesti Izraelita Hitközség rabbija pedig a Nemzeti Múzeum héber kézíratairól érkezett. Pulszky Ferenc művészettörténész, az anyaintézmény igazgatója ugyancsak Mátyás reneszánsz könyvtárát, Bubics Zsigmond pedig a fa- és rézmetszetek világát vizsgálta. Szembetűnő egyfelől, hogy a tudományok milyen szimbiózisban éltek a reverendával, másfelől, hogy a múzeum és a könyvtár gyűjteményei még egybefolytak, ennek következtében a *Könyvszemle* közleményeinek egy része ma nem ebben a lapban jelenne meg. Másfelől új megközelítések csírái is felbukkantak: bibliográfiai jellegű, illetve kisebb magánkönyvtárat ismertető írások. A közölt írások szerzői között megjelentek azok a szaktudósok is, akik programszerűen felvállalták a könyvtári feltárást, például Szabó Károly vagy ifjabb Szinnyi József. Előbbi történészként vált a régi magyar könyvek felülmúlhatatlan regisztrálójává, utóbbi nyelvészként adott közre szakterületi bibliográfiát. Könyvtári szempontból sokkal fontosabb volt azonban az előző két csoportnál az elsősorban könyvtári megközelítést alkalmazó szakemberek jelenléte. Közülük feltétlenül említeni kell idősebb Szinnyi Józsefet, a magyarországi hírlapok első jelentős feltáróját, Barna Ferdinándot, aki a könyvtári állományt a müncheni szisztéma alapján rendezte, a már említett Csontos Jánost és Tipray Tivadar segédőrt, akinek rövid – fatalon halt meg – bibliográfiai munkássága a kezdő éveket erősítette. Valamint Kuncze Leo Benedek-rendi áldozópapot és könyvtárost, aki munkahelyének, a pannonhalmi könyvtárnak a történetét adta közre. Ez az írás kitekintés a főváros központú témákból, s az átfogó igényű magyarországi könyvtárkép megalkotásának kezdetét mutatja. Jelen voltak a nem könyvtáros könyves szakemberek, például ifjabb Emich Gusztáv, a nyomdász és

könyvkiadó fia, aki az első év nagy könyvkiállításáról számolt be és elveszett régi nyomtatványokról. Végül teret kaptak az amatőrök is: Deák Farkas minisztériumi hivatalnok, Vincze Gábor ügyvéd, akik érintőleges, inkább irodalmi jellegű írásokkal szerepelnek.¹¹

* * *

A szaklappá válás igénye, a szerzők körének rögzítésén túl, a szakma követelményeinek kialakításával is tetten érhető. Bár a rendszeres megjelenést, az évi hat számot csak az első évben sikerült biztosítani, s 1877-től folyamatosan csökkent az évente megjelentetett füzetek, 1884 és 1889 között csak egy-egy szám készült el, azért az éves terjedelem 3–400 oldal között maradt, nem ritkán utóbbin túl is lépve. A szerkesztőségi üzenetekből úgy tűnik, hogy a késlekedés oka – az anyagiak elégtelensége mellett – kettős volt: egyfelől a könyvtári gyűjtemények (művelődéstörténeti) feldolgozásához rendelkezésre álló szerzők hiánya, másfelől az ilyen szellemi munkára mégis alkalmas személyek mértéktelen túlterheltsége. Ez az ellentmondás egyébként a jelen öröksége is, az egyszerre jelentkező hiánnyal és a felfokozott igénnyel saját köreiben biztos mindenki találkozott már. E jelenség meghaladását szolgálta a század végén – talán kissé későn is –, 1898-ban és 1900-ban megszervezett két könyvtárnoki tanfolyam.

Létrehozójuk a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége volt, helyszíne a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára. A főfelügyelőség vezetői tisztét ezekben az években Fraknói Vilmos töltötte be, titkárává 1898. június 13-án Schönherr Gyulát, a *Könyvszemle* szerkesztőjét nevezték ki. A megcélzott résztvevők a vidéki múzeumok és könyvtárak szakemberei, valamint a budapesti bölcsészkarok hallgatói voltak. Az előadók között akadtak külsősök is, de döntően a Nemzeti Könyvtár hivatalnokai tartották a foglalkozásokat. Az időpont mindkét évben két-két és fél hét volt nyáron. A jelentkezők első alkalommal paleográfiai és bibliográfiai előadásokat hallgattak. Két évvel később bővült az előadások tematikája, ekkor már a könyvismerettan és a könyvtártan is belefért. A résztvevőket a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium meghívta (kijelölte), de önkéntes jelentkezésre is volt mód. Első alkalommal 15-en, második alkalom-

¹¹ Lásd a *Magyar Könyvszemle* 1876–2025 közötti repertóriumát (megjelenés előtt).

mal 16-an hallgatták végig az előadásokat. Előzetes terv szerint a nyári tanfolyamok mellett télen a bölcsészeti karok hallgatóinak is rendeztek volna hasonlót – de erről a *Magyar Könyvszemlében* a továbbiakban nem olvasható tudósítás. Az eltervezett cél egyik része, hogy a könyvtári munkakörben dolgozók ismerete bővüljön, megvalósult, miközben a másik, hogy egyetemet végzett fiatalokat kötelezzenek el, megghiúsult. Az a tény pedig, hogy a sokkal nagyobb területű országban két nyári szaktanfolyamra a hivatalos állami szervek 20–25 főt delegáltak, önmagáért beszél. A jó szándék természetesen nem vonható kétségbe, és azt sem lehet tudni, hogy teljesen önkéntes alapon egyáltalán hányan lettek volna, akiket hasonló előadások érdekeltek. Mindenesetre a *Magyar Könyvszemle* első két évtizedében a szerzőknek egyszerre kellett megfelelniük egy addig nem létező szaknyelv formai és tartalmi kívánalmainak, úgy kellett azt létrehozniuk, hogy avval nem csak munkatársakat, hanem rendszeres olvasókat is toborozzanak saját lapjuknak. És ez nem is volt olyan könnyű szellemi tevékenység.

LOCKER DÁVID

„A KRÚDY-SZEKTA”

Krúdy-kultusz a *Nyugat* második nemzedékében

Krúdy Gyula irodalomtörténetünk alighanem egyik leghányatottabb befogadástörténetű szerzői közé tartozik. Kanonikus rangja és népszerűsége életében meg sem közelítette a korszak hivatalos irodalma által a mikszáthi hagyomány örökösének kikiáltott Herczeg Ferencét, ahogy a későbbi irodalomtörténet-írás figyelme is inkább Móriczot, majd később Kosztolányit tüntette ki figyelmével. Ahogy Gintli Tibor ennek kapcsán megjegyzi: „nyilván szerepet játszott e sajátos recepciótörténet alakulásában, hogy Krúdyt már a *Nyugat* szerkesztői sem sorolták a lap meghatározó szerzői közé, hogy műveinek esztétikai színvonal a megglehetős ingadozást mutat, kiemelkedő, korszakos remekművek és felejtethető szövegek egyaránt előfordulnak benne, hogy életművét egyszerre jellemzi a nemzedéktársait olykor messze meghaladó poétikai innováció és a már-már avíttnak tetsző megoldások alkalmazása.”¹ A közönség figyelme jórészt csak a *Vörös postakocsi* 1913-as megjelenését követő néhány évben volt az övé, a hivatallóság részéről pedig az első világháborút követő forradalmakban vállalt szerepéért a Horthy-rendszerben komoly ellehetetlenítéssel kellett szembenéznie.

Mint látni fogjuk, népszerűtlensége – az, hogy prózájának értékei csak az arisztokratikus „ínyencek” számára tárnak fel –, komoly kultuszképző hatással bírt azoknál az íróknál, akiket tanulmányomban vizsgálni fogok. Ezek az irodalomtörténet-írói konvenció szerint a *Nyugat* második nemzedékébe tartozó írók saját világirodalmi tájékozódásuknak mintegy előképét fedezték fel Krúdy írásművészetében. Állításom így az, hogy a vizsgált szerzők azért kezdték el már igen korán, közvetlenül az író halála után építeni Krúdy kultuszát, mert próza-poétikájában olyan vonásokat fedeztek fel, amelyek saját, világirodalmi minta-

1 GINTLI Tibor, *Krúdy évtizedei*, Hungarológiai Közlemények, 2020/1, 19.

képeik által ihletett korszerűségkoncepciójukba illeszkedtek – s ezzel mintegy saját ízlésüket, írásmódjukat tudták beleágyazni a magyar irodalmi hagyományba. A két világháború közötti szerzők, akikről itt szó lesz, nem mások, mint Márai Sándor, Szerb Antal és Cs. Szabó László. A továbbiakban értekező szövegeiket vizsgálva a fent említett indíttatásból születő toposzokra és kultuszképző eljárásokra igyekszem rámutatni. A közismert kapcsolat folytán elemzésem Máraival kezdem.

Mivel a Márai-kutatás egyik legfrekvenciáltabb iránya éppen a szerző Krúdy-élménye felől igyekszik magyarázni az életművet,² magam csak nagyon röviden jellemezném a Krúdyval foglalkozó Márai-szövegeket. Mivel a Krúdy-kultusz kibontakoztatásában közismerten Márai a legfontosabb alak, kevésbé idéznék az elődöt méltató szöveghelyeket. Nyilván azért, mert nem nehéz találni – és mert önmagában keveset árulnak el arról, mi volt az a *minőség*, amely olyannyira kiemelkedővé tette Márai szemében a laudált mestert. Inkább a Krúdyról szóló értekező szövegek visszatérő motívumaira koncentrálok.

Az egyik ilyen a Krúdy-értők már említett „szektaszerű” számára utal.

A nagyközönség tudatában úgy élt, mint a hangulatok mélyhegedőse, különc író, kinek nincsen köze semmiféle divathoz. Életében nem volt soha különösebben népszerű. Csak az írók *szektája* becsülte, s az a néhány olvasó, aki annyira ért a betűhöz, mint az írók közül is kevesen. Ez a *szekta* áhítattal olvasott minden sort, mely a magányos író műhelyéből napvilágra került.³

Ugyanígy a Krúdy-értés exkluzív jellegét hangsúlyozza az eredetileg az *Ihlet és nemzedék*ben helyet kapó írásában is:

A halottak mostanában sokat és jól írnak. Divatos szerzőnk Kosztolányi. De Tolsztojt is kapkodják. Krúdynak még nincs itt az ideje. Inkább csak az *ínyencek* olvassák. Az olvasók nagy többsége még nem fedezte fel ezt

2 Csak pár példa: ZALÁNYI Kinga, *Márai Krúdy-élménye*, Palócföld, 2004/4, 444–449.; FRIED István, *Márai Sándor Krúdy-naplója*, Forrás, 2002/4, 73–81.; GINTLI Tibor, *Krúdy-párhuzamok Márai narrációs technikájában: Anekdotikusság és kalandyszerűség A Garrenek műve ciklusban*, Irodalomismeret, 2012/1, 59–70.

3 MÁRAI Sándor, *Utóhang, Krúdyról*, Délmagyarország, 1941. 12. 25., 40.

a kincsesbányát, nem ismeri e nagy-nagy művészt, ezt a csodálatos bőségű, gazdagságú és nemességű magyar író, akihez fogható a világirodalomban is kevés akad csak.⁴

Hogy miért csak kevesen ismerték fel Krúdy jelentőségét, annak okát Márai talán abban a besorolhatatlanságban jelölné meg, amelyet bevezetőmben magam is említettem. Ahogy a Krúdy-próza nem illeszthető be a társadalomkritikai vagy lélektani érdekltségű (pl. móríci), miméziselvű realizmus és naturalizmus a hazai modernség (pl. a *Nyugat*) által korszerűnek ítélt irányzatai közé, úgy mind a nagyközönség, mind a kritika által megfogalmazott romantikusság sem aggatható problémamentesen az íróra.⁵ Az a „romantika”, amely a „puszta valóság” rögzítése helyett a teremtmény képzeletet helyezi előtérbe, Márai felfogásában ugyanis éppen azon korszerű irodalmiság védjegye, amely (legalábbis külső) „cselekménytelensége” folytán nem hódol be a regényekben puszta izgalmakat kereső átlagolvasó igényeinek, ugyanakkor a „komoly”, a „valósággal szembenező” realista poétikának sem felel meg, hiszen az „objektív” társadalmi-történeti struktúrák helyett a szubjektum érzékelésmódjára, világteremtésére helyezi a hangsúlyt. Márai szerint ugyanakkor mégis ettől lesz igazabb. Mint fogalmaz:

⁴ MÁRAI Sándor, *Krúdy = Ihlet és nemzedék*, Bp., Révai, 1946, 122.

⁵ A realizmus-romantika aszimmetrikus ellenfogalmaival operáló marxista irodalomtörténet-írás éppen Krúdy ezen „romantikussága” miatt hátráltatta a későbbi kanonizációt. Jellegetes példája ennek Sőtér István 1956-ban publikált írása, amely ezen binaritás mentén helyezi el az életmű alakulását. S bár örömmel állapítja meg, hogy a kései Krúdy egy „realista” írásmód felé billen el, ez az írásmód „kisrealista” lévén „nem tud eljutni az összefüggések, a nagy, égető kérdések és eszmék felismeréséig.” Sőtér István, *Krúdy Gyula = Uő, Romantika és realizmus: Válogatott irodalmi tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1956, 573–598. Internetes elérés: http://www.krudy.hu/Szakirod/SoterIstvan/SotIR&r_56.html (Utolsó megtekintés: 2026. 03. 15.) Magyarán nem felel meg a Lukács által lefektetett nagyrealizmus koncepciójának, amely a jelenségek felszíne mögötti, társadalmi-történeti hatóerőkben megmutatkozó lényeg keresi. A „Spenót” ugyanakkor elismerőleg szól azokról a vonásokról – az általam vizsgált „polgári” szerzőkkel összhangban –, amelyek a húszas évek európai modernista regényeivel rokonítják a Krúdy-prózát, a kötet szemléletét meghatározó lukácsi realizmuskonceptió miatt Móríc mellett teszi le a voksát, Krúdy „romantikáját” és „dekoratív stílizálását” amolyan sajnálatos eltévelyedésként látva. Lásd pl. „A realizmus lehetősége az induló Krúdy művészetében talán még jobban benne rejtett, mint a Mórícében, politikai, társadalmi érdeklődése is erősebb lehetett. De Az aranybányának nem lett folytatása; Krúdy akkor váltott Zolától Turgenyevhez, mikor a társadalomkritikai érdeklődésük Zolát írták a zászlóra; s akkor kezd a »szép múlt idők virághullató öszébe« hajózni, mikor Móríc a magyar Ugarral birkózik, s Ady a forradalmak elé harangoz. [...] Nem volt kisebb művész Mórícznál, művészi eredményei sem színtelenebbek, de világa mégis szűkösebb lett a Mórícénál.” CZINE Mihály, *Krúdy Gyula = A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig*, szerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., Akadémiai, 1965. Internetes elérés: <https://mek.oszk.hu/02200/02228/html/05/199.html> (Utolsó megtekintés: 2026. 03. 15.)

„Nem ismerek író, aki olyan csálhatatlan biztonsággal érzékelt volna a valóságot, mint ő, s ugyanakkor nincs senki, aki olyan öntudatosan megtagadta volna a valóság törvényeinek érvényét *az élet mélyebb térfogata*, az emlék, a vágy és a képzelet birodalma fölött.”⁶

De hogyan lehet a képzelet, a fikció érvényesebb, mint a – mondjuk így – empirikus valóság? Már Fried István megjegyzi, hogy Márai számára egész pályája során Krúdy világa „a tapasztalati valóság ellen-világaként kapott magasabb értelmet.”⁷ Ez pedig azért vált ösztönzővé számára, mert „Márai szemléletében nincsen helye az irodalom mimetikus felfogásának” így „a Krúdy-regény Márai számára a XX. századi epika korszerű és időszerű epikájaként konstituálódott”.⁸ Hiszen a Márai által a korszakban iránymutatónak gondolt szerzők – Joyce, Woolf, de legfőképp Proust – is a miméziselvű realizmustól léptek el bergsoni ihletésre egy teremtselvű, a képzelet és az emlékezet, magyarán a szubjektum valóságkonstituáló szerepét hangsúlyozó poétika felé. „Az emlék, a vágy és a képzelet”, amelyek fölött Krúdy Márai szerint „megtagadta a valóság” (az empirikus külvilág) törvényeit, a modernség ezen romantikus gyökerű esztétikai ideológiája szerint valójában az „igazi” valóságot képesek megmutatni a tapasztalati felszín mögött.

Mint írja, „Nem hallott soha »szocialista realizmusról«, de olyan közel ment a valósághoz, mint Flaubert, Maupassant és a nagy francia realisták.”⁹

De miért lenne érték „közel menni” ahhoz a „valósághoz”, amelyről korábban idézett cikkében azt írja, hogy „feldolgozzák és hűségesen kifejezik a statisztikusok is”?¹⁰ Azért, mert Márai felfogásában a „valóság” – nevezzük így a „külső”, tapasztalati világot – csak a művészeti alkotás egyik oldala. Az empirikusan igazolható és racionálisan leírható „valósággal” foglalkozó miméziselvű irodalom – mint a naturalizmus – értelmezésében szétforgácsolódik a valóság összefüggéstelen sokszínűségén, és nem érzékelteti azt a „lényeget”, amely mintegy az empirikus felszín „mögött” található. Mint írja, a „valóság csak akkor teljes, ha megkeressük a zenei tartalmat az élet tömpe és vaskos tüneményei mö-

6 MÁRAI Sándor, *Krúdy... i. m.*, 80.

7 FRIED István, *i. m.*, 77.

8 *Uo.*

9 MÁRAI Sándor, *Föld, föld!...*, Bp., Helikon, 1991, 290.

10 MÁRAI Sándor, *Utóhang, Krúdyról...*, *i. m.*, 40.

gött.”¹¹ Lukács György eltökélten racionalista realizmusával szemben, amely ezt a „lényeket” a spekulatív filozófiai elemzés által feltárható társadalmi-történeti feltételekben fedezi fel, Márai és a korszak sok polgári gondolkodója számára ez egy irracionális mozzanat: a „zene”. A „zene” képes kifejezni azt a metafizikai lényeket, amit a fogalmi gondolkodás képtelen. Ez lenne az a „titok”, „melyet az író sem tud szavakkal elmondani. Ilyenkor hangzik fel művében az a néma *zene*, mely írásainak legmélyebb értelme.”¹² Mivel a zene-metafora, úgy vélem, nem pusztán a Krúdy-próza „jólhangzóságát” jelöli, hanem azokat a hangulati, *érzéki* elemeket, amelyek irracionálisuk folytán képesek metafizikai többletet nyerni, rokoníthatja Márai a Krúdy-próza legjobb darabjait a költészettel: „olyan varázslatosak, pontosak, ahogy csak az egészen nagy versekben fejezik ki a szavak a *valóságon túli értelmet*.”¹³

Krúdy-próza modernségét Márai tehát éppen ebben a miméziseltől ellépő és fogalmilag feloldhatatlan elemben fedezi fel. Ezek ismeretében nem véletlen, hogy a Krúdy-próza saját epikájának kialakítására is ösztönzőleg tudott hatni.

Mivel a Márai-próza poétikában megnyilvánuló Krúdy-hatásról bőven ír a szakirodalom, csak utalnék a legfontosabb jellegzetességekre. A legkézenfekvőbb példa nyilvánvalóan a *Szindbád hazamegy*, amelyben a Krúdy-hagyomány imitációja a tárgyválasztáson túl olvasatomban mind poétikai, mind cselekményszerkezeti szinten megtörténik. Hiszen a halála előtt az ifjúsága helyszíneit utoljára végigjáró, az emlékeit újraélő öregúr alakja nemcsak Szindbádot, hanem egyértelműen a *Hét bagoly* Szomjas Gusztávját is evokálja, mint ahogy az élet-rajz és fikció keverékét előállító írásmód is jellegzetesen Krúdyt idéző eljárás.¹⁴ Poétikai szinten a mellérendelő, körbeágazó, az emlékezet „elszabadulása” által tovább és tovább szőtt mondatszerkezetek imitálják a mestert. De a *Boldogult úrfikoromban* vagy a *Napraforgó* világát idézi a cselekményesség visszaszorulása is a belső, asszociatív, hasonlatokból építkező szövegszervezés javára.

A fent felsorolt poétikai jellegzetességeket ugyanakkor Márai a mestert explicite megidéző regényénél korábbi műveiben is fellelhetjük. Hiszen pl. a Márai

11 Uo.

12 Uo.

13 Uo.

14 Itt nem is csak az egyértelmű Szindbád = Krúdy megfeleltetésre érdemes gondolni, hanem arra is, hogy amolyan „autofikciós” megoldással feltűnik a regényben Márai alteregója is „Várdali, a segédszerkesztő Szindbád híve és tanítványa” képében.

életmű legjava is az életrajz és a fikció egybeszövésével kísérletezik, gondoljunk csak az itt evidensen kínálkozó *Egy polgár vallomásain* túl akár a *Garrennek műve* című regényciklusára.

A poétikai szintre vonatkozóan itt csak a hasonlattechnikára hoznék párhuzamot, amely a Krúdy-szakirodalom egyik, ha nem legrégibb toposza. Eszerint Krúdynál hasonlító és hasonlított hagyományos relációja, amelyben az előbbi rendelődik alá az utóbbinak, megfordul: a hasonlított mintegy „dobbantóként” szolgál a (nem élesen elváló) emlékezet és képzelet számára, amely mintegy „irányt téveszt” és sok esetben a hasonlaton *belül* indul el egy önálló, majd félbemaradó cselekmény. Ez legeklatánsabban a *Boldogult úrfikorom* stílusát jellemzi, ugyanakkor szinte az életmű egészéből lehetne példát hozni.¹⁵ Hasonlót fedezünk fel több helyütt az 1937-es, a már említett *Garrennek*-ciklus második részét alkotó *Féltékenyek*ben is. Csak egyetlen példa:

Péter szeretett hajnalban lábujjhegyen átmenni az ilyen üres társalgón, ahol a bútorok selyemszövetét átpácolta éjszaka a finom dohányfüst s a nők testének és ruháinak nyers illata; az aranyozott lábú márványasztalokon félig üres, talpas poharak állottak, s a levegőben a pezsgő és a hideg füst fanyar szaga úszott, mint egy megzavart dorbézolás után, amikor filozófusok, forradalmárok, bankárok és nők rebbennek szét valamilyen nagyon finom összeesküvésből, a reggel első, figyelmeztető csöngetésére.¹⁶

Ezen, a hasonlattechnikát is megújító prózapoétikai eljárásokban véli felfedezni Krúdy modernségét két olyan alak is, akiket a szakirodalom Márainál összehasonlíthatatlanabban kevesebbet tárgyal Krúdy kapcsán, holott, mint látni fogjuk, értekező szövegeikkel nemcsak a korai Krúdy-kultuszhoz tettek hozzá, hanem a mester saját epikájukra is ösztönzőleg hatott.

Az egyik ilyen kétségtelenül Szerb Antal. Szerb már az 1934-es *Magyar irodalomtörténetében* „irodalomtörténetünk és kritikánk nagy adósságaként” beszél

15 Krúdy hasonlatairól lásd pl. PETHŐ József, *Krúdy essivusi hasonlatai*, Publicationes Universitatis Miskolcensis, 2020/1, 340–350.

16 Márai Sándor, *Féltékenyek*, Bp., Helikon, 1990, 234. Márai narrációjának Krúdyval rokon vonásait tekintve a szövegében a hasonlattechnika mellett az anekdotikusság és az egyszerre melankolikus és humorosan megidézett regényesség felől Gintli Tibor már idézett írása.

Krúdyról, aki a kortársak ítéletével ellentétben „olyasmit valósított meg, ami iránt a nyugati nemzetek is csak legújabbban kezdenek fogékonyak lenni és ami mihoz-zánk még el sem érkezett.”¹⁷ Szerb Krúdy modernségét épp azon, Márai által evo-kált elbeszélőtechnikában látja meg, amelyről az imént ejtettünk szót. Mint írja:

Éppen a szál-elvesztési technikában van Krúdy legnagyobb művészi je-lentősége, ebben előzte meg korát, hogy az újabb nyugati elbeszélő stílus előfutárja legyen. Az elbeszélő művész legnagyobb problémája az idő, lévén az idő múlása minden elbeszélés végső és igazi témája. Évezredek-en át az elbeszélő bizonyos naiv időszemlélet alapján állt, mint a régi lineá-ris festő, aki azt hitte, hogy a tárgyak csakugyan olyanok, amilyeneknek látja őket. Az elbeszélő a dolgokat abban a sorrendben mondta el, ahogy megtörténtek, legfeljebb ügyeskedésből zavarta meg itt-ott a sorrendet. *Az új írók, akiket Krúdy megelőzött*, Giraudoux vagy Virginia Woolf, ösz-szevissza *keverik az időrendet*, egy napba belefér az ember egész múltja, és egy ember élete évszázadokig tart néha. Az idő a lélek magánügye.¹⁸

S bár Szerb itt Proustot explicite nem említi, a két évvel később megjelenő *Hét-köznapiak és csodák* Proust-fejezetében szinte szóról szóra ugyanezeket ismétli meg a francia szerző időkezelésének jelentőségét fejtegetve. Itt az értelmezésbe hozza Bergson a korszakban nagyhatású időfelfogását is, amely megkülönböz-te ti a külső, mechanikus időt, és a belső, „valódi” időt, vagy *tartamot*: az idő azon képét, ahogy az a tudatban él. A belső tartam nem alkalmazkodik az óramuta-tók lineáris menetéhez. Ahogy fogalmaz: „a valóságos (belső) idő nem mindig követi a kronológiai sorrendet. Vannak pillanatok, amelyek később történnek meg a lélekben, mint az óra szerint utánuk következő pillanat.”¹⁹ Szerb Krúdy asszociatív és szubjektív időkezelésében – amelyben egy pillanat oldalakon át tarthat, míg egy hasonlatban évtizedeket ugorhatunk a múltba – tehát annak spontán megvalósítását fedezi fel, amelyre a 20-as évek bergsoni ihletésű világ-irodalma törekedett.

17 SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Révai, 1935, 442.

18 *Uo.*, 443.

19 SZERB Antal, *Hétköznapiak és csodák*, Bp., Révai, 1936, 71.

Jellemző, hogy Szerb Antal Krúdy elbeszélésmódjának azon poliszém jellemben, amelyet Umberto Eco a „nyitott mű” sajátjaként értelmez²⁰ – és amely a korabeli modernizmus alapvető karaktere –, Máraival összhangban éppen a Krúdy-értés exkluzivitásának garanciáját látja:

Az olvasóra való hatásuk titka az, hogy amikor a mesét felszabadítják az egysíkú, egyenesen haladó mese konvenciója alól és mint Aeolus tömlőjéből szertebocsájtják asszociációikat, ugyanakkor az olvasó fantáziáját is felszabadítják. [...] Éppen ezért ez a művészet sohasem lehet a nagy olvasótömeg élvezete, mert az átlagembernek nincs fantáziája és nincsenek valóságos, emocionális emlékei. Hatása az élite szűk körére van korlátozva, *arisztokratikus művészet* ez.²¹

Minderre azért hívom fel a figyelmet, mert itt a bevezetőben megfogalmazott hipotézisem azon állítása tér vissza, miszerint a második nemzedék tárgyalt szerzői a Krúdy-értésüket egy olyan retorikai stratégiába helyezték, amellyel Eco a „mindenkori avantgárdot” jellemzi. Az „avantgárdon” itt természetesen nem a 10-es, 20-as évek izmusainak ernyőfogalmát kell érteni, hanem a szó eredeti jelentése szerint: „élcsapatot”. Egy olyan, a tág értelemben vett modernség induló művészcsoportjait általában jellemző retorikát, amely a bejáratott ízléskánonokkal és rögzült értelmezési stratégiákkal szemben határozza meg magát. Magyarán: a második nemzedék úgy definiálta magát egy exkluzív gesztussal a fennálló irodalmisággal szemben, hogy azt a modernséget, amelyet a világirodalom szinkrón folyamatai jelentettek számára, Krúdyn mutatta ki, vagy leginkább *fel*. Ezen implicit retorika szerint Krúdy nagyszerűségét csak azok a (fiatalok) érthetik, akik már kiléptek a beérkezettek által dominált intézményrendszer elavult elméleti keretei közül, és felvértezve a modernség korszerű fogalmaival, újraértékelik a korábbi kánonformációkból kiszorult elődöt.

Ennek fényében különösen jelentős Szerb barátjáról és nemzedéktársáról, Szentkuthy Miklórsról írt recenziója, amelyben a *Prae* modernségét Proust és Joyce mellett éppen a Krúdyval való rokonsággal mutatja ki:

20 Lásd Umberto Eco, *A nyitott mű poétikája* = *Uő, A nyitott mű*, Bp., Gondolat, 1976, 24–58.

21 SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet, i. m.*, 444.

*A mai írónemzedék mesterei a nagy témátlanok, Proust és Joyce, akik nem azt írták meg, ami egy szerencsés pillanatukban eszükbe jutott, hanem azt, aminek állandóan tudatában vannak; nem cselekményeket adnak elő, hanem lelki tájakat ábrázolnak. [...] A régebbi írók közül ma talán Krúdy Gyula hat legmodernebbül, ez a csodálatos stílusvarázsló, akinek nem voltak témái, csak egyetlen alakatlan, imbolygó és poétikus mondanivalója, amely minden művének minden lapján egyformán megtalálható. Krúdy nem írt zárt, egymástól megkülönböztethető műveket; könyvei egymásba folynak és feloldódnak a hang egységében; *hívei olyanok, mint a finom textilek szerelmesei*: csak az anyag minőségében gyönyörködnek. A mai fiatal prózaírókon hasonló törekvéseket figyelhetünk meg...*²²

A szöveghely az exkluzivitás ismételt hangsúlyozásán túl – tudniillik hogy Krúdy értőit a tiszta irodalmiságot, magyarán a cselekményesség helyett a nyelvi megalkotottságot – azért is beszédes, mert Krúdy nemzedéki identitásformáló szerepét is explicitté teszi.

A Szerb Antalhoz és Márai Sándorhoz több szálon is kötődő nemzedéktárs, Cs. Szabó László Krúdyt szintén a bergsoni ihletésű francia és angol modernizmussal hozza párhuzamba:

Az időérzék lírai feloldásában a vizionáló, érett Krúdy többször érintkezik Bergson tudatosabb és tudósabb irodalmi tanítványaival Nyugaton. Ebben van legigazibb érdeme és páratlan magyar eredetisége, maradandóságának egyik záloga, persze *akaratlanul*. [...] Minél jobban eljegyzi magát ragályos álmodozásaival, alvajáróként annál közelebb kerül a 20. század nyugati regényíróinak egyik kísérleti formájához, az eseménytelen belső monológhoz, feláldozva a naptári időrendben merevített tu-

22 SZERB Antal, *Szentkuthy Miklós: Prae*, Erdélyi Helikon, 1934/8–9, 547. A Krúdyval vont párhuzam egyébként nem csak Szerb ráfogása: Szentkuthy Miklós a rá legnagyobb hatást tett olvasmányai között maga is Krúdyt emelte ki: „A hasonlatok egyrészt ultrarealistikusak, másrészt meghökkentően játékosak, elvontak. Talán az ultraprecíz hasonlatokkal szemben álló fantasztikus hasonlatok blöffszerűen hatnak? Igen ám, de az ilyen blöffszerű, legtávolabbinak tűnő hasonlat gyakran jobban érzékelteti a tárgy érzéki mivoltát, nem precíziós műszerként, hanem *izgatószerként*. Krúdy Gyulánál találtam például ilyen megdöbbentő hasonlatokat.” lásd SZENTKUTHY Miklós, *Frivolitások és hitvallások*, Bp., Magvető, 1988. Internetes elérés: https://reader.dia.hu/document/Szentkuthy_Miklos-Frivolitasok_es_hitvallások-10861/Szentkuthy_Miklos-Frivolitasok_es_hitvallások-00240 (Utolsó megtekintés: 2026. 03. 15.)

datot. Azokra a franciákra és angolokra gondolok, akik, persze, *tudtán kívül*, az 1920-as években aláaknázták a belénk rögzített, mechanikus időérzetet s a múlt századi klasszikus elbeszélőktől örökölt, merev időkatagóriákat: a „külső” időt. [...] Joyce, Virginia Woolf, Aldous Huxley a kortársa, nemcsak anyakönyvi adatok szerint. *Hírüket se hallotta.*²³

Mint az általam kiemelt helyekből látható, Cs. Szabó nemcsak a világirodalmi párhuzamok kijelölésében visszhangozza Márait és Szerbet, hanem Krúdy újításainak spontán jellegében is. Utóbbiból egy olyan nemzedéki retorika rajzolódik ki, amely a Krúdy által öntudatlanul létrehozott modernséget utólag, mintegy a számukra már hozzáférhető világirodalmi műveltséggel *tudatosan* is zászlajára tűzi. Magyarán programmá teszik azt, ami a mesternek csak mintegy mellékesen sikerült.

Cs. Szabót azért is tartottam fontosnak a kutatásomba emelni, mert a Krúdy-értelmezésén túl is több szalon kötődött már tárgyalt nemzedéktáraihoz. Cs. Szabó 1926 körül, Hevesi András (Szerb kamaszkori jóbarátja) révén ismerkedett össze Szerb Antallal, s lett tagja az ún. „Hétfőiek” nevű, a belvárosi Kárpátia Sörözőben, illetve Sárközi Györgyék lakásán ülésező baráti társaságnak, amelynek az említetteken kívül tagjai voltak még Halász Gábor, Ignótus Pál és Kerecsényi Dezső, Zilahy Lajos és Márai Sándor is.²⁴ A körre Cs. Szabó úgy emlékezett vissza, mint akik „Proust, Joyce és Babits vonalán Bergson unokái” voltak. Sárközi Márta, aki férje révén mind a népiek, mind az urbánusok „háziasszonya” volt, később – a maga elképesztő szellemes és szatirikus hangján – így emlékezett vissza a Hétfőiek összejeveteleire:

A másik vendégcsoport a hétfői társaság volt. Ezek urbánusok voltak és műveltek. Minden hónap első hétfőjén jöttek vacsorára. Ezek már nem népies pörköltet kaptak, hanem finom ínyencfalatokat a Hevesiné szakácskönyvéből, és ilyenkor nem is küldtek aludni, hanem végig benn maradhattam és versenyt sziporkázhattam velük. Ezek rengeteget olvastak és nagyon műveltek voltak. (Volt, aki vacsora előtt készült az Irodalmi Lexikonból, és kellő pillanatban mindenkit elkápráztatott az

23 Cs. Szabó László, *A zülött hajós: Krúdy Gyuláról* = Uő, *Őrzők*, Bp., Magvető, 1985, 544.

24 SZÉCHENYI Ágnes, *Pályaképek. Művelődéstörténeti metszetek a 20. századból*, Bp., Corvina, 2015, 206.

ó-szanszkrit irodalom ismeretével.) Ezek szakértelemmel ettek, dicsérték a vacsorát és bókokat mondtak a háziasszonynak (a népiesek némi bizalmatlansággal nézegettek engem a szemük sarkából). A l’art pour l’art hívei voltak és megvetették a napi politikát. (Érdekes, hogy mégis ezek közül ment el az egyik önként meghalni a Maginot vonalba, míg a népiesek nem győztek elég buzgón bujkálni a németek elől.)²⁵

Jelen érvelésünk szempontjából a jellegzetesen érzékeltetett népi-urbánus szembenállásnál fontosabb a kör tagjainak – így köztük Márainak, Cs. Szabónak és Szerbnek – a visszaemlékezésből kiolvasható irodalmi ízlése. Az emlegetett l’art pour l’art szemlélet, úgy vélem, összhangban van az általam vizsgált Krúdy-rajongással is: hiszen a szerzőktől már idézett szöveghelyek általában éppen a pl. a „többemeletes” hasonlatokban testet öltő nyelvi megformáltság, az introspektív ábrázolásmód, a szertelen képalkotó fantázia és az erőteljes hangulatteremtési képesség miatt emelik a korszerűség piedesztáljára a Krúdy-prózát. Olyan jellemzők miatt tehát, amelyek ellenállnak a direkt politikai instrumentalizálhatóságnak – pl. annak a realista-, tanúságvető és szociografikus, magyarán valóság-referens poétikának, amelyek a korszakban a népiek ideálja volt.²⁶

A nemzedék közös világirodalmi műveltséggel rendelkező és jellemzően urbánus fiataljainak még egy informális csoportosulását kell itt megemlítenem: a Mikes Kelemen Akadémiát. Utóbbiról Szentkuthy Miklóstól tudhatunk meg a legtöbbet.

Mi, Mikes akadémisták, társas életünkben pontosan azok voltunk, itt a Nyugattól annyiszor elfelejtett Magyarországon, mint ami az irodalomban egy Giraudoux-regény: vallottuk az értelem elsőbbségét, de fölényesen játszottunk vele – a régi, rossz bohém tragikus kirakathervadásokat rendezett a rossz kávéházakban, és közben egyértelmű vicc volt az élete. Ez az Akadémia fordítva csinálta – gyakran látszott maszkírózónak és színészkedően kalandosnak, de mindenki fájdalmat, tudást, a háborútól

25 SÁRKÖZI Márta kézirat (gépelt) családi önéletrajzából idézi: SZÉCHENYI, *i. m.*, 208.

26 „Bár a népiek irodalmi tevékenysége esztétikai szempontból is karakterisztikus (elsősorban az újrealizmussal hozható kapcsolatba – a „nép” mellett a másik kulcsszavuk a „valóság”), mozgalmuk elsősorban politikai célzatú volt, nem művészi. VERES András, *Művek, pályák, nemzedékek: Másfélszáz év magyar irodalma (1780–1944)*, Bp., Krónika Nova Kiadó, 1999, 89.

fenyegetett szellem Babits típusú szorongását és az aszketikus alkotósvágyat hordozta magában.²⁷

Bár Szentkuthy bizonyára némileg kiszínezett visszaemlékezéseiből viszonylag kevés megbízható és egzakt információt tudunk meg az írócsoportosulásról, az egykori tagok névsorára fény derül általa: Devecseri Gábor, Halász Gábor, Hevesi András, Hunyady Sándor, Jékely Zoltán, Kolozsvári Grandpierre Emil, Márai Sándor, Sőtér István, Cs. Szabó László, Szerb Antal, Szentkuthy Miklós, Vas István, Weöres Sándor. Ezen névsor alapján – pláne a pályák későbbi alakulását tekintve – persze nehéz meghatározni a csoport valamilyen, legalábbis részben homogén identitását. Az azonban így is kivehető, hogy esetükben egy olyan, leginkább informális generációs egyesülésről kell beszelnünk, amely hangsúlyosan a nyugati világirodalom újító törekvései felé elkötelezett, leginkább urbánus háttérű, a *Nyugat* első nemzedéke és főleg Babits által ihletett, írói habitusában a korai modernség dekadens világfájdalmával szemben inkább humoros, vagy épp az általuk sokat emlegetett szót használva, *frivol* irodalmi magatartást részesített előnyben. Dolgozatunk érvelése szempontjából egyébként sem a közös nemzedéki azonosságtudat karakterizálása az igazán érdekes, hanem az, hogy a korai Krúdy-kultuszt építő, ekkortájt a 20-as, 30-as éveiket töltő fiatal szerzők nem atomizáltan fogtak neki egy új kánonjavaslat kialakításának, hanem láthatóan az irodalmi intézményrendszer alatti, informális körökben is több szálon kapcsolódtak egymáshoz. Aminek persze megvolt az intézményrendszeren belüli, látható nyoma is.

Ez öltött testet Szerb Antal kritikusi tevékenységében, aki több apologetikus írást is közölt a Hétfőiek és a Mikes Akadémia tagjairól, így pl. csak 1936-ban Márai *Kabalájáról*, Hevesi András *Párisi esőjéről*, valamint Szentkuthy *Metafora a szerelemről* című regényéről. Jelen dolgozat szempontjából még beszédesebb, hogy ugyanebben az évben ír a még elemzett Cs. Szabó László novelláiról is *A Tollba*, amelyben barátja „legfőbb mestereként” Krúdyt nevezi meg:

Novellákkal kezdte, novellákkal, amelyek a történelmiségében vele rokon Krúdy Gyula és Jean Giradoux művészetén nevelkedtek.... Van egy ritka

27 Szentkuthy Miklós, *A tízéves Mikes Akadémia*, Holmi, 1992/1, 89.

és szép embertípus, amelyet történelmi embernek lehetne nevezni. Azokat a nagy borzongásokat, amelyek embervoltunknak élni legérdemesebb stádiumai ezekből az emberekből a történelem idézi fel. A számukra az ábrándozás történelmi nosztalgia, a szépség azt jelenti, hogy valami a múltra emlékeztet, az érték azt jelenti, hogy valami történelmet hordoz.²⁸

De hogy rátérjek a Krúdy-hatás tárgyalására Szerb Antal szépirodalmi szövegeiben: a Krúdy és Cs. Szabó-féle „történelmiség” érvényesül ezen próza sokat emlegetett nosztalgikus hangoltságában is. Úgy vélem, Szerb jól érzékeli, hogy Krúdy nosztalgiájának tárgya nem valami körülhatárolható korszak, hanem „a régi szép idők általában, amikor az emberek még nem voltak modern emberek.”²⁹ A Krúdy-szövegek visszatérő gondolata ugyanis, hogy a modern világból kivesszett a kaland, az irracionális, a nagyszabású, a bohó, a csodaszerű, és helyüket a hétköznapiság, a komolyság, a praktikum, és ezek eredményeképp egy általános kisserűségérzet vette át. Mint a *Palotai álmok* előhangjában olvashatjuk:

Az akkori világ tele volt romantikus cselekedetekkel. Az emberek a valóságban is regényesen éltek. Manapság már csak álmodják a regényességet. [...] A regényesség a valóságból visszahúzódott az érintetlen, titkos éjszakai álmokba, amint egykor az antik világ istenei elbujdostak a járatlan erdőségekbe. Manapság mindenki józan, megfontolt. Szamárságot nem szokás cselekedni.³⁰

Ugyanakkor, mint arra szakirodalom többször rámutatott, a Krúdy-szövegekben a narrátori szólam a legtöbbször ironikus távolságból láttatja a szereplők ezen, sokszor regényhősökkel, történelmi figurákkal való azonosulását. Miköz-

28 SZERB Antal, *Cs. Szabó László* = Uő, *Mindig lesznek sárkányok*, Bp., Magvető, 2002, 498. Cs. Szabó Krúdyval való rokonságát hangsúlyozza a szerző egy másik értelmezője/pályatársa, Gál István is: „Cs. Szabó novellái leginkább Krúdyval tartják a rokonságot. Egyhangú, kényelmes, könnyen betelő elbeszélő-művészetünkbe ő hozta a nemes tónust, választékos tárgyat és növekvő igényességet. Tematikájával: valóság és álmovilág, történelem és legmaibb jelen káprázatos egymásba játszásával és technikájával: légies anyagkezelésével és gondos stíluskidolgozásával, jelentékeny kísérlet az ő művészete.” Lásd GÁL István, *Cs. Szabó László könyvei* = GÁL Ágnes, GÁL Julianna (szerk.), *Cs. Szabó László és Gál István levelezése 1933–1982*, Bp., Argumentum Kiadó, 2012, 223–224.

29 SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet, i. m.*, 442.

30 KRÚDY Gyula, *Palotai álmok* = Uő, *Palotai álmok*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 234.

ben olyan parodisztikus beszédmód sem válik meghatározóvá, amely ezen nosztalgia teljes negációját jelentené.³¹

Azt gondolom, ez a kettős, ambivalens modalitás az, amely a Szerb Antal-prózát leginkább Krúdyhoz kapcsolja. Hiszen, ha végignézzük a Krúdyhoz mérve nem túlzottan terebélyes szépiírói korpuszon, állandóan olyan szereplőkre bukkanunk, akiket ironikus nosztalgia vonz a régiség, a historikum felé. Ráadásul ugyanazon oppozíciók mentén, amelyek Krúdynál is megfigyelhetők: a „rég szép idők” az irracionálisra, így a kalandosra való fogékonyságuk miatt válnak a józan modernitásból szemlélve vonzóvá. Nem hiába visszatérő karaktere ennek a prózának a modernításban idegenül mozgó filológus. Hiszen a bölcész a vágyott régiséggel hatványozottan csak kulturális produktumok közvetítésén keresztül tud kapcsolatba lépni. És éppen ezen mediáltság miatt tisztában van hajlamai korszerűtlenségével, fenntarthatatlanságával. A *Cynthia* című novellában pl. így ismer lelki társára a másik filológusban a bölcész-narrátor: „Az embert láttam, akinek Amadis 1930-ban mond valamit, az embert, aki felett nyom nélkül múltak el az *épeszü századok*, az embert, akinek még van érzéke a kecses, váratlan és *heroikus hülyeség* iránt, ami valaha Európa volt.”³² De hozhatnám itt példaként a *Pendragon legendát* is, amelyben azt látjuk, hogy Bátky, az elbeszélő, állandó nosztalgikus vonzódást mutat a walesi táj, az okkultizmus és a brit arisztokrácia által szimbolizált régiség felé, amely a regény elején legalábbis otthonosabbnak tűnik fel neki a modernitásnál: „Időnkint valami furcsa, fájdalmas boldogság fogott el. Magamat éreztem csodálatosan öregnek, mintha itt felejtettek volna a foliánsok korából, hogy értetlenül bámuljak a mai emberekre.”³³

A régiség nem pusztán ironikus-elégikus elvágódás tárgya, hanem olyan háttérként is szolgál, amely mintegy „átszínezi” a jelen valóságát. Az *Utas és holdvilágban* így vall Mihály a budai várnegyedhez fűződő vonzalmáról: „Régi utcáit sose untam meg. A régi dolgok akkor is jobban vonzottak, mint az újak.

31 „A Krúdy-szövegben megjelenő ironia nem számolja föl, illetve nem fordítja egyértelműen ellentétébe azokat a minőségeket, amelyekhez kapcsolódik. Az ironikus index szerepe nem a végleges érvénytelenítés, hanem az elbizonytalanítás. A szövegek narrátorai nem köteleződnek el egyik megközelítésmód mellett sem, hanem egymás mellé helyezik az ellentmondó fókuszokat. Így jön létre az a sajátos összetettség, melyben az eltérő perspektívák folytonosan átjátszanak egymásba, s szétszálazhatatlanul összefonódnak.” GINTLI TIBOR, „*Valaki van, aki nincs*”: Személyiségelbeszélés és identitás Krúdy Gyula regényeiben, Bp., Akadémiai, 2006, 37–66.

32 Szerb Antal: *Cynthia* = Uő, *Szerelem a palackban*, Bp., Magvető, 1963, 117.

33 Szerb Antal, *A Pendragon legenda*, Bp., Magvető, 1977, 85.

Csak annak volt mélyebb valósága a szememben, amibe sok-sok emberélet ivódott már bele, amit úgy tett maradandóvá a múlt, mint Kőmíves Kelemenné magas Déva várát.”³⁴

Az emberéletek természetesen nem a régi házak tényleges falaiba olvadnak be, hanem az erről való kulturális háttértudás az, amely megindítja Mihály képzeletét. A múlt, a történelmiség azért vonzó, mert a képzelet olyan katalizátorként működik, amellyel átszínezhető, kalandossá tehető az empirikus valóság. Mint látjuk, ebben – a képzelet és a régiség összekapcsolásában – szintén Krúdyhoz lyukadunk ki.

Jellemző az is, ahogy ez a krúdys nosztalgia, ahogy a mesternél, úgy Szerb Antalnál sem pusztán elvagyódást jelöl; hanem egy olyan tudatállapotot, amelyben a múlt és jelen átszővi egymást. Ezek azok a pillanatok, amelyeket Szindbád múltja városainak, szeretőinek felkeresésével evokálni igyekszik. S amelyről az *Utas és holdvilág* narrátora így vall:

Múlt és jelen mindig különös játékot játszottak Mihályban, egymást színeztve, ízesítve. Szeretett képzeletben visszahelyezkedni múltjának egy pontjába, és annak a szemszögéből átcsoportosítani mostani életét, például: mit szóltam volna Firenzéhez, ha tizenhat éves koromban járok itt – és ez a visszahelyezés a jelen pillanatnak mindig gazdagabb érzelmi tartalmat adott. De lehetett fordítva is: a jelenből múltat csinálni; – milyen szép emlék lesz tíz év múlva, hogy egyszer Firenzében jártam Erzsivel... milyen tartalma lesz ennek az emlékeknek, érzelmi uszálya, amit ma még nem is sejtek.³⁵

Ahogy a Szerb-epika szerelemfilozófiáját elemezve is észrevehetjük a Krúdy-párhuzamokat. A Krúdy-szövegek kapcsán már regisztrálta a szakirodalom, hogy az udvarlási jelenetek szereplői nem egyszer regényhősöknek és/vagy középkori figuráknak képzelik, sőt maszkírozzák magukat, mégpedig éppen azért, mert a szerelem premodern, a trubadúrköltészetben megalkotott platonizáló ideológiáját vágynak átélni – azt, amihez a modernitás esetlegességtapasztalatából már csak az álarc, a (szín)játék ironikus közvetítettségén keresztül tudnak utat talál-

³⁴ SZERB Antal, *Utas és holdvilág*, Bp., Helikon, 2016, 20.

³⁵ *Uo.*, 76.

ni.³⁶ Például Szindbád magát is többször úgy határozza meg, mint aki szíve szerint amolyan kóborlovag lenne, ha a lézengő ritterek nem haltak volna ki sajnálatosan mostanra: „Sajnálom, nem mondhatom kegyednek, hogy vándorlovag vagyok. A lézengő ritterek már kihaltak, de azért mégis félig-meddig olyanszerű ember vagyok.”³⁷

Erre találunk példát a *Pendragon legenda*ban is, ahol Bátky a walesi arisztokratánynak, Cynthiának udvarolva azonosítja magát játékosan a kóbor lovag szerepével:

Ha kóbor lovag lettem volna, felajánlottam volna szolgálataimat a vár urának és szalagot kértem volna a várkisasszonytól, hogy pajzsomban viselhessem. Ó, ha kóbor lovag lehetnék! Megcsókoltam Cynthia kezét, aki megindulva nézett rám, lovagjára, a gótikus ablakkeretből, várkisasszony. Félig értelmes szavakat mondtam, amelyekben több volt, mint szerelmi vallomás: jobb részem boldog kiemelése a törmelékből, amelyet ráhullattak az évek. Kár, hogy oly mulandók a pillanatok, amikor az ember nemes és tiszta és az angyalokkal rokon – hogy elfutnak és az összetett, semmilyen Én marad, aki-ről nem lehet másképp beszélni, mint óvó gyengédséggel és enyhe ironiával.³⁸

Az idézet azért is beszédes, mert a szerelem szubsztanciális felfogásának Krúdynál megismert játékos-ironikus változatára mutat példát. Eszerint az értelmezés szerint a szerelmi vallomás pillanatában a „törmelék” alól kiemelkedő „jobb rész” tulajdonképpen a szubjektum valódi, egészes természete, amelybe a szerelem – egzisztenciális feladatának eleget téve – juttatja vissza a töredékesség közé kényszerült személyiséget.³⁹ Ez persze nem mentes a már többször említett

36 „A Krúdy-regények a maguk összetett ironikus-elégikus módján gyakran játszanak rá a lovagi szerelem irodalmi toposzára. A középkor trubadúrköltészetében az elérhetetlen úrnő iránti szerelem az istenszere tet megnyilvánulása, olyan lelki élmény tehát, amely az emberi lelket az istenség felé vezeti. A szubjektum e közvetítés segítségével egy nála magasabb rendű lényegiségben alapozza meg magát, így biztosítva saját szubsztanciálisát.” Lásd pl. GINTLI Tibor, „*Valaki van, aki nincs*”, i. m., 165–187.

37 KRÚDY Gyula, *Francia kastély* = Uő, *Palotai álmok...*, i. m., 106.

38 SZERB Antal, *Pendragon legenda...*, i. m., 84.

39 Vö. „Az egészzé válásként értelmezett szerelmi narratíva a szubjektum elbeszélésére könnyen belátható következményekkel jár. Ez a történet a meghasadt egység, illetve az ismét kiteljesedő egész-lét narratív keretei között helyezi el a személyiséget. A szubjektum alapvető természete szerint tehát egész, s a szerelem egzisztenciális feladata éppen a töredékesség közé kényszerült személyiség kiteljesítése, valódi természetének érvényre juttatása.” GINTLI Tibor, „*Valaki van, aki nincs*”...i. m., 167.

ironikus-elégikus modalitástól sem: Bátky rezignált hangneme épp abból ered, hogy belátja, ezen, a múlandóságból és esetlegességből kiemelkedő létteljesség csak időleges, s éppen ezért, csak illuzórikus lehet.

De van még egy rokon vonás, amit így a zárásként szeretnék megemlíteni. Ez pedig megintcsak a képzelethez kötődik. A *Pendragon*ban Bátky így vall a maga szerelemfelfogásáról: „A nő értékét a háttere adja meg, jó vagy rossz híre, volt szeretői, az idegen ország, ahonnan jött. A szerelem olyan, mint egy régimódi tájkép: előtérben egy kis figura, a hölgy, akit szeretünk – és mögötte hegyek és folyók, gazdag, értelemteljes nagy tájkép.”⁴⁰ Innen válik érthetővé, Bátky miért mondhatja azt, hogy nem „Cynthiába voltam szerelmes, hanem a várkisasszonyba, Llanvygan leányába.”⁴¹

Mint látjuk, a szerelem nem a „tényleges” – empirikus – nőre irányul, hanem azokra a képzettársításokra, hangulatokra, emlékekre, amiket a szubjektum belevetít. Innen nézve pedig előre várható a csalódás: a Nő sosem lesz olyan, mint ahogy azt a szereplők az előzetes olvasmányélményeik alapján megalkották. Ezen szerelemfelfogás összetettségét mutatja, hogy az „eszmény és valóság” ezen századvégről örökölt ellentétének maguk a szereplők is tudatában vannak: „A valóságos Cynthia azonban nagyon egyszerű volt, melegszívű és közvetlen, mint az igazi arisztokraták közelről. Egyáltalán nem volt nagyvilági nő, távol állt tőle az elkényeztetett fiatal lány nagyigényűsége.”⁴² Ez ismételten arra erősíti rá, hogy a szerelem itt tulajdonképpen egy reflektált fantáziatevékenység játéka lehetősége. Bátky éppen azért mond le részben a Cynthiával való szerelmének beteljesüléséről, mert így éppen az a *távolság* veszne el, amelyet a képzelet kitölthet: „És ha valami csoda folytán mégis a feleségem lenne, – gondoltam: – nem lenne boldog házasság. Mert Cynthia, mint az én polgári feleségem, elvesztené azt, amit szeretek benne, és ami talán nincs is meg benne: a várkisasszony magas, gögös, *históriás* megközelíthetlenségét.”⁴³

Krúdyhoz visszatérve: a Szindbád-novellákhoz írt előszóban az elbeszélő maga is abban jelöli meg Szindbád életének tragikumát, hogy bár „mindent szeretett, ami hazugság, illúzió, elképzelés, regény [...] ruhátlanul egyformák

40 Szerb Antal, *A Pendragon legenda...*, i. m., 86.

41 *Uo.*

42 *Uo.*

43 SZERB Antal, *A Pendragon legenda...*, i. m., 268.

a nők, s a boldogtalan Szindbád erre sohasem gondolt.”⁴⁴ A részletből és a későbbi elbeszélésekből kibomló szerelemfilozófia így nagyon hasonlít a későbbi Szerb-regényekben látottakra: Szindbád nem az empirikus személyekbe szerelmes, hanem azokba a képzetekbe, amelyeket ő költ a nők köré. Magyarán a „pőre” valóság – a ruhátlan nők – sosem olyan gazdag, mint ahogy azt a szubjektum a képzeletével ki- és átszínezi. Azt gondolom, az sem véletlen, hogy az elbeszélés éppen azt árulta el, hogy Szindbád a halála után „szívesen emlékezett szalagsokrokra, vállakra”⁴⁵ – hiszen a részletek éppen a képzelet számára hagnak szabadon kitölthető helyeket.

Végezetül röviden rátérnék a már többször említett Cs. Szabó László novelisztikájára. A már idézett Szerb-féle recenzió, úgy vélem, helyesen veszi észre ezen próza Krúdyval rokon „történelmiségét”, valamint nosztalgikus hangoltságát. A korai Cs. Szabó-novellák szinte mindegyikében megtalálhatjuk azt a mozzanatot, amelyet mind Szerbnél, mind Krúdynál azonosítottunk, magyarán azt, hogy a történelem olyan, a képzeletet katalizáló erőként működik, amely szimbolikus és kulturális többletjelentésekkel ruházza fel a környezetet. Hogy ennek a szemléletnek a kialakításában Krúdy epikája ösztönzőleg hathatott, két szöveghellyel plasztikusan megmutatható.

A már idézett Krúdy-regényben, a *Palotai álmok*ban olvashatjuk:

Péter Pál befordult egy hegynek kanyarodó utcácskába, ahol oly régi házikók lapultak meg egymás mellett, mintha nagy titokban évszázadok óta itt felejtette volna őket az idő. A császárok, királyok meghaltak, a földbe rejtőzött házikók véletlenül itt maradtak. Valamelyik kavicsban tán Mátyás király botlott meg, mikor utoljára erre járt.⁴⁶

Szintén Mátyás király figurája jelenik meg olyan asszociációs elemként Cs. Szabónál is, aki hangulati többletet biztosít a tájrepresentáció során: „Csupa sugár az őszi délután, az ember régi magyarokra gondol, Mátyásra, amint az őszi alkony visszahozza a pilisi vadászatról, Zrínyire, akit ilyen órában emeltek föl a

⁴⁴ KRÚDY Gyula, *Tájékoztató* = Uő, *Szindbád*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 13.

⁴⁵ Uő., 14.

⁴⁶ KRÚDY Gyula, *Palotai álmok*..., i. m., 259.

vérazott csáktornyai tisztásról.”⁴⁷ A lényeges itt természetesen nem Mátyás király konkrét személye, hanem az az elbeszélői eljárás, amely a jelentések és kulturális háttértudások, képzettársítások palimpszesztjét evokáló történelmi figura megidézésével igyekszik hangulatot teremteni.

Ez persze nem csak a beleértett olvasóval folytatott játék eszköze; maguk a Cs. Szabó-figurák is megszállott vonzódással viszonyulnak az olyan személyek, helyek, tárgyak felé, amelyekbe régiségük folytán belevetíthetik történelmi fantáziáikat. Szórakoztatóan humoros példája ennek az 1931-es *A párizsi bölcs* című novella, amelyben a főhős észrevesz egy „fázós hasú madárcák megszáradt ürülékével” a fején járkáló figurát. Szokatlanságán felbuzdulva pedig komplett történelmi költeményt sző köré: „Az életrajzát már aprólékosan kidolgozta: öreg barátja biztosan Narbonne-ban született, ősrégi magisztrátus családból, anyja protestáns jakobinusként ered, az apai ág Tiberius óta visel köztisztviseléseket.”⁴⁸ Miután napokon keresztül követi a furcsa jelenséget, és végre megismerkedik vele, rádöbben, hogy a figura valójában egy bukott magyar kereskedő, aki „pucérnős fényképekkel” kereskedik. A zárlat a komikum megteremtésén túl azért is jelentőségteljes, mert a történelmi rajongásból fakadó képzettársításokat ironikus fénytörésbe helyezi, hiszen felmutatja azok valóságtól elrugaskodott voltát. (Ilyen szempontból az is jelentésszerű, hogy a nem éppen romantikus foglalkozásból élő kereskedő éppen meztelen nőkről árul képeket – gondoljunk csak az imént elemzett Szindbád-szövegre, ahol a meztelenség a képzelet projektumaitól megtisztított empirikus valóság ősmetaforája).

Még egy olyan vonulatát említeném a Cs. Szabó-prózának, amely olvasatomban komoly rokonságot mutat Krúdyval. Ez a Szerb kapcsán már elemzett szerelemfilozófia. Amiket esetében leírtunk, az jórészt itt is érvényes. A szubsztanciális szerelem pl. mindjárt Cs. Szabó első novellájában (csak) mint a történelemben transzponált, és csak szerepjáttékkal elérhető lehetőségként mutatkozik. Az 1928-as *Látogatás Antwerpenben* hőse „Deák Virgilnek” öltözik – magyarul egy olyan figura identitását ölti fel, akinek neve kétszeresen is a latinításra mint a régiség jelölőjére irányítja az olvasó figyelmét. Az ódon zárdából kiszabadítani kívánt „Zágoni Erzsébet” neve pedig a Báthory Erzsébet alakjához fűződő történelmi asszociációkat hivatott előhívni. A narrátor a csábítás eszközeként egy középkori moralitásdrámát ír a zárda növendékei, köztük Zágoni Erzsébet

47 Cs. Szabó László, *Apai örökség* = Uő, *Apai örökség*, Bp., Mundus Kiadó, 2004, 76.

48 Cs. Szabó László, *A párizsi bölcs* = Uo., 50.

számára. Az elbeszélő szerelme akkor ér tetőpontjára, amikor meglátja Erzsébetet ókori „örmény királylányt” alakítani, tehát amikor az egyébként történelmi jelentéstársításokkal felruházott lány újabb imaginatív réteggel gazdagodik: „Csak most láttam, milyen remek asszony lesz belőle, egy győzelmes főpap, új Pázmány Péter anyja, barokk szökőkút, akit bronzoroszlánok őriznek és vízi-szörnyek öveznek.”⁴⁹ Jellegzetes az is, hogy az elbeszélő a lány vonzerejét is, mint látjuk, csak történelmi és kulturális emlékek felsorolásával tudja érzékeltetni.

A szerelemfilozófiai párhuzamok bemutatására viszont a – címével is kecsegtető – *Szerelem* című elbeszélés kínálja a legtöbb lehetőséget. Maga a novella tulajdonképpen nem is áll másból, mint a nőcsábász hírében álló Apold László nevű figura visszaemlékezéseiből, amelyet a narrátor közvetít nekünk. Ezekből kiderül, hogy Apold mindig azért volt szerelmes a nőkbe, mert valamilyen kulturális referenciára emlékeztették. Egy nőbe pl. azért szeretett bele, mert a „Zeus által elrabolt Európa mitologikus aktképeihez”⁵⁰ hasonlított; a másikban azt a „szépen fejlett fiatal nőt” fedezi fel, aki „Mária Terézia sírján a magyar szent koronát tartja”.⁵¹ Első szerelmét pedig annak köszönheti, hogy a lány Piero di Cosima és Josef Heinz vásznairól ismert „késő gót eszményre hasonlított”.⁵² Beszédes, hogy ezt az afrodiziákumként használt „képtári erotikát” Apold a „képzelet játékaival” azonosítja. Az elbeszélő szerelmek éppen azért vannak folyamatosan halálra ítélve, mert Apold a saját képzeletébe szerelmes, amelyet a partnerek előbb-utóbb megéreznek, s helyette olyan társat választanak, aki *valódi* személyiségükbe szerelmes. Erre a bölcsészhőssel szemben természetesen egy gépészmérnök lesz a megfelelő választás: „Csakhogy hamarabb otthagyt. Azt mondta, szeressem csak egyedül a csúcsívet s a gótikus mellbimbóit, ő majd egy *kisebb képzeletű férfit keres*. Mondanom sem kell, hogy egy gépészmérnökhöz ment feleségül.”⁵³

Mint láttuk, a második nemzedék nem egy jeles tagját megihlette érzéki prózanyelvével, történelmi nosztalgiájával és szerelemfilozófiájával a Krúdy-életmű – s a mester nélkül ezek az alkotói pályák is bizonyára máshogy alakultak volna. Ahogy arra is igyekeztem rámutatni, hogy a kultuszképződés már viszonylag korán, az író halála után elindult – még ha először csak „szektaméretben” is.

49 Cs. SzABÓ László, *Látogatás Antwerpenben* = *Uo.*, 13.

50 Cs. SzABÓ László, *Szerelem* = *Uo.*, 86.

51 *Uo.*, 88.

52 *Uo.*, 85.

53 *Uo.*

TVERDOTA GYÖRGY

„EGYÜTTESSEN A FRANCIA NÉPFRONT MINTÁJÁRA”

A Szép Szó közösségszervezése

Tanulmányom középpontjában a *Szép Szó* áll. Emlékeztetőül a folyóirat legfontosabb paraméterei: Alapító szerkesztői Ignótus Pál és József Attila. Harmadiként Fejtő Ferenc kapcsolódott be a szerkesztésbe. Kiadását Cserépfalvi Imre vállalta, de 1937-ben elállt a további együttműködéstől, s ekkor a Pantheon Irodalmi Intézet, Dormándi László vette át a kiadói feladatokat. A lap számai Löbl Dávid és fia nyomdájában készültek. Előállításának költségeihez Hatvany Bertalan nyújtott jelentős anyagi támogatást. Az első drámai fordulat a lap történetében József Attila 1937 decemberében bekövetkezett öngyilkossága volt. Majd 1938 tavaszán Fejtő Ferenc emigrált letartóztatása elől Franciaországba, végül Ignótus Pál 1938 végén a zsidótörvények elől Londonba menekült. A lap szerkesztője 1939-es megszűnéséig Gáspár Zoltán lett.

Egy időszaki sajtótermék működtetéséhez nagyon heterogén szereplők laza és folyton alakuló közössége szükségeltetik. Csupa szuverén egyéniség, egy részük kulcspozícióban. A lap irányítását végző testület csúcsán a szerkesztők, Ignótus Pál és József Attila álltak. Cserépfalvinak, a kiadónak, tekintettel anyagi érdekeire és kiadáspolitikája egyéb területeinek sikeres vitelére, hathatós beleszólása volt az ügyek intézésébe. A mecénásnak, Hatvany Bertalannak is szava lehetett abban, amire a pénztámogatását fordította. A szerkesztők körül egy szűkebb mag képződött, a szerkesztőség tagjai, s egy tágabb kör, amely a belső munkatársakból állt. Az eredményes működés szempontjából nem voltak közömbösek a sorra megjelenő számok munkatársai sem, akik saját üzeneteiket kívánták eljuttatni a forgalmazó intézmény által a befogadókhoz. A velük való kapcsolatfelvétellel és kapcsolattartással a szerkesztők és a belső munkatársak kapcsolati tőkéjének logikája szerint alakult. De tekintettel kellett lenni arra a rétegre is, amelynek olvasmányként a lapot szánták, mert a lapszámoknak mint áruknak el kellett

kelniük a szellemi élet piacán. „A magyar közvélemény haladóbb része régen várt egy ilyen folyóiratra: a baloldali racionalista fiatalság megmutatkozására” – írja Szirtes Andor.¹

A rendszeresen (az egyszerűség kedvéért: havonta) megjelenő orgánusot létrehozó közösség sajátos, folyton változó erőviszonyok szerint állandó alakulásban volt. Ebben a próteuszi variabilitásban voltak állandó elemek, amelyek a lap arculatát alkották, kijelölték az irányt, amely felé a folyóirat haladni kívánt. Ezek közül a konstans elemek közül a népfregetszmet emelem ki. A fogalomnak önreflexió jelentősége volt, tehát azt a játékszabályt jelölte meg, amelyet a szerkesztőség saját normájaként vállalt. Ez volt az az inherens módon jelenlévő összefogó erő, amely a sokféleségnek és a változékonyságnak nagy teret adott. Ahhoz, hogy esetünkben éppen ez a terminus emelkedjék ki, a periodikának az adott történelmi helyzettel kellett találkoznia.

„A »Szép Szó«-t tulajdonképpen talán nem is mi indítottuk meg – mondja Ignópus Pál egy interjúban –, hanem – akarata és minden szándéka ellenére – az a felhívás, amelyet esztendőkkel ezelőtt *Zilahi* Lajos, a »Magyarország« akkori főszerkesztője a magyar írókhoz intézett.”² Ignópus az új szellemi frontra utal, amely a Gömbös Gyula által képviselt jobboldali országvezetés és a magyar írástudó értelmiség új generációja közötti szövetséget kívánta létrehozni. Inkább szellemes, mint pontos megfogalmazása annyiban hitelt érdemel, hogy ez az esemény sor hozta egymáshoz újra közel az évek során kissé eltávolodott két barátot, József Attilát és Ignópus Pált, s vált a költő kezdeményezésének, új folyóirat alakításának kezdőpontjává, hogy a magyar értelmiség, a *Válasz* folyóirat köre, a népi írók és a velük rokonszenvező szellemi emberek jobbra tolódása ellen tiltakozzék, ellensúlyozza azt.

A meg hasonlós európai politikai háttere a nácik 1933-ban Németországban történt uralomra jutása, az olasz fasizmus fokozódó hatása és a hivatalos magyar politikai élet ezzel összefüggő jobbra tolódása volt. Az első döbbenetből felocsúdó baloldali mozgalmak keresték a megoldást, hogyan vethetnének gátat a jobboldali előre törésnek. Ezeknek a törekvéseknek volt az egyik első látható eredménye a francia Népfreget. Három nagy baloldali párt, a szocialisták, a radikálisok és a kommunisták összefogásával jött létre 1936-ban. A Népfregetba tömörült pártok megnyerték az 1936. április-májusi választásokat és népfre-

1 sz. a. [SZIRTES ANDOR], *Szép Szó...*, Századunk, 1936. máj., 144.

2 MOLNÁR TIBOR, *A haladó szellemű magyar írók a „Szép Szó” köré tömörülnek*, Brassói Lapok, 1936. júl. 3., 7.

kormányt alakítottak a szocialista Léon Blum vezetésével, amely 1938 áprilisáig irányította az országot.

A *Szép Szó* szerkesztői tehát koruk új, számukra ígéretes politikai fejleményét tekintették követendő példának, s így a politikatörténeti fogalmat metaforikusan alkalmazták arra a módra, ahogyan ők az egykorú magyar valóságban a folyóirat-szerkesztést elgondolták. Egyik utolsó nyilatkozatában, nem sokkal halála előtt József Attila így fogalmazott: „a francia népfront mintájára, ahogy azt a *Szép Szó*-val szeretnők”.³ A reménynek, hogy „a lelkekben megalakulhat egy magyar néparcvonal”, már a *Szép Szó* harmadik számában Gáspár Zoltán hangot adott.⁴ A másik szerkesztő, Ignotus Pál szintén nagy reményeket fűzött a francia Népfront győzelméhez, s ehhez kívánta igazítani a folyóirat szellemiségét:

a Néparcvonal gondolata, melynek nem csak az ad nyomatékot, hogy az aktuális francia és spanyol politikában uralkodik s hogy közel állnak hozzá, a roosevelti Északamerikai Uniótól a szociáldemokrata kormányzatú skandináv királyságokig, egész sereg ország hangadói, hanem ezenfelül és főként, hogy ezen a gondolaton át talál vissza a szocialista munkásság, liberális polgárság, polgárosodó parasztság és öntudatos intelligencia egymáshoz, önmagához, történelmi hivatásához, a Nagy Forradalom eszmeköre által kijelölt útjához, a demokráciához. A mi helyünk ebben a harcban csak a Néparcvonalon lehet.⁵

A történelmi helyzet által kikényszerített összefogás korántsem volt magától értetődő, szembement mindennel, amit a közfelfogás a politikai és társadalmi élet természetes megosztottságaként tudomásul vett. E rendhagyó megoldás vonzerejét a népfronteszmét elfogadó új közösség toborzására vállalkozó szerkesztőség részéről csak látványos sikerrel lehetett biztosítani, ahogy a kommunista Lázár Vilmos megfogalmazta: „A februári választásokon a baloldal egységes táborra, amely magába tömörítette a republikánus baloldaltól... az anarcho-szindikalistákig a haladás híveit, győzelmet aratott a reakción.”⁶ De bőven maradt

3 JÓZSEF Attila, *Van-e szociológiai indoklása az új népies iránynak?*, *Szép Szó*, 1937/2, 173.

4 GÁSPÁR Zoltán, *Népszövetési közbjáték*, *Szép Szó*, 1936/3, 267.

5 IGNOTUS Pál, *Viszontválasz*, *Szép Szó*, 1936/6, 294.

6 LÁZÁR Vilmos, *Politika és parasztság Spanyolországban*, *Szép Szó*, 1936/1, 87.

ok tartózkodásra, óvatosságra is. Kérdéses maradt, hogy a korábbi ellenségek szövetsége kiállja-e a gyakorlat próbáját, nem pillanatnyi felbuzdulásról van-e csak szó. Rossz ómen: Léon Blum kormánya valóban meg is bukott 1938-ban.

A korábban egymással versengő, rosszabb esetben egymást élesen bíráló, akár a másik létjogosultságát, erkölcsi hitelét is kétségbevonó politikai pártoknak, hogy egységet mutassanak föl, 180 fokos fordulatot kellett tenniük. Ehhez az addig érvényes értékrendeket radikálisan át kellett rendezni, híveik egymással szembeni ellenséges indulatait le kellett csillapítani, fel kellett adniuk olyan elveiket, amelyek gyakorlatukat szabályozták.

Ez még akkor sem volt kis feladat, ha számba vesszük, hogy – mint József Attila 1933 tavaszára keltezett [*Magad emésztő...*]-je mutatja – az átalakulás bizonyos folyamatai már korábban lejátszódtak, s a fordulat csak szentesítette, ami csendben korábban végbement. Sőt, az ellenféllel való érintkezés szinte folyamatosan fennállt, éppen csak elhallgatták vagy jobb esetben szabályt erősítő kivételekként kezelték a szereplők, mint József Attila és Kosztolányi baráti kapcsolatukat vagy Hatvany Lajos a támogatást, amelyben osztályellenségét részesítette, s a fordulat ezt most csak legitimálta. Az sem könnyítette meg a szövetségre lépő egykori ellenfelek dolgát, hogy nyilvánosan ki kellett állni döntésük mellett, a közösség előtt meg kellett okolni gondolkodásbeli, magatartásbeli fordulatukat. El kellett hárítaniuk az áruló megbélyegzést, a számító minősítést, a behódolásról szóló hiteltelenítő ítéleteket.

A fordulat csak azzal a feltétellel volt működőképes, ha nem egyoldalúan történt, a korábbi szembenálló feleknek kölcsönösen kellett egymásnak engedményeket tenniük. A politikatörténeti szinten megfogalmazott elv átvitele a társadalmi-kulturális élet területére újabb nehézséggel jár, mert akár taktikai, akár stratégiai jelentőségűnek fogadjuk el eltérő pártok koalícióját, ez felbontható, felszámolható volt anélkül, hogy az adott pártok eredeti önmeghatározása emiatt súlyos bántalmakat szenvedett volna. Egy értelmiségi közösség tagjai azonban ilyen típusú együttműködést vállalva visszafordíthatatlanul megváltoztatták addig követett irányukat. Ilyen elkötelezettségből kihátrálni nem lehetetlen, de ilyenkor számolni kell az adott írástudó belső megrázkódtatásával, integritása sérülésével.

A *Szép Szó* megalapítása esetén megtörtént ez a metamorfózis. Molnár Tibor, a *Brassói Lapok* interjúkészítő újságírója pontosan föltette a megfelelő kérdést József Attilának: „Sok vita tárgyát képezte az, hogy Önök közösen szerkesztik a lapot, mert hiszen tudvalevő, hogy nem egészen azonos a világnézetük. Ignotus

Pál polgári baloldali, míg Ön szocialista.” József Attila így okolja meg a szerkesztőtársától őt elválasztó szakadék áthidalását:

Erre a kérdésre egyszer Ignó Pál válaszolt egy cikkben, amelyben egy francia íróra hivatkozott, aki ezt mondta: „Azon, hogy polgári baloldali legyek-e, szocialista, kommunista vagy akár anarchista, gondolkozhatom. De azon, hogy baloldali legyek-e, pillanatig sem.” Ez hozott bennünket össze. Az, hogy lényegében mindkettőnk világszemlélete baloldali.⁷

Ignó Pál pedig így jellemzi az induló lapot:

A szociál-liberálisok és polgári radikálisok mellett vannak szocialisták, mint József Attila, Fejtő Ferenc és Veres Péter, de a katolikusok is, mint Füsi József, Horváth Béla és Juhász Vilmos, itt van a szintén spirituális hajlandóságú Hatvany Bertalan, a sok tekintetben jobboldali Hevesi András és Horváth Tibor.⁸

Ignó és József Attila a lap tervezésekor olyanokat toboroztak, akik hajlandóak voltak elfogadni ezeket a feltételeket. Aligha találunk megfelelőbb példát erre Déry Tibor csatlakozásánál, aki ezekben az években dolgozott *A beféjezetlen mondat* című regényén, amelynek főhőse egy nagypolgár. Parcen Nagy Lőrinc meggyőződésből és lelkiismereti okokból igyekszik kapcsolatokat építeni a proletárokkal, akik erős gyanakvással fogadják közeledését. A *Szép Szó*-ban közölt esszéjében Déry ebben a szellemben tette magáévá a népfronteszmét:

azok mellé áll, akiknek mind erkölcsi, mind társadalmi érdekei egyeznek érdekeivel, az elnyomott osztályok mellé. Vállalja az érdekközösség rosszízú szavát, mert tudja, hogy pillanatnyi érdekei ellen egy magasabb és egészségesebb érdek nevében cselekszik. Erkölcsi érzéke kielégül, mert felbontani igyekszik a lélek eldologiasodott rétegeit. Mesteremberi szorgalma új feladatot kapott: kifejezni igyekszik azt, ami nem tudja magát kifejezni.⁹

7 MOLNÁR Tibor, *Beszélgetés a magyar Panait Istrativál*, Brassói Lapok, 1936. júl. 5., 4.

8 MOLNÁR Tibor, *A haladó szellemű magyar írók a „Szép Szó” köré tömörülnek*, Brassói Lapok, 1936. júl. 3., 7.

9 DÉRY Tibor, *Az írói szabadságról*, Szép Szó, 1936/2, 164.

Regényében Déry nem tagadja az antagonisztikus ellentétet a kizsákmányoló polgárság és az elnyomott proletariátus között, s polgár hőse nehéz útja a nagypolgárságból a külvárosi szegénység körébe a családjától történő elidegenedés árán és a prolik gyanakvásának közepette megy végbe. Az ellentétet gazdagok és szegények között nem lehetett eliminálni. A *Szép Szó* munkatársai és olvasói mégsem adták föl az út keresését, amely embertől emberhez vezet. Ignotus Hugó már a folyóirat első számában leszögezte: „Nem könnyű elkülönöztetni egymástól kereszténységet, liberalizmust és szocializmust”.¹⁰ Ignotus Jean Jaurès kapcsán már 1934 augusztus elején lendületesen érvelt József Attila *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* című versét ihlető cikkében a liberalizmus és a szocializmus összeegyeztethetősége mellett: „ma már ki lehet mondani, hogy a szociáldemokráciában a polgári gondolat virágzott volt ki, s hervadása rossz előjel a polgárság számára.”¹¹

Ignotus előbb idézett mondata egy másik fontos áthidalási formulára is utal. A kereszténységet, általában a vallásos hitet és a tudományos világnézetre alapozó, vallási kételyt hangoztató vagy egyenesen ateista modern gondolkodás között is antagonisztikus ellentét húzódott. Nemcsak Ignotus igyekezett hidat építeni a humanista és a teista világnézetek között. Egyenesen meglepő az a figyelem, amely a folyóiratban a vallásos beállítódás iránt megnyilvánult. Ennek oka alighanem az a felismerés, hogy a náci újpogányság és általában a Harmadik Birodalom valláspolitikája és az egyházak között komoly feszültség támadt, és az antifasiszta mozgalmak módot láttak arra, hogy a hívők tömegeit elidegenítsék a szélsőjobboldaltól. Magukon a keresztény egyházakon belül is reform mozgalmak születtek, s a *Szép Szó* munkatársai között több neokatolikus értelmiségit találunk. A folyóirat számain József Attila *Szerkesztői üzenetétől* kezdve vörös fonálként húzódott végig a vallásos meggyőződés körültekintő, óvatos és hangsúlyozottan kíméletes kezelése.

A szövetségkeresés még három fontos irányba terjedt ki. A *Szép Szó* feltűnő figyelemmel és rokonszenvvel fordult a szomszéd népek kulturális élete felé. A második szám cseh költők verseit közli József Attila és mások fordításában, a harmadik számban pedig román költők verseinek fordításai alatt olvashatjuk a költő nevét. A július-augusztusi szám Karel Čapek francia nyelvű *Humanizmus* című előadása olvasható József Attila fordításában. De a folyóirat legnagyobb és

10 IGNOTUS, *Rosszirányú mozgalmak*, Szép Szó, 1936/1, 73.

11 IGNOTUS, *Az idők mögül. Ad notam Jaurès*, Magyar Hírlap, 1934. aug. 5., 5–6.

leginkább szembeötlő, mert tüntető jellegű vállalkozása a *Szép Szó* csehszlovákiai, pozsonyi és prágai útja volt, amely miatt megkapta a hazaárulás vádját.

A folyóirat, Ignotus Hugó hangsúlyos szerepeltetése és a polgári radikális század eleji hagyományra történő hangsúlyos támaszkodása folytán is új *Nyugatként*, ellen-*Nyugatként* lépett föl, a megfáradt nyugatos apák új, életerős, offenzív fiainak vállalkozása gyanánt. Fejtő Ferenc a *Mai magyarok régi magyarokról* könyvnapki különszámának szerző gárdáját azonban úgy kérte föl, hogy abban helyet kapjanak a korábbi generációk vezető képviselői, Babits, Móricz, Kassák is. Ezzel a gesztussal a nemzedéki törést begyógyítva vállalták az időbeli folytonosságot a modernség korábbi hullámaival.

Külön említést érdemel a folyóirat kiállása a pszichoanalízis, vele a modern emberkép mellett, amely nem hunyt szemet a kor barbársága fölött, s tudomásul vette az emberben működő romboló erőket is. A halálösztönnel számoló, az ösztönvilág jelentőségét felértékelő tudományos irányzat korántsem magától értetődő humanista jellegének kifejtését nem akárcikre bízták a szerkesztők. Thomas Mannak a 80 éves Freudot köszöntő nagy szabású előadását közölték a lap harmadik számában.

A *Szép Szó* támadásainak célpontja a német nemzeti szocializmus és annak szövetségesei voltak. Mégis beszüremkedett a folyóiratba – és ez a korabeli magyar mentalitást mélyen jellemzi – az olasz fasizmus, Mussolini rendszerének türelmesebb fogadtatása. Még hozzá nem is periférikusan. A társainál eleve konzervatívabb Hatvany Bertalantól ezt olvashatjuk: „a fascizmus pozitívumait és az emberi haladás érdekében tett szolgálatait épp úgy tekintetbe kell vennünk, mint kétségtelenül fennálló s az emberiségre valóban nem hasznos árnyoldala- it.”¹² Ignotus Pál nyomban rendre utasította a kiváló kelet-kutatót: „A fasizmus lényege a szabadság-ellenesség... a mai Olaszország komoly intellektuálisai, kivált a fiatalok, erősen antifasiszták.”¹³

Idézttem Ignotus Pál visszatekintését arra, hogy a szerkesztőket lapjuk megalapítására az új szellemi front meghirdetése, a népi írói generáció és Gömbös Gyula kapcsolatépítési kísérlete motiválta. A hír által keltett indulat azért csapott ilyen magasra az alapító szerkesztőkben, mert az általuk is méltányolt fiatal szellemi elit árulását látták benne. Nem volt kisebb a kárörömük, amikor a kísérlet

12 HATVANY Bertalan, *Halvaszületett reform, vagy újjászülető gondolat?*, *Szép Szó*, 1936/6, 288.

13 IGNOTUS Pál, *Visszontválasz*, *Szép Szó*, 1936/6, 293.

kudarcba és a szellemi frontba tömörült íróársak keserű kiábrándulásába torkollott. A pórul járt írástudók a kudarc ellenére is kitartottak a népi mozgalom politikai célkitűzései mellett. A *Szép Szó* szerkesztői szemében ezért sebezhetőségük, a „völkisch”-szellem fertőzésével szembeni immunitáshiányuk gyanúja fennmaradt. Lázár Vilmos a győztes francia népfrontot ünnepeve azonban: „A győzelem tartós azonban csak úgy lehet, ha a győztes baloldal minden ellentétén át össze tud fogni az agrárkérdés gyökeres rendezésére is” arra intette az induló folyóirat szerkesztőit, hogy ne mondjanak le „az agrárkérdés gyökeres rendezése”-ről.¹⁴

Megoldásul az kínálkozott, ha a *Válasz* köré tömörült rivális értelmiségiek helyett hiteles parasztpolitikusokat nyernek meg szövetségesként. Ilyen volt Takács Ferenc, aki a szociáldemokrata pártban politizált, s még inkább Veres Péter, akit József Attila szintén a munkásmozgalomból ismert. A falu, a paraszti világ belső ismeretében Veresnek nem akadt versenytársa, s bár kissé autodidakta ízzel, elméleti tudása sem volt jelentéktelen. A balmazújvárosi parasztíró a folyóirat első évfolyamának – mondhatni – belső munkatársa lett. Szerepeltetése a népfrontos folyóiratban komoly próbatételt jelenthetett, mert írásaiban napirenden tartotta falu-város ellentétét, a parasztok és a polgárok közötti feszültséget. Ignotus Pál nyilvános vitát tervezett vele, amelyet a rendőrség nem engedélyezett. A gyanakvó Ignotus figyelmét nem kerülte el, hogy Veres Péternek maradtak szabad vegyértékei, amelyeket nem a *Szép Szó*-ban kötött le: „ott látom, kormánypárti képviselők és fajvédő publicisták társaságában, a fentnevezett »izgága vörös parasztot«”.¹⁵ A népi írók felé építeni kezdett hídpillér munkálatai ezzel félbemaradtak.

A népfrontpolitika eme megbicsaklása vezetett a *Szép Szó* első nagy szerkesztési válságához. Cserépfalvi Imre kiadói üzleti okokból, baráti érzelmekből és bizonyára elvi nyitottságából eredően is jó kapcsolatokat ápolt a falukutató írókkal, és szerette volna őket a laphoz kötni. Ebben József Attilával közös nevezőn állt: „Attila gyakran jött be a Váci utcai irodámba, ahol a falukutatók gyülekeztek, s keresett személyes kapcsolatot Kovács Imrével, Szabó Zoltánnal. Talán nosztalgiát érzett a paraszti élet, a falu iránt.” A szerkesztőség azonban nem nézte jó szemmel a népfrontosság kiterjesztését népi irányban. „Főleg Ignotus volt gyanakvó, – folytatja Cserépfalvi – nem leplezte, attól tart, hogy a falukutatók is előbb-utóbb tán a »völkisch«-utat választják... valamennyi falukutatóval

14 LÁZÁR Vilmos, *Politika és parasztság Spanyolországban*, *Szép Szó*, 1936/1, 87.

15 IGNOTUS Pál, *Jegyetek a szabadságról*, *Szép Szó*, 1936/1, 80.

szemben gyanakvó volt. Igyekezett megakadályozni, hogy létrejöjjön a lapban a tervezett »népfront«.”¹⁶

A válság 1936 őszén vált manifesztté, és az év végére kenyértörésre került sor: „javasoltam, hogy tartsunk szerkesztőségi ülést, ahol mindent tisztázunk. Attila mindenben igazat adott nekem... Számot vetettem azzal a tartalommal, amelylyel kiadványaim megjelentek, s gondoltam, hogy e tendenciához kellett volna a *Szép Szó*nak is igazodnia.” De a kiadónak be kellett látnia, hogy „gyenge vagyok ahhoz, hogy a lapnál politikai befolyást biztosítsak magamnak.”¹⁷ Így elváltak útjaik, s a lap újabb lépést tett az urbánus egyoldalúság felé.

A francia népfront deklarált mintául választása nyomán természetesnek tekinthető, hogy kommunista körök kapcsolatfelvételt kezdeményeztek a *Szép Szó*val. A jelek szerint korábbi konfliktusai dacára kapcsolatot kerestek József Attilával. Lengyel András egy tanulmányában végig nyomozta ezeket a szálakat, de az 1936 nyarán és őszén kicsúcsosodott akciók regisztrálásán túl alapos utána járása ellenére sem talált adatot arra, hogy a kísérlet bármiféle eredményhez vezetett volna. A költő ekkor írt *Világosítsd föl* című versének szellemisége, a „fasiszta kommunizmus” formulával a középpontban kizárja annak lehetőségét, hogy József Attila engedményeket tett volna korábbi elvbarátainak. Hosszas magyarázat nélkül összefoglalom József Attila üzenetének lényegét: A „mivelhogynak rend kell a világba” resignált és ironikus megállapítása a rendpártiság visszautasítása, és a nácizmusnak a *Szép Szó* felfogásának megfelelő általánosítására megy vissza, amely minden totális diktatúrával szembefordul, legyen az jobb- vagy baloldali. A „fasiszta kommunizmus” kifejezés a nácizmus és a bolsevizmus közé tesz egyenlőségjelet, és a sztálini terrort veszi célba.

A József Attila örökségét kisajátító kommunista párt, majd a fordulat éve után a népi demokrácia kultúrpolitikája valóságos regényt komponált ennek a totalitarizmus-ellenes, demokratikus szellemiségnek eltakarása érdekében, és e regény negatív főhőisévé az emigrációban élő Fejtő Ferencet tették meg. Ő lett a bűnbak azért, mert a kommunista mozgalom nem léphetett be a *Szép Szó* népfőntjába. E történet szerint József Attilát a szerkesztőségben háttérbe szorították, s Fejtő az ő rovására lett Ignótus Pál mellett a lap másik szerkesztője.

16 CSERÉPFALVI Imre, *Egy könyvkiadó feljegyzései*, Bp., Gondolat, 1982, 151.

17 Uo., 152.

Igaz, Fejtő megtette a magáét azért, hogy egykori pártja kiátkozza. 1936 őszén három kiemelkedő jelentőségű írásban fejtette ki szovjetellenes álláspontját. Kommunista ellenfeleit különösen az a könyvismertetés botránkoztatta meg, amelyet Fejtő André Gide Szovjetunióban tett látogatásai során szerzett tapasztalatairól írt: „Gide... azt kifogásolja Oroszországban, ami benne más színezetű diktatúrákkal rokon. A szellem egyenruháját, az elnyomatást, a leegyszerűsítést, a személytelenülést, az embertelenedést, a tudatlanságot, a hamis propagandát, a kulturális együgyűségeket.”¹⁸ Mi mást lehetett volna kitalálni József Attila „védelmében”, mint hogy a költő hasztalanul tiltakozott a cikk megjelentetése ellen. A *Korszerűtlen beszélgetés*ben található Marx-kritika sem nyerte meg a tetszésüket, de a legnívósabb, és akár még a *Szép Szó* által hirdetett humanista ideológia önkritikájaként is olvasható írás az *Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról* című dialógus volt:

A moszkvai ítélet ad oculos demonstrálta, hogy az orosz nép jelenlegi urai visszaéltek azzal a hatalommal, amelyet a kezükbe adtak. Ezen mit sem változtat, hogy olyanokat végeztek ki, akik, ha felülkerekednek, bírálkkal ugyanígy bánnak el. A hangsúly azon van, hogy kivégeztek tizenhat embert, akiktől a rendszer urait még csak lényeges különbségek sem választották el; politikai nüanszokért békeidőben Justizmordot követtek el oly eszmék nevében – traitres de la humanité, merte írni a vádlottakról a francia nyelvű moszkvai hírlap, – amelyek kizárják még az emberélet kioltását is.¹⁹

Ez a fajta gondolkodás kategorikusan kizárta, hogy a *Szép Szó* egy népfrontba tömörüljön a moszkvai bolsevistákkal. Nem vitás, hogy ebben József Attila közös nevezőn helyezkedett el Ignó Pállal és Fejtő Ferencsel. A népfrontpolitika érvénye azonban lejárt, és amikor 1945 után az régi munkatársi gárdából összeverődtek újra akarták indítani a lapot, szembe találták magukat a Moszkvából hazatért győztes kommunistákkal, akik nem felejtettek...

18 Fejtő Ferenc, „Ami fontosabb Oroszországnál is”, *Szép Szó*, 1936/10, 193.

19 Fejtő Ferenc, *Erasmus, avagy beszélgetés a humanizmusról*, *Szép Szó*, 1936/8, 21–22.

BOKA LÁSZLÓ

„EGYIK MÁR JAVÁBAN ÚTON VAN,
A MÁSIK MOST INDULT”

Generációs seregszemle és változó transzilvanizmuskonceptiók
két antológia határolta térben

„Két erdélyi antológia fekszik előttem, az 1923-as »Tizenegy« s az 1937-ben kiadott »Új Erdélyi Antológia«. Elsőt az összeomlás és váratlan honvesztés, másodikat a kitaposott kisebbségi sors fiatalsága írta, egyik füstölő lávalerakódás, másik egy szűkös, küszködő gazdaság termése.” E sorokkal kezdte Cs. Szabó László 1938-ban azt a *Nyugat*beli könyvismertetését,¹ mely a válogatások generációs szemléletén és az antológiák eseti csoportkohéziós elvein túl a módosuló erdélyiségjegyeket is messzemenően érintette, illetve a szépirodalomnak a korabeli funkcióváltozásaira, szerepköreire is felhívta óhatatlanul a figyelmet. „A tizenegy még csak elszórtan céloz a történelmi változásra – Baudelaire-ről, az expresszionizmusról értekezik, Franyó Zoltánosan, Somlyó Zoltánosan versel, – a romantikus hangban viszont a szülőföld katasztrófája visszhangzik; az új antológiában a tárgy szüntelenül a megváltozott magyar életformára mutat, de a hangból kihalt a romantika.”²

Az első világháború végétől önmagát külön irodalmi mezőben meghatározni kényszerülő erdélyi irodalom (és általában a helyi szellemi élet) első évtizedéből, mondhatni hőskorából, az impériumváltás után Romániához csatolt terület irodalmi életének lassú megszerveződéséről több kollektív megnyilatkozás, visszaemlékezés is ismert. Korabeli röplapoktól és kiáltványoktól (mint amilyen a híres *Kiáltó szó* is volt) az egyes írócsoportosulások vagy folyóiratok (*Páosztortűz*, *Ellenzék*, *Korunk*, *Helikon*) holdudvarainak a programjaiig, napilapok élénk hangneme anketjaitól a generációs „nyilatkozatokig” több mérföldkövet dolgozott már fel az irodalomtörténet, fokozatosan bővül a korabeli képzőművészeti és színházi társulások, céhek, irodalmi egyesületek programjainak feltárása is. Viszonylag

1 Lásd Cs. Szabó László, *Új erdélyi antológia*, Nyugat, 1938/5, 379.

2 Uo.

gyérnek számít azonban az egyes irodalmi antológiák köré szerveződő fellépések vizsgálata: ezek heterogén alkotógárdája, műfaji sokszínűsége, világnézeti tarkasága ritkán mutat egységes képet, leginkább csak eseti, nemzedéki jellegről tudósít, miközben ezen válogatások értelemszerűen igen eltérő színvonalú szövegeket közöltek. Úgy vélem, e kötetek a transzilvanizmus kezdeti, majd fokozatosan megváltozó történeti koncepcióinak a primer lenyomatait is őrzik. Az alábbiakban ezért a fentebb idézett recenzió soraiból is kihallható (társadalmi és irodalmi) változásokra igyekszem elsődlegesen figyelni: az adott évtizedekben az antológiák képviselte irodalom- és regionalitásesszmék módosulásaira, megváltozó formáira, a transzilvanizmus egyes arcéleire a két világháború közti időszakban. Mindemellett természetesen nem kerülhető meg az irodalmi modernség hullámok összetett kérdésköre sem a korban, ezek helyi lecsapódásai, érvényesülései, és az újabb nemzedékek viszonyulása mindehhez. Nem törekedhetek teljességre. Nincs mód, sem tér a korabeli összes erdélyi antológiát bemutatni vagy részletesen szólni akárcsak egyetlen műnem, a líra alakulástörténetéről, szerepköreinek általános tendenciáiról e két évtizedben. A két említett antológia eleve vegyesnek mondható műnemi szempontból (vagyis verseket, prózát és tanulmányt, értekező prózát egyaránt tartalmaz), legfőbb szervezői elvük, a válogatás mikéntjét meghatározó szempont láthatóan az erdélyi új nemzedékek bemutatása, vagyis regionális és nemzedéki egyszerre. Mindkettőt az új történelmi helyzetre adott (változó, módosuló) reflexióik és mégis az összmagyar, illetve európai irodalmi térben való erős beágyazottságuk keretezik.

Aligha kérdéses, hogy a húszas évek eleje több tekintetben is nyitánynak minősül az erdélyi irodalmi élet csoportos megnyilatkozásai sorában, a rákövetkező másfél évtized pedig rengeteg változást hozott, termékeny vitát, ankétot eredményezett, egymással versengő vagy épp a külső, történelmi-politikai behatásokra reflektálva módosulni, újragondolni kényszerülő irodalomkoncepciókat vázolt fel az erdélyi és az összmagyar irodalmi mezőn. Igaz, ez az új irodalomszegmens (az önmagát nagy akadályok ellenére, főként forrás- és intézményhiánnyal küzdő, illetve a román cenzúra szorításában megszerveződő sajtó- és irodalmi élet) legfőbb eszmeköre, a transzilvanizmus alakulását tekintve is, de ugyanígy a regionális kánon irodalomszemlélete, az összmagyarral együtt mozgó, mégis eltérő hangsúlyai felől szemlélve is, s érvényesnek mondható természetesen a korral változó nemzedéki másképp-látások és viszonyulások terén is. 1937-ben – ahogyan

Cs. Szabó is folytatta – „Az új erdélyi irodalomnak [...] vannak már csillagai, nevezetességei, sőt üzleti vonzerői, nem kell többé minden fegyverforgató fiatalnak a veszélyeztetett szellemi gátra rohanni. Ezúttal csak írókkal van dolgunk.”³ A *csak* itt dicséret, egyfelől a megváltozott életkörülmények közt a kisebbségi sorsra berendezkedő, részben már egy „utódállam”-ban szocializálódott generációra, a királyi Románia társadalmának és politikájának kihívásait realizistikusan ismerő, azokkal objektív módon szembenézni akaró, de egyetemes rangon és távlatokban alkotni szándékozókra utal. Másfelől a kritikus megjegyzése épp az esztétikum felvállalt primátusára vonatkozik a harmincas években, ami pár évvel korábban még sokfelől vádként fogalmazódott meg az erdélyi irodalomszegmens legjobbjával, főként a helikoni íróközösséggel szemben.⁴ Ezen emlékezetes *külső* (budapesti-konzervatív) vádak után a *belső* (erdélyi, balos, osztályszempontokat számon kérő) kritika is „csak irodalom”-ként minősítette például az éppen száz éve, 1926-ban megszerveződött Helikon-kör két évvel később elindult irodalmi és kritikai folyóiratának a célkitűzéseit. Mindez az erdélyi magyar irodalmi mező legjavának progresszív irányultságát, az európai irodalmi törekvésekkel való együttmozgás-vágyát és az összmagyar hazai irodalmi modernség alapvető jegyeinek értéként való továbbvitelét jelentette. A Helikon legfőbb szervezői, későbbi kanonizálói a radikálisan megváltozott történelmi helyzet dacára is az irodalomban az osváti-babitsi minőség- és autonómiaelveket kívánták érvényesíteni. „Ady Endre, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula és A Holnaposok nélkül a mai erdélyi líra el sem képzelhető. Fontos ezt megállapítanunk akkor, amikor az erdélyi lírának általános magyar irodalomtörténeti jelentőségét keressük.” – szögezte le Kuncz Aladár 1926-ban az *Ellenzék* hasábjain.⁵ Babits ezért is írhatta 1930-ban, hogy az „elmocsarasodás” veszélyétől fenyegetett, egykor „elszakított folyók” közül az erdélyi diadalmasan tört elő. Tíz

3 Uo.

4 Míg Magyarországról az akadémikus-konzervatív körök a túlzó progresszivitás és „nyugatoság” miatt bírálták az 1928-ban elindult folyóirat, az *Erdélyi Helikon* szerzőit, a Ravasz László cikke kiváltotta „skizma-vitában” pedig egyenesen szakadárságot kiáltottak, a másik irányból a *Korunk* szerzői (többek között Gaál Gábor és Salamon László) épp a szimbolista-impresszionista stílus tovább élését és a „meddő esztétizmust” rótták fel. Vö. GAÁL Gábor, *Markovits Rodion és az Erdélyi Helikon*, *Korunk*, 1929/9, 680–681, illetve Uő, *Az „erdélyi gondolat” tartalma és terjedelme*, *Korunk*, 1928/12, 907–910.

5 KUNCZ Aladár, *Áprily Lajos*, *Ellenzék*, 1926. április 5., 11–12., illetve KUNCZ Aladár *Összegyűjtött Munkái* (továbbiakban KAÖM) VI. *Kritikák, portrék, tanulmányok II.*, szerk. FILEP Tamás Gusztáv–JUHÁSZ Andrea, Bp.–Kolozsvár, OSZK–Kriterion, 2019, 165.

év alatt bizonyította életerejét, művei, alkotói rangját és minőségét, irodalma legjava kiállja az idők próbáját, érdemes tehát a féltés és dédelgetés helyett a valós kritikai reflexiókra. Kezdetben „az erdélyi magyar kultúra magára maradt, s mint a mostohába került gyermek, kényszerült egyedül a maga erejéből fejlődni s boldogulni”⁶ – egy évtized alatt azonban hosszú utat tett meg. Belső autonómiára épített, a napi politikával csak óvatosan érintkező, semleges és demokratikus karakterű literatúrát formált az előkeresett transzilván gondolat mentén (a beolvasztó román politika térfoglalásaival szemben és a revíziót zászlajára tűző budapesti törekvések helyett is), esztétikai minőségelveket hirdetett, miközben megkérdőjelezhetetlennek, evidenciának mondta a magyar–magyar szellemi összefűzöttséget is. Önmagában ez az elejtett kis szó tehát, a *csak* is elégséges lehet a helikoni szerzők döntő többségének, illetve lapjuk irányának, valamint a *Nyugat* értékrendbeli és szemléleti rokonságának a bizonyítására, ami a politikai ráhatástól, nyílt osztályszempontoktól és programoktól, bármilyen külső, netán irodalomtól idegen, szélsőséges nézetektől s így az ezeknek alárendelt feladatelvektől igyekezett következetesen távol maradni.

Erdélyben persze ez hatványozottan nehezebb volt, nagyobb kihívást jelentett az új történelmi körülmények közt, aminek megvolt ugyanakkor a maga előnye is. Az irodalmi polarizáció széthúzó erői, vagyis a csonka országban a „kettészakadt” (modern-konzervatív, esztétizáló-feladatelvű, urbánus-népi stb.) irodalmi mező látványos vitái helyett itt a transzilvanizmus eszménye kínált olyan célt és adott ösztönző erőt, amiben az összefogás nagyobb lehetőségei mutatkoztak meg. Bánffy nem véletlenül nyilatkozta 1928-ban Budapesten a helikonisták bemutatkozó estjén, hogy:

6 BABITS Mihály, *Könyvről könyvre*, Nyugat, 1935/8., illetve: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00595/18762.htm> (Utolsó megtekintés: 2026. 06. 26.)

7 Kuncz a *Literatúra* című lapnak adott interjújában az erdélyi irodalom helyzetéről mondta: „Magyarországon az irodalom, ahogy ti mondjátok: kettészakadt. Azokat az eszméket, amikről beszélünk, csak egy független és elfogulatlan, illetve minden tekintetben csak a saját lelkiismerete után induló írói nemzedék fejezheti ki. [...] Nos, Erdélyben nincsenek »hivatalos« írók és nincsenek államilag jóváhagyott »gutgesinnt« ideológiák. Van ellenben írói felelősségérzet és irodalmi köztudat. A kisebbségi állapot természetes következményeképpen az erdélyi író missziónak érzi hivatását, mert hiszen nyelvében él a nemzet, az olvasó pedig nemzeti ügynek az irodalom megbecsülését és támogatását.” Vö. *Erdély irodalmi reneszánsza. Beszélgetés Kuncz Aladárral*, *Literatúra*, 1928/1, 16–18., illetve *KAÖM VI.*, 243–248.

A pártoskodást, a pártszenvédelyt megengedhetik maguknak azok, akik egymás elleni testvérharcra felcserélhetik erejüket. Nekünk nincs módunk erre. Nekünk minden erőnkre szükségünk van, nem egymás ellen, hanem egymás segítésében, és együtt vagyunk azért, mert [...] egyedül a magyar szónak és csakis a magyar művészetnek szolgálatában állunk.⁸

Ez a nemes értelemben vett közösség-szolgálat mint hangsúlyos szükségszerűség a húszas években nemcsak a transzilván keretekben jelentett bizonyos szemléletbeli irányultságot, hanem az egyéni írásmódokat is meghatározta. „Az első nemzedék írójának – olvasható a második, 1937-es kötet Abafáy Gusztáv által jegyzett rövid zárócikkében is – szüksége volt a romantikus magatartásra, „hogyan az életet elviselje és írni tudjon.”⁹ A második generáció azonban, már az „új életviszonyok közt felnőtt nemzedék számára maga a kisebbségi élet az élet, csak a kisebbségi valóság a valóság.” – ahogyan ezt Cs. Szabó is objektíven szónak tette.¹⁰

A *Tizenegyek* még magán viselte az előző évtizedek (tulajdonképp a Monarchia évtizedeinek) összetett irodalomszemléletét, de már egy hangsúlyos regionalitásban kívánta megragadni saját célját, küldetését. Akárcsak az ezt követően ismertté lett költőnemzedék jelesei, a később helikoni triásként megismert alkotók (Reményik, Áprily, Tompa László) ebben az új küldetéseszményben (a „tendenciás” irodalomban) teljesedtek ki, s építették fel sikeresen a maguk erdélyi szerepkánonját, noha generáció szerint akár a *Nyugat* első nemzedékéhez is tartozhattak volna. Nem egyszerű megkésett indulásról van szó esetükben, ahogyan azt Láng Gusztáv is már kifejtette,¹¹ hanem haza és szülőföld megbontása, előbbi elszakítása, utóbbi megtartó ereje teremtetett olyan helyzetet, melyben irodalmi megszólalásaik – a modernség poétikai jegyeit használva – többletet jelentettek a korábbi időszakok egyéni vagy csoportos irodalmi attitűdjeihez képest. (Akár a traumaoldás, akár egy új, kollektív identitás irányából, akár az egyéni poétikai műhelyek és az általuk kiépített szerepkánon vagy karriertörténet felől tekintjük). Az esztétizáló vagy klasszikus modernségjegyek a húszas években

8 BÁNFFY Miklós, *Az Erdélyi Helikon*, Literatúra, 1928/10., ill. Uő, *Emlékezések. Irodalmi és művészeti írások*, s. a. r. DÁVID Gyula, Kolozsvár, Polis, 2012, 400.

9 ABAFÁY Gusztáv, *Új erdélyi írók = Új erdélyi antológia*, Kolozsvár, Minerva, 1937, 176.

10 CS. SZABÓ László, i. m.

11 LÁNG Gusztáv, *Természet- és tájszimbolika az erdélyi magyar lírában* = Uő, *Kérdezz másképp... (Tanulmányok)*, Bp., Parnasszus Könyvek, 2015, 177–186.

amúgy is, összmagyar szinten is maguk mögött hagyták a századelő irodalmi eszményeit és hangsúlyos individuállíra-jellegét. A Nagy Háború révén megcsúfolt egykori európai kultúra tükörcserepeire töredezett, értékvesztése nyilvánvaló volt, az egykori eszménykép után az újklasszicista program visszatérni igyekezett valami biztosabb, a napi politikának nem alárendelt (és így a változó országhatároknál is stabilabb) értékszemponthoz. Ebben lett a lokalitás, a regionalitás (mint a tiszta értékek és a humánum őrzői), illetve a minoritás fogalma (mint közvetlenül az egyetemeshöz és nem a nemzetihez kapcsolódó kategória) kiemelt jelentőségű. Makkai Sándor könyvei, Kuncz tanulmányai, Bánffy nyilatkozatai, s persze Babits ismert, 1926-os programja mind ezt támasztotta alá. Az egész Európát és annak kibillent értékszemléletét érő kihívások helyi szinten is érzékelhetővé váltak és nagyon is foglalkoztatták a különböző nemzedékeket. Talán emiatt is, nagy volt a fogékonyság az új irányzatok irodalmi eszköztárai felé. Az avantgárd és a népi irodalmi jegyek egyaránt beépültek a húszas években indulók alkotói műhelyeibe, a korszak legjobbjai ezeket ötvözték a korai, esztétizáló modernség önmagában is változó, ekkorra diverzifikálódó kódjaival. 1929-ben, Osvát halála után ráadásul Babits átvette a *Nyugat* lírarovatának szerkesztését, ugyanekkor a frissen alapított Baumgarten-díj kurátorának is kinevezték. A babitsi eszméket és irodalomfelfogást következetesen képviselő Kuncz szintén 1929-ben lett az *Erdélyi Helikon* szerkesztője, s különösen fontosnak érezte, hogy az *Ellenzék* hasábjai után teret nyisson az értekező Babitsnak a *Helikon*ban is, aki rendszeresen közölt is a folyóiratban európaiság és minoritás egymást kölcsönösen kiegészítő témáiról és értékszerkezetéről, vagy az általa már 1919-ben is meghirdetett kultúrnemzet határokon átívelő fogalmáról. Babits később, 1935-ben, Kuncz korai halála után is úgy foglalt állást a *Nyugat*ban, hogy:

Az erdélyi irodalom hatása a magyar irodalmi életre nem egy tekintetben üdvös volt. Friss példáját adta egy romlatlanabb, lelkesebb és szabadabb irodalmi szellemnek, erősítette az irodalom fontosságának tudatát, megtanított a magyar kultúra ügyét különválasztani a politikai határok és lehetőségek esetlegeitől.¹²

12 BABITS Mihály, *Könyvről könyvre...*, i. m.

Ebben pedig a transzilvanizmust emelte ki több ízben is, mint ami erő és szabadság, ami egyrészt „teljes ellentéte annak a politikai és közjogi irredenta dachnak”, mely a csonka országban a régi Magyarországot kritikátlanul akarja visszakapni,¹³ másrészt „nagyobb irodalmi és eszmei szabadság”-ot is valósít meg, hiszen „nem elzárkózni, hanem gazdagítani akar: erdélyiségében magyarságát őrzi és Európát gazdagítja.”¹⁴

1.

A transzilvanizmus összetett hagyománytörténetében az eszmekör azon domináns alakzata, amely a két világháború között eredetileg egy néptestvériségre építő, megvalósítandó „keleti Svájc”-gondolatot szorgalmazva manifesztálódott, mindenekelőtt egy kibővített régió autonómiaformáit kívánta hangsúlyozni. Az irodalomban és a művészetekben európeér minőségeszményeket és kritikai következetességet, ezek által pedig az olvasók lelki-szellemi táplálékán túl a kisebbségi létben is megvalósítandó morális minőségeket keresett. Ezen autonómiaformákhoz szükség volt a múlt századok erdélyiség-képének felidézésére is.¹⁵ Az okos réalpolitika esszenciális volt a történelmi Erdély pusztá léte szempontjából korábban is, hiszen a térség „küszöbkő” volt századokon át „Európa kelete és nyugata között”¹⁶ 1918/1920 után, az impériumváltás következtében más okból lett esszenciális mindez: drasztikusan új helyzet állt elő, amikor szükségszerűnek látszott a progresszív hagyományokon túl régi-új önállóság-reményekről, esetleg egy föderális Erdély-elképzelésről szólni. Mindezek háttérében elsődlegesen nem a terület Magyarországtól való traumatikus elszakadtsága állott, hanem az a nyomasztó tény, hogy a korábban politikai, kulturális, közigazgatási hatalommal bíró magyarság egy évezred után most kisebbségi helyzetben találta magát, így kollektív identitását is újra kellett fogalmaznia. K. Lengyel Zsolt kutatásai

13 BABITS Mihály, *Transsilvanizmus. Tabéry Géza: Emlékkönyv – Kiadja az Erdélyi Szépművés Céh*, Nyugat, 1931/21, 482.

14 *Uo.*

15 „Nemzetek, vallások, világszemléletek, népi szokások, társadalmi osztályok és külső hatalmi érdekek bölcs és eszes kiegyensúlyozása – ez az, amit a történelemben erdélyiségnek mondunk.” Vö. KUNCZ Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*, Nyugat, 1928/11, 50., illetve *KAÖM VI.*, 286.

16 Lásd Kós Károly, *Erdély. (Kultúrtörténeti vázlat)*, Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh, 1929.

már kimutatták, hogy a politikatörténet terén ezen új „hőskor” legalább két részre bontható:

Egy *federalisztikus*ra, amely 1923-ig Erdély bizonyos fokig független területi autonómiáját és ezt átfogóan, egy magyar–román–német federációt szorgalmazott, és egy *decentralisztikus*ra, amely azután elsősorban kulturális és közigazgatási autonómiát sürgetett a magyar – és elvileg a többi romániai – kisebbség javára szerte az országban, a bukaresti központosítás enyhítése révén.¹⁷

Mindkét variáns ekkor még a sokszínűségre és eközben a nemzeti/anyanyelvi kultúra integritására apellált, oly módon, hogy a történelem forgatagában Erdélyben egymás mellé került népek egymással sajátos sorsközösséget vállaljanak, anélkül, hogy ez saját kulturális emlékezetük és identitásuk feladásával járna.

Az 1920-as évek kiútkereső vitáiban, kollektív azonosságformákat és jövőképet vázolni akaró ankétjaiban sokféle elképzelés került napvilágra, ezek irodalmi szinten az újként felfedezett tájirodalmi vagy akár népi eszméket a haladó, modern európai művészi törekvésekkel kívánták ötvözni. Mindehhez hozzájárultak a Romániához csatolt területeken (a történelmi Erdély határait jócskán meghaladó 103 ezer négyzetkilométeren) élő polgári radikálisok és az oda emigráló „oktobristák” is, az avantgárd elkötelezett alkotóinak hangsúlyos jelenléte. A furcsa helyzetben a helyi sajtóvitákban ők is nagyobb szabadságfokkal fejthették ki véleményüket irányzati és közvetetten művészetelméleti kérdésekben, mint a már említett, politikailag és kulturálisan is kettészakadt „csonka-országban”.

A transzilvanizmusnak ugyan nem volt egységes és szilárd koncepciója, de annak européer, progresszív iránya és közös Közép-Európa-gondolata adott volt, ezek csak a harmincas évektől kezdtek – a bukaresti hatalom lépéseire adott reakciókként – fokozatosan szűkülni. Addig azonban az erdélyi magyar értelmiségiek döntő hányada magáénak vallotta a transzilvanizmus művészi életben és politikában egyaránt cselekvő, progresszív gondolatát, melynek a korban lendületet kapó szépirodalmában létezett – Szabédi László terminológiáját használva – egy *tájtranszilván* és egy *országtranszilván* lenyomata. Az előbbi magyar sajtó-

17 K. LENGYEL Zsolt, *A korai transzilvanizmus Románia-képéről* = Uő, *A kompromisszum keresése*, Csíkszereda, Pro-Print, 2007, 217–264. [Kiemelés tőlem – BL.]

tosságot, lokális színt (Kuncz kifejezésével „erdélyi koloritot”) kívánt felfedezni a regionalitásprogram irodalmi manifesztációiban, de közben mindvégig magyar kultúregységben (emlékezetben, nyelvben, hagyományokban) vázolta elképzeléseit. Az utóbbi egy hipotetikus Erdély-országot vizionált inkább, vagyis zártabb földrajzi-történelmi-lelki kötelékekben gondolkodott, a sajátos tájlelkületet pedig kiterjesztette az erdélyi társnemzetekre és azok művészeti alkotásaira is. Előbbinek lenyomata a „helikoni triász” költőinek tájlírása (benne a változással dacoló értékállandóság motívumaival, amilyen a hegy, a fenyő, vagy az óceántól az ér felé úszó „pisztrángok kara” is), utóbbit Szabédi főként Kós regényeihez kapcsolta, nem függetlenül azok erőteljes, identitáskonstruáló erejétől.¹⁸ A szűkebb haza gondolata, azon belül is egy-egy alrégió korabeli irodalmi művekben megmutatkozó arca (pl. Kalotaszeg, Székelyföld, Partium, Szilágyság, Érmellék) kiemelt szereppel bírt. Egyrészt a változó országhatárokkal szemben az *elvehetetlen szülőföld*-gondolatot erősítette, másrészt a regionális identitás természetes sokszínűségét hangsúlyozta magyar–magyar viszonylatokban is. Bár az 1928-ban elinduló szépirodalmi és kritikai lap, az *Erdélyi Helikon* alkotói köre leginkább e két transzilvanizmus-elképzelés ötvözetét adta, vagyis a két variánst egymással komplementernek érzékelte, e szűkebb (magyar–magyar) és a tágabb (erdélyi és társnemzeti) kulturális elképzelés együtt mozgott a politikai érdekérvényesítés változó lehetőségeivel a két évtizedben. Más kérdés, hogy az ún. „utódállamok” szinte mindegyikében meglehetősen megkétszerezte a záró szakaszába a nemzetépítés folyamata, az új többségi nemzetek pedig legtöbbször „épp a magyar kisebbségi közösségek társadalmi, gazdasági pozícióival szemben” érvényesítették saját törekvéseiket.¹⁹ A humanista eszmekör ütközési pontjai, burkolt vagy látványos politikai elutasíthatósága s ennek következtében módosulási irányai nagyrészt ide vezethetők vissza.

A transzilvanizmus-elgondolásoknak hallgatólagos fóruma volt csak a Helikon szabad írócsoportosulás nyaranta megrendezett íróparlamentje, ennek szellemi hangadói közül többen korábban a *Keleti Újság*, a *Pásztortűz* s főként az

18 „A tájtranszilvánizmus csak az erdélyi magyarságot tartja szem előtt, és azt mondja, hogy az erdélyi magyar különbözik a magyarországitól, de mégis egy vele. Ezzel szemben az országtranszilvánizmus »erdélyi szellem«-en egyáltalán nem a magyar szellem variációját érti, mert az erdélyi szellem gyökerei még a magyar államalapítás előttre nyúlnak [...], szóval az nem magyar termék. Nem is csupán az erdélyi magyarság életében jelentkezik alakító erőként.” Vö. Szabédi László levele Szemlér Ferenchez [közli POMOGÁTS Béla], *Új Erdélyi Múzeum*, 1990/1–2, 56–70.

19 BÁRDI Nándor, *Nép, nemzet, szuverenitás*, Fundamentum, 2006/2, 81–89.

Ellenzék hasábjain folytattak konstruktív vitákat a lehetséges változatokról, s ők az új történelmi helyzetben revideált eszmekört a politikától eleve távol kívánták tartani, helyette közvetlenül a magyar olvasókhoz, illetve a társnemzetek alkotóihoz, művészeihez fordultak szerkesztői, fordítói, irodalomszervezői működésük során. Ebben Kuncz leginkább Makkai Sándorral volt azonos véleményen, aki erkölcsi fejlődést, minőségben való előrelépést szorgalmazott, s a belső erdélyi magyar közösség szellemi-lelki fejlődését szorgalmazta, mondván: valós, politikai önállóság és hatalom hiányában a magyarság „önfenntarthatásának egyetlen útja a kultúra”. Kuncz szerint is a kisebbség „csak politikában kisebbség, irodalmában és művészetében maga az egyetemesség”.²⁰ Ez az egyetemes távlat – a kor összetett értékviszályai közt – a politika révén azonban leginkább csak sérülne, az eszme maga a politikától besározódna, ami rosszabb esetben egyenesen kontraproduktív is tenné. Kuncz úgy vélte már 1923-ban is, hogy:

Bármilyen irányú politikai szellemet is képzeljünk el, az mindig szöges ellentétben áll az irodalmi szemlélettel. A politika egyszerűsíti, uniformizálja az életet, az irodalom annak éppen sokféleségét és összetettségét hangsúlyozza. A politika, ha vezetni akarja az embert, kénytelen absztrakttá változtatni; az irodalom még a fogalmiságot is csak megérezkítve tudja visszaadni. A politika mindig érdekeket szolgál; az irodalom megbukott, ha nem tud az érdekek fölé emelkedni.²¹

Sokat elárul, hogy Babitsnak szóló egyik legelső, már Erdélyből, küldött levelében úgy fogalmazott: „Ma itt csak irodalom az egész élet!”²² Babits pedig 1931-ben, egy bő évtized tapasztalatából azt írta: „A szerencsétlenség értékévé vált mert magával hozta, hogy a kultúra megvesse a politikát, s konzervatív és haladó szellemek találkozassanak oly magas és emberi világnézet egységében mely tul van a nemzeti ellentétek átok-szféráján.”²³

20 KUNCZ Aladár, *Erdély az én hazám*, Erdélyi Helikon, 1929, 487–492., illetve *KAÖM VI.*, 305–313.

21 KUNCZ Aladár, *Irodalom és politika*, *Ellenzék*, 1923. szeptember 16., 9., illetve *KAÖM VI.*, 62–64.

22 Általa a *Helikon* is főként a *Nyugat* esztétikáját honosította meg, a folyóirat eszményei a politika zajától távol tartott, az esztétikum erejére támaszkodó irodalom és az európai művészi, kritikai színvonal voltak, ugyanakkor a lap a nemzeti liberalizmus szabadságeszméjét az alkotói műhelyekben is hangsúlyozta.

23 BABITS Mihály, *Transzylvánizmus... i. m.*

Maga a kisebbség kategóriája a transzilvanizmus korabeli értékrendszerében mindvégig erőteljes etikai jellegzetességekkel bírt. Makkai a minoritást magát vélte az egyetemeshez közvetlenebbül kapcsolható kategóriának, mint a nemzetit, ebben pedig az egyik legjellemzőbb vonás mutatkozott meg: a humanista értékekre való intranzingens nyitottság, mely új távlatokat szorgalmazott. A *Magunk revíziója* szerzője azt hirdette: korlátozott lehetőségek közt komoly szellemi erőfeszítéssel lehet csak egyetemesen emberi szellemmé lenni. Bánffy, Áprily és Kuncz ezért is *nem kész adottságként* tekintett a transzilvanizmusra, hanem leginkább próbakörül beszélt. Lehetőségről, komoly munkával elérendő célról, aminek megvalósításához (s az értelmiség közös felelősségének tudatosításához ennek elfogadtatásában) olyan út vezet, amit dühös nacionalizmusok és a nagypolitika szította bizalmatlanság szegélyez, miközben az irodalmi, művészeti megnyilatkozásait a provincializmus veszélye is óhatatlanul fenyegeti.

A fokozatosan minőségi művekkel jelentkező irodalomszegmens kibontakozásában és sikere mögött ezért is maga a transzilvanizmus emelkedett világnézete állt a maga, irodalmi és eszmei szabadságával, ennek fontos saroktételei a partikularitás és egyetemesség, az erdélyiségben föllelt európaiság, a szülőföldre rejtett szellemi haza-gondolatok voltak, melyek hol a természet iránti érzékenységben és a kontemplatív-vallomásos tájköltészetben, hol a régió lelkiületét, múltját és jelenét determináló irodalmi sorsképletekben feltáró történelmi regényekben, hol a napi publicisztikákban is metafizikai távlatokat nyerő, újjáfogalmazott magatartásmintázatokban mutatkoztak meg.

A gondolkörnek persze vigaszideológiai aspektusai is voltak a kezdeti történelmi trauma, majd az egyre erősödő jogfosztások ellensúlyozására. A kezdeti éveket a húszas évek derekára fölül tudta írni a későbbi cselekvésprogram, viszont a harmincas évek második felére újfent elkomoruló politikai helyzetben ismét hangsúlyossá váltak a „védekező kollektivitás” szólamai is. Ekkortól a transzilvanizmus szinte kizárólag a belső magyar közösségnek tudott és kívánt már csak morális kapaszkodókat kínálni, s könyvkiadási politikáját is csak magyar–magyar tengelyre építette. A helyi százsággal az új évtized elejére megfellelt az irodalmi együttműködés, a román értelmiséggel pedig jószerével ki sem épült egy remélt közös szellemi platform. Ez az időszak a román politikum felől érkező nyílt elutasítások és hatalmi jogfosztások, illetve az ezekre adott válaszreakciók, jobbára a kényszerpályák időszaka már. 1935 után – ahogyan Lige-

ti Ernő is írta – „a légkör idehaza is, meg Európában is, egyre elsötétült”, egyre kevesebb remény látszott arra, hogy az erdélyi magyarság sorsát „saját erejéből és a saját kitartásából” megjavíthassa.²⁴ Makkai ekkor hozta meg repatriálási döntését, amire Reményik Sándor (a távozó püspöknek írott levelében)²⁵ keserűen fakadt ki, mondván Makkai épp azt tanította korábban, hogy magyar életet nem csak „saját szuverén nemzeti államban” lehet élni, sőt:

a nemzet államtalan formája mélyebb, tisztultabb, bensőségesebb, keresztényibb, etikaibb lehet, mint [...] annak politikai formája.

Reményik a maga szilárd moralitásával a korábban saját maga által bejárt (a tagadástól és irredentizmustól a humánumig, s kisebbségi sors magasabb etikai minőségeiig vezető) utat is példaképp említette, róttá fel Makkainak, mindhiába.

Néha szinte úgy érzem, hogy Te egy csodálatos kerülő úton odajutottál, az események sötét torlaszain s a dolgok végzetes körforgásán keresztül, ahol én álltam az 1919–1920-as barikádon, a V.-versekkel.²⁶

A transzilvanizmus társadalomszervező erejének fokozatos térvesztését (részben irodalmi hatástalanságát) ilyen előzmények után s ilyen keretek közt dokumentálta generációs kritikával a híressé lett *Jelszó és mítosz*-polémia 1937-ben, mondván: az eszme „megfutotta pályáját”.²⁷ Az ifjabb nemzedék „körön belül” ér-

24 „Az ostromállapot, numerus valachicus, nemzeti munkavédelem, belső kölcsön, irányított gazdálkodás, a szélsőséges jobboldaliság, antirevizió jelszavai után Goga Octavian félelmetes rögtönzése következik, amely nemcsak az erdélyi magyarság számára jelent újabb süllyedést, de magát az országot megfosztja az alkotmányosság minden jelzőjétől. Ez az a korszak, amelyben Micescu külügyminiszter új kisebbségi elmélete véget vet intézményesen a genfi panaszoknak, állampolgárságot fosztó rendelkezést helyez ki látásba mindazokkal szemben, akik a külföld előtt a kisebbségi helyzet tarthatatlanságára hívják fel a közfigyelmet. A leromlás gyors és minden nap dermedt csodálkozással tesszük fel egymáshoz a kérdést: lehet-e ezt az életet még továbbra is így folytatni? [...] Néhány esztendő alatt többet éltünk át, mint az utolsó tizenöt esztendő folyamán. Ez a pár esztendő olyan volt, mint a töményített oldat: felhígítva egy szenvedő többségi nép számára is elég lett volna egy egész nemzedékre.” LIGETI Ernő, *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorban*, Kolozsvár, Fraternitas, [é. n. 1941], 192.

25 Reményik Sándor levele Makkai Sándorhoz, Kolozsvár, 1937. február 26. = CSEKE Péter–MOLNÁR Gusztáv (szerk.), *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*, Bp., Héttorony, 1989, 148–152.

26 Uo. [a V.-versek itt a Végvári álnéven közölt Reményik darabokra utal – BL]

27 SZEMLÉR Ferenc, *Jelszó és mítosz. A második erdélyi nemzedék*, Erdélyi Helikon, 1937/8, 592–604. Nem feledhetők persze még ezen belül sem, hogy erre is a helikoni közösség belső fórumán, saját folyóiratukban

kelte a transzilvanizmus holtpontra jutását, mely „változatos színeit és ágazatait elvesztette, köre fokozatosan összesűkül, ami megmaradt belőle, az csupán a jelszó, és egy talpraesett regionális irodalom.”²⁸

A transzilvanizmus irodalmi aspektusai mindenesetre egyértelműen mélyrehatóbban jelentkeztek, mint annak korabeli politikai irányai. A két háború közötti erdélyi irodalmat vizsgáló értekezői munkák fontos eredménye, hogy mára felmutatták: a hipotetikusán közös transzilván mag mellett eleve többes számú, egyéni írói műhelyek mentén artikulálódó elképzelések léteztek és éltek egymás mellett, másrészt ezek közösen formáltak a korszak irodalomértelmezésében egyfajta összefüggő olvasatot. A szerkezeti, stiláris, tematikai jellegzetességek együttesen hatottak tehát a magyar olvasóközönség szemében, s egyfajta eszménnyé is az irodalmi-művészi megnyilatkozások révén álltak össze. A valós vagy imaginatív helyzetek, kollektív tudatállapotok és a közeli jövőbe projektált demokratikus elképzelések fikció és valóság határán a jelen konfliktusos, diszharmonikus identitáshelyzetét igyekeztek ugyanis feloldani, amihez a legkülönbözőbb értelmiségi megnyilatkozások (beszéddek, cikkek, programok, egyházi tanítások) szemléleti megújulást is sürgettek. Ezen elvek együttesen kavartak a korszak irodalmi megnyilatkozásaiban és értelmiségi levelezésében is.

2.

E komplex háttérrel gondolom érdemesnek vizsgálni az első nemzedéki megnyilatkozást, az *1923-ban Kolozsváron* megjelent *Tizenegyek* antológiáját.²⁹ Egyrészt ez csoportként is nyilvánvalóan hatékonyabbnak bizonyult, karriertörténet szempontjából jelentősebb volt, mintha pusztán egyéni fellépések sorozataként tekintenénk rá, másrészt az antológia a regionális irodalom önmeghatározásai és az akkoriban ébredő transzilván eszmekör alakulástörténete szempontjából

kaptak teret a fiatalok, ami a szellemi nyitottságot és a vitakultúra minden körülmények között megőrzendő elsőlegességét igazolta.

28 SZENCZEI László, *A transzilvanizmus és az erdélyi fiatal irodalmi nemzedék problémájához*, *Korunk*, 1938/1, 65–70. Szenczei helikonistának és transzilvanistának számított, e cikkét azonban már a *Jelszó és mítosz*-vita utóhatásaként a *Korunk*-ban közölte.

29 *Versek, elbeszélések, tanulmányok tizenegy fiatal erdélyi írótól, erdélyi művészek rajzaival. Erdélyi fiatal írók antológiája*, Cluj–Kolozsvár, 1923.

is jelentős határkönek bizonyult. A válogatás „*tizenegy fiatal erdélyi írótól*” közölt verseket, elbeszéléseket és tanulmányokat, melyeket erdélyi képzőművészek grafikái díszítettek. Az emlékezetes borítóval kiadott kötet legfőbb szervezője (a hangsúlyosan erdélyi, azon belül is főleg székelyföldi jellegen túl) mindenképp nemzedéki volt, azok szervezték s lettek szerzői, akik döntő többsége a főhatalomváltás idején „még az iskolatermek padjaiban szorongott”.³⁰ A bevezetőt és a programtanulmányt jegyző, 1923-ban még a kolozsvári unitárius teológián tanuló fiatal Balázs Ferenc mellett verssel hatan jelentkeztek (Dobai István, Finta Zoltán, Jakab Géza, Kemény János, Maksay Albert és Mihály László), novellával négyen szerepeltek (Balázs Ferenc, Kacsó Sándor, Szent-Iványi Sándor és Tamási Áron), a tanulmányrovatot pedig Jancsó Béla képviselte. Mindannyian húszas éveikben járók voltak, rangidősnek Finta, Tamási és Maksay számítottak, akik még az előző évszázad utolsó éveiben születtek. Közös jelentkezésüket az erdélyi „új nemzedék” első, öntudatos megnyilatkozásaként dokumentálta az irodalomtörténet-írás.

Szentimrei Jenő szerint az antológia 3200-as példányszámban jelent meg, amiben komoly szerepe volt a kötetet közhírré tévő, a megjelenést megelőzően kibocsátott, patetikus túlfűtöttséggel megfogalmazott szórólapnak. E lelkesen-naivan beharangozott kötet számos tekintetben a romantikus irodalomeszme és az újnépíesség ötvözetének a lenyomata, ám minden hiányosságával együtt is példa volt az irodalmi élet létezésre, tehát az új országkeretekben való fennmaradásra, az önerőből szervezkedés lehetőségére. Az pedig, hogy a kötet komoly példányszámban kelt el, bizakodásra adhatott okot. Amikor Áprily, Reményik és Tompa László verseskötetei a húszas évek elején alig 300–500, jobb esetben 800 példányban keltek el, e javarészt még teljesen ismeretlen fiatalokat³¹ közlő antológia ezt megtöbbszörözve került az olvasók kezébe. A piaci kockázatot enyhítette, hogy az antológiát számos ismert erdélyi képzőművész³² illusztrálta grafikáival.

A *Tizenegyek* főként székelyföldi „írófiakat” közölt, így a szerveződé erdélyi literatúrán belül is volt egy erőteljes regionális jellege, akkor is, ha a régi-új szellemi, irodalmi központban, Kolozsváron jelent meg, hiszen az alkotók többsége

30 Ligeti Ernő kifejezése, LIGETI, *Súly alatt a pálma*, i. m., 193.

31 Balázs Ferencnek 1922-ben egy meseci klusa jelent meg, Dobai Istvánnak első, kicsiny verseskötet. A többi kilenc szerzőnek ez az antológia lett a bemutatkozó kötete.

32 Ács Ferenc, Dévai Margit, Jeddy Sándor, Kós Károly, Lengyel Sándor, Nagy Benő, Pap Domokos, Szakáts Lajos, Szopos Sándor és Tóth István.

ott tanult, ott érettségizett vagy próbálta megvetni ott a lábát. Balázs Ferenc programadó írása a korai transzilvanizmus egyik első megnyilatkozásaként is olvasható, amennyiben tételként szögezte le, hogy „...az erdélyi irodalomnak olyan íze van, amelyet csak a mi földünkől szívhatott s egyenesen annak kezdünk neki, hogy ezt a speciális erdélyiességet kibontsuk és megvilágítsuk.” Nem maradt el ugyanakkor a később sokak által hangoztatott egyetemesség-igény sem, mely a szükségből kellett, hogy erényt kovácsoljon. „Zárt talaj nedveit szíván magába” – írta Balázs – „legyen magasra nőtt virág, amely határokon túl lát s az a napfény növeli s az a szellő borzolja, amelyik minden testvérét.”³³ E sorokban akár ihletőként egyszerre ismerhetünk rá Áprily 1928-ból ismert „világfigyelő tető”-motívumára, ami az *Erdélyi Helikon* beköszöntőjében volt olvasható, illetve Babits 1925-ös hasonlata *Az európai irodalom története* bevezetőjéből, mely a nemzeti és világirodalom párhuzamában az egyedi erdők és a lombkoronáikat borzoló egyetemes szél példájára épített.

Az egyetemesség-igény és az összmagyar kitekintés mondhatni adott volt a korban, minden sajtóvitában, meghirdetett ankétban előkerült, újdonságnak inkább a sajátos, a regionális, az erdélyi potenciál felismerése számított. Jancsó Béla például Petőfiről és Baudelaire-ről, Romain Rollandról és az ekkor még viszonylagosan újdonságként ható expresszionizmusról értekezett, illetve ezeket kapcsolta egybe a művészet lélektani és társadalmi jelentősége mentén.³⁴ Mindezek mellett ő is a székely néplélek felfedezésére buzdított, vagyis a pozitív értelemben vett regionalitásesszme erejére apellált, arra, ami Bartók esetében is (tisztá forrásként) egyszerre tudott megkérdőjelezhetetlenül helyi és ugyanakkor egyetemes érvényű lenni.³⁵ Talán emiatt is, a csoportos jelentkezés irodalmi jelentőségét Láng Gusztáv abban látta, hogy: „...a népi gondolat s az avantgárd modernség összekapcsolására”³⁶ ez volt az egyik legelső példa a teljes magyar irodalomban.

33 Vö. BALÁZS Ferenc, *Erdélyi magyar irodalom* = CSEKE Péter (szerk.), *A Tizenegyek*, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 7–16.

34 JANCÓS Béla, *Erdélyi irodalom és székely irodalom*, Ellenzék, 1923. december 22. = Uő, *Irodalom és közélet*, Bukarest, Kriterion, 1973, 33–36.

35 A kötet szerzői közül Jancsó Béla eleve gyakorta hivatkozott Bartók példájára, aki „a komor hegyekbe dugott kis falvakból a székely zenét London és Párizs fülébe vitte, s a világ nagy szívéből visszhang szólt a tragikus kis nép sötét és mély életakarataira”. Vö. JANCÓS Béla, *Erdélyi irodalom és székely irodalom*, i. m.

36 Lásd a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I. megfelelő („antológiák”) szócikkét, melyet Láng Gusztáv jegyzett. A szócikk megszületésének körülményeit felidéző leveléből Cseke Péter közölt részleteket. Lásd CSEKE Péter, *Minden értékre nyitottan*, Tiszatáj, 2006/7, 68–72.

A szerzők ugyanis (akár öntudatlanul is) a korszak modern törekvéseihez, így az expresszionizmushoz, némiképp az avantgárd stílusfordulatokhoz kapcsolódva ösztönözték az európai távlatú modernségben a helyi hagyományok hathatós ötvözését, miután a húszas években Európa-szerte, így Budapesten is már meghaladottnak mondták, megmosolyogták a „fogatlan l’art pour l’art” eszményeket.³⁷

A kötet megjelenése egyebek miatt is túlmutatott önmagán: a *Kiáltó szó* utáni egy-két év útkereséseiben, a királyi Románián belül a föderalisztikus transzilvanizmus-remények végső kudarcával, 1923-ban „mintegy az erdélyiség népi változatának nyitánya”-ként volt olvasható az antológia, amely termékenyítővé, mintaadóvá vált³⁸ (később akár az *Erdélyi Fiatalok* és a *Termés* körei is visszanyúltak ezen antológiához), ugyanakkor a transzilvanizmus korai értékeit is közvetítette. Szerzőinek nézőpontja olykor még meglehetősen romantikus volt az új erdélyiség mibenlétét illetően, Láng Gusztáv szerint is az általános perspektíva „ebben a valóság fölé emelkedő stílusban” volt megragadható, mely a kisebbségivé lett magyar töredéktársadalomban elsődlegesen az erdélyi faluért és a falu megbecsüléséért végzett munkát hirdette.³⁹

A kritikai fogadtatás ennek köszönhetően vegyes volt: Szabó Dezső lelkes szavakkal köszöntötte az antológiát,⁴⁰ hiszen a fiatalokban saját követőit akarta meglátni, Tompa László viszont a fiatalos hévvel kiadott, nagy garral beharangozott könyvet harsány magamutogatásnak érezte leginkább. Utóbbi kijelentését Tamási (aki már New Yorkban értesült minderről) nehezményezte a leginkább. Reményik Sándor részben örömmel fogadta, amiért „fiatalság és a tehetség ereje harsog felénk lapjairól”, de ő azt is hozzátette, hogy a „székely partikularizmus” túlhangsúlyozása rendkívül veszélyes is lehet.

Hiszem, hogy ez a különösség megtermékenyítő hatalom, megifjító
ősforrás az irodalom számára, s mint ilyen, föltétlenül érték. Azonban
túlbecsülni nem szabad... Egyéni és általános vonások éppoly szükség-
szerűen függnék össze a művészetben, mint faji partikularizmus és egye-
temes magyarság.⁴¹

37 SZERB Antal, *Könyvek és ifjúság elégiája* = Uő, *Gondolatok a könyvtárban*, Bp., Magvető, 1981, 678.

38 Lásd erről a Cseke Péter szerkesztette kötetet. *A Tizenegyek*, i. m.

39 Lásd Láng Gusztáv említett szócikkét.

40 k. [SZABÓ Dezső], *Erdélyi antológia*, *Élet és Irodalom*, 1923/5, 77.

41 REMÉNYIK Sándor, *Tizenegy fiatal erdélyi magyar író antológiája*, Páosztortűz, 1923. július, 850–853.

Reményik a fiatal költők egyes verseiről is azt tartotta fontosnak megjegyezni, hogy bennük „nagy erejű felszárnyalások és erőtlen földre hullás, eredetiség és banalitás vegyesen” jelentkeznek. Mindemellett az ő ismertetője nem véletlenül az új irodalmi öntudat megteremtésének igényével fellépő bevezető tanulmány körül forgott elsődlegesen. A *Pásztortűz*ben megjelent elemzésében⁴² kiemelten szólt a különosság megtermékenyítő hatalmáról az irodalomban, miközben a Szabó Dezső-hatást már problematikusnak tartotta. Arra figyelmeztetett, hogy a székely partikularizmus irodalmi tétje csak akkor nyerhet értelmet, ha a fiatal alkotók nem tévesztik szem elől, hogy „a Trianon utáni helyzetben a nyelvileg, lelkileg, tradicionálisan és történelmien egységes nemzet újjáteremtése a cél.” Ismeretes, hogy Reményik e korszaka még erőteljesen a politikai visszarendeződés reményének jegyében telt,⁴³ így transzilvanizmusa is (ekkor még) eléggé szordínós volt mondható: örömmel fedezte fel a „megtermékenyítő hatalmat” Tamási vagy Kacsó írásaiban, de remélte, hogy e székely különosság egyre inkább egyetemes magyar keretekben s színvonalon jelentkezik majd.

Kuncz Aladár – aki még Budapesten értesült róla, hogy „fiatal írók együttesen egy erdélyi antológia kiadását tervezik”⁴⁴ – Kolozsvárra történő visszaköltözése után stiláris egyenetlenségekre, poétikai jegyekre, bennük „a rosszul alkalmazott pátosz szertelenségé”-re figyelmeztetett kritikájában, ami feltételezése szerint szintén az átsugárzó Szabó Dezső-hatás következménye.⁴⁵ Kuncz tételeken leírta viszont, hogy a fiatalok vállalkozásában „nem közös irodalmi eszmény hozta őket össze, [...] nem is egy irodalmi műfaj művelőiként találkoztak” s „a művészi megnyilatkozás felé vezető úton sem haladt mindegyikük egyformán előre [...] Van olyan köztük, aki már jócskán előrejutott, biztosabban jár a többenél”. A recenzió a prózaírók közül kiemelte Tamásit, de egyéb írásaiban nem véletlenül jegyezte meg, hogy Kacsó Sándor 1923-ban sokkal érettebb elbeszélő volt, mint Tamási, aki – ekkor még – „erősen emlékeztet Nyirőre”. Az antológia tervezett egységét leginkább a bevezető programírásban és e prózaírók novelláiban vélte megláthatónak. Talán nem túlzás azt feltételezni, hogy véleménye eljutott Babits

42 Uo.

43 Lásd erről K. LENGYEL Zsolt, *Szabálytalan párhuzamok. Kós Károly és Reményik Sándor erdélyisége (1911–1941)* = BOKA László (szerk.), *Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok*, Bp., MMA, 2023, 101–199.

44 Vö. KUNCZ Aladár, *Erdélyi irodalmi krónika*, Napkelet, 1923/7, 686–688., illetve *KAÖM VI.*, 35.

45 k. a. [KUNCZ Aladár], *Tizenegyen*, *Ellenzék*, 1923. augusztus 5., illetve *KAÖM VI.*, 51–56.

és Schöpflin köreiig, akik évekkel később is a székely novellistákat említették irodalmi nívumként a teljes erdélyi irodalom egyik fontos eredményeként.⁴⁶

Berde Mária általában az ifjak, az új generációk örökös keresésére és a pofonoktól tarkított megtapasztalások igen szükséges mivoltára emlékeztetett recenziójában, épp azért, hogy az alakulóban lévő új erdélyi irodalom ne süllyedjen időnek előtte nivótlanúságba.⁴⁷ Nála s szinte valamennyi recenzensnél a bevezető írás kapott igazán figyelmet. A kényszerű vagy vélt irodalmi önállóságjegyek, az új utakon bizonyítani kénytelen, mert magára hagyott irodalomszegmens gondolata egyértelműen ebben volt ugyanis tetten érhető. A később javarészt székely mitológiát teremtő Balázs Ferenc a Trianon utáni állapotokból indult ki:

A magyar földet részekbe osztották, s a fejet – Budapestet – elzárták a karoktól és a lábaktól. [...] Eddigél a vidék minden kitermelt értéke Budapestre ömlött... A nagy elbúcsúzáskor még nem lehetett tudni, hogy folyik-e vissza valami az árván hagyott területekre, vagy üti-e föl a fejét a hegyek között új íróseger. De most erdélyi magyar irodalom új fejjel és új testrészekkel letagadhatatlanul és vitán kívül állóan: van.⁴⁸

E gondolat tudatosítani kívánta tehát, hogy az erdélyi magyar irodalom az új helyzetében ösztönszerűen is a saját lábán akar megállni, amit az antológia is demonstrálni igyekezett.

A fényre történő képletes kilépés ugyanakkor számos olyan kérdéskört is előhívott, amivel a rákövetkező években a magyar irodalmi életnek Erdélyben szembesülnie kellett. Ilyen volt a közönség szervezés nehézsége az intézményhiányos állapotokban, ilyen a partikularizmusban megbúvó provincializmus-veszély, ilyen főként a budapesti politikai konzervativizmus irányából érkező szakadarság- és/vagy modernségvád, s ilyen az irodalom kisebbségi körülmények közt demonstrálódó feladatelvének többletterhe is, amelyek mellett a kritikai fogadtatás érzelmi hatványától, az objektivitást csorbító tényezőktől itt is, ott is tartani lehetett. Kuncz, Bánffy, Áprily, Makkai, Ligeti s mások nem véletlenül

46 SCHÖPFLIN Aladár, *Erdélyi irodalom*, Nyugat, 1934/2, 109–110.

47 „Soha sem volt nagyobb szükségünk a messi kapaszkodásba, mint mostan! Irodalmi berkeinkből pincezag kezd terjengeni”. Vö. BERDE Mária, *Tizenegy*, Tükör (Marosvásárhely), 1923. július 8., 2.

48 BALÁZS Ferenc, *Erdélyi magyar irodalom* = CSEKE Péter (szerk.), *A Tizenegyek*, i. m., 7–16.

emlegették a regionalitásesszmék mellett/mögött mindig a fokozott minőségigényeket, melyek törékeny egyensúlya hosszú távon hozhat csak eredményeket. 1923-ban ez még hatványozottabban igaz volt, pláne a javarészt ismeretlen szerzők esetében. Jancsó Béla nem véletlenül a születőben lévő erdélyi irodalmat magát éppúgy féltette a politikai konzervativizmus támadásaitól, mint az áramlattal felszínre kerülő irodalmi népieskedéstől. A kötetet ért kritikákból elismerte Reményik Sándornak és Tompa Lászlónak azon észrevételeit, amelyek a székely írók jelentkezésekor a rossz hangsúlyú helyi jellegben a vidékiesség veszélyére figyelmeztettek, s így érvelt: „ha valaki pedig helyett peniget, s folyton csak édes Jézust mond s ír, székelyül beszél, de nem művészetet ad. Jó kibúvó ez a tehetetlenségnek, tágas kapu a dilettantizmusnak.”⁴⁹ Talán arra is emlékeztethetünk e ponton, amit Babits évekkel később a kezdeti időkről szólva úgy fogalmazott meg saját esztergomi háza kertjét hozva példaképp, idézve szép hasonlatban, hogy „ahol a pusztaság fenyeget, ott öröm a fű, akármilyen alacsony, s még a kórót is virágszámba vesszük”. Hozzáteve persze, hogy szerencsére „ezek az idők elmúltak már”. Nem kizárt, hogy ezen első, lelkes antológiára is gondolt 1935-ből visszatekintve, amikor leszögezte: „eljött a nap amikor a kertésznek le kell akasztani fogasáról a nyeseöllöt. Ez mogorván hangzik, de bók rejlik benne.”

A kötet sikere ettől függetlenül biztosítottnak tűnt, amit a közös fellépés inkább előremozdított mintsem gátolt, bár azon terv, hogy a *Tizenegyek* szerzői egy-két esztendő alatt tizenegy új könyvet adjanak az olvasók kezébe, leginkább naivnak bizonyult, sohasem valósult meg. Sőt – amint másfél évtized távlatából Cs. Szabó is megjegyezte – az alkotók többsége eleve más utakat választott: „kizárólag szépíróvá” az utólag messze kimagasló Tamási Áron vált, a többiek (még Kemény János is) az erdélyi magyar társadalom nélkülözhetetlen intézményrendszerének a megszervezésében fejtették ki leginkább tevékenységüket:

Volt, aki bejárta a kerek világot és most népszervező. Voltak, akik új világot néztek, és ma papokat nevelnek. A várúrságra hivatott megőrizte népelvű eszményeit, s a szét-szórt magyar írókat gazdasági és szellemi kö-

49 JANCÓSÓ Béla, *Erdélyi irodalom és székely irodalom, i. m.* Jancsó később, az 1928-as skizma-vita kapcsán is felszólalt, teljesen alaptalannak mondvá a feltételezett irodalomszakadás vádját, mondván, Budapesthez képest „Erdélyben szintetikusabb a látás”. Vö. JANCÓSÓ Béla, *Magyarság, transzilvánizmus, székelység*, Erdélyi Helikon, 1929/5, 389–390.

zösségbe fogta össze. A szegényebb társ az ifúságot tömörítette, s áldozat árán is megnyújtotta ezért a maga keresésének és tanulásának időszakát. És van, aki az egyetemes magyar nyelvterületen hozzá fűzött ígéretet megvalósította, és a tizenegyek fölött fényesen és melegen tündököl.⁵⁰

Krenner Miklós (Spectator) után Cs. Szabó is ezért summázhatta, hogy az első antológia szerzői számára „Az irodalom átmenet volt az erdélyi iskolapad és ki-sebbségi élethivatásuk közt.”⁵¹

Volt azonban egy igen komoly hozadéka ezen felül is az első antológiának. Balázs Ferenc említett bevezető írása ugyanis elsőként taglalta, hogy: „Erdélyben könyv kiadását egyrészt anyagilag biztosítani, másrészt pedig nagyobb tömegekhez eljuttatni csak akkor lehet, ha lelkes és buzgó gyűjtők szerzik össze előzetesen az előfizetőket.” Cseke Péter mutatott rá, hogy mindez az következő évtől megszerveződő Erdélyi Szépmíves Céh kiadópolitikájára is hatott, az ugyanis pár éven belül a *Tizenegyek* terjesztési módszerével alapozta meg működését, ebben az ún. amatőr-sorozat és a minőségibb, díjsorozat együttesen biztosította a rentabilitást.⁵²

Ami az antológia közvetlen utóéletét érinti, a megjelenés tizenegyedik évfordulójának küszöbén Kovács György interjút készített az egykori csoportosulás öt tagjával, amit az *Ellenzék* 1933. december 10-i száma közölt, a következő év februárjában pedig jubileumi felolvasó-estet szerveztek László Dezső záróelőadásával, amit 1934. február 25-én szintén az *Ellenzék* adott közre. E lapszámban Szentimrei Jenő a kezdeményezés lényegét és hatását egy évtized távlatából abban látta,⁵³ hogy e fiatalok „egyetlenegy kivételével nem célt, csupán eszközt láttak az írásban. Eszközt, amelynek segítségével ki közelebbi, ki távolabbi céljait elérheti.” Nem önértékű szépírók lettek jellemzően tehát, abból a nemzedékből valók voltak, „mely a humanista nevelés alapépítményére kénytelen volt a gyakorlati gondolkodás vasbeton falait felhúzni”. Ami a csoport tagjainak későbbi pályájára így jellemző, az Szentimrei szerint „munkásságuk összefutása” volt „az

50 SPECTATOR [KRENNER Miklós], *Tizenegy* = CSEKE Péter (szerk.), *A Tizenegyek II.*, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 89–90.

51 Cs. SZABÓ, *i. m.*

52 Sőt, az antológia borítója is ihletőként szolgálhatott több Szépmíves Céh kiadványnak.

53 (–rei) [SZENTIMREI Jenő], Így szól az idő általuk. A Tizenegyek tizenegyedik évfordulójára, *Ellenzék*, 1934. február 25., 7.

önkéntes szolgálatvállalás csomópontjában”, vagyis főként társadalmi, társadalomszociológiai feladatokban, elsődlegesen a székely faluért és annak megbecsüléséért végzett munkájuk „egész szívvel vállalásában”. Tamási később, az 1937-es Vásárhelyi Találkozón az akkor összebékítendő ifjabb (baloldali, progresszív katolikus, transzilván-reformer stb.) csoportosulások előtt ezért is említette jó, követendő példaként a *Tizenegyeket*, mely csoportosulás ilyenformán később a szövetkezeti és a népfoiskolai mozgalmakra, de akár az erdélyi irodalmi szociográfia műfajának meghonosodására is hatással lehetett.

Ma már azt is tudjuk persze, hogy Tamási annak idején fenntartásokkal kezelte a közös színrelépést magát. Jancsó Bélának 1924 elején írta:

A komoly irodalom szempontjából csak az egyenkinti kiállítás a fontos és a döntő, mert Antológia esetében a kritika újra megtévelyodik, s nem beszél kielégítően az írókról, hanem az ifiúságot pökdösi, s szétugrasztani akar.⁵⁴

E felvetés mind a nemzedéki ellentétek és perspektívakülönbségek, mind Tamási írói karrierje szempontjából érthető volt. Cs. Szabó talán ezért is jegyezte meg az említett kritikájában, hogy „élők antológiáit” az irodalmi ízlésrokonság mellett pillanatnyi barátság vagy kortársi szövetség is összekötheti, ám az ilyen válogatás kétféleképpen is torzíthat: „a jó íróat lefokozza, a jelentéktelent erős társához köti, erősnek, ellenállónak mutatja”.⁵⁵

3.

A *Tizenegyekben* bemutatkozók közül kevesen kaptak meghívást a marosvécsi szabad írói munkaközösségbe, amely eleinte főleg a középgenerációt célozta meg. Ezen összejöveteleken a házigazda báró Kemény János mellett értelemszerűen Tamási is ott volt már, de a legújabb generációk jelesei csak fokozatosan kaptak teret a vécsi plain-air parlamentben. Akkor is Kuncz Aladár volt ennek leginkább az egyik ösztönzője, aki többek között folyóiratuk 1930. újrakezdésében

54 Lásd *Tamási Áron levele Jancsó Bélának = Jancsó Béla levelezése I. 1924–1930*, CSEKE Péter (szerk.), Kolozsvár, Kriterion, 2015, 50–52.

55 Cs. SZABÓ, *i. m.*

ankétot is szervezett *Fiatal magyarok* címmel az összmagyar irodalom új hivatásáról, benne a fiatalok szerepéről és elképzeléseikről. Egyértelmű volt azonban egy másik fiatal jelenléte Marosvécsen, mégpedig a Dsida Jenőé. A Tamásinál tíz évvel, Kemény Jánosnál mindössze négy évvel fiatalabb alkotó lett az 1937-es *Új erdélyi antológia*⁵⁶ legismertebb neve. A szintén Kolozsvárt kiadott kötet szerzői között két verseskönyvvel a háta mögött, némiképp rangidősnek is számító Dsida kora egyik legnagyobb lírikustehetségének, igazi poeta doctusnak számított, akire tragikusan rövid életpályája várt, a következő év júniusában hunyt ugyanis el. Irodalomesztétikájának lényege nagyban hasonlított Kunczéra, akinek mentoráltja is volt, következetesen vallotta a „programtalanságot” az irodalmi életben, megkülönböztetve azt a természetes irányzatosságtól. A *Láthatár* kisebbségi kultúrszemle közreműködésével készült antológiában ott találjuk mellette Kolozsvári Grandpierre Emilt, Kováts Józsefet, Szemplér Ferencet, Varró Dezsőt és Wass Albertet is, illetve a jelentős verseskötettel (*Éjszakák*) 1936-ban Budapesten debütáló Jékely Zoltánt is, mint akik már szintén elismert szerzőknek számítottak.⁵⁷ Az új, vagy viszonylag új nevek Böződi György, Kiss Jenő, Nagy István, Szabédi László, Szenczei László, Florián Tibor és Vásárhelyi Z. Emil voltak. A közönség őket is ismerhette persze, legtöbbjüknek kötete is megjelent ekkorra. Nagy István 1936-ban nyerte el a Thália Színház drámapályázatát, Szabédi Lászlónak ugyanebben az évben jelent meg kötete, Böződi novelláival volt jelen egyrészt az *Ellenzék* és a *Keleti Újság*, később pedig az *Erdélyi Helikon* hasábjain. Az antológia „új” jelzője tehát nem a szerzőkre magukra, mintsem egy újabb társas megnyilatkozásra és még inkább új irodalmi eszményekre vonatkozott. A kor a nyilvánvaló originalitás mellett a kisebbségi sorsból is érvényes nézőpontot és hangsúlyosabb valóságábrázolást várt el a fiatalabbaktól, akiknek többsége eleve egyetemes témákban gondolkodott, ámbár ezt vállaltan kisebbségi helyzetből tette, így tekintett az emberiségre, azon belül magyarságára, erdélyiségére. A szerkesztő Abafáy Gusztáv nem is tudott különösebb közös jegyet kimutatni a kötet verseiben és elbeszéléseiben, csupán annyit rögzített, hogy az antológia „a változott életkörülmények közé került erdélyi magyar szellemiség” vitalitását igazolja újfent, e fiatalok pedig mindenféle stilisztikai vagy valóságábrázoló elvárás kizárólagosságának ellentmondanak.

56 *Új erdélyi antológia*, Kolozsvár, Minerva, 1937, 177.

57 Wass *Farkasverem* című, később Baumgarten-díjjal jutalmazott regénye például 1935-ben jelent meg.

Irodalmi értékét tekintve kétségkívül ez a kötet az érettebb s az összmagyar s európai irodalommal is egységben dobbanóbb. Az okok persze ezúttal is összetettek, melyek részben érintik a transzilván eszmekör arcéleinek időközi változásait is. Az antológia olyan nagyszerű verseket sorjázott, mint Dsidától a *Nagycsütörtök*, *Az uccaseprő* vagy a Kuncz halála kapcsán született *Immáron ötvenhárom napja*, Jékelytől a *Csontjaimhoz*, a *Tengerparti elégia* vagy *A marosszentimrei templomban*, az ekkorra kétkötetes Szemlértől az *Ott, hol már sárga a Maros* és a *Búvópatakok*, a kötetrel csak 1937-ben debütáló Kiss Jenőtől az *Éjjel hazafelé*. A prózaírók közül Böződi György és Nagy István stilisztikai megoldásai, Szenczei és Szabédi narratív eljárásai voltak már a korban is emlékezetesnek mondhatók.

„Az új antológia legtöbb tagja a jelek szerint hivatottabb író, mint a tizenöt év előtti úttörők” – írta méltán Cs. Szabó,⁵⁸ aki elsődlegesen a „kizárólagos íróságra” gondolt, illetve arra célzott, hogy kik maradtak az 1923-as *Tizenegyekből* tisztán szépirodalmi pályán: ennek fényében jószolt nagyobb jövőt az 1937-es alkotóknak. A kötet zárásaként tanulmányt (*Új erdélyi írók*) jegyző Abafáy a „hosszú ideje kisebbségi sorsban élő”-k szocializációs együttthatóit, anyanyelvűségét, illetve a mű abszolút, önértékű fogalmát és ezzel ellentétben a generációk nagyon is viszonylagos képét, feltételezett egységét hangsúlyozta. Azt emelte ki, hogy a „változott életkörülmények közé került erdélyi magyar szellemiség” vitalitásának a próbája már ez az új, kisebbségi körülményekbe belenőtt nemzedék, amelynek ugyanakkor legfőbb irodalmi jegyeiként nem valamiféle új tárgyilagosságot, új realizmust vagy naturalizmust, hanem a romániai „valósággal farkasszemet nézve, s Európa felé figyelve” attitűdöt nevezte, miközben önmagukról állította: „átéljük magának a valóságnak a válságát.”⁵⁹

Ha az irodalmi modernség a húszas évek Erdélyében, főként a lírában nem pusztán egy passzív követés volt, hanem egy összetett, lokális sajátosságokkal telített identitás- és esztétikumhordozó szellemi autonómiaformaként írható le, amihez regionális feladatelvek is tapadtak, akkor a harmincas évek fiatal alkotói versnyelv és én-felfogás, szcenika és látásmód, szerkezet és modalitás komoly funkcióváltásával szembesítették olvasóikat, összhangban a kor legjobb európai irodalmi mintáival, hangsúlyváltozásaival. Ebben csökkent a nyelv emelkedettsége, díszítettsége; a dikció látszólag hétköznapiabbá s egyértelműbbé vált, stilisztikai

58 Cs. SZABÓ, *i. m.*

59 ABAFÁY Gusztáv, *Új erdélyi írók = Új erdélyi antológia, i. m.*, 173.

értelemben közelítve a hétköznapi közlő beszédhez, a rímek virtuozitása azonban jelentősebb lett, mint az elvonatkoztatott költői képek, a lírai alkotások esetén ez jellemzően nem is látványos megoldásokban, szimbólumokban, többértelmű hasonlatokban vagy allegóriákban, hanem éppen az ökonómiában, a magától értetődő természetességben nyilvánult meg. Fontos e második antológia alkotói körét tekintve az is, hogy többen az említettek közül aktív fordítói gyakorlattal is rendelkeztek, tehát napi szinten kapcsolatban álltak az antikvitás és a klasszikus irodalmi hagyományok mellett saját jelenük európai legjobbainak szövegeivel is, amelyek értelemszerűen visszahatottak saját alkotói gyakorlataikra.

Kétségtelenül más lett persze ekkorra a világ maga is. Ligeti nem véletlenül hangoztatta a már említett visszaemlékezésében, hogy a légkör ekkorra, a harmincas évek második felére Európa szerte kilátástalanul elsötétült. A konkrét, háborús uszításokon és a fasizmus terjeszkedési fázisain túl, a regionális politikai játszmák új kontextusba helyeződésével egy időben az évtized mindennapjait válsághelyzetek határozták meg. Az egyes alkotók ezekre rezonáltak, ezek közt kerestek egyéni hangokat, miközben a korábbi művészeti formákat és irodalmi modernségjegyeket nem utasították el radikálisan, hanem mintegy áthangszerelve, szintetizálva igyekeztek megmutatni azokat. Ez jellemezte a csoportos irodalmi megszólalásokat is.

A húszas évek legvégére s a harmincas évtized egészére összmagyar irodalmi viszonylatban az újklasszicista irány visszaható ereje, illetve az irodalmi hagyomány levethetetlenségének a felismerése volt jellemző, ez alakította a modernségjegyek szintetizáló tapasztalatait. Ebben a nagy hagyományú rímes-hangsúlyos verselés, a modern hangszerelésben megmutatkozó antik versidom és általában a formanyelv normatív szerepe, általuk az értelem számára beláthatóvá tétel (a mélyen rejlő, irracionális, a megaragadhatatlan valamilyen fokú megképzése, nyelvvé formálása), illetve ezekben az egyéni költői beszéd szerepköre hangsúlyozódott. A nyelvi-empirikus hagyományszövegből mint ontológiai háttérű identitáskonstrukcióból való teljes körű kilépés kötöttsége, ennek lehetetlensége már nem az avantgárd modernség formaromboló kultuszának korábbi erejét, lendületét, hanem az újat teremtő rombolás eleve részleges kivitelezhetőségében az önmaga ellen forduló jegyeket, a tudatos normasértésnek is a normaképző sajátosságait leplezte le. Az 1920-as évek végén induló, de rákövetkező évtizedben kiteljesedő nemzedék részben ezért is tért vissza a romantika előtti

korok irodalmi műfajaihoz (már csak választott verscímeiben is: *Óda*, *Himnusz*, *Ecloga*, *Elégia* stb.), ám ezeket minden esetben saját koruk összetett értékválságaira futtatták ki. Mondhatni imitálva, rájátszva, megidézve, aktualizálva akarták azokat bemutatni, egy elveszett harmóniaélményt keresve egy-egy „világképhordozó nagykompozíció”-ban.⁶⁰

Az évtized általános egyensúlyzavarai és válságai (köztük az 1929 végén kitört gazdasági világválsággal) a modern városi élet kétarcú tapasztalatai mentén állandósult egzisztenciális bizonytalanságot, a személyes önazonosság sokrétű válságát, illetve a társadalmi-morális válságokban a korábbi metafizikai támaszok elégtelenségének frusztráló tapasztalatát is magukkal hozták. Ez a zaklatottabb, változó perspektívájú szubjektumszemlélet lett a harmincas évek lírájának legfontosabb újdonsága összmagyar viszonylatban is, mely részben felülírta vagy újjászervezte az előző évtized sok tekintetben közösséginek mutatkozó, a képviselet- vagy feladateltől sem elzárkózó lírájának erdélyi axiómáit, hangsúlyossá inkább az egyén egzisztenciális válságát, magányát, kilátástalanságát téve. Az új évtized individuumszemléleti fordulata ráadásul Európa-szerte azt a tapasztalatot erősítette, mely szerint az önmegértés csak a lét időbeliségében való bennefoglaltság tudatában lehetséges. A modernség újabb hullámaiban így már nem az irodalmi nyelv látványos megújítása, hanem a személyiség új szituáltságának komplex megjelenítése vált központiá. Ekkorra a *Nyugat* sem számított már az irodalmi invenció kizárólagos fórumának, megszilárdult értékrendje és intézményes tekintélye mellett a húszas évek derekától már számos „ellen-Nyugat” és „társ-Nyugat” is megjelent. Budapesten Osvát, Kolozsváron Kuncz korai halála pedig úgy tűnt, eleve lezárt valamit az 1930-as évek nyitányától kezdődően, ami a nemzedéki fellépésekben és az említett sokszoros válsághelyzetben nem a korábbi írói arzenállal és kifejezésformákkal vívott harcokra, nem egy látványos paradigmaváltásra, mintsem eleve másfajta utak keresésére, új célok megfogalmazására – köztük a valósággal való ridegebb és következetesebb szembenézésre – ösztönözte a fiatalabbakat. Az 1937-es antológia soraiban is meglevenedik természetesen a „transzilván helyzet”, de ezt legtöbbjük „ridegen s higgadtan ábrázolja nemcsak prózában, de epikára hajló, kissé száraz költészetében is”.⁶¹ Az *Új*

60 LÁNG Gusztáv, *Miért borultak le az angyalok Viola előtt* = Uő, *A lázadás közjátéka. Dsida-tanulmányok*. Kolozsvár, Stúdium Könyvkiadó, 1997, 102–105.

61 Cs. SZABÓ, *i. m.*

erdélyi antológia tehát egy tárgyilagosabb, urbánusabb, a nyugat-európai irodalmi áramlatokkal nyíltabban párbeszédbe lépő irodalomképet tükröz, miközben alkotóinak legjava az egyéni eljárásokban és kifejezésformákban, s kevésbé a kollektív megnyilatkozások óhatatlanul patetikus szólamaiban voltak érdekelték.

4.

Irodalom és közélet megváltozott viszonya Erdélyben ezért is a szintetizáló modernségjegyek és a módosuló transzilvanizmus-szólamok közös figyelembevételével tekinthető csak át véleményem szerint. Ha arra keressük a választ, hogy hol helyezkednek el e térben, e vázolt, másfél évtizedet átfogó tengelyen maguk az antológiák mint közösségi vagy generációs megnyilatkozások, akkor látnunk kell egyrészt az erdélyi gondolat eredőit és „megfutott” pályájának valós kontextusát. Ilyen értelemben az 1920-as évek a transzilván eszmekör virágkora, az 1930-as évtized viszont már a hanyatlásáé, a kényszerpályáké. A közvetlen okok közt ott van a szászszággal és románsággal remélt összefogás, tehát a kultúrközeledés egyértelmű kudarca, a közvetett okok közt az ezt is kielező politikai és gazdasági körülmények, de a beolvasztó román belpolitikán túl az említett gazdasági világválság is. Ide kell számítanunk az irodalom belső, természetesebb átalakulási folyamatait is, melyek a gazdaságinál lényegesen jelentősebbnek mondták a háttérben húzódó társadalmi-morális válságokat. Ha a *Tizenegyek* generációja mint az 1920 után induló első nemzedék (s persze a náluk idősebb helikoni „alapítóatyák”) Erdélyben a regionális témákat, a szülőföld-ábrázoló motívumokat kezdetben megtartó erőként, később megvalósítandó minőségként kezelték (melyeket identitásépítő attitűd is jellemezett), akkor a harmincas évek fiataljai már e megvalósítás (a társnemzetekkel való közös út) egyértelmű kudarcát élték meg, s ennél is többet: az egyéni egzisztenciális válság szorongató félelmeit. E félelmek sok esetben a saját jövőkép kilátástalanságát épp a szélsőségessé váló közbeszéd elterjedése révén a költői-bölcselei hang maradék tisztaságában, humánusában tudatosították. Az irodalom mindenféle programosságtól újfent visszahúzódva, letisztultabb kívánt lenni az új nemzedékek elképzeléseiben, akik a nagypolitika átírt helyzetben a külső szólamok mellett a sokszor kimondatlan belső, kisebbségi, kollektív elvárás-rendekhez sem akartak már igazodni. Helyette az al-

kotói szabadságukat saját morális szempontjaik és belső, alkotói elhivatottságuk szerint építették: valóban *csak* irodalommal foglalkoztak.

A húszas évek első harmada még érthetően átítatódott a társadalmi cselekvés minden magasztossága mellett annak terhével, ballasztjával is. A „szellemi gát”-ra rohanás örökös készüllete azonban egy rövid időre nyugvópontra tért, feloldódni látszott az erdélyi gondolat européer szellemiségében és annak etikai távlataiban. Ennek erőteljesen változó, a „keleti Svájc” gondolattól végképp elszakadó, a magasztos szólamokban viszont a kisebbségi sebekre valós írt kínálni nem tudó verziója a harmincas évek derekára nyomasztóvá vált. Az ekkor fellépő alkotók fokozatosan más utakat kezdtek keresni: egyfelől realisztikusabbak voltak, másfelől, ha nem is fordultak el radikálisan a korábbi nemzedékek (irodalmi és regionális) ideáljaitól, hangsúlyosan nem közösségi, hanem egyéni válszokat kerestek koruk kihívásaira, vagy a közösségit csupán mint nemzedékit, generációs együttthatókat hangsúlyozták. Mindez érezhető volt már az 1931-es „köztes” antológia, az *Új arcvonal* tizenkilenc fiatal erdélyi szerzőjének szövegein is,⁶² amelyekből a cselekvőbb attitűdök részben majd a Vásárhelyi Találkozón kaptak újra visszhangot. Ekkorra (túl számtalan elutasító gesztuson a román hatalom részéről) az erdélyiség-hangsúlyok ismét a magyar–magyar tengelyre helyeződtek. Az országtranszilván arcélek és a közös Közép-Európa-gondolatok mondhatni teljesen elkoptak, azt a helikoni közép- és idősebb nemzedék (Kós, Bánffy, Reményik) képviselte csupán, ők is egyre kisebb intenzitással, ám következetesen, mondhatni kétszeres kisebbségi pozícióban. Az évtized vége ugyanis egy új világháború előszelében mindenütt a nacionalizmusok, s nem a néptestvériség-eszmék jegyeit hordozta.

Az erdélyi irodalmi légkör 1923-as, „ma itt csak irodalom az egész élet”-képletétől a transzilvanizmus „levegőben lógó megközelíthetetlen erdélyi ideál”-jának a kritikájáig így jutunk el, miközben a nemzedéki elégedetlenségek általános kortünetnek mondhatók, akkor is, ha az erdélyi gondolat elsődlegesen a nacionalista indulatok és szélsőségek ellen kívánt hathatósan felszólalni. A harmincas évek valóban nem a csendes, magukban őrlődőknek és szellemi fejlődést

62 Természetesen más antológiákról is tudunk a korban, itt szándékosan nem szólok a Helikon két, 1927-es és 1934-es antológiáiról. Fontos ugyanakkor a tizedik marosvécsi találkozó után kiadott *Erdélyi Csillagok* esszégyűjtemény, mely a Helikon-kör értékvilágát közvetítve, Bánffy bevezető sorait, köszöntőjét idézve „egyetlen szempontot ismer csupán: a művészet önzetlen szolgálatát”. Vö. *Erdélyi Csillagok – Arcok Erdély szellemi múltjából*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1934.

szorgalmazóknak kedvezett, hanem Dsida szavaival a „hangosoknak”: az „izgágák egyre rikítóbb burjánzásá”-nak, „akik többre tartják a hangos programot a csendes cselekedetnél”, s akiknek már 1932-ben is üzeni kényszerült a *Pásztor-tűz* hasábjain.

Tehetségtelen és polgári fejemmel sehogyan sem tudom belátni, hogy:

1. Miért kell olyan lármásan hangsúlyozni az élet szerepét az irodalomban [...] 2. Miért kell azonosítani az irányzatosság nemes, természetes fogalmát a program porban csúszó, természetellenes fogalmával irodalmi kérdésekben?”

S ha már program:

milyen legyen az? Szocialista program, keresztény, liberális, fajvédő, nemzeti, kozmopolita, felekezeti, antiszemita, vegetáriánus, eszperantista vagy kommunista program? Vagy csak az egyik jó? Mindegyiknek a magáé? Konkurens szatócsok harca az irodalom? S a fenti „irodalmak” egymásra is parazsat szórnak, vagy összefogva csak a programtalan irodalomra?⁶³

A társadalmi vetületektől és politikától visszahúzódó, úgynevezett „programtalan” alkotók (az irodalomtörténetben felületesen csak a *Nyugat* harmadik nemzedékeként aposztrofáltak és legjobb erdélyi kortársaik) sokszoros európai válsághelyzetekkel szembesültek, melyek ellen a tökéletes formákba való menekülés és a következetes humanizmus maradt legfőbb eszközük. Ez sokáig természetesen korrelált a transzilvanizmus nemes eszmeiségével és humánumával, később azonban a politikai oldalaktól való elhatárolódás, a „kívülállás” önmagában is megbélyegzett lett.

A vizsgált antológiák kétségtelen lenyomatai ezen időbeli változásoknak, akár a „speciális erdélyiség kibontása és megvilágítása”, akár a „partikuláris helyi színek” felvillantása, netán az egyetemes irodalmi minőségelvek közt az „önálló irodalomteremtés” volt a tét. Az irodalmi transzilvanizmus történeti változásai csak az öszszmagyar szellemtörténet korabeli kontextusában és a két irodalmi mezőn zajló történeti-poétikai átalakulások szoros kölcsönhatásaiban mérhetők.

63 Vö. DSIDA Jenő, *Üzenem*, Pásztortűz, 1932/9, 141–142.

VÖLGYESI ORSOLYA

LEGALITÁSBÓL AZ ILLEGALITÁSBA

Papi és szerzetesi életutak a kommunista diktatúra éveiben

Jelen tanulmányban egy speciális pálya, a papi-szerzetesi hivatás képviselőiről lesz szó, akiket a két világháború közötti Magyarországon képzettségüknel és az általuk betöltött társadalmi pozíciónál fogva is értelmiséginek tekintettek. Hogyan rajzolható meg az általam vizsgált csoport profilja?

A tanulmányban szereplő személyek – Bulányi György, Juhász Miklós és Török Jenő piarista szerzetesek, valamint Eglis István, Himfy Ferenc, Ikvay László világi papok – az 1910-es években született generációhoz tartoztak, kivétel képez az 1908-as születésű Török Jenő, aki néhány évvel idősebb volt társainál. Valamennyien középosztálybeli, illetve polgári családból származtak, visszaemlékezésük szerint közülük többen csak formálisan vallásos vagy liberális közegben szocializálódtak. A papi hivatásra az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején kaptak meghívást, szentelésükre is még 1945 előtt került sor, egy olyan időszakban, amikor az egyházi értelmiségnek komoly presztízse és tekintélye volt a közéletben, a tudomány világában és az oktatásban.

Kritikusan álltak hozzá a két világháború közötti társadalmi-politikai berendezkedéshez, s többen már akkor tanúbizonyságot tettek szociális érzékenységükről, bátorságukról: Bulányi szemléletét jelentős mértékben alakították a népi írók, Eglis István a harmincas évek végétől részt vett a munkáspasztorációban, 1944-ben pedig bekapcsolódott az ellenállási mozgalomba, Ikvay László a Katolikus Ifjúsómunkások Országos Egyesületének (KIOE) lelki vezetője volt, a szervezet Gát utcai központjában zsidókat, katonaszökevényeket bújtatott 1944-ben. Török Jenő Budapest ostroma alatt az óvóhelyeket járta: misézett, gyóntatott, igyekezett lelki támaszt nyújtani a szenvedő fővárosi lakosságnak.

Harmincas éveikben járó fiatal papként élték meg az 1945 után bekövetkezett nagy horderejű politikai változásokat, melyek pályájukat, karrierlehetősé-

güket is alapvetően befolyásolták, mégpedig kedvezőtlen irányba. Az egyház hagyományos hatalmi státuszának, társadalomformáló erejének gyors és erőszakos felszámolását mégsem kizárólag az üldözöttség narratívájában értelmezték, hanem egyfajta kihívásként élték meg. A megváltozott körülmények között át kellett gondolniuk a hivatásukból fakadó új szereplehetőségeket, s azok egzisztenciális következményeit. Tevékenységüket ezt követően elsősorban az ifjúsági pasztorációra összpontosították, ezen a területen kerestek új utakat és módszereket, hogy felkészítsék a fiatalokat a keresztény életre és tanúságtételre egy ideológiailag ellenséges közegben. Ez a törekvésük pedig az 1940-es, 1950-es évek fordulóján hosszabb vagy rövidebb időre közös platformra hozta őket.

Az 1940-es évek második felében még legális körülmények között valamilyen hittanárként vagy egyetemi lelkészként működtek. Az ifjúság körében végzett pasztorációs tevékenységük azonban rövid időn belül illegálissá vált, s a hatalom emiatt felelősségre vonta őket: 1952-ben az első kisközösségek elleni perben Bulányit, Juhászt, Török Jenőt és Ikvey Lászlót, 1956-ban az ún. második Bulányi-perben Eglis Istvánt ítélték el. A katolikus egyház ellen irányuló, 1961-es Fekete Hollók fedőnevű rendőri akciót követő persorozatban aztán Ikveyt másodszor is bíróság elé állították. Himfyt pedig 1958-ban közbiztonsági őrizetbe helyezték.

Az ifjúsággal való foglalkozás mellett az írás is része volt mindennapjaiknak. Önálló könyvek (Bulányi György, Eglis István, Török Jenő), valamint újság- és folyóiratcikkek mellett (Eglis István, Ikvey László, Török Jenő), különböző témákban elmélkedéseket, jegyzeteket készítettek (Bulányi György, Eglis István, Himfy Ferenc, Juhász Miklós) vagy idegen nyelvű egyházi irodalmat fordítottak (Török Jenő, az 1960-as évektől pedig Bulányi György) a fiatalokból álló kiscsoportok részére, melyek aztán sokszorosítás útján terjedtek a második nyilvánosságban. A házkutatások alkalmával lefoglalt anyagok egyértelműen bizonyítják, hogy az 1950-es években már igen jelentős mennyiségű egyházi szamizdat volt forgalomban. Lénárd Ödön piarista szerzetes így írt ezek jelentőségéről:

Ilyen biztos, szívós és kemény jelek voltak a keresztény szamizdatok. A nagy közvélemény alig tud ezekről [...]. De a keresztények az ötvenes évektől kezdve mindvégig űzték ezt az ipart, hogy elkerüljék a lelki-szellemi megfulladást, újra és újra gépelve a számukra hozzáférhető ócska

masinákon, a sok ügyességgel megszerzett indigóval és kalappapírral esetenként legfeljebb 7–8 példányban az életükhöz nélkülözhetetlen régi klasszikusokat és új írásokat, vagy a világegyház aktuális mondanivalóit [...] És tényleg mekkora jel volt ez! Fegyvereket nem is kerestek nálunk, dollárt általában ott találtak, ahová ők hoztak magukkal, de „brosúrák”! Másra valójában nem is voltak kíváncsiak, de azt ők is képtelenségnek érezték, hogy egy kereszténynek tudott ember lakásában ne találjanak ilyet. Ez volt a házkutatás fő célja, s egyúttal az államellenes összeesküvés elégséges bizonyítéka is. [...] Ezek szellemi robbanóanyagoknak számítottak, minden puskapornál veszedelmesebbnek.¹

Többük kamatoztatta a későbbiekben tanulmányai során megszerzett nyelvtudását: börtönből való szabadulása után Bulányi és második elítélését követően Ikvey nem kerülhetett vissza az egyházi közegbe, életük egy bizonyos szakaszában fordítást vállaltak, s ebből tartották fenn magukat. Török Jenő 1956 novemberét követően, Ikvey László pedig 1969-től az emigrációban használhatta nyelvismertét lelkipásztori működése során. A vizsgált csoportból néhányan tudományos fozkozattal, illetve tudományos teljesítménnyel is rendelkeztek: Juhász hittudományból, Török történelemből szerzett doktorátust, disszertációját, mely 1941-ben nyomtatásban is megjelent, Szekfű Gyula vezetésével írta.² A munka a mai napig alampműnek számít a témában, így Török szakértelmiségiként is ismertté vált.

Ugyanakkor közvetlenül szabadulása után Bulányi és Juhász hosszú évekig segédmunkásként kényszerült dolgozni, Himfy Ferenc pedig egy jó ideig az eredetileg a megélhetés nélkül maradt szerzetesek foglalkoztatására 1954-ben létrehozott, Budapesten lévő Szolidaritás Háziipari Szövetkezetben tudott csak elhelyezkedni. Valamennyien megtapasztalták, hogy kiszakadnak addigi életformájukból, el kell hagyniuk a rendi közösségüket, nem gyakorolhatják eredeti hivatásukat vagy éppen külföldre kell távozniuk, hogy papként működhessenek tovább. Ez pedig nagymértékben igénybe vette mindegyikük alkalmazkodó képességét.

*

1 LÉNÁRD ÖDÖN, *Erő az erőtlenségben*, 3. kiadás, Bp., Kairosz, 2008, 120–121.

2 TÖRÖK JENŐ, *A katolikus autonómia-mozgalom 1848–1871: Adalékok a magyar liberális-katolicizmus történetéhez*, Bp., Stephanum Nyomda, 1941.

Bulányi, Juhász, Török, Eglis, Himfy és Ikvay az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején tehát egy nagyobb, szerzetesekből és világi papokból álló csoportosulásnak voltak a tagjai, amelyben valamennyien meghatározó szerepet játszottak, és az állambiztonság is kiemelt figyelmet fordított rájuk.³ Elsődleges célkitűzésük az ifjúsági pasztoráció tartalmi és formai megújítása volt a megváltozott politikai viszonyok között. Ennek legfontosabb elemévé a fiatalokkal való kiscsoportos foglalkozás vált. A kiscsoportok létrehozása még legális körülmények között, az Actio Catholica (AC) keretein belül kezdődött meg 1946-ban, az AC főigazgatójának, Endrey Mihálynak, valamint a szervezet két titkárának, Lénárd Ödönnek és Szappanyos Bélának a támogatásával. Ebben az évben a mozgalomban résztvevő, csoportvezetésre kizemelt mintegy 60 középiskolás és egyetemista fiatal számára ún. tanulmányi hetet rendeztek Tokajban, melynek tematikája a kinyilatkoztatás forrásainak, a Szentírásnak és a Szentagyománynak a megismertetése volt. A találkozó célját a szervezők a hitbeli meggyőződés erősítésében, a folyamatos együttlét által pedig a katolikus testvériség és a felelősségtudat növelésében látták. A reggeli elmélkedés és a közös szentmise után délelőtt és kora délután a résztvevők előadásokat hallhattak a Szentírással és a Szentagyománnyal kapcsolatos tudnivalókról. A délután második felében *Korunk válsága és a pápai enciklikák* témakörben hangzottak el előadások, melyeket közös megbeszélés követett.⁴ A következő években Gyulán, Szolnokon, Vácott, Veszprémben, Sopronban és az ország több nagyvárosában voltak hasonló jellegű összejövetelek.

Török Jenőnek 1948-ban a *Vigiliában* megjelent, *Új utak középiskolai valláspedagógiánkban* című írása már egyértelművé tette: a hitoktatás és vallásos nevelés eddigi formái kiüresedtek, éppen ezért az ifjúsági pasztorációban már jól bevált külföldi mintákat igyekeznek a magyarországi helyzetre adaptálni, mindekelőtt az Emmanuel Celestin Suhard francia bíboros-érsek és Joseph Cardijn belga kanonok által kidolgozott elvek és megoldások mentén.⁵ Ez az új módszer a kiscsoportok önszerveződésén s egyfajta önkormányzatiságán alapult, a tudásanyag átadása pedig nem frontális előadások által, hanem viták során, párbeszé-

3 Ezt bizonyítja például az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött, többkötetes Lombardisták elnevezésű dosszié.

4 Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára. (PMKL) IV. 188. Török Jenő hagyatéka. 3. doboz. Iratok 3. Actio Catholica.

5 Török Jenő, *Új utak középiskolai valláspedagógiánkban*, Vigilia, 1948/1, 8–17.

des formában valósult meg, s itt sajátították el a csoporttagok a világi apostolkodás gyakorlatát is. Török a liturgia szerepét és fontosságát is hangsúlyozta, s azt, hogy a fiatalok ezen keresztül érezzenek meg valamit az ősegyház szelleméből és lelkületéből is. Töröknek egy 1968-ban egykori lelkiatyjához, Tomek Vince rendi generálishoz intézett leveléből kiderül, hogy a belga–francia modell tanulmányozására korábbi professzora, Szekfű Gyula hívta fel a figyelmét:

Még lőtték Budapestet, amikor egy pasztorációs utamon Szekfű professzorral találkozva, felejtethetlenül izgatott, s szinte prófétikus hangon megjövendölte a régi egyházi intézmények összeomlását, és disszertációmra (Montalambert–Eötvös-vonatkozások) hivatkozva lelkemre kötötte, hogy tanulmányozzam a francia-belga katolicizmust, mert 40 éves tapasztalatuk van az Egyház és állam különválasztásában.⁶

A kisközösségek (s majd az 1960-as évek végén létrejövő Bokor-mozgalom) eredettörténetének fontos eleme az a Bulányi György visszaemlékezéseiben megörökített mozzanat, amely szerint 1945 elején a debreceni piarista rendházban szállást kapott egy Kolakovics néven bemutatkozó horvát jezsuita szerzetes, aki egy hónap alatt négy kiscsoportot hozott létre munkásfiatalokból, diákokból és felnőttekből, s távozásakor a diákcsoportot Bulányira bízta.⁷ Kolakovics, azaz az 1906-ban született Stjepan Tomislav Poglajen, akire nyugat-európai tanulmányai során nagy hatással volt a már említett Joseph Cardijnnak a munkáspasztoráció terén végzett tevékenysége, Jugoszlávia német megszállását követően menekült el Zágrábból Splitbe, majd Szlovákiába, s ott két és fél év alatt Rodina néven kisközösségek hálózatát hozta létre, melyekben az apostolkodásra s a keresztény világnézet melletti tanúságtételre készítette fel a fiatalokat. Kolakovics rövid debreceni tartózkodása alatt a katakomba-egyház működési modelljével ismertette meg Bulányit, mert a jezsuita úgy vélte, az egyház csak a föld alatt működő kisközösségekben élhet tovább a szovjet érdekszférába kerülő országokban.

6 TATÁR Margit IBMV, *Török Jenő piarista élete és műve = A váci Piarista Gimnázium évkönyve a 2008/2009. iskolai tanévről az iskola fennállásának 295. esztendejében*, [Vác], [2009], 50–84. Internetes változata: http://omc.ppek.hu/omc/tatar_margit_torok_jeno_piarista_elete_es_muve/ (Utolsó megtekintés: 2025. 12. 19.)

7 BULÁNYI György *önéletrása*, Bp., BOKKE – Bokor Közösségfejlesztő Kulturális Egyesület, 2018, 149–151.

Az egyházi iskolák 1948-ban bekövetkezett államosítása, s még ugyanebben az évben az AC egyes vezetői elleni indított per, két évvel később pedig a szerzetesrendek feloszlata jelentősen szűkítette a középiskolás és egyetemista fiatalokkal való foglalkozás lehetőségét, s ez a tevékenység egyre inkább a tiltott kategóriába került. A korábban támogató egyházi vezetők – itt elsősorban a már említett Endrey Mihályra, valamint Sík Sándor piarista tartományfőnökre és Pintér Lászlóra, a nagyváradi egyházmegye helynökére kell gondolni – is távolságtartóbbá váltak velük szemben. Mint ahogy ezt Bulányi megfogalmazta *Önéletírásában*: „És ezzel elkövetkezett Kolakovics napja. Mindannyian tudtuk, hogy itt az óra..., és vége, visszavonhatatlanul vége van valaminek. S kezdődik a küzdelem a létért, a pusztá létért, hogy olyan idők jönnék, hogy ha az egyház meg akar maradni, a föld alá kell vonulnia.”⁸ Bulányi és paptársai az intézményi és infrastrukturális háttér megszűnését követően is tovább szervezték a csoportokat, s a folyamatos hatósági megfigyelés ellenére járták az országot: előadásokat, lelkigyakorlatokat tartottak az érdeklődő fiataloknak.

1952. augusztus 28-án a mozgalom több tagját őrizetbe vették, majd elítélték. Ez volt az első katolikus kisközösségek elleni per, civileket ekkor még nem vontak felelősségre, csak papokat és szerzeteseket: Bulányi György, Juhász Miklós Török Jenő piaristák mellett Lakos Endrét, Ikvey Lászlót, Boros-Braun Istvánt, Sigmond-Strecke Ernőt, továbbá Sötér Tibor kapucinus szerzetest, Jolsvai Hedviget, a Szociális Testvérek Társasága és Vadas Éva Szaléziát, a Szociális Missziótársulat tagját. Az elsőrendű vádlott Bulányi György (1919–2010) volt.

A piarista szerzetes hétgyermekes, középosztálybeli családból származott: apja, Bulányi Szilárd banktisztviselő, majd igazgató volt a Budapest Székesfővárosi Községi Takarékpénztár Rt-nél. 1946-ban a Magyar Közösség perében elítélték, utána fényképészként dolgozott. A család Mátyásföldön élt. A szerzetes így emlékezett vissza édesapjára:

Olyan családban születtem, amelyben meghatározó volt, hogy amikor 4–5 éves kislány voltam, édesapám ateista-agnosztikus, szabadgondolkodó álláspontjából – úgy, ahogy a francia konvertiták nagykönyvében meg van írva – egyik pillanatról a másikra, *action gratuite*-ként, megtért.

8 Uo., 198.

Jött haza Dorottya utcai hivatalából, a Községi Takarékból, 1924 májusában Mester utcai lakásunkba, átment a Bakáts téren, ahol a templomból kiszűrődött az orgonaszó, bement és ott egyállító helyében megtért. Ennek következtében én kisleány koromban egy frissen megtért édesapának a hatása alá kerültem, és azután, gondolom, minden nap, 4–5 éves kisleány módjára hókuszt-pókuszoltam, miséztem, és a másfél évvel idősebb nővéremnek ott kellett térdepelni, mint ministránsnak.⁹

Bulányi György tanulmányait a pesti piarista gimnáziumban végezte. Érettségi után, 1936-ban jelentkezett a rendbe. Teológiai tanulmányai mellett magyar–német szakos tanári diplomát szerzett. 1943-ban szentelték pappá. A sátorlaj-új helyi, a tatai, majd a debreceni piarista gimnáziumban tanított magyart. Az iskolák államosításáig széleskörű tevékenységet fejtett ki Debrecenben, több piarista atyával együtt a legtehetségesebb diákok számára önképzőkört tartott, az önképzőkörökbe meghívták a Svetits Gimnáziumban tanuló leánynövendékeket is.¹⁰ A rend 1945 nyarán megnyitotta Debrecenben a Móra Ferenc Piarista Diákotthonot, ahová falusi ösztöndíjas fiatalok is bekerültek. A 171. számú Erdősi Imre cserkészcsapat újjászervezését követően Bulányi regőscserkész-csoportot is vezetett. Mint arról már szó volt, a szerzetesre komoly hatással voltak a népi írók, különösen Sinka István, Kodolányi János és Kovács Imre munkásságát tartotta nagyra. Az akkor a debreceni piarista gimnáziumban tanuló Kállay Emil, későbbi esztergomi egyházmegyei pap, majd piarista szerzetes és tartományfőnök minderről így beszélt:

1946 nyarán a piarista atyák regőscserkészként vittek bennünket különböző hajdúsági, szabolcsi, bihari falvakba, és esténként előadást tartottunk. Nekem például Sinka István *Anyám balladát táncol* című versét kellett elszavalnom. Bulányi tanár úr bízott meg ezzel, ő ugyanis nagyon igyekezett megszerettetni velünk a népi írókat. Akkoriban Veres Pétertől elkezdve sok mindenkit olvastunk. A műsor célja az volt, hogy felkeltsük

9 KAPITÁNY Gábor, *Interjú Bulányi Györggyel*, Eszmélet, 1992/13–14, 54–64. Az idézet: 54.

10 Életének debreceni szakaszáról lásd bővebben VÖLGYESI Orsolya, *Katolikus kisközösségek Debrecenben az 1940–1950-es évek fordulóján = Vakvágány: A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években I.*, szerk. HORVÁTH Gergely Krisztián, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2018 (Magyar vidék a 20. században, 2.), 571–591.

a falusi emberek érdeklődését a népi kultúra iránt, amely biztos, hogy nagyon mély és nagyon hiteles volt. Este tehát műsort adtunk, aztán másnap délelőtt a piarista atyák meghallgatták a plébános által összeszedett tehetséges falusi gyerekeket, és ezekből kiválasztották azokat, akiket aztán a kollégiumukban ingyen arra képeztek, hogy majd a jövő Magyarországának vezetői legyenek.¹¹

Bulányi mindezek mellett aktívan részt vett az AC munkájában is. Rendtársa, Török Jenő, aki ebben az időben a szervezet ifjúsági megbízottja volt a nagyváradi egyházmegyében, az 1945–1946-os tanévtől három éven keresztül „hittudományi előadásokat” szervezett középiskolások, egyetemisták, majd pedig vegyes korosztályok számára. Emellett folytak az úgynevezett világnézeti előadások, amelyek 1947 őszétől (más forrás szerint 1946 tavaszától) egészen 1948 őszéig főként a Svetits Gimnázium tornatermében kerültek megrendezésre. Ezeknek a rendezvényeknek Bulányi is rendszeres előadója volt. A szerzetes az iskolák államosítása után egyetemi lelkész és a Szent László Kollégium igazgatója lett. 1948. december 1-jén a Magyar Egyetemisták és Főiskolai Egyesületek Szövetsége (MEFESZ) küldöttsége felkereste Bulányit, s azt kérték tőle, határolódjon el Mindszenty József hercegprímás tevékenységétől. Mivel ő erre nem volt hajlandó, másnap reggel a hittanórán körülbelül száz-kétszáz népi kollégista jelent meg, s az óra végén felszólították, hagyja el az egyetemet. Nagyjából ekkor kezdte el intenzíven szervezni a kisközösségeket Debrecenben, s ezzel párhuzamosan az ország számos településén tartott lelkigyakorlatot 1952. augusztus 28-án történt letartóztatásáig. A demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetőjeként először halálra, majd életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték. 1956. október 27-én kiszabadult, 1957 márciusa és 1958 áprilisa között bujkálni kényszerült. 1958 áprilisában bekövetkezett újbóli letartóztatása után még két és fél évet ült börtönben 1960. december 9-én amnesztiával szabadult. A piarista rendbe nem térhetett vissza, egyházi beosztást nem kapott. Először fizikai munkásként dolgozott leghosszabb ideig a Tempó Vállalatnál, majd feketén fordított szakkönyveket. Emellett 1961 és 1969 között kisegítő lelkészként

11 *Az úton becsületesen végig kell menni: Kállay Emil volt piarista tartományfőnökkel beszélget Gianone András,* Bp., Kairosz, 2010 (Miért hiszek? LVIII.), 28–29.

működött Pécelen Halász Endre mellett, ezt követően Dombi Ferenc plébános alkalmazásában a halásztelki plébánián végzett irodai munkát.

Számos teológiai művet írt, ezek közül a legjelentősebb a hatvanas évek második felében keletkezett, öt részből álló *Keressétek az Isten Országát* (KIO) című munkája, amely a szóanalízis és a tartalomelemzés módszerével vizsgálta az evangéliumokat. Visszaemlékezése szerint börtönbüntetésének utolsó állomásán, Márianosztrán megfogadta, hogy többé nem szervez közösségeket, a hatvanas évek végén mégis új csoportokat hívott életre, s ezzel megszületett a Bokor mozgalom.¹² Létrejött egybeesett a hazai gyökerű és külföldi eredetű lelkiségi mozgalmak magyarországi térnyerésével és az ifjúsági pasztoráció fellendülésével. A KIO-ban megfogalmazott jézusi örökséggel és az ebből következő etikával való azonosulás lett a Bokor közösség identitásának alapja, melynek középpontjában az ún. hármaseszmény (adás, szolgálat, szelídség) állt. A mozgalom az 1970-es, 1980-as évek fordulóján a II. Vatikáni Zsinat progresszív értelmezéséből fakadó egyházkép, de mindenekelőtt az erőszakmentességgel kapcsolatos nézetei miatt került a hatóságok és az egyházi vezetés célkeresztjébe, mivel 1979-től a közösség mintegy 30 tagja tagadta meg a fegyveres katonai szolgálatot. 1982 júniusában a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia eltiltotta Bulányit a nyilvános működéstől, ügyét pedig Rómához terjesztették fel. A Hittani Kongregáció prefektusa, Joseph Ratzinger (a későbbi XVI. Benedek pápa) 1986 januárjában levélben szólította fel a szerzetest, hogy vonja vissza „téves, veszedelmes és kétértelmű” tanításait. Bulányinak alá kellett volna írnia egy, a zsinat tanításain alapuló 12 pontos nyilatkozatot, amelyet ő szintén a zsinati dokumentumokra hivatkozó, újabb ponttal akart kiegészíteni, hogy tudniillik az ember csak saját lelkiismeretének tartozik engedelmességgel. Ezt a megoldást azonban Ratzinger nem fogadta el. 10 év elteltével került sor a nyilatkozat kompromisszumos szövegváltozatának megfogalmazására, melynek során a szerzetes által javasolt pont nem önálló egységként ugyan, de bekerült a nyilatkozatba, s ezt már Bulányi is elfogadta. Egyházi rehabilitációjára tehát csak 1997-ben került sor, teológiájával azonban érdemi párbeszéd soha nem alakult ki, s életművét a magyar katolikus egyház nem tudta integrálni – akkor sem, ha egyébként annak bizonyos elemeit már beépítette saját gyakorlatába.

12 MÁTÉ-TÓTH András, *Bulányi und die Bokor-Bewegung: eine Pastoraltheologische Würdigung*, Wien, UKI, 1996.

Juhász Miklós 1917-ben Katalin után született, eredeti neve Mlinarik volt. Alsóbb fokú iskoláit Kalocsán és Zalaegerszegen, a gimnáziumot Békéscsabán, illetve Vácott végezte. Édesapját, Mlinarik Györgyöt, aki gazdasági szaktanító volt, már 1930-ban elvesztette. 1936-ban Bulányival együtt lett Vácott novícius, Pestre kerülve a következő évtől a Kalazantinumban pedig már szobatársak voltak – s bár személyiségük nagyon különbözött, barátságuk egy életen át tartott. Juhász az egyetemen teológiát tanult, ebből doktorátust is szerzett. 1943-ban szentelték pappá. A következő évtől a sátoraljaújhelyi, 1947 őszétől pedig a nagykanizsai piarista gimnáziumban volt hittanár. Az iskolák államosítása után, 1949-ben egy szemesztert tanított a veszprémi szemináriumban. Ezt követően komoly és felelősségteljes megbízatást kapott rendjétől: 1950 és 1952 között Pesten a Kalazantinumban tanuló növendékek spirituálisá lett – a szerzetesrendek működési engedélyének megvonása után ugyanis, ellentétben Bulányival és Török Jenővel, Juhász a rendi kereten belül maradhatott. Emellett a negyvenes, ötvenes évek fordulóján ő is kisközösségeket hozott létre a fővárosban. Tüskés Tibor író, a *Jelenkor* folyóirat egykori szerkesztője nagykanizsai gimnazistaként ismerkedett meg Juhással, aki hittanára volt. Pestre kerülve magyar–történelem szakos egyetemistaként vette fel újra a kapcsolatot az ekkor már szintén a fővárosban élő szerzetessel, s kezdett el egyik egyetemistákból álló csoportjába járni:

A volt iskolai és az új, egyetemi baráti kapcsolatokból csakhamar rendszeresen találkozó csoportok alakultak, s a mi csoportunk magja, vezetője Juhász Miklós lett. Most már nem tanár úrnak, hanem atyának szólítottuk. Találkoztunk szobájában a rendházban, részt vettünk közös lelkigyakorlatokon, kirándultunk a budai hegyekbe, a Dobogókőre, Szentendrére, Nagymarosra. Tudtunk arról, hogy más piarista atyák is foglalkoznak egyetemista fiatalokkal, hallottuk Bulányi György, Lénárd Ödön, Török Jenő nevét, egy-egy lelkigyakorlaton, előadáson velük is találkoztunk. Ha valamihez, akkor a legjobb értelemben vett önképzőkörhöz, önképzéshez, személyiségformáláshoz volt hasonlítható ez a találkozási forma, és semmiképpen sem a konspiráción alapuló, valamiféle földalatti, titkos sejtekből épülő politikai mozgalomhoz. Filozófiai, teológiai tárgyú előadásokat hallgattunk (és néha magunk is tartottunk), a pápai enciklikákat elemeztük, szociológiai kérdésekről vitatkoztunk,

imádkoztunk, a megújuló liturgiáról hallottunk, a spirituális élet kérdéseire kerestünk (és kaptunk) választ.¹³

1952 decemberében Juhászt másodrendű vádlottként 14 évre ítélték a Bulányi-perben. 1956 októberében ő is kiszabadult, 1957 márciusától bő egy évig Bulányihoz hasonlóan bujkált. Ez idő alatt ügyükben törvényességi óvást nyújtottak be. 1958 áprilisában, miután Bulányit ismét letartóztatták, feladta magát. Erről így írt édesanyjának:

Drága jó anyám, pár óra múlva megyek jelentkezni büntetésem folytatására. Minden szempontból ez látszik a legalkalmasabbnak. Végre kiderült, hogy azért nem tűzték ki eddig a törvényességi óvás tárgyalását, mert a törvényen kívüli állapotba helyeztük magunkat. Közben ettől függetlenül Gyurkát letartóztatták. Talán hallottál is róla, Anyukám. Gabit¹⁴ vele együtt fogták el. Szalézia¹⁵ önként jelentkezett, mert azt hitte, hogy már mindnyájan letartóztatásban vagyunk. Már csak egyedül én vagyok szabadlábon a társaságból. Nincs értelme annak, hogy esetleg emiatt szenvedjen késedelmet ügyünk tárgyalása s ők miattam hosszabb időt tartsanak odabent. Különben is ügyvédem útján jött Gyurkától egy írás – már odabentről – amelyben azt közli, hogy számomra is érvényes ígéretet tettek, miszerint az elmúlt 14 hónap eseményeire vonatkozólag nem fognak faggatni, s azzal kapcsolatban senkinek semmi baja nem fog származni. Ügyvédem külön is ígéretet kapott erre vonatkozólag a Belügyminisztériumból. Avval bíztat, hogy most már remélhetőleg hamarosan kitűzik a tárgyalást, s akkor nagyon sokat levesznek a régi irreális ítéletből. Mint talán tudod, Grösz érsek is közbenjárt az ügyben. Gyurka régi barátunkat, Vas-Witteg Miklóst, a szakszervezetek alelnökét [kérte meg], hogy járjon közbe az ügybe.¹⁶

13 Tüskés Tibor, *Egy piarista tanár emléke: Dr. Juhász Miklós (1917–1981)*, Vigilia, 2005/1, 27–32. Az idézet: 28.

14 Fekete Gabriella hitoktatónőt, aki egyébként Göncz Árpád unokatestvére volt.

15 Vadas Éva Szalézia.

16 Juhász Miklós 1958. április 29-i levelét lásd PMKL IV. 182. Juhász Miklós (1917–1981) kéziratai.

Szabadulását követően, 1961-től segéd munkásként dolgozott Újpesten, majd raktárosként Vácott a gumigyárban. Egyénileg foglalkozott fiatalokkal, de közösségeket ezután már nem szervezett, papi beosztást nem kapott – a váci piarista templomban misézhetett, illetve kisegítőként dolgozott plébániákon vagy tartott lelkigyakorlatot. Bár Bulányival megmaradt a baráti kapcsolat, a Bokor közösség tevékenységébe nem kapcsolódott be. 1981-ben halt meg Vácott.

Török Jenő 1908-ban született jómódú polgári családban,¹⁷ édesapja Török Emil vasútépítőmérnök-vállalkozó volt (nevét még műegyetemista korában magyarosította Taubról Törökre). Édesanyja, Löwy Jozefa csak 1919-ben katolizált, legkisebb gyermekét, Jenőt azonban több mint egy évtizeddel korábban katolikusnak keresztelték. Török Emil az I. világháborút megelőző években rendkívül jó anyagi körülményeket biztosított feleségének és négy gyermekének. Biztos egzisztenciát nyújtó vasútigazgatói állását hagyta ott, hogy önálló vállalkozó legyen: a helyi érdekű vasútvonalak építésében vett részt, és ezekben szerzett érdekeltségeket. Az I. világháborút követő években a vasútépítési konjunktúra lecsengésével azonban új tevékenységbe fogott: találmányok értékesítésében vállalt közvetítői feladatot, ez azonban nem hozott szerencsét számára, s nehéz pénzügyi helyzetbe került. Török Jenő középiskolai tanulmányait 1917 és 1925 között a pesti piarista gimnáziumban végezte. Először a jogi egyetemre iratkozott be, de a következő évben jelentkezett a piarista rendbe. Egy év Vácott töltött noviciátus után a rendi teológiai főiskolán, a Kalazantinumban tanult tovább. Eközben elvégezte a történelem–latin szakot. Bölcsészdoktori értekezését – mint arról már szó esett – Szekfű Gyulához írta a báró Eötvös József minisztersége alatt zajló katolikus autonómiamozgalomról, disszertációja 1941-ben látott napvilágot. Doktorátusát 1943-ban szerezte meg. Török Jenőt 1934-ben szentelték pappá, ezt követően tíz évig a váci piarista gimnáziumban tanított – az 1943/44-es tanévben a tehetséges falusi gyerekek konviktusának prefektusa is volt. 1944 nyarán Nagykárolyba helyezték, innen azonban a román csapatok bevonulása elől a fővárosba rendelték vissza:

17 Életéről bővebben lásd VÖLGYESI Orsolya, *Egy beszerzés története = Történelem és erőszak: A Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület 2019. évi, szegedi konferenciájának tanulmánykötete*, szerk. MARGITTAI Linda–TOMKA Béla, Szeged, Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, 2021 (Rendi társadalom–polgári társadalom, 33.), 365–378.

az ostromot budapesti rendházunkban éltem át. Itt nagy élmény volt bekapcsolódni egy kis pasztorációs csoport munkájába: kettesben, majd egyedül jártuk az óvóhelyeket, miséztünk, gyóntattunk – és a régi, kínos gonddal előkészített szentbeszédek és szereplések helyett rögtönzésre, „lelki elsősegélyre” szorított bennünket a szükség

– emlékezett vissza az ostrom idejére az 1983-ban a *Vigília*-ban megjelent interjúban.¹⁸ Szülei ezalatt a Pannónia utcában egy spanyol védettség alatt álló házban letek menedékre, ahol igen nehéz körülmények között éltek. Török Emil itt halt meg 1945 elején gyomorvérzésben.

Török Jenő 1945 márciusában Debrecenbe került, s a rend ottani gimnáziumában igazgatóhelyettesi és tanári feladatokat látott el; emellett az Actio Catholica ifjúsági szakosztályának titkáráként is tevékenykedett. 1948 után Budapesten a Testnevelési Főiskola lelkésze lett. 1950-ben, a szerzetesrendek feloszlatása után kikerült a rendi keretből, így először a Kada utcai, 1951 novemberétől pedig a Bécsi úti Segítő Szent Szűz Mária plébánián teljesített szolgálatot. Ezekről az évekről a következőket mondta egy vele készült interjúban:

Az iskolában új módszerekkel ismerkedtünk: az ifjúsági önkormányzattal. 1946-ban az Actio Catholica ifjúsági szakosztályának vezetője, a lelkes és találékony Szappanyos Béla Debrecenben is hittudományi tanfolyamokat szervezett az ifjúság számára, és ezek vezetésével engem bízott meg. Hetenként két délután két-két órában a filozófia, dogmatika, morális, egyháztörténelem elemeire tanítottuk a két évfolyam vállalkozóit. Emellett Szent Gellért könyvtárat alapítottam, ahol a legfontosabb művek, folyóiratok több példányban is rendelkezésre álltak. Nyaranta kéthetes ifjúsági kurzusokat tartottunk: a Dunántúlon, Tokajban, Gyulán, Sopronban, Szombathelyen stb. Testvéries közösségben, diszkussziókkal, a népi és liturgikus énekek ápolásával három évig ment ez. Utána már csak lelkigyakorlatok voltak. Az egyházi iskolák államosítása után a debreceni apostoli kormányzóságban és az egri egyházmegyében elsőnek lehettem – Czapik érsek, az Actio Catholica országos igazgatója jóvoltá-

18 A *Vigília* beszélgetése Török Jenővel, *Vigília*, 1983/7, 521–525. Az idézet: 522.

ból¹⁹ – középiskolai ifjúsági felelős (azelőtt csak a falusi és munkásifjúságnak volt egyházmegyéenként felelőse), ilyen minőségemben járhattam a Tiszántúlt és az Alföldet lelkigyakorlatok, lelki napok tartásával, amelyek célja a világi apostolságra nevelés, az egyházi életben való aktív részvétel előmozdítása.²⁰

Töröknek fontos szerepe volt még a külföldi, elsősorban, német és francia nyelvű egyházi irodalom fordításában is. Ebben a munkában legfontosabb segítője Haranginé Boros Vilma volt, az anyagok sokszorosítását jelentős részben Szekszárdi Márta irgalmasnővér végezte.

1952. augusztus 28-án Törököt is letartóztatták, társaitól eltérően őt már a reggeli órákban őrizetbe vették a székesfehérvári vasútállomás környékén. Török Jenő aktivitása, személyisége és külföldi kapcsolatrendszere felkeltette az ÁVH és különösen a nyugat-európai hírszerzéssel foglalkozó VIII/3. osztály érdeklődését. Két leánytestvére ugyanis Franciaországban, bátyja pedig 1933 óta Spanyolországban élt. Édesanyjuk 1951 nyarán határozta el, hogy kivándorol Franciaországba. Török ezért felvette a kapcsolatot a francia követség egyik munkatársával, Henri Aderrel. (Ader, aki az 1920-as évek eleje óta dolgozott Magyarországon, jó ismerőse volt Török egyik sógorának, Fodor Gábornak.) Bár Török Emilné 1951-ben nem hagyhatta el az országot, a szerzetes Aderen keresztül kapcsolatba lépett egykori lelkiatyjával, a piaristák Rómában élő generálisával, Tomek Vincével, s kijuttatott egy paptársaival közösen megfogalmazott dokumentumot (*Papi rekollekciós elmélkedések*) a magyar egyház helyzetéről.

Török Jenő beszervezéséről már 1952. június 12-én készült egy forgatókönyv Bauer Miklós áv. alezredes aláírásával. A terv az volt, hogy Török Jenőt terhelő adatok alapján kényszerítik az együttműködésre. A kompromittáló adatokat pedig az őrizetbevétele után társaira tett beismerő vallomása jelentette volna. Azt kellett tehát elhíttetni a szerzetessel, hogy a többieket az ő vallomása alapján tartóztatták le. A szerzetesnek a beszervezés után 5–6 hétig kellett volna „illegálisban” élnie, a végső cél azonban disszidálásának megszervezése volt, hogy külföldi kapcsolatai révén vatikáni hírszerzésre használják fel. A szerzetest, egy több napig tartó procedúra után, melynek során idős édesanyjával is megzsarol-

19 Czapik Gyula (1887–1956) egri érsek 1943 és 1956 között az AC ügyvezető elnöke volt.

20 *A Vigília beszélgetése Török Jenővel...*, i. m., 523.

ták, rávették az állambiztonsággal való együttműködésre. Arra kényszerítették, hogy a külvilág előtt tegyen úgy, mintha az államvédelmi hatóság elől bujdosna, s hetente kétszer jelentsen arról, kikkel találkozott, s miről beszélgetett. Török fél évig eljátszotta a rá kirótt szerepet, de úgy, hogy érdemi információt kapcsolattartójának nem adott, s bujkálása közben is igyekezett korábbi pasztorációs munkáját folytatni. Nyolc hónap után az államvédelem előtt világos lett, hogy Török tényleges ügynöki munkát nem folytatott, mint ahogy ők fogalmaztak: „áruló lett”, így 1953. május 29-én újra letartóztatták, s egy külön perben elítélték.

1956 októberében ő is kiszabadult, november közepén a piarista tartományfőnök, Sík Sándor tudtával és beleegyezésével elhagyta az országot. Bécsben telepedett le, ahol kezdetben a magyar menekültek, elsősorban a fiatalok lelki gondozásával foglalkozott, majd a bécsi főegyházmegyében végzett jelentős pasztorációs tevékenységet, miközben 1957-ben XII. Pius pápa megbízásából létrehozta az Opus Mystici Corporis katolikus könyvkiadót, melynek magyar nyelvű kiadványai idővel jelentős mértékben gazdagították és bekapcsolták a világegyház vérkeringésébe a hazai katolikus olvasóközönséget is.

Egls István 1913-ban született a Máramaros vármegyei Huszton, Budapesten érettségizett 1931-ben.²¹ Édesapja magasrangú katonatiszt volt, akit annak ellenére telepítettek ki az ötvenes évek elején Besenyőtelekre, hogy a II. világháború alatt már nyugállományban volt. Eglist 1937-ben szentelték pappá, ezt követően Csillaghegyen volt káplán. A munkáspasztorációban már 1945 előtt komoly tapasztalatot szerzett: 1939-től az Actio Catholica keretein belül működő Egyházközségi Munkásszakosztályok (EMSZO) titkára és sajtófőnöke volt. A német megszállás után Benkő Istvánnal, Freesz Józseffel, az EMSZO igazgatójával és Magass Miklóssal bekapcsolódott az illegalitásba kényszerülő Magyar Front tevékenységébe. 1944 decemberében hat társával – Benkő Istvánnal, Szalai Györggyel, Zsidai Józseffel, Ilosvay Ferencsel, Karikás Mártonnal és Tömör Magdolnával – letartóztatták az EMSZO központi irodájában, és Dachauba hurcolták, ahonnan 1945 augusztusában tért haza. A megsemmisítő táborról

21 Életéről lásd VÖLGYESI Orsolya, *Katolikus kisközösségek az 1950-es években: A Fekete Gabriella és társai elleni per tanulságai = EÁrchívum: Tanulmányok Erdész Ádám hatvanadik születésnapja tiszteletére*, szerk. Héjja Julianna Erika–SÁFÁR Gyula, Gyula, Magyar Nemzeti Levéltár, Békés Megyei Levéltára, 2017, 87–97. Különösen: 93–97.

írt, *Keresztúton. Egy magyar pap Dachau poklában* című regénye évtizedeken át kéziratban lappangott, csak 2014-ben jelent meg az Új Ember Kiadónál.

A deportálásból való hazatérését követően, 1945 őszén Eglis hittanárnak nevezték ki a Kiss János utcai tanítónőképzőbe. 1946 januárjától a Hungária körúti tanítóképzőben, az év szeptemberétől az Angolkisasszonyok kereskedelmi és polgári iskolájában volt hitoktató. 1947 őszén pedig a Közgazdasági Egyetem és a Színiakadémia lelkésze lett. Mindezek mellett 1945 decembere és 1946 szeptembere között a Markó utcai fogház lelkészi teendőit is rá hárultak. 1945 decembere és 1948 májusa között Magass Miklóssal, Döme Jánossal, Polonkai Györggyel, Sándor Dénessel és Lelovits Andrással Mindszenty József megbízásából és Freesz József irányításával munkáslelkészi feladatot látott el.

1948-ban jelent meg *A keresztény szociológia főbb kérdései* című munkája az AC kiadásában, számos írása látott napvilágot a *Vigiliában* is. 1951-től a tabáni plébánia káplánjaként dolgozott. A negyvenes évek második felében bekapcsolódott a Bulányi, Juhász Miklós és Török Jenő nevével fémjelzett mozgalomba. Egyetemi lelkészként maga is szervezett ifjúsági csoportokat. Az ország számos pontján tartott előadásokat a kiscsoportoknak a szociológia, társadalompszichológia tárgykörében, az előadásaiból készült jegyzetek aztán sokszorosítva terjedtek, s fontos részévé váltak a korai egyházi szamizdatirodalomnak. Eglis igen felkészült, szuggesztív s ebből kifolyólag rendkívül népszerű előadó volt. Juhász Miklós piarista szerzetes saját kézzel írt vallomásában így jellemezte őt:

Eglis papi körünkben nagyon szerettük, véleményét nagyon sokszor ezeken a találkozókön kívül is kikértük Törökkel. Mint már említettem, ő is szeretett minket, szívesen volt körünkben és mint ő maga mondta, Pesten más papokkal rajtunk kívül közelebbi kapcsolatot nem tartott. [...] Több alkalommal hallottam is Eglis előadásait. Ezeket mindig az erős filozófiai beállítottság jellemezte. Világosan, logikusan gondolkodik, szellemesen ad elő. A marxista-materialista világnézettel és filozófiával szemben természetesen ő is az u. n. „idealista” filozófiát vallja és terjeszti ezeken a világnézeti előadásokon. Szociológiai tárgyú előadásaiban a pápai enciklikák alapján állva, mind a liberális-kapitalista, mind a marxista felfogástól elkülöníti a katolikus álláspontot. Előadásainak

és személyének is nagy tekintélyt biztosít hallgatósága előtt az, hogy Dachaubá volt internálva.²²

Juhász szerint Eglisnek némileg más elképzelése volt a csoportok működéséről, ő elsősorban tudást és ismereteket akart átadni nekik, Bulányiék viszont valódi közösségeket akartak formálni a fiatalokból.

1952 augusztusában Bulányiékkel ellentétben őt nem vették őrizetbe, Fekete Gabriella hitoktatónővel szorosban együttműködve továbbra is rendszeresen előadásokat tartott a kiscsoportoknak. Az 1955 végén lezajlott letartóztatási hullám azonban már őt is elérte: 1956 szeptemberében a Fekete Gabriella és társai elleni, ún. második Bulányi-per másodrendű vádlottjaként három év hat hónapra ítélték. A Legfelsőbb Bíróság 1957 szeptemberében a büntetést egy év hat hónapra mérsékelte. A per vádlottjait eredetileg a demokratikus államrend megdöntésével vádolták (Eglis és Bakó Sára örökimádó szerzetesnővér esetében ez kiegészült a hűtlenség vádjával). Az elsőfokú tárgyaláson azonban a legfőbb ügyész képviselője módosította a vádat, és a demokratikus államrend megdöntése helyett az egyesülési szabadság elleni visszaélés és izgatás lett a vád. A hűtlenség Eglisék esetében azért merült fel, mert a káplán 1952 decemberében elkészített egy dokumentumot, mely hasonlóan a már említett *Papi rekollekciós elmélkedések*hez, a magyar katolikus egyház helyzetéről adott tájékoztatást, s ezt a belga nagykövetségen keresztül kijuttatta külföldre. Eglis kiszabadulása után visszakerült a tabáni templomba, 1958 és 1963 között a *Vigilia* Kis út című rovatát szerkesztette. 1963-ban egy elhanyagolt sérülés következményeként vérmérgezésben hunyt el.

Himfy Ferenc (1914–2001) Budapesten született, középiskolai családban.²³ Tanulmányait a Zrínyi Miklós Gimnáziumban végezte. Diákként bekapcsolódott a Regnum Marianumhoz köthető cserkészmozgalomba, ami meghatározó élményt jelentett számára:

Gyerekkoromban a környezetem nem volt vallásos. Apám liberális gondolkodású közigazgatási ember volt, anyám pedig ehhez a liberális felfo-

22 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3. 1. 9. V-140907/1. 55 skk. Bulányi György és társai. Másolat Juhász Miklós saját kézzel írt vallomásáról.

23 Életéről bővebben lásd VÖLGYESI Orsolya, *Túlélés vagy megújulás? Himfy Ferenc káplán és a katolikus alsópapság szerveződése az 1940-es, 1950-es évek fordulóján*, Századok, 2015/6, 1445–1469.

gáshoz alkalmazkodott. Templomba nem jártak, közös imádságról szó sem volt. Második gimnazista koromban léptem be a Regnum Marianum cserkészcsapatába, amellyel párhuzamosan egy kongregáció tagja is voltam. Tulajdonképpen a regnumi atyák élete és az a spirituális környezet, amit ők biztosítottak, ez ébresztette föl bennem a hivatást.²⁴

Elmondása szerint bizonyítványa nem volt elég jó, ráadásul érettségi után édesapját is elvesztette, így nem jelentkezett a szemináriumba. Végül nagybátyja közbenjárására, aki ekkor Pestszenterzsébet polgármestere volt, és jó kapcsolatot ápolt Hanauer Árpád váci püspökkel, felvételt nyert a váci papnevelő intézetbe. 1940-ben szentelték pappá. 1940–1944 között Abonyban káplán, 1944 májusától 1945 májusáig pedig alapító lelkész volt Soroksár-Újtelepen. 1945 májusában Kiskunfélegyházára került, ahol hitoktató, majd káplán volt Vedres Béla plébános mellett. Az iskolák államosítása után a tanítóképző magyar–történelem szakos tanárával, Mago Filoména kalocsai iskolanővérrel együtt különböző korcsoportokban 17 kiscsoportot hozott létre a fiatalok hitoktatásának érdekében. Miután a Balaton mellett lévő Jankovics-telepen lévő Szent Sarolta házban tartott lelkigyakorlaton megismerkedett Bulányival, bekapcsolódott a mindinkább országos mozgalommá váló ifjúsági pasztorációba. 1990-ben a vele készített interjúban a következőket mondta:

Talán annyit mondanék még el, hogy már félegyházi korszakom idején kiderült, naiv vagyok, amikor azt hiszem, hogy egyedül csinálom ezt az egészet az országban. Egy év lefogása alatt fény derült arra, hogy vagy 25-en vagyunk, akik az ország különböző területén ugyanazt csináljuk, ugyanazzal a szervezéssel, nagyjából ugyanazzal a tartalommal. Össze is jártunk, minden évben kétszer 25 pap. Egyik alkalommal egy napos értekezlet volt, amikor is gyakorlati dolgokat cserélgettünk, ki hogy csinálja, mint csinálja, téma, módszer stb. és volt egy másik alkalom, amikor háromnapos lelkigyakorlatot tartottunk. Nem választottunk vezetőt vagy elnököt, de valahogy a dolog természetéből jött az, hogy mindenki elismerte Bulányi atya vezető szerepét. Nagyon jó hangulatú társaság

24 *Interjú Himfy Ferencsel*, Szolnok, 1990. február. Készítette VÖLGYESI Orsolya és SZILÁGYI Márton [a továbbiakban: *Interjú Himfy Ferencsel*]. Az interjú a szerzők birtokában.

volt ez. Egyszer Hunya Dániel, egyszer pedig Endrey Mihály tartotta a lelkigyakorlatot, és megbeszéltük a további pedagógiánk módszerét és tartalmát.²⁵

Himfy 1951 végén felkerült a fővárosba: 1951 decemberétől 1957 szeptemberéig Kispesten a Jézus Szíve plébánián, 1958 márciusáig pedig Rákoskeresztúron volt káplán. Pesti tartózkodása alatt is igyekezett tartani a kapcsolatot a kiskunféltégyházi fiatalokkal, de a fővárosban is több ifjúsági csoportja volt, főként orvos-egyetemistákból és zeneakadémistákból álló közösségek. Bulányiék letartóztatásakor Himfyt nem vették őrizetbe, így egy rövid szünet után, 1953-ban folytatta a csoportokkal való foglalkozást. Ekkor elsősorban a Szociális Testvérek Társaságának tagjával, Görög Lenke szerzetesnővérrel működött együtt. 1957 márciusában a katolikus egyházat sújtó letartóztatási hullám során azonban már Himfyt is őrizetbe vették. Azzal a feltétellel engedték szabadon, ha rendszeresen beszámol tevékenységéről az állambiztonságnak. A beszerzésről azonban többeknek, így lelkiatyjának, Sík Sándor piarista tartományfőnöknek is beszámolt (ezt a későbbi vizsgálati anyagok is alátámasztják). Miután így dekonspirálta magát, 1958. március 19-én ismét előállították. 1958 novemberéig államtitoksejtés vádjá miatt előzetes letartóztatásban volt, végül nem állították bíróság elé, hanem közbiztonsági őrizetbe került Tökölre. Innen 1959 júniusában szabadult, papi hivatását azonban még évekig nem gyakorolhatta. Az 1954-ben a munka nélkül maradt szerzetesek megsegítésére létrejött Szolidaritás Házipari Szövetkezetben dolgozott, és a VI. kerületben lévő Szent Család templomban misézett a reggeli órákban. Himfy 1964 és 1967 között aztán Szentesen lett káplán egy békepap mellett, 1967 és 1970 között pedig Tiszavárkonyba kapott plébánosi kinevezést (a korábbi plébánost, Kenyeres Lajost 1957 februárjában gyilkolták meg, holttestét csak egy évvel később találták meg a Tiszában).²⁶ 1970 és 1995 között Szolnok legkisebb plébániáján, a Jézus Szíve templomban volt plébános. Korábbi pesti csoportjaival, „lelki gyermekeivel” igyekezett tartani a kapcsolatot, elmondása szerint Szentesről 2 havonta három napra felutazott a fővárosba, de többé nem kerülhetett sem Budapestre, sem egy olyan egyetemi városba, ahol

25 *Interjú Himfy Ferencsel.*

26 VARGA Lajos, *Dokumentumok Kenyeres Lajos vértanúságának történetéhez*, Vigilia, 2008/11, 867–871.

lehetőség lett volna komolyabb szervező munkát kifejtteni az ifjúság körében. Mindeközben több ügynök is figyelte tevékenységét.

Ikvay (1942-ig Pfeiffer) László 1911-ben született Budapesten.²⁷ A család apai ágon soproni, anyai ágon pozsonyi gyökerekkel rendelkezett. Édesapja, Pfeiffer László a Pénzügyminisztérium tisztviselője volt, akit azonban kisgyermekként 1914-ben tragikus körülmények között elvesztett. Édesanyja két gyermekével, Lászlóval és Nórával visszaköltözött szülővárosába, Pozsonyba. Ikvay László ott kezdte meg az elemi iskolát, középiskolai tanulmányait pedig már a komáromi bencés gimnáziumban végezte. Komoly támaszt jelentett a családnak nagybátyja, Pfeiffer Miklós kassai kanonok, aki szociális érzékenységről, a munkások körében végzett pasztorációs munkájáról és a felvidéki magyarok kultúrájának ápolására létrehozott Prohászka Körök szervezéséről vált ismertté a két világháború között. Ikvay nagybátyjánál töltötte az iskolai szüneteket, így közelről látta annak áldozatos lelkipásztori tevékenységét, mindemellett rendszeres szerzője lett a Prohászka Körök lapjának, az *Új Élet*nek. Ikvay nagybátyjához hasonlóan Fribourgbán tanult teológiát, ott is szentelték pappá 1937-ben. Hazatérése után a trianoni békedöntéssel kettészakított esztergomi egyházmegye papja lett, először Somorjára, egy év elteltével pedig diákévei helyszínére, Komáromba nevezték ki káplánnak. 1939 januárjában Budapestre került, mivel Serédi Jusztin bíboros a katolikus ifjúsági munkás mozgalom (KIOE) főtitkári teendőivel bízta meg. A mozgalom ekkor már a Joseph Cardijn által életre hívott belga katolikus ifjúsági munkás szerveződés (JOC) módszereit követte. Ennek lényege az volt, hogy a munkásfiatalok egy-egy evangéliumi szakasz kiscsoportos megbeszélése után megpróbálták annak üzenetét saját életükben is megvalósítani, és saját környezetükben az apostolkodás gyakorlatát követni. Ikvay emellett rendszeresen előadást tartott nekik a teológia, a moralis és az apologetika témaköréből. A mozgalom központja a Mikszáth Kálmán téren, majd 1941 őszétől a IX. kerületben lévő Gát utcai templomban és a vele egybeépült házban volt, melynek pincéjében, mint arról már szó esett, Ikvay az ostrom alatt katonaszökevényeket és üldözötteket bújtatott. Mivel a mozgalmi élet az ostrom után átmenetileg megszűnt, Ikvayt egy időre az AC központba rendelték. Az újjáéledő mozgalmat

27 Életéről bővebben lásd HOLLAI Ferenc, *Ki volt Ikvay László? A magyar munkásifjú mozgalom főtitkárának életrajza*, [H. n.], 2009. http://www.ppek.hu/konyvek/Hollai_Ferenc_Ki_volt_Ikvay_Laszlo_1.pdf (Utolsó megtekintés: 2025. 12. 19.)

Rajk László belügyminiszter rendelete 1946. november 1-jei hatállyal betiltotta, miközben Mindszenty ezt megelőzően a főegyházmegyei tanoncotthonok érseki biztosává nevezte ki Ikvyt. 1951 őszétől már Szécsényben volt káplán, innen vitték el 1952. augusztus 29-én, s ítélték el 10 évre a Bulányi és társai elleni per negyedrendű vádlottjaként. 1952 szeptemberében egyéni kegyelmet kapott. Ezután a fővárosban, a Mária utcai volt jezsuita templomba, majd rövidesen Angyalföldre a Béke téri templomba helyezték. Tovább folytatta az ifjúság hitbéli nevelését, elsősorban Túry Lajossal, Kiss Lászlóval és Döme Jánossal együttműködve, akikkel még a KIOE időszakából ismerték egymást. Úgy vélte, a hitviták ideje lejárt, a fiatalokat a társadalomban való tanúságtételre kell felkészíteni.²⁸ 1961. február 6-án a katolikus egyház ellen irányuló Fekete Hollók fedőnevű rendőri akció keretében Ikvyt ismét letartóztatták, és a Havass Géza és társa perben mint VII. rendű vádlottat 6 évre ítélték.²⁹ 1965-ben amnesztiával szabadult. Ezt követően nem kapott papi beosztást, az angyalföldi Rokolya utcai plébánián dolgozott irodavezetőként, illetve nyelvtudását kamatoztatva az Országos Fordító Iroda külsős munkatára lett. Végül 1969-ben a szintén felvidéki származású Brezanóczy Pál egri érsek közbenjárására kivándorló útlevelemmel nagybátyjához Fribourgba költözött, aki még 1948-ban hagyta el Csehszlovákiát, és mint az ottani magyarok főlelkésze működött Svájcban. Ikvy egy ideig Bécsben Mindszenty József titkára volt, majd visszatért Fribourgba, bekapcsolódott a Szabad Európa Rádió munkájába és a Pax Romana tevékenységébe. 1974-ben kinevezték káplánnak a Thurgau kantonhoz tartozó Weinfeldenben, itt hunyt el 1976-ban.

*

Az itt ismertetett papi közösség tagjai zömében tehát az 1910-es években születtek, s elsősorban rájuk hárult a feladat, hogy legaktívabb életszakaszukban, harmincas éveikben megtalálják azokat az új formákat és új csatornákat, amelyek a diktatúra keretei között is lehetővé tették a katolikus hit továbbadását és hiteles megélését a fiatal nemzedék számára. Az ötvenes években azonban valamenynyitüket bebörtönözték vagy közbiztonsági őrizetbe helyezték, és szabad lábra

28 Erről lásd Ikvy *Önvallomás az „elit”-ről* című vallomását. ÁBTL 3. 2. 4. K-2495/1 Bombult.

29 WIRTHNÉ DIERA Bernadett, *Katolikus elitképzés és hitoktatás a Kádár-korszakban – Az 1961-es „Fekete Hollók” fedőnevű ügy elemzése*, Doktori disszertáció, Bp., ELTE BTK, 2015.

kerülve sem folytathatták ott, ahol abbahagyták, hiszen a papi működéstől hosszabb-rövidebb időre eltiltották őket. Életpályájuk megtört, nem futhatták be azt az egyházi karriert, amire egyébként képzettségüknel, képességeiknel fogva hivatottak voltak – ez alól talán csak a bécsi emigrációban működő Török Jenő jelentett kivételt. A hivatalos egyház részéről is megtapasztalták a gyanakvást, az elutasítást és a szolidaritás hiányát. Az erre a traumára adott egyéni válaszaikat, melyek meglehetősen széles skálán mozogtak: emigráció, belső visszavonulás, óvatos újrakezdés vagy éppen a körülményekkel továbbra is szembeforduló magatartás, nagymértékben befolyásolta eltérő személyiségük és teherbíró képességük. Jól példázza ezt a Bulányiékkel elítélt, Szegeden működő Lakos Endre sorsa, aki Törökkel egy időben lépte át a határt, a gräni magyar iskola igazgatója, majd a bécsi magyar fiatalok lelkipásztora volt, de 1969-ben elborult elmével halt meg.³⁰

A szóban forgó papok közül csak Bulányi György és Himfy Ferenc élte meg a rendszerváltást, az elszenvedett hátrányokét Himfy Ferenc 1992-ben kapott valamiféle kárpótlást,³¹ Bulányi György és az általa alapított Bokor közösség azonban egyházkritikus magatartása miatt egészen a szerzetes 2010-ben bekövetkezett haláláig az egyházon belül marginális helyzetben maradt.

30 Életéről lásd BÁLINT László, *Lakos Endre 1919–1969*, Szeged–Bp., Keresztény Értelmiségiek Szövetsége–Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2000.

31 Az erre való utalást lásd Váci Püspöki és Káptalani Levéltár. A Váci Egyházmegye történeti névtára. Kézirat. A dokumentumot Varga Lajos püspök úr bocsátotta rendelkezésmre.

Egyéni hálózatok, kapcsolatrendszerek

SZILÁGYI MÁRTON

IRODALMI ÉRDEM VAGY ISKOLAI VÉGZETTSÉG?

Arany János társadalmi mobilitása mint esettanulmány

Arany János jól föltárt és sok szempontból interpretált életpályájának¹ az egyik legfőbb paradoxona a 19. századi társadalomtörténet-írás megoldandó problémája (bár természetesen az irodalomtörténet számára is releváns dilemma lehet): hogyan válhatott valaki, jelesül Arany, iskolai végbizonyítvány, azaz lezárt és felmutatható végzettség nélkül a Magyar Tudományos Akadémia titkárává (majd főtitkárává)? Ráadásul úgy, hogy a tisztségben elődei (Döbrentei Gábor, Toldy Ferenc és Szalay László) nem nélkülözték a tanultság bizonyítékát (azaz rendelkeztek diplomával): Döbrentei Marosvásárhelyen elvégezte a jogot, s ügyvédi vizsgát is tett (most nem is beszélve korábbi, részben külföldön végzett egyetemi tanulmányairól),² Toldy Ferenc, még Schedel néven, elismert orvosprofesszornak számított,³ Szalay László meg jogász volt, ügyvédi oklevéllel rendelkezett.⁴ S nem is egyszerűen az „Arany János mint akadémiai titkár” jelensége szorul magyarázatra, hanem legalább ennyire az is, hogy az egykorú közvélemény – amennyire ez megítélhető – Arany akadémiai titkárrá (majd főtitkárrá) válását miért fogadta el oly annyira természetesnek, s miért nem minősítette a

1 Arany életrajzának legrészletesebb, adatszerű feldolgozásának új kiadása: VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, s. a. r. TÖRÖK Lajos, Bp., Universitas–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2019. A legutóbbi interpretáció: SZILÁGYI Márton, *„Az utolsó magyar”: Arany János élete és költészete*, Bp., Osiris, 2023 (Osiris Irodalomtörténet. Monográfiák).

2 Vö. Döbrentei legutóbbi életrajzával: FÓRIZS Gergely, *Az első akadémiai titoknok: intrikus vagy hazafi? = A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai*, szerk. SZILÁGYI Adrienn, Bp., MTA HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2023, 228–234.

3 Vö. VADERNA Gábor, *A magyar tudomány szorgos munkása = A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai, i. m.*, 236–242. A pálya egészének áttekintése és értékelése (a középpontjában az irodalomtörténeti munkássággal): DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és kritika).

4 Szalayról lásd a következő kötetben a Soós István írta utószót: SZALAY László, *Válogatott történeti tanulmányok*, szerk. és utószó Soós István, Bp., Osiris, 2000 (Millenniumi magyar történelem).

Magyar Tudományos Akadémia feladatához méltatlan szintcsökkenésnek a költő pozícióba kerülését?

A lehetséges válaszhoz a 19. századi professzionalizáció sajátos hazai előzményeinek megértésén keresztül vezethet az út, illetve érdemes röviden és szükségképpen vázlatosan felidézni Arany korábbi, a Magyar Tudományos Akadémia tagságáig emelkedő útját is.

Arany pályafutása

A református, mezővárosi háttérrel és nem nemesi rendi státuszból induló Arany útja a nagyszalontai normaiskolából egyenesen a debreceni kollégiumba vezetett.⁵ Ez természetes módon következett az iskolarendszer helyi hálózatából és hagyományaiból, hiszen Nagyszalonta Debrecen partikulája volt, azaz nemcsak a kollégium vonzáskörzetébe tartozott, hanem az itt alkalmazott tanmenet is a debrecenit követte, mintegy előkészítvén azt, hogy az innen induló tehetségebb diákok majd Debrecenben folytassák a tanulmányaikat. Arany egész iskolai pályafutása a Debreceni Református Kollégium vonzáskörzetéhez kötődött. Még a kisújszállási rektoria is – amellyel Arany debreceni tanulmányait ideiglenesen megszakította – beleillett ebbe a rendszerbe: itt ugyanis mindig a debreceni kollégiumból mint anyaintézményből érkező diákok tanítottak, Arany idekerülése sem volt tehát meglepő.⁶ Mint ahogy azt sem, hogy Arany rákényszerült egy ilyen típusú munkára, amely anyagi helyzetén javíthatott. S a tanításra képes is volt, hiszen – ahogy erre Vaderna Gábor felhívta a figyelmet –, a „belépő diákokhoz képest Arany tehetségesnek számított: már eleve fiatalabban végzett el bizonyos osztályokat, ráadásul ő már a retorikai osztályt is elkezdte, mire Debrecenbe ment volna”.⁷

5 Arany indulásának és származásának a kérdéseiről lásd bővebben SZILÁGYI, *i. m.*, 26–35.

6 Arany kisújszállási időszakáról lásd SZEREMLEY Barna, *Arany János Kisújszálláson = Kisújszállási nagy-kunmagyarok kalendárioma az 1905-iki közönséges esztendőre*, szerk. TÖRÖK Imre, Kisújszállás, Szeke-res József könyvnyomdája, 1904, 26–34.; SZEREMLEY Barna, *Relikviák egy nagy költő, meg egy kis költő életéből = Protestáns képes naptár az 1909-ik évre*, 55. évfolyam, szerk. legifj. SZÁSZ Károly, Bp., Méhner Vilmos-féle könyvkereskedés, [1908], 37–45.

7 VADERNA Gábor, *Honnan és hová? Arany János és a nagyszalontai hagyomány*, Bp., Reciti, 2020 (Vitae, 1.), 88.

Ami azonban szokatlan volt Arany ekkori pályaszakaszán, az éppen a debreceni tanulmányok félbehagyása. Ezt először csak ideiglenesen tette meg (az ún. „színészkaland” kedvéért),⁸ majd a döntés végleges lett, hiszen a vándorszínésznek állás után Arany útja nem vezetett vissza Debrecenbe és a kollégiumba, hanem a hazatérést és az otthon maradást választotta. A színészet felé való tájékozódás komoly jele volt a művészpálya vonzásának – leszámítván persze a rajzolás korábban feléledő vágyát, az ifjúkori zenetanulást és a versírást, amelyről kevés konkrétumot tudunk, mert Arany megsemmisítette ekkori kísérleteit.⁹ Ám ez utóbbiak csupán afféle szabadidős elfoglaltságnak voltak tekinthetők, míg a „színészkaland” már egy új, művészi életformába való beilleszkedés kísérlete volt. Arany vándorszínésszé válása alighanem összefüggött az otthontól való távolsággal is, azaz azzal, hogy meggyengültek (vagy legalábbis nemigen látszóttak kényszerítőnek) azok a viszonyok, amelyek kötelességére és családi küldetésére emlékeztették, akár papot, akár fiskálist reméltek benne szülei. Merthogy Arany debreceni iskoláztatásában mindkét karrierlehetőség benne volt, még ha a református pappá válás látszik valószínűbb atyai vágynak, legalább Arany utólagos, levélbe foglalt megjegyzése szerint: szerinte a szülei belőle „*papot vártak*”.¹⁰ A „színészkaland”-nak mint sikertelen – s persze távlattalan – kísérletnek a mélyreható kudarcjellege aztán lelkiismereti kérdés maradt Arany számára, annak ellenére is, hogy a színház iránti érdeklődését egyáltalán nem veszítette el:¹¹ túl azon, hogy nem sikerült végrehajtania egy vágyott életformaváltást, azzal is szembe kellett néznie, hogy apja reményét játszotta el saját maga társadalmi emelkedéséről.¹² Ekkor úgy érezte, végleg. Pedig érdemes hangsúlyozni, hogy voltaképpen semmi nem zárult le Arany számára: hiába hagyta ott a kol-

8 Erről bővebben lásd RAJNAI Edit, „*könnyebbnek találtam Thália zászlaja alá esküdni*”: Arany János a színházban = „*Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!*”: Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai, szerk. CIEGER András, Bp., MTA Bölcsészettudományi Központ Irodalomtudományi Intézet–Országos Széchényi Könyvtár, 2017, 37–66.

9 Erről lásd VOINOVICH, i. m. 32–33.

10 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. = Arany János levelezése (1852–1856), s. a. r. SÁFRÁN Györgyi–BISZTRAY Gyula–SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982 (Arany János Összes Művei, XVI.) [a továbbiakban: AJÖM XVI.], 558. Kiemelés az eredetiben.

11 Erről PARAIZS Júlia, Arany János és a színház = „*Óhajtom a classicus írók tanulmányát*”: Arany János és az európai irodalom, szerk. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas, 2017, 97–132. A konkrét szöveghely: 100–104.

12 Ezt a lélektani magyarázatot fogalmazta meg Gyöngyösy László is, amikor Arany szalontai közegét próbálta meg leírni: GYÖNGYÖSY László, Arany János élete és munkái, Bp., Franklin-Társulat, 1901, 58, 67.

légiumot végbizonyítvány nélkül, folytathatta volna a tanulmányait, akár még Debrecenben is, ha visszakéri magát diákstátusba, arról nem is beszélve, hogy ott volt a jogi tagozatáról híres sárospataki kollégium is, ahová szintén beiratkozhatott volna (s ahol persze szintén lehetett volna belőle református pap is).¹³ Ám a család anyagi helyzetén túl éppen a lelkiismereti háttérű kudarc akadályozhatta meg Aranyt abban, hogy egy ilyen újrakezdésen tűnődhessen el. S mivel így kollégiumi tanulmányainak befejezéséről nem rendelkezett végbizonyítvánnyal, a bizonyítható tanultság híján a rendi értelmű szakszerűsödés útja sem nyílt meg a számára: a társadalmi karrier szempontjából tehát nem változott meg alapvetően a helyzete. Ami számára lehetséges volt, az az, hogy nem nemesi származású értelmiségi, azaz honorácior váljék belőle, s ez is olyan területeken, ahol nem volt feltétel az iskolai bizonyítvány. S valóban, a mezővárosi honorációrpálya tipikus színterei határozták meg Arany kezdeti próbálkozásait: segédtanítóként, majd segédjegyzőként is jellegzetesen honoráciorhivatalokat töltött be. Ekkori állapotában Arany pályája a teljes megrekedés (vagy más nézetből: a megérkezés, a följebb már nem mozgulás) jeleit mutatta – különösen úgy, hogy Arany látványosan le akart számolni mindenfajta, az ebbéli helyzetéből kifelé mutató törekvéssel, így a művésszé válás lehetőségével is. Ahogyan ezt sógora, Ercsey Sándor életrajzi visszaemlékezésében megfogalmazta: „Ő maga pedig úgy az iskolai, mint a színészi pályát félben hagyva, minden hivatás és foglalkozás nélkül, a legsivárabb jövőt látta maga előtt.”¹⁴ Aranynak ebben a fázisban komolyan felmerülő terve volt az apjától örökölt paraszti gazdaság továbbvitele: önleletrajzi levele szerint számolt ezzel a lehetőséggel, noha nem valósította meg.¹⁵ Ez a terv is abba az irányba mutatott, hogy Szalonta lehessen a végleges kerete az életének.

Ez azonban mégsem így lett: a döntő fázist Aranynak a Nagykőrösre kerülése jelentette, amely nemcsak a lakóhely megváltozását jelentette, hanem életformaváltást is. Arany ugyanis – alapvetően irodalmi ismertsége és hírneve miatt, amelyet a *Toldi* alapozott meg – egy református gimnázium tanári karába került

13 Az ilyen típusú újrakezdés korábbi példája Csokonai Vitéz Mihály távozása Debrecenből; erről bővebben lásd SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014 (Ligatura), 117–157.

14 ERCSEY Sándor, *Arany János életéből*, 3. kiadás, Bp., Ráth Mór, 1899, 17.

15 „Szándékom volt gazdaság után látni, mellyhez nem birtam elég ügyességgel, aztán hivatalom apró dolgai folytonos jelenlétemet igényelték a tanácsházánál.” Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. = AJÖM XVI., 560.

bele, s tanárként kezdett el dolgozni. Anélkül, hogy ennek a jelentőségét most részletesebben bemutatnám, csak annyit szögeznek le: ez a pályaalakulás volt a legfontosabb előkészítője annak, hogy Arany útja (társadalmi és földrajzi értelemben egyaránt) még innen is továbbvezetett.¹⁶ A Nagykőrösön eltöltött kilenc év után Arany a családjával együtt Pestre költözött, s ezzel párhuzamosan a költő végleg szakított a tanári pályával is.

Arany Pestre költözése

Arany döntését a távozásról már előkészítette az is, hogy a nyilvános működés jogát végre visszanyerő Akadémia 1858-ban újrakezdhetette a munkát, s az első körben felvett akadémikusok között Arany is ott volt – ráadásul úgy, hogy ugyanazon a napon őt először megválasztották levelező tagnak, majd ezután (fél órával később) rögtön rendes taggá léptették elő.¹⁷ Ez még nem történt meg egyetlen akadémikussal sem – maga Arany is úgy tudta, hogy korábban erre nem volt példa a Magyar Tudományos Akadémia történetében.¹⁸ Az Akadémia elnökének, Desseffy Emilnek és titkárának, Toldy Ferencnek a kinevezésről szóló hivatalos értesítése a következőképpen indokolta meg a döntést:

Tekintse Kegyed e választást az Akademia azon méltánylása nyilatkozatául, melylyel Kegyednek nemzeti költészetünk emelése körüli érdeme iránt viseltetik; s egyszersmind abbeli bizodalma zálogául, hogy Kegyed ezentúl munkássága egyrészét az akademiai Alapszabályok szellemében s különösen a 16.§., s az ezt bővebben kifejtő akademiai határozatok

16 A részletekről lásd SZILÁGYI, *Az utolsó magyar, i. m.*, 235–373.

17 Erről lásd azt a két baráti levelet, amelyben értesítették Aranyt a megválasztásáról: Toldy Ferenc Arany Jánosnak, Pest, 1858. dec. 15. = *Arany János levelezése (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János–BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália–JANKOVITS László, Bp., Akadémiai, 2004 (Arany János Összes Művei, XVII.) [a továbbiakban: AJÖM XVII.], 257.; Csengery Antal Arany Jánosnak, Pest, 1858. dec. 16. = *Uo.* Lásd még: KERÉNYI Ferenc, „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás”: *Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában* = Uő, *Vörösmarty – Petőfi – Madách: Tanulmányok*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde–GYURGYÁK János–SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2022 (Osiris Irodalomtörténet. Tanulmányok), 322.

18 „Tudtommal első eset az academia történetében.” Arany János Ercsey Sándornak, Nagykőrös, 1858. dec. 28. = AJÖM XVII., 265.

értelmében intézetünknek áldozni, hazafiúi s akademikus nemes kötelességének fogja tekinteni.¹⁹

Azaz az indoklás kizárólag Aranynek a nemzeti irodalom körüli érdemeivel érvelt, s ezt oly annyira nyilvánvalónak tekintette, hogy ezt nem is látta szükségesnek részletezni azzal, mely művek és önállóan publikált könyvek képezik Arany életművét.

Az akadémiakussá választás azonban önmagában még nem készíthette Aranyt a Pestre költözésre, inkább csak erkölcsi presztízsnövekedést jelentett.²⁰ Mintegy a nemzeti irodalom kánonába való beiktatás újabb, látványos eszközének volt tekinthető. Mindazonáltal Aranyt zavarba hozta a megtiszteltetés, legalábbis a vele együtt szintén megválasztott Gyulai Pálnak első reflexióként a következőt írta:

Ha már az academiánál vagyunk: én még nem határoztam el magamat. Ha egykori erőm teljes birtokában volnék, azt mondanám, jó: ha múltaddal nem érdemled, igyekezzél jövőre tenni, még belenőhetsz; vedd ne jutalmul, hanem buzdításul. De így?... minek a rohadt tagok számát szaporítani? – Így áll e kérdés nálam, alanyilag. De megint, ha tárgyi-lag veszem, mennyi ostoba gyanúsításnak adnék fület (aurem praeber). Egyik azt mondaná: demonstratio akar lenni a kormány, az acad. ellen; zseni pöffeszkedés, Béranger vagy Petőfi-majmolás, kik semmi tagságról nem akartak tudni; a fentcímzett ifju irodalomnak ezzel is egy argumentuma lenne despiciálni és szidni az academiát, gúnyolni a tudósokat. stb. Mind e gondolatok pro et contra keringnek és harcolnak az én szegény agyamban, s még eddig nem tudtam megállapodni.²¹

A húzódozás és zavarodottság nem szerénykedés volt: Arany még a titkárnak, Toldynak címzett, valamivel későbbi válaszlevelében is célzott arra, hogy hal-

19 Dessewffy Emil és Toldy Ferenc Arany Jánosnak, [Pest, 1858. dec. 20.] = AJÖM XVII., 258.

20 Arany Nagyköőről való távozásának magánéleti okáról lásd SZILÁGYI, *Az utolsó magyar...*, i. m., 365–371. Valamint: OLOSZ Katalin, „Iszonyu volt a harc, mely szívem és eszem közt folyt”: Arany Juliska és Szabó Sámuel kapcsolatának története korabeli levelek tükrében, Irodalomismeret, 2022/3, 4–136.

21 Arany János Gyulai Pálnak, Nagyköör, 1858. dec. 22. = AJÖM XVII., 260–261. Kiemelés az eredetiben. Arany hasonló szellemben írt Tompának is, reagálván gratuláló soraira: Arany János Tompa Mihálynak, Nagyköör, 1859. febr. 20. = AJÖM XVII., 275.

lotta, Pesten vannak, akik nem elégedettek a választással – erről többet nem tudunk, a saját bevallása szerint ekkortájt Nagykőrösről ki nem mozduló, viszszavonultan élő Arany esetleges hírforrásairól nincsenek információink, s eddig semmi efféle reflexió nem bukkant föl a korszak kiadott, ismeretes levelezésanyagában. Persze ettől még elképzelhető, hogy Aranyhoz eljuthatott valami ilyen hír is:

Mert noha a szállongó hír után e kitüntetés rám nézve nem volt meglepő, sokáig nem tudám magamat elhatározni, mit tegyek. Igen jól érzem, hogy eddigi összes írói működésem ily polcz elfogadására nem jogosít, s csak a jövő munkásság reményében volna szabad elfoglalom a helyet, hol előttem egy Vörösmarty stb. ült. De épen e jövő munkásság az, mely felől, a mint most érzem magamat, kétségbe vagyok esve. S ennek tudata már-már lemondásra birt; de végre győzött a meggondolás, melyet hivatalos válaszomban is érintek, hogy t.i. éretlenség s rossz akarat ily lépésben demonstratiót látna a kinevező hatalom, sőt talán maga az academia ellen. Mert hallottam, hogy sok a szájaló Pesten, kik egyért-másért nincsenek megelégedve a választásokkal: hogy ezek nevemet hurcolják, azt nem akartam.²²

Az Akadémia 1859-ben újjáalkotott alapszabályai kimondták a 21. paragrafusban: „*A taggá választást még a legérdemesb tudósnak is tehetségei elismertetéséről kell várnia; esedezőlevéllel s utánajárással keresni azt nem engedtetik.*”²³ A szabályzat a levelező tagok esetében nem írt elő formális kritériumot a megválasztáshoz: „kik az osztálybeli jeles munkálkodásuk által a tudományok terjesztésére sikeresen hatottak, s ekkép az akadémiai czélok előmozdítására képességet bizonyítottak.”²⁴ A rendes tagoknál azonban már volt elvárás: „kik egy vagy több szaki munka által a tudomány és irodalom körüli érdemet, s ez által magoknak kitűnő nevet és tekintetet szereztek.”²⁵ Azaz a szakterületbe vágó, publikált könyv feltétel volt – ám megmaradt az irodalmi munkálkodás kiemelt

22 Arany János Toldy Ferencnek, [Nagykőrös, 1859. febr. 23.] = AJÖM XVII. 278.

23 *A M. T. Akadémia új alapszabályai = Magyar Tudom. Akadémiai Almanach M.DCCC.LXI-re*, kiadta TOLDY Ferencz titoknok, Pest, Emich Gusztáv, 1861, 49. Kiemelés az eredetiben.

24 *Uo.*, 51.

25 *Uo.*

szerpe is. Már csak ezért is feltűnő, hogy az Aranyt értesítő hivatalos levélbe nem foglalták bele azokat a köteteket, amelyek megalapozhatták a költő rendes taggá választását. Persze erre nem is volt szükség: az akadémikusság továbbra is az irodalmi kanonizáció lehetősége maradt, ahogyan ez az alapítása óta megfigyelhető, s éppen Arany példája bizonyíthatja, hogy ezt a funkcióját az Akadémia újraindulásakor is stabilan megőrizte. Ennek ellenére persze az akadémikussá választás nem csak úgy volt felfogható, ahogy Arany végül is némi tépelődés után fogadta (megtiszteltetésként): amikor Szemere Miklóst néhány évvel később, 1863-ban beválasztották az Akadémiára, ő egy Tompához írott magánlevelében ezt egyértelműen elkésett (s ilyenformán értelmetlen) gesztusnak nevezte, s azon gondolkozott, hogy el sem fogadja a tagságot – s ezt nem tépelődve s olyan érvek alapján akarta megtenni, mint ahogy Arany reakcióiban láthattuk, hanem nyilvánvaló sértődéssel:

Én, rövid idő múlva rendes tag a halottak közt, – mint tudni fogod, levelező taggá lettem az akadémiánál. Hogy az, ifjura nézve hízogó; a vénre nem az többé: természetes! Jóakaróim, kik rám szavaztak, nem vevék számításba koromat. Az elnök, gr. Dessewffy levelében csatolt s tegnap estve érkezett t. a. Almanachot lapozgatván ma reggel, kitűnt belőle, hogy még azok is, kiknek velem együtt szinte csak a lapokban s nem önállóság jelentek meg verseik (akkor t. i. midőn levelező taggá lőnek) 25, 28, 30 éves korukban érték el a megtiszteltetést. Azonban ez nem azt teszi: miért nem előbb? csupán ezt: már késő. Vén jurátus szerepét fog-nék játszani, fiatal jurátusok között. Nőtlenül maradni nem hiba, de vén korban nősülni, örültség, helyesebben: fiatal leányt venni. – Koromhoz a levelező tagság fiatal leány.²⁶

Szemerét a lemondás demonstratív gesztusáról aztán Tompa próbálta meg a válaszlevelében lebeszélni. Arany esetében azonban a Magyar Tudományos Akadémia döntése egy olyan, átgondoltnak látszó eseménysor egyik lépésének tűnik,

26 Szemere Miklós Tompa Mihálynak, [Lasztóc], 1863. febr. 27. = *Tompa Mihály levelezése II. 1863-tól 1868-ig*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1964 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 7.), 12. Szemere irodalmi életben elfoglalt pozíciójáról és megítéléséről lásd bővebben Új Imre Attila, „Dölyfellen büszkeség”: A polémikus Szemere Miklós irodalmi pályakezdésének és szociokulturális kapcsolatrendszerének filológiai tanulmányai, Irodalomismeret, 2021/1, 29–61.

amelynek a legfőbb célja a költő Pestre költözésének az elősegítése. Ezt egy egész írói-politikusi kör szorgalmazta (részben olyanok, akik benne voltak az Akadémiában, részben olyanok, akik nem voltak tagok): ezek a személyek Aranyban látták ugyanis a magyar irodalom potenciális új vezérét, mondhatni, azt az osztatlan tekintélyt, akire az ekkor újraalakuló irodalmi intézményrendszer centrális szerepét rá lehetne bízni. Erről a leginkább Csengery Antalnak az egyik, Gyulai Pálhoz intézett levele árulkodik:

Tudasd egyszersmind vele is [ti. gróf Mikó Imrével – Sz. M.], hogy Arany Jánost csakugyan sikerült Pestre hoznunk. Mint a hirlapokból már tudod, igazgatónak tettük a Kisfaludy-Társaságnál. Toldyt, ez állomás elvesztéséért, helyettes elnökséggel vigasztaltuk meg. [...] A számítás eredménye, hogy Aranyt *legrosszabb esetben* is elláthatjuk oly fizetéssel, mint a minő Körösön van. S a Társaság emelkedésével percentekben fog szaporodni jövedelme. Talán különösnek tetszik némelyeknek, hogy mindenekelőtt Arany ellátásáról gondoskodunk. Ez életkérdés a Társaságra, de életkérdés irodalmunkra nézve. Szükségtelen ezt neked fejtegetni. Aranyban egy roppant hatású irodalmi központot nyerünk, irodalmunk székhelyén; s lapja által azon kényszerűségbe lesz hozva, hogy elmondja lassanként nézeteit.²⁷

Csengery a levélben alkalmazott többszámmal nyilván egy közösségi állásfoglalást akart kifejezni: egy másik levelében, amelyet Aranyhoz intézett, Kemény Zsigmond és Deák Ferenc véleményére is hivatkozott útmutatásként.²⁸ Összességében tehát nem tűnik túlzásnak a Deák körüli informális írói-politikusi kört sejteni a háttérben (régies s némileg pontatlan, félreértésekre is okot adó terminológiával tehát az „irodalmi Deák-párt”-ot).²⁹ Arany Pestre juttatásában kétféle terv jelentkezett, s ezeknek az együttes megvalósítása kecsegtette a költőt a megélhetés lehetőségével: az egyik egy olyan irodalmi lap alapítása, amelynek

27 Csengery Antal Gyulai Pálnak, Pest, 1860. aug. 12. = *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r. SOMOGYI Sándor, Bp., Akadémiai, 1961 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 4.), 423–424. Kiemelés az eredetiben.

28 Vö. Csengery Antal Arany Jánosnak, Pest, 1860. febr. 2. = *AJÖM* XVII., 375.

29 Az „irodalmi Deák-párt” kifejezés értelmezéséről lásd SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005, 204–209.

Arany lenne a főszerkesztője, illetve az ismét működni kezdő Kisfaludy Társaság vezetői pozíciója. Az 1860 táján reaktiválódó, reformkori alapítású irodalmi intézmények új feladat kijelölésében komoly szerepet játszott az az elképzelés, hogy éppen Aranyt kell centrális, irányítói szerepre hozni – aki egyébként alkatilag nem volt alkalmas ilyesféle feladatokra, s húzódozott is tőlük rendesen. Ahogy Kerényi Ferenc találóan megfogalmazta: „a gondos-pontos, aggályosan adminisztráló Arany nem annyira irodalompolitikai hatalom lett a Kisfaludy Társaságban, mint a hétköznapi felülmúlhatatlan szorgalmú robotosa.”³⁰ Persze ehhez hozzátehetjük, Arany – akármennyire is ódzkodott tőle – biztosan hatalmi tényező maradt önkéntelen is, s lehetett őt külső nézőpontból úgy tekinteni, mint aki éppen ilyen pozíciót tölt be. Ezt majd néhány évvel később lehetett jól érzékelni: a fiatalabb írók Aranyról kialakuló ítéletében az 1870-es, 1880-as években éppen ez a vonatkozás fog érvényesülni.³¹ Ám az is legalább ennyire fontos, hogy Arany mennyire erősen igyekezett úgy viselkedni, mintha ez a helyzet nem (vagy legalábbis: nem így) létezne: leveleiben folyamatosan és következetesen igyekezett elhárítani, ha valaki ilyen reverenciával szólította meg vagy alázatosan közeledett hozzá. Arany pozíciójának a megszilárdulása amúgy nem egyszerre, egyetlen lépésben történt meg: a Kisfaludy Társaság igazgatói posztját töltötte be évekig, míg 1865. január 26-án megválasztotta a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlése titkárnak – ezért aztán február 1-jén mondott le a Kisfaludy Társaságban viselt tisztségéről.³² Azaz évekkel akadémikussá választása után történt csak meg az a fordulat, amely Aranyt a magyar értelmiség egyik reprezentatív csúcshintézményének irányítójává emelte. Arany is tisztában volt azzal, hogy az, ami vele itt történik, példátlan presztízsemelkedés – de ezt is, legalább leveleiben, anyagi oldalról igyekezett értékelni, azaz abból a szempontból, mennyire teszi lehetővé számára és családjának a pesti megélhetést.³³ Vagyis szándékosan került – legalábbis fennmaradt leveleiben – ennek a megelőlegezett várakozásnak a morális terheivel való szembenézést.

30 KERÉNYI, i. m., 334–335.

31 Vö. KOROMPAY H. János, Arany, *Reviczky és a költői beavatást kérő levelek* = Uő, „Bénult idegre zsongító hatás”: *Arany-elemzések*, Bp., Universitas–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019, 237–260.

32 KOROMPAY H. János, „Egy dióhéjban ellaknám Hamletkint”: *A Hamlet-fordítás Arany János életművében* = Uő, „Bénult idegre zsongító hatás”: *Arany-elemzések*, Bp., Universitas–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019, 185–197. A konkrét szöveghely: 186.

33 Lásd például levelét: Arany János Tompa Mihálynak, Nagykovács, 1860. aug. 10. = AJÖM XVII. 429–431.

Arany társadalmi státuszában éppen a Pestre kerülés kapcsán mutatkozott meg a legnagyobb újdonság: az 1840-es évek stabil honorácior-helyzetéből az írói siker hatására s az egyértelműen ebből fakadó tekintélynövekedéssel úgy volt képes Arany kimozdulni, hogy immár polgári karakterű intézmények irányításában vállalhatott részt. Talán ez mutatja a legvilágosabban a Magyarországon a 19. század második felében végbemenő hangsúly-áthelyeződést, amely az irodalom megnövekedett társadalmi presztízisében ragadható meg. Persze Arany kivételes pozícióját bizonyítja, hogy éppen az ő esetében mozdultak meg jelentős segítő erők – ellenpontként érdemes arra gondolnunk, hogy Arany jóbarátja, Tompa Mihály esetében nem volt közösségi akarat a vidéki elszigeteltségéből az irodalmi-kulturális centrumba való eljuttatására. Hasonló példa az Erdélyi Jánosé, aki pedig nemcsak költő volt, hanem rendszeres kritikai működése alapján az esztétika szakértőjének és filozófusnak is számított: ő száműzetésnek élte meg sárospataki éveit (még ha kezdetben örült is neki), s minden vágya a centrumba való újbóli bekerülés volt – ez azonban korai halála miatt aztán mégis elmaradt.³⁴ S azt is érdemes mindehhez hozzászámítani, hogy Arany esetében nem volt szükség semmiféle formális és igazolható szaktudásra: Arany ugyanis semmilyen végzettséggel nem rendelkezett, hozzáértése az addig folytatott szakmáihoz (rektor, jegyző, majd gimnáziumi tanár) mind gyakorlati jellegű volt, és önképzésen alapult.

Előzmények és párhuzamok

Ami Arannyal lejátsszódott, az persze nem magyarázható az előzmények ismerete nélkül – még ha korábban nem is történt olyasmi, hogy egy szépíróvá választottak volna a Magyar Tudományos Akadémia titkárává. Bár ötletként, tervként azért már ez is fölmerült. Még az Akadémia tényleges megindulása előtt, az alapítás hírére Kazinczy Ferenc jelezte a későbbi elnöknek, gróf Teleki Józsefnek, hogy az „örökös titoknokság”-ot hajlandó lenne vállalni; erről Teleki válaszleveléből értesülhetünk: „A múlt holnap 31d. napjáról írt leveliből örömmel érttettem, hogy

34 Erről lásd T. ERDÉLYI Ilona, *Erdélyi János (1814–1868)*, Pozsony, Kalligram, 2015 (Magyarok emlékezete), 511–526.

a felállítandó magyar tudós társaság örökös titoknokságát örömezt felválalná.”³⁵ Ez az elképzelés – bármennyire is „örömmel” nyugtázta Teleki – nem valósult meg, sőt, azt sem tudjuk, hogy egyáltalán komolyan megfontolták volna. Nem sokkal később azonban, az Akadémia első körben, 1830. november 17-én megválasztott tagjai közül Kölcsey Ferencben 1834-ben fogalmazódott meg, hogy esetleg jelölteti magát Döbrentei Gábor helyett titkárnak. Az elképzelés már nem maradt egyéni ötlet, mint a Kazinczyé, ami arra mutat, hogy ez nem kizárólag Kölcsey futó gondolata volt: többen ösztönözték és támogatták ezt, valószínűsíthetően maga Széchenyi István is, bár általános, kétségbevonhatatlan többség nem képződött meg a szándék megvalósítására. Még kormányzati aggodalmak is megfogalmazódtak ennek kapcsán: az országgyűlési követként országos hírnevet szerzett ellenzéki politikus ilyen szerepvállalását maga Reviczky Ádám kancellár látta volna jónak megakadályozni. Ám nem emiatt nem lett végül semmi a titkári pozícióból: ahogyan a kérdést áttekintő Mezei Márta fogalmazott, „Kölcsey sokoldalúan és személyesen motivált döntés alapján maga lépett vissza.”³⁶

Ha Kölcseynek a titkárságra vonatkozó tervét Arany néhány évtizeddel későbbi megválasztása fényében szemléljük, akkor adódik a tanulság: mindkét esetben egy olyan személyről volt szó, aki nem rendelkezett felsőfokú végzettséggel, s a közigazgatásban szerzett tapasztalatát gyakorlati úton szerezte (Kölcsey mint Szatmár vármegyei főjegyző, Arany mint szalontai, azaz mezővárosi jegyző). Csak Kölcsey esetében még nem valósult meg ez a forгатatókönyv, amely – ezek szerint – nem sokkal az Akadémia hivatalos megindulása után, az elsőnek megválasztott titkár, Döbrentei Gábor új állásba kerülése s a titkárságról való lemondása után már rögtön felmerült. Viszont az újraindulás után ez – egy másik politikai szituációban – lehetséges és kívánatos megoldásnak bizonyult. S ez önmagában is azt mutathatja, hogy az 1860-es években is az az archaikusabbnak tekinthető felfogás érvényesült, amely a Magyar Tudományos Akadémia megalapításakor is megfigyelhető volt. Hiszen Széchenyi István sokat idézett alapító szavai az 1825-ös országgyűlés alsótábláján a létrehívandó intézményt csak úgy körvonalazták, mint amely a magyar nyelv támogatását (fejlesztését és terjeszté-

35 Gróf Teleki József Kazinczy Ferencnek, Pozsony, 1826. ápr. 21. = *Kazinczy Ferencz levelezése*, 20. kötet (1826. április 1. – 1828. december 31.), s. a. r. VÁCZY János, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1910, 15–16.

36 A kérdés áttekintése: MEZEI Márta, *Kölcsey és az Akadémia = „A mag kikél”: Előadások Kölcsey Ferencről*, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, Bp.–Fehérgyarmat, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1990, 182–95. Az idézet: 92.

sét) látná el. Azaz nem egy pánszófikus, a tudományok teljes spektrumát magában foglaló akadémiáról volt szó, hanem voltaképpen egy nyelvművelő intézetről, amelynek az egyik legfőbb feladata a hazai nyelv életképességét a leginkább felmutatni képes irodalom támogatása.³⁷ Ez összhangban volt a nyelvkérdésnek az országgyűlési vitákban való felmerülésekor hangoztatott érvrendszerek főbb tendenciáival is.³⁸ Ezt Kálmán C. György az Akadémia 1857 és 1867 közötti időszaka kapcsán úgy fogalmazta meg, mint a „nemzeti/tudományos” célok szembeállításának a dilemmáját: a testület tudományorientáltsága konfliktusba került az intézmény „nemzeti” jellegével, mely utóbbi éppen a nyelv- és irodalomközpontúságban volt megragadható.³⁹ A célok tisztázatlansága legalább 1827-ig meg is maradt,⁴⁰ de később sem tűnt el teljesen. Persze a deklarált megalapítástól a tényleges megindulásig eltelt időben sokat finomodott és árnyalódott az új intézmény szerepfelfogása, ám bizonyos elvek és tisztázatlanságok konstansnak tekinthetők.⁴¹ Így aztán nem csodálható, hogy miközben a Magyar Tudományos Akadémia első osztálya a nyelvtudományi lett, az ide kinevezett akadémikusok legfőbb érdemei az irodalom világában elért sikerek voltak. A lista ugyanis a következőképpen alakult: helybeliként, azaz pestiként Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály és Schedel (azaz későbbi nevén Toldy) Ferenc, vidéki tagként pedig Kisfaludy Sándor, Kölcsey Ferenc, Horváth Endre és Guzmics Izidor. Mivel azonban Kisfaludy Károly már november 21-én (tehát a kinevezése után kilenc nappal) elhunyt,⁴² Vörösmarty előrelépett az első helyre, Schedel (Toldy) pedig a másodikra, s a harmadik hely üresen maradt (1831-ben aztán Szemere Pál töl-

37 Vö. Gergely András rövid elemzésével: GERGELY András, *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*, Bp., Akadémiai, 1972 (Értekezések a történeti tudományok köréből, 62.), 60–61.

38 Vö. VÖLGYESI Orsolya, *A magyar nyelv helyzete és a magyarosító törekvések az 1830-as évek első felében* = Uő, *Excerpták: Tanulmányok a 19. századi magyar történelem és irodalom világából*, Bp., HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2025 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések), 96–112.

39 KÁLMÁN C. György, *Az Akadémia irodalmi pályázatairól (1857–1867) = Forradalom után – kiegyezés előtt: A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Gondolat, 1988, 151–174. Különösen: 151–154.

40 Vö. BRISITS Frigyes, *Vörösmarty Mihály és az Akadémia (Első közlemény)*, ItK, 1936/1, 1–28. Különösen: 11–14.

41 A folyamatról lásd JOLSAI András, „Írók akadémija”: a megalapítástól a megalakulásig, ItK, 1989/5–6, 605–626.

42 Utolsó időszakáról lásd BÁNÓCZI József, *Kisfaludy Károly és munkái*, I–II. kötet, Bp., Franklin-Társulat, 1882–1883, II., 362–383.

tötte be).⁴³ Azaz az első akadémikusok egyike sem volt nyelvésznek tekinthető, legföljebb Kölcsey addigi életművének egy része tekinthető tágan értelmezett nyelvtudományinak,⁴⁴ bár ezen írások egy része meg sem jelent ekkor. Persze a tudományszak kialakulásának lassú folyamata sem tette lehetővé, hogy 1830-ra szakszerű nyelvészek tömegével lehetett volna számolni, ám láthatólag törekvés sem volt arra, hogy a nyelvtudomány komolyabb reprezentációval rendelkezék: az irodalmi teljesítménynek tulajdonított fontosság minden egyebet pótolni látszott. Ezért lehetett a nyelvtudományi osztály tagságához való tartozás kritériuma retorikai-stiláris jellegű: a nyelv művészi, poétikai felhasználása kitölthette a megkívánt kereteket, illetve ez akár másik területre is érvényes lehetett. Hiszen Kazinczy Ferenc ugyan nem fért bele ebbe az osztályba, de hasonló érdemek és megfontolások alapján a történettudományi osztály tagjává nevezték ki.⁴⁵ Ezt a lehetőséget egyébként az ekkor megalkotott rendszabások, illetve gróf Teleki Józsefnek a tagok előterjesztése során megfogalmazott állásfoglalása világossá is tette:

Az eddig elé legtöbb Írók nevelt nyelvtudomány' osztályából olyan, kinek más osztályhoz tartozó munkája is dicsérhető, ezen másba is kinevezethessék; a' ki tehát aesthetikai értekezéseket is irt, ámbár egyébiránt költő vagy nyelvtudós, léphet a' philosophia' osztályába; ismét költő vagy nyelvtudós, kitől életírás, nyelv' története 's egyéb históriai tárgy forog kézen a' történettudományéba; vagy a' ki mint Professor más nemben tanít eddig mutatott munkájáénál, iskolája' ágazatába is kinevezhető. Az osztályok tulajdon határain belől inkább lévő írókat az idő majd e' hézagok' látása által is később fogja szülni.⁴⁶

A rendes tagság feltételei pedig amúgyis meglehetősen körvonalazatlanul voltak megfogalmazva (mint ahogy az is igen nehezen rekonstruálható, az első körben

43 *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei, Első kötet (1831–1832)*, Pest, Trattner-Károlyi, 1833, 64.

44 Ezeknek a műveknek az összegyűjtése a kritikai kiadásban: *Kölcsey Ferenc, Nyelvtudományi munkák: Kritikai kiadás*, s. a. r. ONDER Csaba, Bp., Universitas, 2021 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái).

45 A kinevezésről szóló értesítés: Gróf Teleki József Kazinczy Ferencnek, Pest, 1831. jan. 15. = *Kazinczy Ferenc levelezése*, 21. kötet (1829. január 1. – 1831. augusztus 20.), s. a. r. VÁCZY János, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1911, 452–453.

46 *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei... i. m.*, 60.

kinevezett tagok után pontosan kinek a jóvoltából és ajánlására kerültek be az intézménybe újabb rendes tagok):⁴⁷

Rendes taggá olyan lehessen, kitől ismeretes tudománya, 's különösen magyar nyelven már ki is adott érdemes munkája mellett ezutánra is korához és tüzéhez képest folyvást buzgó munkálódást várhatni, mivel éppen azon tagok sora köteles az egész intézetnek olly díszes fenntartásával, melly a' nyelvnek munkák által gazdagulását az országgal évről évre éreztetné.⁴⁸

Láthattuk, az 1858-ban újfogalmazott a feltételek ezen csak csekély mértékben szigorítottak, s igen kevésbé tették konkrétabbá a bekerülés szabályait.

Ezek a részben gyakorlati okok miatt megfogalmazott kritériumok az Akadémia történetének 1849-ig tartó szakaszában persze változtak és módosultak, viszont az 1858-ban következő újraindulás sok szempontból az 1830-as évek elveinek és tudománypolitikai feltételeinek a repríze volt. Az ekkori Akadémia azzal a dilemmával nézett szembe, hogy saját működése kontinuitását kellett a nyilvánosság számára felmutatni egy évtizedes megszakítottság után, s ez magában foglalta az irodalom irányításának és megszervezésének a feladatát is, ahogyan ezt az 1848 előtti időszakban tette. Annál is inkább, mert a másik komoly irodalomszervező civil egyesület, a Kisfaludy Társaság csak később kezdett ismét működni (az újjáalakulás utáni első ülésére 1860. május 24-én került sor)⁴⁹ – tehát 1858-ban a Magyar Tudományos Akadémia egyedüli centrális nemzeti intézménynek tudta magát, s ehhez mérten határozta meg feladatait.⁵⁰ Mint ahogy az 1850-es években a kortársak eleve érezhették úgy, hogy a reformkori nemzetépítés felújítására van szükség, azaz nagyon kevésbé mozdult előre a világ az ifjabb éveikben megtapasztaltakhoz képest. Ahogyan ezt például Pákh Albert lakonikus tömörséggel megfogalmazta egy Gyulai Pálhoz írott levelében 1852-ben: „Irodalom – nincs. Író – nincs. Közönség – nincs.”⁵¹ S éppen Arany János

47 Erről lásd UGRAI János, *Reformkori akadémikusok foglalkozása, különös tekintettel a papokra és tanárookra*, Korall, 2022/90, 5–25. A konkrét szöveghely: 8.

48 *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei... i. m.*, 60.

49 Vö. KERÉNYI, *i. m.*, 333.

50 Vö. KÁLMÁN, *i. m.*, 152–154.

51 Pákh Albert Gyulai Pálnak, [Pest], [1852. júl. 27.] = *Gyulai...*, *i. m.*, 141.

titkárrá választása mutathatja igen erősen ezt az összefüggést a korábbi folyamatokkal: 1865-ben ugyanis megvalósult az, ami korábban nem történt meg, hogy ugyanis egy szépíró vált a továbbra is arisztokrata vezetés alatt álló Magyar Tudományos Akadémia érdemi irányítójává. Sőt, ez még azzal is kibővült, hogy ez a bizonyos szépíró semmiféle felsőfokú végzettséggel sem rendelkezett (noha természetesen folytatott iskolai tanulmányokat). Ez pedig akár annak jelzeként is felfogható, hogy a 19. századi professzionalizáció magyarországi folyamatában még ekkor is csak többé-kevésbé volt érvényes a szakszerűségre való törekvés, illetve a magyar irodalom ekkori társadalmi státusza akkora volt, hogy képesnek bizonyult a dokumentálható iskolai végzettség helyettesítésére is. Persze az azért feltétlenül hozzáteendő mindehhez, hogy Arany beválasztása az Akadémiára azért nem volt atipikusnak tekinthető, hiszen – ahogyan ezt Ugrai János hivatástörténeti vizsgálódásai bizonyították – a Magyar Tudományos Akadémia reformkori tagjai között a legnépesebb csoportnak a református tanárok voltak tekinthetők,⁵² s ennek a mintázatnak Arany tökéletesen megfelelt. S ez alighanem többet nyomott a latban, mint az, hogy a költő végül is nem rendelkezett tanári képesítéssel. Már csak ezért is látszik úgy, hogy Arany pályájának a döntő lépése akkor következett be, amikor Szalontáról Nagykőrösre került gimnáziumi tanárnak: ekkor vált el a honorácior státusztól, s tette meg az elhatározó lépést egy másik, polgári jellegű karrier irányába.⁵³

Végső soron azonban Arany János volt az utolsó ilyen háttérű és előéletű hivatalviselője az Akadémiának, az ő pályafutása (s 1882-ben bekövetkezett halála)⁵⁴ mintegy le is zárta ezt, az ekkor, az 1880-as években már némileg archaikusnak számító, de hosszan tartó szemléleti szakaszt a Magyar Tudományos Akadémia történetében.

52 UGRAI, *i. m.* 24.

53 Ezt a véleményt fogalmaztam meg korábban is részletesebb, de más jellegű érvelés alapján: SZILÁGYI, *Az utolsó magyar, i. m.*, 221.

54 Aranyak a Magyar Tudományos Akadémián folytatott hivatali tevékenységéről: GERGELY Pál, *Arany János és az Akadémia*, Bp., Akadémiai, 1957 (Irodalomtörténeti füzetek, 11.).

MÉSZÁROS GÁBOR

EGY POLITIKAI DAL HATÁSA

Titkosrendőrségi jelentések mint karriertörténeti források¹

Pálóczi Horváth Ádámot (1760–1820) 1813-ban feljelentették udvarellenes bujto-
gotató énekei miatt, és a *Stájer tánc* című szöveg volt a fő bizonyíték ellene.
Tanulmányom a titkosrendőrségi feljegyzések elemzésére, kontextusba helyezé-
sére koncentrálok. A forrás ismertetésének célja egyfelől az, hogy bemutassa, miről
jelentettek Magyarországon a bécsi Polizeihofstellének az 1810-es évek elején,
másfelől, hogy bizonyítsa, a *Stájer tánc* Horváth Ádámtól való újraírásának esete
mentalitástörténeti és irodalomtörténeti adatokat tár elénk. A dalt már két nagy-
ívű tanulmányban is elemezték, azonban a német fordítások ezidáig nem jelen-
tek meg nyomtatásban.² Az elemzett dokumentumok az Oberste Polizei- und
Zensurhofstelle iratsorozatában maradtak fenn.³ Jelen elemzés rávilágít a kor-
szak ideológiai érzékenységre és az értelmiségi lét kockázataira a kora 19. száza-
di Magyarországon, továbbá kitér rá, hogy milyen kapcsolati rendszeren keresz-
tül kerülhetett Horváth Ádám éneke a titkosrendőrséghez, és a nyomozásnak
milyen hatása volt Horváth további közéleti és irodalmi szerepvállalásaira.

Az Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchivban létezik
egy nagy terjedelmű *Polizei* című iratanyag, amely a különböző, Bécsben műkö-

1 A tanulmány az NKFI OTKA PD_23 146919 számú pályázat (*Vegyes tartalmú kötetek és folyóiratok a 18–19. századi irodalomban*) támogatásával készült. Első megjelenési helye: *Botrányos ének terjed: A Stájer tánc német nyelvű fordításai* címmel: Irodalomismeret, 2025/3., 13–20. Az itt közölt tanulmány a német nyelvű fordítások helyett a feljelentés és nyomozás Horváth pályájára gyakorolt hatását vizsgálja, így részben eltér az első közléstől, ám a forrásfeltárás részleteit közlő, illetve a dokumentumokat ismertető részek azonosak.

2 MÉSZÖLY Gedeon, *Pálóczi Horváth Ádám Énekeskönyve*, Szeged, Szeged Városi Nyomda, 1930 (Szege-
di Alföldkutató Bizottság Könyvtára, IV. Társadalom- és néprajzi szakosztály Közleményei, 8.); VÖRÖS
Károly, *Horváth és a „Stájer tánc”* = Uő, *Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez*, Bp., Akadémiai, 1958
(Irodalomtörténeti füzetek, 17), 34–53. A német nyelvű fordítások kiadásához lásd MÉSZÁROS, *i. m.*,
13–20.

3 Jelzete: AT-OeStA/AVA Inneres PHSt 1925.1815. Címe: Horvath Adam. Dátuma: 1815.

dött rendőrségi szervek töredék iratanyagát tartalmazza. Az 1793–1813. évkör irataihoz egyelőre csak cédulakatalógus áll rendelkezésre, amelyben személyek, helynevek, illetve tárgyak alapján lehet tájékozódni.⁴ Ez utal a PHSt 1925.1815 jelzetű ügyíratra, amely a Pálóczi Horváth Ádám *Stájer tánc* című dalával kapcsolatos nyomozás iratait tartalmazza. A Horváth Ádámról készült iratok aktájában híradások szerepelnek például a Franciaország fennhatósága alá került Illír Tartományok ügyeiről, Pécsen őrzött francia hadifoglyok lázongásáról, Zala megyében a himlőoltások elmulasztásáról, Felső-Magyarországról az árvízkárosultak panaszairól, valamint Szepes megyéből az újoncok helyzetéről. Tehát személyekre vonatkozó és földrajzilag vegyes ügyek kerültek egymás mellé, amelyekkel a tanulmányban nem foglalkozom, mert nem kapcsolódnak a politikai ének ügyéhez.

A Polizeihofstelle

Az Oberste Polizeihofstellét 1793-ban hozták létre Johann Anton Pergen gróf (1725–1814) irányítása alatt, és hamarosan az udvar legfőbb rendőri hatóságává vált. 1801-ben a hivatal feladatkörei a cenzúra irányításával is kibővültek. Bár az Oberste Polizei- und Zensurhofstelle illetékessége formálisan nem terjedt ki a Magyar Királyság területére, az 1810-es évek elején mégis mintegy harminc informátor (Vertrauter, Correspondent) tevékenykedett a hivatal megbízásából a magyar korona országaiban, közvetlenül a Polizeihofstelle elnöke alá rendelve.⁵

4 A témában megjelent forráskiadás: MÉSZÁROS GÁBOR, TAMÁS MÁTÉ, *Levélből ügyirat: Gróf Festetics János levele XX-nek a Somogy vármegyei tisztújításról (1813) és hivatali visszaélésekről*, Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlmények, 2021/1, 615–633. – A forráskiadás többek között egy Festetics János gróf által írt levelet tartalmaz, amely a Somogy vármegyei politikai helyzetről szól. Az ügyirat olyan tisztviselőkről (Csapody Gábor, Csépan István, Sárközy István, Szokolay Dániel és Teleki László) tartalmaz adatokat, akik az irodalomtörténeti diskurzusban is gyakran kerülnek elő. A levelet egy XX kódjelű informátor továbbította a rendőrségi hivatalnak, részletezve a Somogy vármegyei tisztújítással és korrupcióval kapcsolatos visszaéléseket. Az informátor valószínűleg Hoffmann Antal pesti tanácsos volt. A dokumentumok hasznos források a korabeli politikai témájú információtranszfer és titkosrendőrségi megfigyelés gyakorlatának megértéséhez.

5 DEÁK ÁGNES, „Zsandáros és policzajos idők”: *Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867*, Bp., Osiris, 2015, 23. A hivatal történetéhez és iratsorozatához: LÁBÁN ANTAL, *Kortörténeti titkos jelentések Bécsből a száz év előtti magyarságról*, Századok, 1922/ 1–5., 306–329.; ANNA HEDWIG BENNA, *Organisierung und Personalstand der Polizeihofstelle (1793–1848)*, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 1953, 197–239.; WELLMANN NÓRA, *A Habsburg-Birodalom titkosrendőrségének kiépülése és működése I. Ferenc*

A hatóság vezetését 1813 márciusától Franz Hager von Allentsteig (1750–1816) látta el. A Polizeihofstelle anyaga a Monarchia összeomlása után vált kutathatóvá, s ezután az anyag nagyobb része tűzvészben megsemmisült. A Justizpalast felgyújtása az 1927. július 15-ei tüntetés és sztrájk, majd a tüntető tömeg és a rendőrség összecsapásának következménye. A tűzvészben elpusztult a jogi könyvtár, s úgy tűnt, hogy az ott őrzött levéltári és könyvtári anyag is, azonban az Allgemeines Verwaltungsarchiv Polizei- und Zensurhofstelle levéltári anyagainak jelentős része – hozzávetőlegesen 40%-a – fennmaradt.⁶ Takáts Sándor (1860–1932) a sorozat egyes aktáiról – főként az országgyűlési vonatkozású, reformkori iratokról – még a Justizpalastban történt gyűjtogatások előtt készített másolatokat, amelyek 1951-ben a Magyar Országos Levéltárba kerültek.⁷ A hazai kutatás homlokterében a Takáts-hagyaték állt, míg az eredeti iratanyagot kevésbé használták.⁸

A politikai dalok vizsgálatáról és a Stájer tánc története

A *Stájer tánc*ról szóló feljelentés és nyomozás betekintést enged a 19. század eleji magyarországi irodalmi és politikai nyilvánosság sajátos működésébe, rávilágítva a cenzúra és a hírközlés mechanizmusaira. Láthatóvá válik a szövegek létre-

uralkodása idején = *Nyolc tanulmány a XIX. századi magyar történet köréből*, szerk. CSORBA Csilla, GERÓ András, Bp., ELTE Bölcsészettudományi Kar, 1978, 51–78.; PAJKOSSY Gábor, „mit welchen ich im geheimen Dienstverbande stehe”: Sedlnitzky magyarországi besúgó a reformkor hajnalán = *Miscellanea fontium historiae Europaeae: Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára*, szerk. KALMÁR János, Bp., ELTE Bölcsészettudományi Kar, 1997, 335–357, 335–337.; PAJKOSSY Gábor, *A titkosrendőrség Magyarországon 1848 előtt = Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. PÁL Judit, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004, 338–344.; PAJKOSSY Gábor, *A Polizeihofstelle magyar vonatkozású iratai, a Takáts Sándor gyűjtemény és a történeti kutatás*, Levéltári Közlemények, 2006/1, 49–72.; DEÁK, i. m., 7–31.; Michael HOCHEDLINGER, *Die Polizeihofstelle, Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit = Hof und Dynastie, Kaiser und Reich, Zentralverwaltungen, Kriegswesen und landesfürstliches Finanzwesen*, I, hrsg. von Michael HOCHEDLINGER, Petr MAT’A, Thomas WINKELBAUER, Wien, Böhlau, 2019, 590–594.

6 PAJKOSSY, *A Polizeihofstelle...*, i. m., 49–54.

7 A Takáts Sándor-gyűjteményhez (MNL OL N 119) lásd: *Uo.*, 55–64.

8 Takáts Sándornak a témában publikált szövegeihez: NAGY Miklós, *Takáts Sándor emlékének, 1860–1932*, Bp., Thallóczy Lajos-Társaság, 1937 (A Thallóczy Lajos-Társaság kiadványai, 4.); FAZEKAS István, *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar vonatkozású iratai*, Bp., Magyar Nemzeti Levéltár, 2015 (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai, I. Levéltári leltárak, 10), 60, passim. Takáts könyvei a témában: TAKÁTS Sándor, *Emlékezzünk eleinkről*, Bp., Genius, 1929.; TAKÁTS Sándor, *Hangok a múltból*, Bp., Atheneum, 1930.; TAKÁTS Sándor, *Kémvilág Magyarországon*, Bp., Franklin, 1932.

jöttek, befogadásának feltételrendszere, valamint az azokat befolyásoló társadalmi, retorikai és történeti kontextusok. Horváth alkalmi költeményeinek elemzéséhez érdemes megérteni a korabeli magyarországi hírközlési és sajtórendszer struktúráját. Az államhatalom cenzúrája jelentősen korlátozta a nyomtatott sajtó közvéleményt formáló funkcióját. A sajtókiadványok még csak szórványosan jelen(het)tek meg az országban az 1810-es évek elején, az információtranszfer legalapvetőbb eszközének továbbra is a levelezés számított. A folyóiratok olvasói, szerkesztői egy értelmiségi kör tagjai voltak, a szerzők csak rendkívül szűk, legfeljebb néhány ezer fős olvasóközönségre gyakorolhattak hatást. Ezen kívül a buborékszerű információs közegen kívül a társadalom szélesebb rétegei – a falusi kisnemességtől a kisvárosi polgárságon át az értelmiség alsóbb szegmenseiig – politikai tájékozottságukat részben a könnyen megjegyezhető és terjeszthető, frappáns, gyakran közismert alanyra épülő szövegekből merítették. Ide tartoztak a versek, pamfletok és gúnydalok, amelyek a 18. század végén a politikai közlés és nyilvános véleménynyilvánítás alternatíváiként is értelmezhetők.

Horváth alkalmi verseinek dallamai gyakran nyugat-európai eredetű, akkoriban népszerű műdallamok voltak.⁹ Az énekek elsődleges befogadóközege a dallamkincset ismerő, a politikai események iránt fogékony köznemesi és városi kispolgári réteg lehetett. A Habsburg-ellenes politikai énekek, amelyek egyúttal elutasították a nemesi előjogokat fenyegető forradalmi eszméket, szintén erre a célközönségre mutatnak. E költemények tehát a korszak politikai attitűdjeinek és irodalmi preferenciáinak lenyomataiként is szolgálnak. A kormányzat figyelemmel kísérte az efféle művek terjedését. Mivel a versek rejtett udvarellenessége mellett forradalomellenes álláspontjuk megegyezett a nemesség és az udvar közötti politikai konszenzussal – amelyet a francia forradalomtól való félelem erősített –, hosszú ideig nem avatkoztak be. Azonban a napóleoni háborúk lezárultával változott a helyzet, és a titkosrendőri megfigyelések a politikailag gyanús megnyilvánulásokra is kiterjedtek.¹⁰

Az ominózus dalt Horváth maga így említi egy Kazinczy Ferenchez írt levelében: „Van egy nem régi Scénám, – mert ez a’ név illik neki, mellyben egy Ma-

9 A *Stájer tánc* Cseh Tamás előadásában, amely a 2008-as *Ünnepeink* című albumon jelent meg: https://www.youtube.com/watch?v=XVw9nGG21SI&list=RDXVw9nGG21SI&start_radio=1 (Utolsó megtekintés: 2025. 08. 24.)

10 Vörös, *i. m.*, 34–37.

gyar le mondván reménységérül, Stajer tánczot készül jární 's nógat rá másokat is: Hát Isten neki! kapjunk rá, szokjunk rá a' Német tánczra. Sat.”¹¹

1814. június 21-én gróf Erdődy József magyar kancellárhoz a dal egyik lejegyzését mint legfelsőbb kabinetiratot küldték, melyben botrányos énekek kivizsgálására adtak utasítást. A költemények szerzőjeként Horváth Ádámot nevezték meg, akiről tudni lehetett, hogy Zala vármegyében tartózkodik, de Somogy vármegyében is rendelkezett birtokokkal. A kabinetirat kiemelte, hogy Horváth a Gömör vármegyei közgyűléseken a királyi rendeletekkel szembeni ellenállását tanúsított.

Kedves gróf Erdődy! Tudomásomra jutott, hogy Somogy és Zala vármegyében szélteben igen botrányos énekeket énekelnek, melyek közül egyet mellékletben közlök Önnel. Ezen énekek szerzője állítólag egy bizonyos Horváth Ádám, aki Zala vármegyében tartózkodik, de Somogy vármegyében is vannak birtokai, és aki Gömör vármegye közgyűlésein rendeleteimmel szemben különös ellenállást tanúsított. Ebben az ügyben teljes óvatossággal indítsa meg a pontos nyomozást, a szükséges intézkedéseket szabályszerűen tegye meg, és erről hozzám tegyen kimerítő jelentést, Schönbrunn, 1814. június 21. Ferenc.¹²

A Polizeihofstelle számára aggodalomra okot adó költemény, a *Stájer tánc* birodalomellenes érzelmeket hangsúlyozott. Maga a cím utalás a korabeli adóterhekre és a pénzromlásra, mivel a „Stájer” szó játékosan összezseng a „Steuer” (adó) kifejezéssel. A botrányos ének szövege a következő:

Stájer tánc

Már Isten néki szokjunk rá, kapjunk rá a német tántzra,
Ugyis már régen megnyertek, ráverték a szolgálánkra.
A muzsikás nem ismeri, nem veri a mi hurunkat.
Ha Stájert húz, mit pengessünk? jobb vessük el sarkantyunkat.
De szánd meg Árpád már unokádat, Tartsd meg e' vérrel szerzett hazádat.

11 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Széphalom, 1814. augusztus 25. = KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, s. a. r. VÁCZY János, Bp., 1902 (Kazinczy Ferenc Összes Művei: Levelezés, 12), 43.

12 Vörös Károly fordítása. Vö. VÖRÖS, *i. m.*, 39.

Már régen érzem, a nagy sas, a kakas körme mivé tett?
Hogy stájer végzi, a nem rég víg vendég hozza minétet.
Nyalka tsizmám, elrombolta, pór szolga sarú formára,
Fűzött topányom elnyírte, s ütötte cipő-kaptára,
De szánd meg Árpád még [unokádat, Tartsd meg [e' vérrel szerzett hazádat.]

Isten úgy látszik elvette, letette szent kezit rólunk,
Panaszkodunk, de mind irva, mind sirva hijjába szállunk;
Hogy gyávaságunk büntette, jól tette: igaz Biróra
Találtunk benne; méltó lett e nemzet Isteni ostorra;
De szánd meg Árpád még unokádat, Tartsd meg e' [vérrel szerzett hazádat.]]¹³

A kancellária elküldte a vers másolatát a nádornak. Bár a nádor július 4-én megkapta a rendeletet, az intézkedés, mely Zala és Somogy vármegyék alispánjait az ügy titokban történő nyomozására utasította, csak több mint egy héttel Horváth Kazinczyhoz írott levele után, szeptember 3-án indult el a címzettekhez. Ez a késedelem, valamint a tény, hogy Horváth egy későbbi levelében szó szerint közölte Kazinczynak a két alispánhoz érkezett nádori rendeletek szövegét, arra utal, hogy a vizsgálat nem maradt titokban az érintettek előtt.¹⁴

A nádor jelentése szerint a somogyi alispán által megkérdezett nagybajomi közbirtokosok nem tudtak ilyen énekekről. Hozzá tették, hogy Horváth négy évvel korábban elköltözött, és azóta nem tartott fenn kapcsolatot a megyével. A zalai alispán, Sümeghy József (1757–1832) valamivel több információt szerzett, bár a jelentés szerint neki sem sikerült megtalálnia az említett ének szerzőjét, titokban azonban megszerezte Horváth Ádám egy énekét. Az alispán jelentése alapján Horváth visszavonultan élt Petrikeresztúron, ritkán járt Zalaegerszegre, és társaságban is ritkán mutatkozott. Kiemelte, hogy a legfelsőbb rendeletek végrehajtását soha nem akadályozta.

13 AT-OeStA/AVA Inneres PHSt 1925.1815. Számozatlan, jelzet nélküli papírszeleten *Ének* címmel.

14 *Uo.*, 41.

A szolidabb verzió

A további vizsgálatok során a zalai alispán, Sümeghy József személyesen kereste fel Horváthot, hogy tisztázza a szóban forgó ének szerzőségét. Horváth szóbeli felelet helyett írásbeli nyilatkozatot adott át, mellékelve saját kézzel írott versét, amely a franciák Stájerország és Németország elleni támadására vonatkozott. Vörös Károly tanulmánya teljes terjedelmében közli Horváth Ádám latin nyelvű nyilatkozatának magyar fordítását, amelyet a zalai alispánnak nyújtott be.¹⁵ A latin nyelvű levél nem szerepel a Polzeihofstelle iratai között, viszont szerepel a Takáts Sándor által készített másolatok között, amelyre Vörös Károly is hivatkozik.¹⁶ Persze az sem kizárható, hogy a Polzeihofstelle iratai közül a levél azóta tűnt el. Horváth átírta a dalban a Habsburg-ellenes vonatkozásokat, átalakítva azokat franciaellenes tartalmúvá. Ez az új fogalmazású szöveg ebben a formájában az 1809-es győri csatavesztés eseményeinek visszhangjaként volt értelmezhető.

Rábaközi stájer tánc¹⁷

Hát isten néki! kapjunk rá, szokjunk rá a német táncra;
Bécs után úgyis minket ver a fegyver a szolgaláncra.
A táncmester nem isméri, nem méri a mi hangunkat,
Csoszkatót [!] vér; ne pengessünk hát, vessük el sarkan[t]yunkat
Szánd meg Árpádom! szánd unokádat,
Tartsd meg ez vérrel szerzett hazádat.

Már a Rábán túl a nagy sas, a kakas körme mivé tett?
Stájer tánc végzi a manifestummal kezdett minétet;

¹⁵ *Uo.*, 44–47.

¹⁶ Vörös Károly tehát nem a Staatsarchivban található titkosrendőrségi feljegyzéseket vizsgálta, hanem a Magyar Udvari Kancellária anyagát, amely a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található. A jelzetek, amelyeket hivatkozott: Országos Levéltár, Magyar Udvari Kancellária Levéltára, Acta praesidentialia (Kanc. praes.) 1814: 5, 95. sz.; 1815: 9, 15, 32, 33. sz. Az általa használt jelzetstruktúra elavult, még a szekciórendszer és a törzsszámok bevezetése előtti időből származik. Az iratok jelenlegi jelzetei: HU-MNL-OL-A 45-a-1814-5, 9; HU-MNL-OL-A 45-a-1815-9, 15, 32, 33.

¹⁷ Megegyezik az *Ötödfélszáz Énekek* 48. darabjával. Vö. *Ötödfélszáz énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből (Kritikai kiadás, jegyzetekkel)*, s. a. r. BARTHA Dénes, KISS József, Bp., Akadémiai, 1953, 172–173.

Nyalka csizmám elrombolja pór szolga-saru formára,
Fűzött topányom elszabta francia cipő-kaptára.
Szánd meg Árpádom! szánd unokádat,
[Tartsd meg ez vérrel szerzett hazádat.]

Isten, úgy látszik, elvette, letette szent kezit rólunk,
Agyarkodunk, s egy franc komandó-szóra futva harcolunk.
Az oroszlány is így futa valaha a kakasszóra.
Oh gyávaság! be méltó lett nemzet ilyen ostora!
De szánd meg Árpádom! szánd unokádat,
Tartsd [meg ez vérrel szerzett hazádat.]

Horváth többek között azzal érvelt, hogy a *Stájer tánc* udvarhoz eljutott változata egy nem tőle származó átköltés, s ahhoz képest a saját, eredeti, franciaellenes tartalmú műve, a *Magyar Árión* nem tartalmaz udvarellenes szólamokat. Kifejtette, hogy az éneket a *Magyar Árión* részeként írta meg, így az egy drámai mű része, s ekképpen az egy szereplő nézeteit közvetíti, nem pedig a szerző személyes álláspontját, utalva a szókratészi stílus és a Szentírás hasonló gyakorlatára. Az ügyet ad acta tették, vagyis hivatalosan lezárták, azonban a *Magyar Árión* című dalgyűjtemény kinyomtatását a cenzúra később sem engedélyezte.

Horváth Ádám értelmiségi szereptudatának változása

Horváth a rá jellemző nagyon aktív irodalmi szerepvállalásokhoz képest élete utolsó harmadában az irodalmi szervezkedésektől visszavonultan élt. Az 1810-es években elindult a vita az irodalom szerepéről, és finanszírozási formái is változni látszanak: az irodalmi termelés folyamata már nem csak az ünnepi alkalmisághoz, nem családokhoz és mecénásokhoz kötődik. Maga Horváth is regisztrálta ezt a változást. Mindig törekedett az aktualitások megragadására, a röpirat-irodalom és a gúnyversek is alkalmakhoz kötöttek, amelyek politikai eseményekről adtak hírt, s Horváth írói alkata, a termelés ritmusa is megfelelt a híradások állandó közléskényszerének: korábban még az 1790-es évek elején az a vád is érte, hogy újsághíreket versel meg. Publikációi állandó aktuálpolitikai

utalásokkal tagoltak. Ehhez képest az állandó jelenlét, újat mondáshoz és alkalmisághoz képest egyszerre véget vetett a publikálásnak az 1810-es években, s amit írt, azt csak magának és az „utókornak” írta.

A Martinovics-összeesküvés leleplezése után, egy általános szerepzavar lett úrrá a kor értelmiségének egy csoportján, a közéleti átalakulások, a szabadkőművesség betiltása elhallgatásokhoz vezetett, a levelezések érezhetően megritkultak. „Az ítélő szemektől, fülesektől” való elrejtőzés a kémek elől való elbújást jelentette:

Hogy senki sem tudta meg-mondani hol-lakásomat; azt tsudálom; és még is ha jól számot vetek magammal; ok nélkül tsudálom. Mert valóban oka vagyok ismeretlenné lételemnek; nem ugyan valamelly alacsonyosság, valamelly magam' el-hagyása, valamelly a' köz jóval nem gondolás miatt, hanem egy el-tökélt makatsság, és kigyógyíthatatlan Kevéllység miatt, melly' mindenik indulatomnak nevét igazán el találta, hanem az epithetonját, hogy az menthetetlen; nem jól adta meg.¹⁸

Minek-utánna hétszer-hét esztendő a' fáradságos élet' ezer viszontagsági közt el-töltöttem: el-különöztem a' lármás világtól; bűvő barlangot kerestem ezen *Némai* hegyes tartományban, (*ff*) hogy itt, távol az ítélő szemektől – a' fülelésektől – a' kajánságtól, nyugodalmasan éljek abból, a' mit akkorig [*!*] gyűlytögettem: *Urania* adogatott itt, az Égiekben telhetetlen lelkemnek mindennapi kenyeret: a' kinek hajdani szakállas Apáink is Égi Venus név alatt tiszteltek, (Herodot Melpom: n. LIX) frissítő italokat pedig Erato, és Arionom' lantja.¹⁹

Horváth életének utolsó, Petrikeresztúron töltött évtizedéből nagy mennyiségű szöveg maradt hátra, amelyet nem publikált. A világtól elvonultan, félrevonultan élni mindig is népszerű toposz volt, Horváth leírása használja ezt a képet, és egyszerre szembeállítja ezt a létformát a központosuló irodalmi szerveződésekkel

18 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Nagybjom, 1802. december 8. = KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, s. a. r. VÁCZY János, Bp., 1891 (Kazinczy Ferenc Összes Művei: Levelezés, 2), 521.

19 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek (Asbóth János levelére válasz), Petrikeresztúr, 1817. január 20. = KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, s. a. r. VÁCZY János, Bp., 1905 (Kazinczy Ferenc Összes Művei: Levelezés, 15), 51–52.

és a városiasodás folyamatával. A magáról beállított kép és attitűd önazonos maradt, az élete első felében megszokott publikációs technikákat és írói mintákat megszakítva egy merőben más, de nem előzmények nélküli és nem minden romantizmus nélküli írói hagyományt és mintázatot képviselt.²⁰

20 „Én pedig az én Robinsonomban közel valék már a'hoz, hogy az ilyen közlés nélkül is el-lehessek: anynyira bele édesedtem a' magánosságba: minden Munkáimat Posthumusokká készültem tenni; azt vélvén, hogy annál nyugodalmasabb lesz életem, mennél kevesebben ismernek.”, Horváth Ádám – Kazinczy Ferencnek (Asbóth János levelére válasz), 1817. január 20. = *Uo.*, 52.

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

KEMÉNY ZSIGMOND UTOLSÓ ERDÉLYI ÉVTIZEDÉRŐL, 1837–1846

Közgondolkodásunkban ma sem Kemény Zsigmond erdélyi tevékenysége, szülőföldjéhez való viszonya, sem a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontja nem túlságosan ismert, nem hivatkozási alap. Sokakban halványan dereng ugyan erdélyisége, talán az is, hogy otthoni szempontokat kívánt képviselni Budapesten (ez a név ugyan csak 1873-tól vált hivatalossá, ám 1848–1849-ben többnyire így használták), de arról már nemigen tudnak, hogy 1847-es Magyarországra költözésének okai között – számos egyéb mellett – ott volt a fölismerés, hogy ott semmit sem tudnak Erdélyről, annak problémáit tehát meg kell jeleníteni a fővárosi sajtóban – viszont a terület elkülönülése helyett *mindvégig az unió híve volt*. Már két évvel korábban dokumentálható: szükségszerűnek tartja a magyarországi sajtó megbízható erdélyi hírekkel, kommentárokkal való ellátását:

Nem volna [...] célszerű, folytonos levelezésre kötelezni magamat erdélyi viszonyainkról? Magyarország nem ösmeri hazánkat. Az uniónak egyik leghatalmasabb emeltyűje fog lenni, ha találkozik hírlap, mely mindkét honnak orgánjává [...] váland a haladási eszmék [...] körül, és olvasóit Erdély sok részben sajátságos viszonyaiba is beavatja [...]¹

1 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak. [Nagy Bánya, 1845. március 15.] *Kemény Zsigmond levelezése*, s. a. r. PINTÉR Borbála, a levelek összegyűjtésében részt vett SOMOGYI Gréta, a szövegek gondozásában közreműködött FILEP Tamás Gusztáv, Bp., Balassi Kiadó–ELTE, 2007, 44–45. (Az eredeti közlés betűhív, én a citátumokat a mai helyesírási szabályok szerint átírva közlöm.) Kemény erdélyi közírói tevékenységének fontos feldolgozása: RIGÓ László, *A hírlapíró Kemény (1837–1846)* = KEMÉNY Zsigmond, *Korkíváratok. Publicisztikai írások 1837–1846*, s. a. r. RIGÓ László, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983 (Kemény Zsigmond művei), 465–501., itt különösen 489–491. Az írói dilemmáit, taktikai megfontolásait Pestre költözésével, illetve helykeresésével az ellenzék árnyalatai között, s azt, hogy hogyan került a *Pesti Hírlaphoz*, részletesen lásd: GÁBORI Kovács József, *Kemény Zsigmond útja a Pesti Hírlapig. A centralisták, a municipalisták és Széchenyi hívei vonzásában*, ItK, 2015/4, 501–527.

Politikai aktivitása 1834-ben kezdődött, amikor két és fél évtized után először hívták össze az erdélyi országgyűlést. Kemény szinte az iskolából, a nagyenyedi kollégiumból sietett Kolozsvárra, „a törvényhozás teremébe, hol tudványa annyi új élményre talált, s hol már ismeretségbe s részint baráti viszonyba lépett Erdély nevezetes férfaiával, elv- és szellemrokonaival”,² s velük vett részt a küzdelemben. Tanúja lett az ellenzéki vezetők, Bethlen János, Kemény Dénes, Szász Károly, Wesselényi Miklós szónoklatainak – közülük többet korábbról ismert; Kemény Dénes közeli rokona, Szász Károly pedig szemléletét meghatározó tanára volt Enyeden –, az impozáns, ám általa utóbb terméketlennek minősített szócsatáknak. Az akkori ellentmondásos helyzetet részletesen elemezte a szabadságharc bukása után Bethlen János *ürügén*,³ illetve Wesselényi Miklósról⁴ szóló terjedelmes portréesszéiben.

A diétának királyi rendeletre történt, 1835-ös feloszlása után kezdte tanulmányozni a történelmet s az erdélyi jogot birtokán, Maroskapudon, majd a marosvásárhelyi kancellárián; ezután Bécsben – nem bejegyzett egyetemi hallgatóként – tanult „bonctudományt, orvosi vegytant, természettudományokat, fiziológiát”.⁵

Az előadásom címében szereplő két dátum magyarázata: 1837-ben jelent meg első esszéje (*Gondolatok* címmel) a *Nemzeti Társalkodóban*,⁶ s 1846-ban vált bizonyossá, hogy távozik Erdélyből.

2 H. [TÓTH Lőrinc], *Kemény Zsigmond = Ujabb kori ismeretek tára. Tudományok s politikai és társas élet encyclopediája*, 5. köt., *Kazinczy – Pauperismus*, Pest, Heckenast Gusztáv sajátja, 1853, 55.

3 [KEMÉNY Zsigmond], *Visszatekintések Erdély múltjára és gr. Bethlen János politikai pályájára*, Pesti Napló, 1851. április 1., 319. szám, 1–2.; április 2., 320. szám, 1–2.; április 3., 321. szám, 1.; április 4., 322. szám, 1–2.; április 8., 325. szám, 1–2.; április 9., 326. szám, 1.; április 10., 327. szám, 1–2.; április 11., 328. szám, 1–2.; április 12., 329. szám, 1–2.; április 14., 330. szám, 1.; április 15., 331. szám, 1–2.; április 16., 332. szám, 1–2.; április 17., 333. szám, 1.; április 18., 334. szám, 1–2.; április 19., 335. szám, 1. Lásd még: K. [KEMÉNY Zsigmond], *Bethlen János = Ujabb kori ismeretek tára. Tudományok és politikai társas élet encyclopediája*, 1. köt. *Aargau – Brockhaus*, Pest, Heckenast Gusztáv sajátja, 1850, 552–557.; E. [KEMÉNY Zsigmond], *Erdély közléte 1791-től 1848-ig = Ujabb kori ismeretek tára. Tudományok és politikai s társas élet encyclopediája*, 4. köt., *Girod de Lâin – Kazan*, Pest, Heckenast Gusztáv sajátja, 1852. 620–648. A mára kanonizálódott cím és szövegváltozat (pl. a második [legutóbbi] életműsorozatban): *Visszatekintések Erdély múltjára és gr. Bethlen János politikai pályájára* = KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom. Tanulmányok*, szerk., az utószó és jegyzetek TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971 (Kemény Zsigmond művei), 41–121.

4 KEMÉNY Zsigmond, *A két Wesselényi Miklós = Magyar szónokok és státusférjak (Politikai jellemrajzok)*, szerk. CSENERGY Antal, Pest, Heckenast Gusztáv sajátja, 1851, 85–185. Ugyanebben a könyvben jelent meg a műfaj, a magyar politikai portréesszé másik mintadarabja: KEMÉNY Zsigmond, *Széchenyi István = Uo.*, 333–512.

5 H. [TÓTH Lőrinc], *i. m.*, 55.

6 KEMÉNY Zsigmond, *Gondolatok*, Nemzeti Társalkodó, 1837, 2. félévszám, 23. szám, december 5., 364–366. Kemény publicisztikájának összkiadása máig nincs. Az 1846-ig Erdélyben írt cikkeit néhány kivételével lásd: KEMÉNY, *Korkívánatok*, *i. m.*

Sokáig nem tudott dönteni: a szépírást vagy a publicisztikát és politikát válassza-e életprogramjának; ez időben szinte párhuzamosan készültek történetpolitikai dolgozatai és regényei. Első föltehetően *befejezett* (egy-két ív híján hagyatékából előkerült, szerintem ma így is kiadható) regénye, az *Élet és ábránd* (valószínűleg 1842-ben kezdte írni) a portugál reneszánsz idején játszódik, főhőse a *Lusiáddák* írója, Luís Vaz de Camões.⁷ Első megjelent epikus műve, az eredetileg 1847-ben öt kötetben kiadott *Gyulai Pál* (amely már természetesen helyet kapott mindkét életmű-sorozatában, a 19–20. század fordulóján Gyulai Pál által szerkesztett *Báró Kemény Zsigmond összes műveiben* és az 1967-ben, a budapesti Szépirodalmi Könyvkiadó által indított, 1983-ban lezáratlanul megszűnt *Kemény Zsigmond műveiben* is, s a történelmi regény klasszikus darabjának tekintjük), a Báthoryak korából meríti tárgyát. Ezt tehát megelőzi az *Élet és ábránd*, tematikus előzménye viszont az *Izabella királyné és a remete*. Ezt a regényét 1838-ban kezdte el írni, egyes részletei megjelentek 1839 és 1841 között. E publikált és a kéziratban maradt (majd általa közölt)⁸ töredékek alapján Papp Ferenc megpróbálta rekonstruálni a mű szerkezetét. Ehhez az *elsőként megkezdett* regényhez – főhőse, Martinuzzi (Fráter) György fontos szereplője lesz az *utoljára befejezett Zord időnek*, azaz óhatatlanul úgy érzi az ember, az életműben az önálló Erdély kereteit megteremtő bíboros az alfa és az ómega – készülhetett a *Históriai töredék* című történeti adatsor és fejtegetés (ezt is Papp Ferenc közölte a hagyatékából),⁹ amelynek egyik kidolgozott-lekerekített részlete *A mohácsi veszedelem okairól* című tanulmány,¹⁰ első jelentős, összefüggő munkája, s gondolom, a Magyarország három részre szakadásához vezető utat tárgyaló reformkori magyar értekezések egyik legkorábbi darabja.

7 Papp Ferenc közlése szerint az író életében csak „töredékek” jelentek meg belőle, a kézirat nagy részét ő találta meg az azóta elpusztult pusztakamarási Kemény-hagyatékban, s ő is adta közre: KEMÉNY Zsigmond, *Élet és ábránd = Báró Kemény Zsigmond hátrahagyott munkái*, s. a. r., bev., jegyz. PAPP Ferenc, Bp., Franklin Társulat, 1914, 191–320. Ugyanott közölte a regénynek az író jelenkorában játszódo, szintén töredékes függelékét: Az „Élet és ábránd” című regény függeléke = *Uo.*, 321–332.

8 KEMÉNY Zsigmond, *Töredékek az „Izabella királyné és a remete” című regényből = Báró Kemény Zsigmond hátrahagyott munkái*, i. m., 93–154., illetve a tervezett regény függelékei: *Uo.*, 155–190. Az író életében megjelent részletekről is, adatokkal, lásd Papp bevezető tanulmányának a regényre vonatkozó részét: *Uo.*, 9–43.

9 KEMÉNY Zsigmond, *Históriai töredék = Báró Kemény Zsigmond hátrahagyott munkái*, i. m., 355–436.

10 Első megjelenése: KEMÉNY Zsigmond, *A mohácsi veszedelem okairól*, Nemzeti Társalkodó, 1838, első félév, 11. szám, 81–86.; 12. szám, 89–93.; 13. szám, 97–101.; 14. szám, 105–110.

Az általa ugyanebben a korszakban készülő művekként emlegetett *Balassa [Bálint]* és a *Tiefenbach grófné* című regényekből¹¹ egyetlen lap sem került elő (az utóbbi címszereplője a *Gyulai Pál* egyik hőse, feltételezhető, hogy ennek folytatásáról van szó). Semmilyen adat nem utal rá, hogy milyen állapotban lehettek (ha egyáltalán hozzájuk kezdett). A történelmiek mellett egy társadalmi regénybe is belefogott, s számunkra ez lehetne az egyik legérdekesebb ekkori szépirodalmi műve, ha nem csak 10-20 oldal marad meg belőle. *A hírlapszerkesztő naplója* (1844–1845) részleteit a 20. század elején szintén Papp Ferenc találta meg, és természetesen be is sorolta a hátrahagyott művek kötetébe.¹² A töredékek alapján nyilvánvaló, hogy a nem sokkal korábbi országgyűlés időszakában játszódik, két hőse az erdélyi ellenzék egyik vezetője, illetve az opposíció lapjának szerkesztője, Kolostory Albert és Malmy Ödön. Minden bizonnyal az író két éneje (Kolostory neve Kemény predikátumára utal [Magyargyerőmonostori], Malmy Ödön pedig az álneve az 1843–1844-es *Erdélyi Híradóban*). Barla Gyula úgy találta: „Kolostory kapta mindazt az ellentmondást, mely Keményt gyötörte, Malmy pedig az arisztokrata-ellenességet és elvhűséget, melyek eddig olyannyira jellemzőek voltak Keményre.”¹³ Világossá válhat belőle az író (egyik) ítélete: Erdély, illetve az erdélyi ellenzék liberális töredéke önmagában semmit sem tehet. A regény(töredék) írása idején Kemény már politikai okokból „megbuktatott” lapszerkesztő.

A magyar történetírás pótolhatatlan hiányának tartom, hogy nem készült monográfia Kovács Lajosról, aki az 1840-es évek második felében Széchenyi István talán legfontosabb munkatársa, 1848-ban minisztériumának államtitkára, Széchenyi Döblingbe szállítása után e minisztérium irányítója, 1849-ben pedig a békepárt egyik vezetője lett; a korszak egyik kulcsfigurája. 1841 végén Kemény vele és Szentiváni Mihállyal (a *Gyaloglat Erdélyben* írójával, *A székely legény Kolozsvárt* című vers szerzőjével) vállalta el az erdélyi alkotmányos ellenzék lapjának, az *Erdélyi Híradónak* a szerkesztését. Szentiváni 1842 végén elhunyt.

11 Utalás tudományos munkákban e tervezett művekre pl.: VISZOTA Gyula, *Tagajánlások az Akadémiában. (A megalakulástól 1847-ig.)* [II.], Akadémiai Értesítő, 1906, 17. köt., 624. PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*, 1. köt., Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1922, 382.

12 KEMÉNY Zsigmond, *Töredékek „A hírlapszerkesztő naplója” című regényből = Báró Kemény Zsigmond hátrahagyott munkái, i. m., 333–351.*

13 BARLA Gyula, *Életrajz és alkotás viszonya A hírlapszerkesztő naplója c. regényben. (Kemény Zsigmond válságos éveiről.)*, Irodalomtörténet, 1978/2, 346.

Egy évvel később Kemény és Kriza János kiadták Szentiváni kisepikai munkáit,¹⁴ ifjúkori elbeszéléseit egy tervezett teljes életműkiadás részeként, illetve első darabjaként. A következő kötetben szerepeltek volna az író további elbeszélései, versei, „vegyes dolgozatai” és Kemény róla írt életrajza. Ez a második kötet nem jelent meg. Keménynek és Kovácsnak pedig 1843 közepén (önként) távoznia kellett a szerkesztői posztról; addig azonban kidolgozták az erdélyi liberális reform programját, amely párhuzamosan épült föl és fő pontjaiban egybecsengett a magyarországi reformellenzékével. Szakmai közmegegyezés szerint Kemény (és Kovács) honosította meg az erdélyi sajtóban a vezércikk műfaját; az *Erdélyi Híradó* az ő idejükben vált közvéleményalakító tényezővé. Ám Kemény a sajtónak párt-összekovácsolási funkciót is tulajdonított, a reform hívei széttartó álláspontját igyekezett általa egységesíteni, döntő módon hozzájárulni a teendők kijelöléséhez – s az ellentábor(ok)ba tartozókkal is megértetni a legsürgetőbb feladatokat. Azt tartotta szem előtt, ami az adott időpontban megvalósítható – ami a követelések közül eleve irreális volt, elvetette. Az ügy érdekében is, elvből is tartózkodott mindenféle radikalizmustól.

Mi törekvénk a néptömegnek felnyitni a jólét és vagyonosodás határso-
rompóit, és a személynek védelmet, az iparnak jogokat, a kiképzettség-
nek hatáskört szerezni, hogy idővel milliót vezethessünk biztosan és bel-
rázkódások nélkül az alkotmány minden sáncaiba. Szünetlen szemünk
előtt tartók a testvérhont, melytől különvált jövőnk nem lehet, küzdvén
azon eredményekért, melyek ott is az ellenes érdekek hosszas és ingerült
tusája után vívattak ki, s vágyva egyszersmind olyat is létesíteni, melyben
a kezdemény dicsősége már miénk, de övék fog lenni – mint reméljük –
rövid időn a részletes kifejtés és szélesebb körű alkalmazás érdeme, hogy
viszont számunkra az utáncsinálás erkölcsi kötelessége fenntartassék.¹⁵

14 *Szentiváni Mihály munkái*. 1. köt., kiad. KEMÉNY Zsigmond és KRIZA János, Kolozsvártt, a kir Lyceum betűivel, 1843.

15 KEMÉNY Zsigmond, *A Pesti Hírlapnak „A testvérhon” című vezércikkéről*, Erdélyi Híradó, 1842, 79. szám, október 4., 475.

Ez a Kossuthnak a *Pesti Hírlap* 1842. szeptember 25-i számában megjelent vezércikkére válaszoló írás ismét taglalja azt is, hogy a két testvérország alig tud valamit egymásról.

Az egyik legfontosabb pontjuk az úrbér rendezése által a jobbágyság állapotának javítása, része volt a közterhek megosztása, a törvény előtti egyenlőség, a vállalkozás szabadsága.

A reformkor utolsó évtizedeinek Erdélyében nem két ideológiai csoport, nem aulikus konzervatívok és nemzeti liberálisok álltak egymással szemben: a politikai színtér legalább öt-hatosztatú, ezen belül számos konfigurációval. A hatalmat a főnkormányzók képviselte az arisztokrácia egy részére és az adminisztráció tagjaira támaszkodva, az 1840-es évek elejétől hajlamosnak mutatkozva a „közkívánatok” napirendre hozatalára. Az ellenpóluson a sérelmi, illetve az annak egy részéből alakult, új szereplőkkel kiegészült reformellenzék állt; számos ellentét volt köztük, de a társadalmi és gazdasági kérdésekben közös célokat is képviseltek. Az országgyűlés regalistáit az uralkodó jelölte ki, ám többen közülük a liberális ellenzékhez tartoztak vagy csatlakoztak. Újabb csoport azon konzervatívoké, akik szemben álltak a liberális ellenzékkel, de egyben ellensúlyt képezhettek a „kormány” modernizáló (centralizáló) kísérleteinek. Önálló egység a szászoké, ők Bécshez álltak közelebb, őszintén támogatva a „feudalizmus” maradványainak felszámolását, viszont általában szembehelyezkedve a liberális nemzetállam-teremtő ideológiával és képviselőivel.

Ott van végül Kemény Zsigmond néhány fő csoportja. Az említettekben kívül ide tartozhatott Bölöni Farkas Sándor is. Kemény egyetlen utalásából tudjuk, hogy ifjúként szoros kapcsolatban állt vele – de ő épp 1842-ben meghalt. A Kemény lapjaiban (Erdélyben és Pesten is) publikáló Pap Endrét – legutóbb Völgyesi Orsolya írt róla tanulmányt¹⁶ – Kemény nagyra becsülte; annak halála után, 1850–1852-ben ötvenes évekbeli legfontosabb munkatársával, Csengery Antallal két kötetben kiadták hátrahagyott munkáit.¹⁷ Csengery egyébként nagyváradi volt, nem tudom, él-e valamilyen kultusza szülővárosában, de kétszemélyes; ideje volna tenni valamit ennek érdekében. Ő a centralista csoport leg-

16 VÖLGYESI Orsolya, *Pap Endre irodalmi pályakezdése* = Uő, *Excerpták. Tanulmányok a 19. századi magyar történelem és irodalom világából*, Bp., HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2025 (Magyar történelmi emlékek. Értekezések), 217–223.

17 *Pap Endre hátrahagyott munkái I-II.*, kiad. CSENERGY Antal és KEMÉNY Zsigmond, Pest, Emich és Eisenfels könyvnyomdája, 1852.

gyakorlatiasabb tagja, a dualista korszak egyik legfontosabb kultúrpolitikusa, Eötvös Károly szerint 1867 után nem terjesztettek be törvényjavaslatot anélkül, hogy előzőleg ne mutatták volna meg neki. Kapcsolata Keménnyel azonban későbbi. Pontosabban Kemény 1846-ban Magyarországon járva, amint arról rövid, rögvest idézendő naplójában beszámol, pár hét alatt személyesen is megismeri az ország szinte minden jelentősebb politikusát és szellemi emberét, így őt is. Majdnem mindegyik irányzat magának, lapja szerkesztőjének kívánja megnyerni ekkor. A konzervatívok vezetőjét, Dessewffy Emilt, aki ez ügyben puhatolózik nála, visszautasítja. Úgy tesz, mintha nem értené a szintén hírlapalapításon gondolkodó Széchenyi hasonló célú burkolt utalását (utóbb majd őt tartja az igazi államférfinak).

Kossuth Lajosról már az első benyomása igen negatív, ragyogó szónoknak tartja, aki azonban „Beszél egy óráig igen szépen a legzöldebb dolgokról”, olyan kérdések tömegét véli ripsz-ropsz megoldhatni, „melynek legkönnyebike is bajosabb a circuli quadraturánál”.¹⁸ Petőfit sokan műparasztnak tarthatták, ő azonban igen műveltnek látja; Vörösmartyt nagyon tiszteli, de mindig pezsgőgyártás és „bormanipuláció” közben találja. A centralisták (Eötvös József, Szalay László, Csengery) körében találja leginkább otthon magát; bár az *Erdélyi Híradó*ban közölt egyik cikke alapján nyíltan vállalt ellentét is volt köztük. Elméleti felkészültségük hasonló, személyi rokonszenv is hamar kialakul köztük. 1847-től lapjuknál (vagyis ekkor már az ellenzék közös, de Csengery szerkesztette lapjánál), a *Pesti Hírlap*nál fog dolgozni Kemény, itteni fontos szerepe azonban nem tárgya ennek a tanulmánynak.

Lépjünk vissza Erdélybe. Ott a megszokottnál lényegesen nagyobb elméleti felkészültséggel, a nyugat-európai szakirodalom ismeretében írta cikkeit, majd 1843-as és 1844-es dátummal ellátott röpirata, a *Korteskedés és ellenszerei* két füzetét (valójában a második füzet is kijött a nyomdából 1843 végén),¹⁹ nemegyszer megtámadva saját pártjának hívei, sőt „Kossuth Lajosnak és a testvérho-ni reformereknek sok kedvenc eszméit”.²⁰ (1843-ban e munkája elismeréseként

18 *Kemény Zsigmond naplója*, bev., jegyz. BENKŐ Samu, Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1966, 192.

19 KEMÉNY Zsigmond, *Korteskedés és ellenszerei*, első füzet, Kolozsvár, Kir. Lyceum, 1843.; KEMÉNY Zsigmond, *Korteskedés és ellenszerei*, második füzet, Kolozsvár, Kir. Lyceum, 1844.

20 [B.] Kemény Zsigmond – Toldy Ferencnek. [Kolozsvár, 1843. december 16.] = *Kemény Zsigmond levelezése, i. m.*, 17.

választották a Magyar Tudós Társaság levelező tagjává, 1847-ben aztán közírói érdemeiért a Társaság tiszteleti tagja lett).

Általában a magyarországi reformerőket tartotta követendőeknek, mint írta, az erdélyiek gyakran olyan eredményekért hadakoznak, amelyeket a testvérházában hosszú küzdelmek után úgy-ahogy kiharcoltak már, az ő feladatuk tehát az „utáncsinálás” – de ragaszkodott a „kezdemény dicsőségé”-hez ott, ahol szülőföldje előbb járt. Tudatosította, hogy az erdélyi alkotmány például jobban kedvez a polgároknak; a három nemzet egyenlő jogai folytán a szász polgári közösség tagjai még a kormányzói hivatalra is jelölhetők, Erzsébetváros és Szamosújvár is küldhetek követeket az országgyűlésbe, ahol tehát a polgárság aránya nő: 1842-ben hatvan polgár volt a követi karban. Pozsonyban még 1848 elején sem jutottak dűlőre a „városi ügy”-ben.

Kemény *Erdélyi Híradó*-beli azonosítható cikkei egy – Kőrösi Csoma Sándorról írt nekrológja – kivételével a reformkorszak aktuális kérdéseivel kapcsolódnak; elvi problémákkal, sürgős gyakorlati teendőkkal, az országgyűlés működésével kapcsolatosak (ezek a területek persze mind összekapcsolódnak).

Javaslaival összhangban kívánt maradni a magyarországi reformkövetelésekkel, illetve minden aktuális kérdésben olyan kezdeményezésekkel igyekezett előállni, amelyek beilleszthetők lehetnek az unió megvalósítása utáni magyar alkotmányba. Addig is fontos kérdés volt a Partium hovatartozása. Kemény 1843-as híres (s rendszerint csak címről ismert) röpiratáról rendszerint azt állítja a szakirodalom, hogy az a megyei választási visszaélések, törvénysértések, erőszak, a „bunkókrácia” ellen íródott (főleg partiumi tapasztalatok alapján²¹), ez azonban csak első szövegegységére igaz: az egész mű egy széles alapozású államfilozófiai értekezés töredéke. A megyei választások kapcsán a nemesek választójogának megszorítását és e jog az értelmiségre való lehetséges mértékű kiterjesztését, azaz a megyegyűlések, s ezáltal fokozatosan az alsóház, tehát az országgyűlés összetételének a reformok megvalósítását eredményezhető megváltoztatását pártolja. Továbbá a tömegek szellemi terrorja helyett a *valós közvélemény* (a politikai, közigazgatási kérdések súlyát mérlegelni képes, gondolkodó, anyagi biztonságuk és szellemi képességeik folytán nem befolyásolható, megvásárolhatatlan emberek közvéleményének) érvényre juttatását sürgeti, s a kom-

21 Vázlatát éppen Nagyváradon kezdte írni, 1843. május 10-én. KEMÉNY Zsigmond, *A „Korteszédés és ellen-szerei” című röpirat első tervrajza = Báró Kemény Zsigmond hátrahagyott munkái, i. m., 437–445.*

munizmus, valamint az általános választójog és a közvetett választások (szerinte: az absztrakt többség paródiája) kimerítő bírálatát is adja.

A román elit törekvéseit Kemény erdélyi cikkeiben nemigen említi – a román jobbágyság ügyét képviseli, sorsukat szóvá teszi, főleg a szászokkal folytatott egyoldalú vitában (románok nagy arányokban a szász városok jobbágyai), sőt, többször mintha lehetséges szövetségeseknek is látná őket – még 1848-ban is, amikor a szerbek a románokra is kiterjesztenék egyházi főhatóságukat. A románkérdés számára éveken át a jobbágyszabadítás kérdése. Egy kiemelten fontos, ám rövid szövegében azonban a dákoromán elméletből származható veszedelem árnya is megjelenik. Már többször idéztem, de itt sem spórolhatom meg.

Az erdélyi arisztokrácia következetesen küzdött a közjogi sérelmek megszüntetéséért, de a magyarországi reformerek szerint a magánjogban szűkkeblűnek mutatkozott (Kemény rendszeresen szót emelt a magánjog reformjának ügyében), s ezzel elidegenítette a magyar tömegeket is. Ha ebből feszültség keletkezik, állította Kemény, nem lehet a birodalom segítségére számítani, mert az igenis elkötelezte magát az adózó nép helyzetének jobbítására. Az egyik Kolozs megyei közgyűlésen hangzott el többször citált passzusa:

Uraim! ellenünk tör a kultúra, de ellenünk a barbariész is. Horvátország szélétől a Kárpátok párkányáig idegen ajkú népek ellenhatása fejlik ki. És szomszédunk, a havasalföldi két fejedelemség, nem feledé el Dacia nevét s azon kort, mely eltűnt, de emléke kísértő halottként jelenik meg. Úgy állunk mi a fenyegető elemek közt, mint az indus, midőn az őserdők meggyulladnak. Ő a vészben nem csügged el, hanem éles tapintattal választ egy kört magának, s onnan minden avart, ágot s más égő anyagot kiirt. Szabadulására a sorstól csak egy rövid óra van kimérve, s istenemre! ha késnék, a lángok feje fölött egybecsapni fognának. Nekünk ezen védkörünk a szabadelvűség.²²

22 *Kolozs megyei közgyűlés*, Erdélyi Híradó, 1842, 62. szám, augusztus 5., 375. *A Korkívánatokban: KEMÉNY Zsigmond, Beszéd Kolozs megye közgyűlésén, 1842. július 26-án.* (Részlet.) = Uő, *Korkívánatok, i. m.*, 120. Az alcím félreérthető: a „Részlet” úgy értendő, hogy a közgyűlésről szóló több oldalra rúgó beszámolóból a könyvbe átemelték Kemény teljes szövegét.

Hadd térjek ki végül a korteskedéssel kapcsolatos álláspontja olyan vonatkozására, amelyhez a Partiumból, kimondottan Nagyváradról, konferenciánk színhelyéről is kapott impulzust.

A korteskedéssel való tüzetes foglalkozás fő oka az lehetett, hogy Kemény 1843 tavaszán a veszélyeztetett részekben, Biharban, Szatmárban is járt, nem kizárt, hogy áprilisban szemtanúja volt a nagykárolyi „ostromállapotnak”, majd Beöthy Ödön követté való kikiáltásának Váradon, egyszerűen innen eredhet a *Korteskedés és ellenszereibe* foglalt, szinte a végpusztulás veszedelmét fölillantó látomás. A tisztújításokra két évvel röpirata megjelenése után még egyszer visszatér – a probléma nem veszített időszerűségéből. A Nagyváradon tartott Bihar megyei közgyűlésről írt kéziratot a Wesselényi család levéltárából Ferenczi Zoltán közölte a *Budapesti Szemlé*ben a múlt század elején, azóta nem jelent meg újra.²³

Az előzmények és a jogi háttér szűkszavú, ám szabatos összefoglalása után az író aprólékosan és tárgyyszerűen, politikai kommentár nélkül ismerteti azt az országos figyelmet kiváltó eseményt, amikor is Tisza Lajos adminisztrátor, főispáni helytartó karhatalommal, katonaság kivezénylésével verette szét a címben jelölt napon a megyei közgyűlést. Kemény nem volt jelen ezen az alkalmon, az események részletes rajzát másoktól, így Beöthy Ödöntől kapott információk alapján írta meg. A pesti lapok többször tárgyalták az esetet, de nem ilyen bőterjedelemben; közreadója szerint a szöveg föltételezhetően az *Erdélyi Híradó*ba készült, s megjelenését talán a magyarországinál szigorúbb erdélyi cenzúra akadályozhatta meg. Kemény Zsibón járva adhatta át Wesselényi Miklósnak, aki ennek fölhasználásával cikket írt az *Augsburger Allgemeine Zeitung*ba.²⁴

Előzmények: a nyári tisztújításon Tisza szabálytalanul, fehértollas híveivel előre lefoglalva a megyetermet, a megyeház udvarára katonaságot vezényelve az ellenzéki korifeusokat, Bernáth József második alispánt és Toperczer Ödön főjegyzőjelöltet kibuktatta, az augusztusi közgyűlést, melyen az ellenzék az egész tisztújítási ülést törvénytelennek kívánta kijelenteni, eloszlatta, s hasonlóképpen

23 *A Bihar megyei 1845. december 15-i gyűlés leírása* báró Kemény Zsigmondtól, [Közli FERENCZI Zoltán] Budapesti Szemle, 1903. 116. köt., 127–141.

24 Nic. B. WESSELÉNYI, *Ueber die Gräuelszenen des 18. Decembers v. J. im Versammlungssaale des Biharer Comitats und deren Urheber*, Augsburger Allgemeine Zeitung, 1846. július 29., 210. szám. Papp Ferenc szerint ennek hatását „teljesen szétfosztotta” Tisza válaszcikke: Lásd TISZA, *Erklärung des Biharer Comitats-Administrators v. Tisza in Bezug auf Baron Wesselényis Darstellung der Biharer Vorfälle am 18. December v. J. in der Beilage zur Allg. Zeitung vom Julius 1846, Uo.*, 1846. augusztus 29., 241. szám. Az adatok forrása: PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond, i. m.*, 1. köt., 326.

járt el a következő, decemberi négynapos üléssel is. Az első két napon a gyűlést eloszlatta, a harmadikon a termet híveivel megtöltötte, más naprendi pontokat akart kitűzni, de az ellenzékkel nem bírván, végül ezt az ülést is bezáratta. December 19-én aztán „a három nap óta edzett türelem elérte a véghatárt”,²⁵ az ellenzék Tisza elleni széksértési per indítására utasította az egyik alügyvédet, aki ehhez hozzá is fogott. A főispáni helytartó távozott, helyette fegyveres hajdúk és ólmosbotos kortesek jelentek meg a teremben. Bernáth Józsefet puskatussal leütötték, Toperczer Ödönt szuronnal két helyütt megsebeztek, megverték, Beöthy kardja hüvelyével védte magát az ütésektől; őt sikerült kimenekíteni. Ferenczi római katolikus püspöki felügyelő „feje füle tövétől nyakcsigájáig szuronnal fölhasíttatott”.²⁶ Sebeket szereztek mások is, így Beöthy László, Szilágyi Lajos, Szacsvay Imre (akit 1849-ben kivégeztek), Lukács György, Ilosvay Ferenc. „Így lőn a tanácskozási szent terem nem védhely többé, hanem csatapiac s majdnem temetőhely.”²⁷

Nagyváradon, ahogy a föntiek mutatják, nem mindig voltak olyan üdvös körülmények, mint amelyek a 2025-ben megrendezett konferenciát övezték.

25 *A Bihar megyei 1845. december 15-i gyűlés leírása, i. m.*, 139.

26 *Uo.*, 140.

27 *Uo.*

SZAJBÉLY MIHÁLY

BERZEVICZY ISTVÁN UNGVÁRI RENDŐRKAPITÁNY ESETE A MAGYAR IRODALOMMAL

Berzeviczy István karrierje tipikus szakértelmiségi karrier a dualizmus korából. Ung vármegyei földbirtokos család sarjaként, kassai és nagyvárad gimnáziumi tanulmányok után Bécsben jogot hallgatott, majd apja halála után átvette a birtok irányítását. Belépett a Szabadelvű Pártba, 1893-ban a megyei közgyűlés tagjává választották, mindeközben kialakította azt a kapcsolati hálót, amelynek révén 1895. december 20-án Ungvár rendőrkapitányává nevezték ki.¹

A városi rendőrkapitányi állások betöltésének feltételeit az 1883. évi I., a köztisztviselők minősítéséről szóló törvénycikk szabályozta. Kihirdetése óta a benne nevesített feladatkörök, így a városi rendőrkapitányoké is, egyértelműen a magasán kvalifikált szakértelmiségi pozíciók közé tartoztak. A törvény előírása szerint a köztisztviselői állások betöltésének feltétele: „a) ügyvédi oklevél, vagy b) államtudományi, vagy c) jogtudományi tudorság, vagy végre d) legalább a jogi négy évi tanfolyamnak a fennálló szabályok szerint való bevégezése, és az államtudományi államvizsgának sikeres letétele.” Kinevezésük „az elméleti képzettségen felül a gyakorlati képzettség kimutatásától is tétetik függővé, melyet egy külön gyakorlati közigazgatási vizsgának sikeres letétele ad meg.” Ezen feltételek teljesülését, más köztisztviselői pozíciók mellett, elvárták a „törvényhatósági joggal felruházott városoknál a polgármesterek, rendőrkapitányok és jegyzőktől” is.²

Varga Róbert kutatásai szerint Berzeviczy hatékonyan és közmegelegedésre, a helyi politikai elit elképzeléseivel összhangban irányította az ungvári rendőrség

1 VARGA Róbert, *Berzeviczy István rendőrkapitányi pályafutása 1895–1916 között =Történeti tanulmányok*, szerk. BARTA Róbert, GLIGA Evelin, ÓNADI Sándor, XXX., Debrecen, Debreceni Egyetem, 2022 (ACTA UNIVERSITATIS DEBRECENIENSIS SERIES HISTORICA LXXIV.), 162–163.

2 1883. évi I. törvénycikk a köztisztviselők minősítéséről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88300001.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D31> (Utolsó megtekintés: 2026. 01. 26.). Vesd össze: VARGA, i. m., 154–155.

munkáját. Így például 1905 decemberében, amikor a városi vezetés bojkottálta a darabont kormány által jelölt új főispán hivatalába való beiktatását, aki végül a felizgatott tömeg elől a vármegyeháza hátsó bejáratán át szökve volt kénytelen elhagyni Ungvárt, Berzeviczy nem kelt a védelmére, rendőreit a városon kívülre vezényelte, mezei tolvajok elfogására.³ Rendőrkapitányi tevékenysége mellett aktív szerepet vállalt a város kulturális életében: egy helyi fiatal festőművésznek jótékonyági árverést szervezett, hogy az a befolyt pénzből továbbképezhesse magát Budapesten, Dayka Gábor ungvári szobrának avatásán ő mondta az ünnepi beszédet.⁴ Amikor a városi Közművelődési Egyesület bemutatta Herczeg Ferenc *A Gyurkovics-lányok* című darabját, a rendezést, az *Ung* című helyi lap híradása szerint, „Berzeviczy István rendőrkapitány vállalta magára.”⁵ Sokat szereplő tagja volt a Gyöngyösy Irodalmi Társaságnak, és rendszeresen jelentkezett tárcacikkeivel az *Ung* tárcarovatában. Egyrészt novellákat és karcolatokat írt, másrészt irodalmi és társadalmi kérdésekről elmélkedett, utóbbiakat útibeszámolóinak keretei között is gyakran érintette. A kultúraszervező aktivitással párosult publicisztikai és belletrisztikai tevékenység, noha nem példa nélküli, de semmiképpen sem tipikus egy kultúrától távoli területen foglalkoztatott szakértelmiségi, különösen egy rendőrkapitány esetében.

A Gyöngyösy Irodalmi Társaság két tagja, Deák Gyula és Fülöp Árpád, 1916-ban *Tanulmányok és karcolatok* címmel sajtó alá rendezték Berzeviczy válogatott írásait.⁶ Az Ungváron megjelent kötethez az előszót a Temesváron született, de Ung vármegyéhez ugyancsak erősen kötődő Berczik Árpád írta. Családja innen telepedett át Temes vármegyébe a 19. század elején, gyermek és ifjú éveinek során gyakran tartózkodott Órdarmán, az Ung vármegyében maradt rokonság családi birtokának központjában. „Nemzetségének bölcsője itt ringott az ungmegyei rónán, gyermekéveinek édes emlékei ide fűzik őt oldhatatlanul” – írta róla Berzeviczy abban a laudációban, melyet 50 éves írói jubileuma alkalmából tartott a Gyöngyösy Irodalmi Társaságban.⁷ Berczik neve ma talán

3 VARGA, i. m., 167–170.

4 VARGA, i. m., 178.

5 Ung, 1906. márc. 3., 4.

6 BERZEVICZY István, *Tanulmányok és karcolatok*, sajtó alá rendezték DEÁK Gyula és FÜLÖP Árpád, a Gyöngyösi Irodalmi Társaság tagjai, Ungvár, Székely és Illés, 1916.

7 BERZEVICZY István, *Berczik Árpád. 1912. febr. 19-én tartott 50 éves írói jubileuma alkalmából* = Uő, *Tanulmányok*, i. m., 8.

nem mindenki számára hangzik ismerősebben, mint Berzeviczy Istváné, de míg Berzeviczyt még Szinnyi József irodalmi lexikona sem tartja számon, addig Berczik Árpád korának népszerű írója volt, termékeny és sikeres színpadi szerző, mondhatni igazi sztár.

Berczik a kötethez írott bevezetőjében felidézte, hogy Berzeviczyvel fiatal koruk óta ismerik egymást, egyszerre kezdtek írással foglalkozni. „Azóta belőlem író lett, belőle meg rendőrkapitány.” – summázta eltérő életpályáikat, majd így folytatta: „De az irodalmi bacillus nem hagyott neki békét, és ha ki akart pihenni a rendőrködésből, leült az íróasztalhoz és úgy írt, mintha igazi író volna, akinek az ungvári rendőrséghez semmi köze. – Az lett, amit az angol irodalmi gentlemannak nevez, hogy különbséget tegyen a hivatásos és a műkedvelő, vagy tán inkább műszerető író közt.”⁸ A Kisfaludyak, Kölcsey és Kazinczy utódját látta benne, az olyan írók örökösét, „akik még abban a korban, mikor az irodalom se kenyérpálya nem lehetett, annál kevésbé üzlet, írtak... írtak... és írtak.” És ha kellett, vagyonukat is feláldozták, hogy „szolgáljanak a hazának, a nemzetnek!”⁹ Majd írását azzal zárta, hogy ha vissza akar gondolni azokra az időkre, „amikor az irodalmi foglalkozás hazafiság számba ment, előveszem Berzeviczy kötetét, el-elmerülök egy-egy cikkében, melyek mindegyikéből az a szellem sugárzik, mely minden igaz, jó magyar embert még ma is melegít: nemes érzés, komoly életfelfogás, nemzeti lelkesedés, fajszeretet. Azonkívül bizalom erőnkben, s hit a jövőnkben.”¹⁰ A záró mondatokban kiteljesedő laudációból az is kiolvasható, hogy a szakértelmiségivé vált hivatásos írók és újságírók körében mindez már nem magától értetődő: a hivatás, a megélhetési kényszer, az üzlet más szempontokat helyezhet előtérbe.

Azon, hogy Berczik Árpád nem tartotta őt igazi írónak, csupán műkedvelő/műszerető tollforgatónak, Berzeviczy aligha sértődött meg. Úgy tűnik, tudatosan és magától értetődő természetességgel alakította ki ezt a szerepkört, munkálkodását valóban a hazának való önzetlen használni akarás irányította, amatőr státuszát pedig büszkén vállalta. Elfogadta a meghívást az 1911 januárjában Gyöngyösön megrendezett műkedvelő írók estjére, és örömmel vette tudomásul,

8 BERCZIK ÁRPÁD, *Egy kis előjáró-beszéd* = BERZEVICZY, *Tanulmányok*, i. m., 5–7, itt: 5.

9 *Uo.*, 6.

10 *Uo.*, 6–7.

hogy felolvasott műveit a hivatásos írók jól fogadták.¹¹ A Gyöngyösy Irodalmi Társaságot olyan férfiak egyesületének tartotta, „kik szeretettől áthatott szellemi munkájukkal [...] azt a talajt, azt a nemes fészket akarják megteremteni, melyből – ha a sors kedvezése úgy akarja – kinőhetnek majd a kiválóbbak [...] kik a gondolat, az eszme nagyvilágában, önalkotta csapáson biztosan haladnak.”¹² Hasonló megfogalmazásokat több írásából is idézhetnék, melyek mind azt támasztják alá, hogy ő és társai öntudatosan vállalták műkedvelő mivoltukat, mert úgy gondolták, tevékenységük nélkül nem bontakozhatnának ki az igazi tehetségek.

Bekukkantam Debrecenbe című tárcacikkét¹³ azzal kezdte, hogy örömet leli abban, ha szerkesztő barátai szívességéből megjelenhet az *Ungban*, „névvel vagy névtelenül, a vonal alatt, vagy néha fölötte is.” E megjegyzésben egy szemernyi dicsekvés rejlik: a tárcában sok minden elfér, a vonal fölötti rész viszont a hivatásos újságírók terepe, az ő írásai alkalmasint mégis felkapaszkodhatnak ide. Anyagi elismerést azonban a profik terrénumában megjelent munkáiért sem várt, megmaradt műkedvelőnek, akinek a „szívesen látás már magában kedves jutalom.” Majd némi önironiával tette hozzá, hogy amatőr újságírói működése nemrég mégis meghozta a maga „pénzértékű eredményét”, mivel baráti szíveségből hozzájutott egy újságíróknak kijáró vasúti szabadjegyhez, melynek birtokában, „áthatva újságírói minőségem felemelő tudatával”, Debrecenbe utazott.

Jól látható tehát, hogy büszkén vállalja amatőr státuszát, úti beszámolójának (ön)ironikus bevezetőjével előre jelezve, hogy debreceni tapasztalatait is műkedvelőként fogalmazza meg. Utazásának előkészítése mindjárt meg is erősíti műkedvelő voltát. Egy hivatásos újságíró biztosan nem követte volna el azt a hibát, hogy éppen azt felejtí el az érkezéséről értesíteni, akinek a kedvéért elsősorban útra kelt. Márpedig Berzeviczyvel ez történt, s amikor megérkezett, már hiába kereste és kerestette barátját egész este, nem sikerült találkoznia vele. A rosszban azonban mindjárt megtalálta a jót: „Azt hiszem, már ezzel is bizonyítékot szolgáltatam Debrecen nagyvárosi mivoltáról.” Kárpótlásként ellátogatott a színházba, ahol megütődve tapasztalta, hogy a debreceni közönségnek ugyan kétségtelenül tetszik Vizváry Mariska vendégszínháza, hiszen a kedvéért már több

11 VARGA, i. m., 178.

12 BERZEVICZY István, *Bárd Miklós Ungváron*, Ung, 1908. máj. 3., 2.

13 BERZEVICZY István, *Bekukkantam Debrecenbe*, Ung, 1909. máj. 16., 1–3.

mint hús este töltötte meg zsúfolásig a színházat, a művésznő fogadtatása mégis rideg, első színre lépésekor nem köszönti taps, és az egész előadás szinte néma csendben zajlik. Ebből arra következtetett, hogy a debreceniek a belépődíjat megfizetik, a nyújtott jót élvezik, de emócióba talán csak akkor jönnének, ha becsapva éreznék magukat.

Színház után elfoglalta szálláshelyét az országos hírű Arany Bikában, melyről megállapította, hogy igazi „konzervatív intézmény, mert körülbelül abban az állapotban van ma is, mint ötven évvel ezelőtt, hírességének keletkezése idején lehetett. [...] A fényes, gázzal és villannyal világított Debrecen város tulajdonát képező Bika-szálló egy szál gyertyát ad a szállóvendégnek”, a keskeny kis szobába két ágyat zsúfolnak, még a ruhásszekrénynek sem marad hely.

Az este hátrelévő részét a Debrecenben kiállító Istványi festő – minden bizonnyal Szent-Istványi Gyula (1881–1930) – búcsúlakomáján töltötte, ahol elsősorban Kardos Alberttel, a Csokonay-kör titkárával társalgott. „Mi sem természetesebb, hogy irodalmi kérdések tárgyalásával és megbeszélésével telt időnk.” – írja Ungvár rendőrkapitánya. Akinek amatőr íróként és újságíróként arról is van véleménye, hogy a Csokonay-kör kiadja Oláh Gábornak, „az ifjú nemzedék Kanossza-utat járt nagytehetségű költőjének egy nagyszabású Petőfi-tanulmányát.” Az útibeszámoló itt kezd igazán érdekessé válni, ettől kezdve ugyanis nem a debreceni viszonyok válnak a bírálat tárgyává, hanem a legújabb magyar irodalom. Az, hogy miért nevezi Oláh Gábort Kanossza-utat járt költőnek, a következő bekezdésben válik világossá. Megjelenés előtt álló tanulmányát méltatta itt néhány mondatban, majd hozzátette, hogy a mű nemcsak belső értékénél fogva fontos, „hanem különösen azért, mert a „holnaposok»-hoz sorozott költő munkája.” Oláh valójában sohasem tartozott a holnaposokhoz, Berzeviczy is óvatosan fogalmazott, mégis úgy látta, Oláh személyében a magát a népnemzeti hagyománnyal szemben pozicionáló, új költői nemzedék egyik tagja vállalkozott a megtagadott hagyományt reprezentáló Petőfi méltatására. E gesztus Berzeviczy számára azért különösen fontos, mert a népnemzeti hagyománnyal való szakítás mögé erkölcsi fertőt, Sodomát és Gomorát vizionált. Oláh viszont könyve megírásával visszatért a jó oldalra, és tettének jelentőségét csak emeli, hogy akkor vállalkozott Petőfi életművének a méltatására, „amikor a szertelenség[ben] és fajunk sajátosságaival ellenkező világnézet[ben] és erkölcsi felfogás-ban lehetetlenül tobzódó dekadensek által az irodalmi színvonal mérhet[et]lenül

veszélyeztetve van; – amidőn az ízlés, szép érzék, a benyomásokat könnyen felvevő számosaknál veszedelmesen megrontatott, s oly irányba tereltetett, aminőre példát csak a római birodalom dőltének idősza, annak érzési mámorba és minden irányú dekadenciába süllyedő költő nemzedéke mutatott.”

Berzeviczy szerint a kanosszát járt Oláh nem csupán Petőfiről szóló könyvével, hanem újabb lírájának „megtisztult, hatalmas költői erejével” is szembefordult azzal a kártékony iránnyal, melynek fő reprezentánsa Ady Endre. Az az Ady, aki újabb kötetében még a korábbiaknál is „lehetetlenebbül bizarr, homályos, érthetetlen” szóakrobataként mutatkozik. Hogy Ady melyik kötetére gondol, nem árulja el, de a következő bekezdésben idéz az *Egyetértés* című napilap róla szóló kritikájából. A kritikát visszakeresve¹⁴ kiderül, hogy az nem Ady önálló kötetéről, hanem az 1909-ben megjelent, második *A Holnap*-antológiáról szól. De Berzeviczyt vitte a lendület, talán egyszerűbb volt kötetéről beszélnie, mint elmagyaráznia, hogy egy antológiában olvasható Ady-verseket méltató kritikából idéz. Vagy egyszerűen felületes volt, egy műkedvelő esetében ez sem lenne meglepő. Bár egy újságíró esetében sem. Pedig előtte lehetett az *Egyetértés* cikke, mert hosszan idézett belőle. Míg korábban a debreceni viszonyokon, addig most a kritikuson ironizál: „Dicsérettel, magasztalással úgy lerántani valakit, ritkán, talán soha nem hallottam.”¹⁵ Mert aki elolvassa az *Egyetértés* magasztaló írását, már nem is érzi szükségét annak, hogy ellenbírálatot írjon, elég, ha idéz belőle.

A budapesti napilap anonim kritikusa úgy látta, hogy Ady sokat változott az *Új versek*hez képest, ez látszik már *Vér és arany* című kötetének néhány versén is, az antológiában olvasható költeményekben pedig a folyamat kiteljesedett. A szöveget Berzeviczy e ponton kezdte idézni:

Ady nem festő. Ady rajzoló, és ha eddig irgalmatlan és kegyetlen erős néhány vonással adta nekünk az ő meglátásait, a megértéseit, úgy ez a rajzművészet csodálatos változáson ment át. A nagy kontúrok elvesznek, elmosódnak és egy finomság áll az egész helyett, változott a tónus, a valőr, mint ahogy megváltozott, megbővült, komplikálódott a stílus, a muzsika, a megérzés – minden. Mindezért újabb versei sokkal érthetlenebbek

14 [N. n.], *A Holnap új versei. Második könyv. Deutsch Zsigmond és Társa kiadása. Ára 4 korona. Egyetértés*, 1909. máj. 1., 35.

15 BERZEVICZY, *Bekukkantam*, i. m., 2.

azok számára, kik nem értik, mint első kötete volt. *Ezek a versek nem igen lesznek valaha is népszerűek. Kiválasztott emberek, kiválasztott pillanatai számára valók.*¹⁶

Az idézet nem egészen pontos, a kihagyások és átfogalmazások kissé leegyszerűsítik a gondolatmenetet, melynek utolsó két mondatát – ezeket Berzeviczy pontosan idézte – kurzívval emelte ki. Úgy látta, bennük a kritikus, szándékával ellentétesen, éppen Ady költészetének értelmetlenségére, következésképpen értéktelenségére mutatott rá. Az exkluzivitás ugyanis Berzeviczy számára nem érték, hanem bűn, mert az irodalom feladata nem az, hogy kevesek hóbortját szolgálja, hanem hogy a legszélesebb olvasóközönséget mozgósítsa a jó, a nemes és a hazafias irányában. E nézőpontból jogosan állítja, hogy ha „kiválasztott emberek, kiválasztott pillanatai számára jogosult – nagy nyilvánosság előtt – írni, könyveket adni ki, akkor a jövőben minden irodalmi lehetetlenség jogossá lesz, mert nincs oly irodalmi fonákság, nincs oly bizarr lehetetlenség, vagy nincs oly roppant ostobaság, melyhez azonosuló kiválasztott abnormis embert kapni, vagy legalább megzavarodott pillanatait meglesni ne lehetne.”¹⁷ Ez azonban, szögezi le, „Az irodalomnak, a költészetnek feladata [...] soha sem lehet.” Felháborodása őszinte és mély, megtöri a tárca ironikus alaphangját, melyhez siet is visszatérni, amikor az elmondottakat úgy összegzi, hogy legyen Ady bármennyire „szélsőségekben liberális” a nyelv és gondolkodás terén, „ezt a bírálatot mégsem érdemelte meg.”¹⁸ Berzeviczy iróniája mögött jól érzékelhető a konzervatív világlátás, éppen emiatt a mai olvasó számára az bizonyul írásában a leginkább ironikusnak, ahogyan cikke végén az iróniát félretéve összegzi debreceni látogatásának tapasztalatait: „Nagy, erős, fejlődő, de sokszor talán a mértéken túl, vagy legalább a fejlődés rovására konzervatív a mi Debrecenünk.”¹⁹

Hasonló, a legújabb irodalmi törekvéseket elítélő gondolatmeneteket a kor sajtójából hivatásos újságíróktól is bőven lehetne idézni. Berzeviczy véleményét viszont éppen az teszi érdekessé, hogy olyan amatőr újságíró tollából származik, aki a maga területén megbecsült szakértelmiségi tevékenységet folytat. Olvasói

16 Uo., 2–3.

17 Uo., 3.

18 Uo., 3.

19 Uo., 3.

pontosan tudták, hogy ő Ungvár rendőrkapitánya, és a modern irodalomról alkotott véleményének éppen a bűnüldözés területén bizonyított szaktudása adott súlyt és hitelt.

A legutóbbi konferencián tartott előadásomban²⁰ a saját területének határain túlpillantó, az ott tapasztaltakról véleményt formáló, és véleményét másokkal nyilvános fórumokon megosztó szakértelmiségi tevékenységet felelős értelmiségi magatartásként írtam le. Miért ódzkodunk mégis attól, hogy Berzeviczyt ugyanúgy a felelős értelmiségiek közé soroljuk, mint a Dreyfus mellett nyilvánosan kiálló Zolát, vagy a Kádár-kor értelmiségének a feladatairól és lehetőségeiről különvéleményt formáló Konrád Györgyöt és Szelényi Ivánt? Úgy gondolom, ennek három oka lehet. A felelős értelmiségi pozíciójához egyrészt a hatalommal szembeni ellenzék szerepkörét rendeljük, másrészt az eredetiséget (lát valamit, amit mások nem látnak), harmadrészt pedig a megszólalás profizmusát. Berzeviczy esetében egyik kritérium sem teljesül: nem az új irodalmi törekvéseket képviselte a hivatalos értékrenddel szemben, hanem éppen fordítva; megfigyelései nem eredetiek, írásaiban a kor modern magyar irodalmáról szóló konzervatív álláspontot visszhangozta; amatőr íróként pedig nem volt képes profi megszólalásra, még ha bizonyos stíluskésztséggel rendelkezett is.

Berzeviczy *nézőpontja* tehát felelős értelmiségi nézőpont, de az a *vélemény*, amelyet ebből a nézőpontból kialakított, továbbá az a *forma*, amelyben véleményét nyilvánosságra hozta, nem felel meg a felelős értelmiséggel szembeni elvárásoknak. Abból viszont, hogy nézőpontja felelős értelmiségi nézőpont, érdekes következtetések vonhatók le. A szakértelmiségi, ha figyel arra, ami saját szakterületén kívül történik, a társadalom más alrendszerének a közönségét képezi. A közönség szerep vállalásában nincsen semmi szokatlan, az értelmiségi léthez hozzátartozik a nyitottság, ez azonban nem feltétlenül társul, sőt többnyire nem is társul az értékítéletek alaposságával és eredetiségével. A futballhoz mindenki ért, a közönség mindig magabiztosan formál véleményt.

Innen nézve azt mondhatjuk, hogy Berzeviczy írásaiban kora konzervatív polgári olvasóközönségének az ízlése és mentalitása körvonalazódik, mögöttük kaszinói csevegéseket sejtethetünk, irodalmi és kulturális eseményeket követő be-

20 SZAJBÉLY Mihály, *Értelmiségi konstrukciók Konrád György és Szelényi Iván* Az értelmiség útja az osztályhatalomig című könyvében = *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írógsoportosulások 5.*, szerk. BIRÓ Annamária–BOKA László, Bp.–Nagyvárad, Reciti–Partium, 2024, 41–51.

szélgetéseket, a Gyöngyösy Társaság „irodalmi feketére”²¹ összejött tagjainak a véleményét. Amikor nagy lelkesedéssel köszöntötte Fülöp Áron *Csaba* című eposzának a megjelenését, majd hozzátette, döntsön „a kritikai elemzés” – azaz a profik értékítélete – „bárhogyan e munkáról, az »irodalmi esemény« megvan!”²² – akkor e közönség nevében beszél. Írásaiból az is kiderült, hogy az *irodalmi feketére* összejött társaság tagjai alkalmasint vitatkoztak egymással. Egyik cikkében beszámolt arról, hogy Fülöp Áronról szóló írásával az egyik „Gyöngyösy-testvér” nem értett egyet, mondván, „eposzt, elbeszélő költeményt írni ma már nem divat, ha Arany János ma élne, ő sem írná.”²³ De az azért konszenzus volt közöttük, hogy az igazi költészet csak nemzeti költészet lehet. „Az én vitázó Gyöngyösy-testvérem – írta Berzeviczy – nem tartozik a minden áron újítók közé. Érzései a hazai talajból fakadnak, de a *szép* alakjában felkínálkozó idegen érzületek iránt lelke nagy befogadó képességet tanúsít.”²⁴

Berzeviczyről ez nem mondható el. Az azonban igen, hogy ismerte a modern költészetet, sokat és sokfélét olvasott, és nem csupán azokat a szerzőket, akiket össze tudott egyeztetni az ízlésével. Gúnyolódott *A Holnap* körén és Adyn, örök példaként tekintett Petőfire és Aranyra, ugyanakkor írásaiból kiderül, hogy jól ismerte Adyt és a holnaposokat, követte Oláh Gábor költészetének az alakulását, és hogy nem csak tőlük olvasott, hanem róluk is. Nem is csak azokat a kritikákat, amelyekkel egyetértett, hanem azokat is, amelyek kiálltak a modern irány mellett. Gúnyolódott az *Egyetértés* kritikusan, de ezt azért tehette, mert elolvasta a kritikát. Úgy tűnik tehát, hogy a századforduló konzervatív polgári olvasóközönsége abban a tekintetben mégiscsak progresszív volt, hogy nem zárkózott be saját értékrendjének határai közé, szemét tágra nyitotta, és környezetére figyelve biztosította magának a felelős értelmiségi pozícióba való helyezkedés potenciális lehetőségét.

21 BERZEVICZY István, *Bárd Miklós Ungváron*, Ung, 1908. máj. 3., 2.

22 BERZEVICZY István, *Irodalmi esemény*, Ung, 1909. febr. 7., 3.

23 BERZEVICZY István, *Magányomban*, Ung, 1909. márc. 7., 2.

24 *Uo.*, 3.

MERCS ISTVÁN

„...EGYFAJTA A FAJUNK”

Ady Endre és Kaffka Margit

Indulhatott volna másként...

Ha a megbízhatóbb információforrást jelentő lexikonokban vagy a sokszor hibáktól sem mentes interneten keresünk rá Kaffka Margit személyére, a rövid, tárgyilagos hangnemű ismertetőikben szinte törvényszerűen belebotlunk Ady Endre nevébe. A tömör jellemzés jegyében általában forrásmegjelölés nélkül, nem ritkán pontatlanul idézik Adyt. Ez utóbbi szóba hozása nem öncélú filológizálás, mert a pontatlan citátumokban egymáshoz időben közel keletkezett, de különböző életkörülményekben fogant versek ajánlásait mossák egybe. Előzetes tisztázásként szögezzük hát le, hogy a kötetekbe rendezés esetén a két Kaffka Margitnak címzett költemények dedikációi hogyan hangoztak. Az 1913-as, *A magunk szerelme* kötetben a *Nő-kergető, fényes hazugság* című alkotás elé Ady a következőket írta: „Kaffka Margitnak, a nagyon nagy író asszonynak küldöm”. A *Vágyini hogy szeretnék* című alkotás az 1914-es, *Ki látott engem?* kötetben ezzel a dedikációval jelent meg: „Kaffka Margitnak küldöm, a nagy írónak, félelmetes barátnak, de derék embernek”.

Kaffka Margitot identifikáló Ady-megnyilvánulásokból még a dolgozatom elejére kívánczik egy, a költőre jellemző, sokat emlegetett *bon mot*, melyet Tersánszky Józsi Jenő jegyzett fel, s egészített ki saját meglátásával. „Ady maga, sokat emlegetett mondásával, úgy jellemezte Kaffkát:

– Maga Margitkám, olyan nagy tehetség, hogy már nem is számít nőnek.

De hát nőibb nőt és furcsábbban nőies tulajdonokkal bíró nőt el nem lehet képzelni, mint Kaffka volt.”¹

¹ TERSÁNSZKY JÓZSI JENŐ, *Nagy árnyakról bizalmasan*, https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/TERSANSZKY/tersanszky00127/tersanszky00127_o/tersanszky00127_o.html (Utolsó megtekintés: 2026. 06. 06.)

Számos anekdotát idézhetnénk arra, hogy Ady miként ugratta, hergelte olykor a jó ízlés határait (belülről vagy kívülről?) súroló térfákkal Kaffka Margitot. Felidézhajjuk például, hogy a költő komoly tartalmú levelet írt a művésznőnek egy olyan levelezőlapra, melynek másik oldalán mélyen dekoltált hölgyek képe volt látható. Avagy citálhatjuk azt, amikor egy asztaltársaság előtt megimádkoztatja Kaffka Margitot, hogy ezzel bizonyítsa, hogy nem zsidó, hanem katolikus. De beszélhetünk arról is, amikor a hecceléseket megunó írónőt Ady azzal nyugtatja le, hogy az asztalnál mindenkit megoperálnak, de ezen márpedig megsértődni nem szabad.² Mindezekre Adynak saját társaságában mintegy felségjoga volt.

Bár az idézett anekdotákban is már tetten érhető a két alkotó emberi kapcsolatának alapvető karaktere, de egymáshoz való viszonyulásuk milyenségének és mélységének megértéséhez érdemes áttekinteni, miként alakult kapcsolatuk azalatt a mintegy tizenhárom év alatt, amikor hol közelebbi, hol távolabbi kapcsolatban álltak egymással. Alakulhatott volna másképp. Érmindszent Kaffka szülővárosától, Nagykárolytól mintegy 20 km-re van csupán, s a költőnő szülőháza sincs messzebb 500–600 méternél az egykori piarsita gimnázium épületénél. De mikor Ady 1892-ben 15 évesen elkerült innen Zilahra, Kaffka Margit még csak 12 éves volt. Ismeretségüknek helye és tere így nem Nagykároly lett.

Ismeretségük tere Budapest lett, az ideje viszont nehezen kalibrálható. Az utólag *Nyugat*-előzménynek tartott *Figyelő*-ben egy számban jelent meg Kaffka Margit *Levelek a zárdából* című elbeszélése és Ady *A Gare de l’Esten* című verse.³ Ady-levelezésben az első rendelkezésre álló forrás Kaffka Margitról az *Új versek* megjelenését (1906. február) követő hónap végéről származik. Vészi Margitnak írt levelében Ady a magyar művészsors mibenlétéről elmélkedik.

A csipkelődő, piszkálódó incselkedést Ady maga is magára vette egy kéziratban maradt írásában, vö. „Milyen szép tréfavirágokkal udvaroltam Magának: »nem szeretem az írónőket, de Maga annyira író, hogy nem is nézem Magát nőnek.«” Ady Endre, *Csendes válságok: Kaffka Margit könyve* = Ady Endre *publicisztikai írásai* 3, vál. és jegyz. VEZÉR Erzsébet, Bp., Szépirodalmi, 1977, 248.

2 A két esetet Papp Viktor idézte fel, lásd ROLLA Margit, *Kaffka Margit II: Út a révig...*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1983, 73.

3 Vö. *A Nyugat elődje és utódja: Figyelő 1905 = Nyugat repertórium: Függelék: Magyar Gényusz (1902–1903), Figyelő (1905), Szerda (1906) és Magyar Csillag (1941–1944) repertóriumai*, összeáll. GALAMBOS Ferenc, Bp., MTA ITI, 1959, 5 ill. 3.

Voltaképpen mi – látom – egy különös embertípus vagyunk. Más földön nem teremhet ilyen. Abszolút művészellemek, de: rendhagyók. A művészembernek örökösen csak a maga művészetével kell törődnie. Az életet el kellene engedni zúgni maga mellett. Már pedig az élet és művészi kálváriánk között libegünk. Nem tud bennünket saját egyéniségünk növekvése minden örömmel eltölteni. És folyton confundáljuk az életünket, rossz idegeinknek az életre vágyó és menő játékát a lelkünk legbensőbb álmaival. Tudatom egy érdekes dologról. Persze, a magam dolga. Hinné-e, hogy az én kötetemet Kaffka Margit, Neményi Erzs, Jacobi Livia általában asszonyemberek értették és érezték meg legjobban? Ominózus dolog.⁴

Az Ady levelezést sajtó alá rendező Belia György a jegyzetben megjegyzi, hogy Kaffka Margitnak ebből az időből nem maradt fenn levele. „Úgy látszik, ekkor már személyesen ismerték egymást, és élőszóban mondta el véleményét.”⁵ Jacobi Livia kapcsán a következőket írta. „Személyes megismerkedésük a költővel későbbi, Ady tehát csak Jászi leveléből értesülhetett arról, hogy az asszonyt versei meghódították.” Ez a megállapítás viszont megkérdőjelezi Belia felvetését Kaffka és Ady 1906-os személyes ismeretségére vonatkozólag. Mert a Kaffka elismerését ugyanúgy közvetíthette a szintén nagykarolyi születésű jogász-politikus. Azért sem zárható ki mindez, mert Kaffka szülőháza és a Jászi-család háza egy udvaron található, s így kisgyermekkoruk óta ismerték egymást. De akár mástól is értesülhetett Kaffka méltató fogadtatásáról, hisz a művésznő ekkor már ismert szerző, s a későbbi nyugatos szerkesztők közül 1903-tól kapcsolatban állt Gellért Oszkárral, 1905-től Fenyő Miksával. A személyes ismeretség nem zárható ki teljesen, de csökkenti a valószínűségét, hogy Kaffka Margit 1907-ig Miskolcon élt.

1907. március 27-én Bölöni Györgynek írt levelet Ady. Ebben megköszönte a Kaffka-verset.⁶ *A Hét*-ben megjelent *Garabonciások* című költeményről van szó.

4 Ady Endre levele Vészi Margitnak, Budapest, 1906. március 26. *Ady Endre levelei I.: 1895–1908*, szerk., szöv. gond., jegyz. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1983, 205–206.

5 *Ady Endre levelei, i. m.*, 389.

6 Ady Endre levele Bölöni Györgynek, Párizs 1907. március 21., *Ady Endre levelei, i. m.*, 239.

Most új dalok hegedősei járnak,
Tépettszárnyu, nagy viharadarak,
Lázongó, kereső, vad, nyugtalan árnyak –
Vajadásuk termékeny, gőgös, szilaj álmak,
Prófétái ők démoni, ősi csodáknak,
– Ám betegek, bénák, furcsák, szomorúak.⁷

A költemény, miközben Baudelaire *Az albatrosz* versének alapszituációját idézi, a stílusimitáció segítségével is tiszteleg Ady költői kvalitásai előtt. A hegedős szóalak evokálja az *Új vizeken járok* című szerzeményt, míg a „betegek, bénák, furcsák, szomorúak” sor a *Párisban járt az Ősz* második strófáját idézi.

A Nyugat környékén

Ady költészete Kaffkában nem csupán tiszteletet ébresztett, hanem egyfajta művészi viszolygást is. Ezt figyelhetjük meg Schöpflin Aladár 1908. februári Ady-nak írt soraiban. „Tegnap beszéltem Önről szememben az egyetlen magyar nővel, aki megérdemli az író nevet: Kaffka Margittal. Tudja, mit mondott? Hogy amióta Önt olvasta, nem mer verset írni. Érzi, hogy nem bír szabadulni az Ön hatásától. Ez csak bók!”⁸ Ady maga sem volt rest az 1910-es évek elején Kaffka költészetén élcélozni.⁹ Érdemes megjegyezni, hogy Ady és a *Nyugat* körül tevékenykedő más művészek, szerkesztők Kaffkát következetesen inkább íróként emlegetik. Tény, hogy Kaffka Margit pályája során előre haladva folyamatosan és egyre inkább küzdött a lírai megszólalás nyújtotta lehetőséggel. Az *Utólszor a lyrán* című költeménye kapcsán maga veti fel annak a lehetőségét, hogy felhagy a versírással.¹⁰ Ady erőteljes költői megnyilvánulásai ezt a kezdetektől meglévő fóbiát erősítették.

7 FRÖHLICHNÉ KAFFKA Margit, *Garabonciások*, A Hét, 1907, I., 182.

8 Schöpflin Aladár levele Ady Endrének, 1908. február 29., *Ady Endre levelezése II.*, s. a. r. HEGYI Katalin, VITÁLYOS László, Bp., Akadémiai-Argumentum, 2001, 22.

9 Vö. FÓRIS László, *Az uzsonna: Ady Endre és Kaffka Margit = A Te színed előtt: Kaffka Margit szerelmei*, szerk. BORGOS Anna, Bp., Holnap Kiadó, 2006, 130–131.

10 „Utolsó versem címe: *Utólszor a lyrán* – és ez igaz lesz –, ezzel bezárom. Inkább rossz regényeket!” Kaffka Margit levele Hatvany Lajosnak, 1911. november 11. körül, *Levelek Hatvany Lajoshoz*, Bp., Szépirodalmi, 1967, 133.

A bevezetőben említettem, hogy Ady 1912/13-ban egymás közelében született két verset is Kaffka Margitnak ajánlott. Alig ismert tény, hogy Adynak két másik Kaffka Margithoz intézett dedikációja is fennmaradt. Amikor az író nő második férje, Bauer Ervin 1925-ben a Szovjetunióba költözött, két kézírásos dedikációval ellátott Ady-kötet hagyott barátjánál, Forbáth Imrénél. Az 1909-es *Szeretném, ha szeretnének* című kötet dedikációja így hangzik: „Kaffka Margitnak / a nagy írónak / és a nálamnál / öregebb költőnek / Ady Endre / 1909. dec. 13.”¹¹

Ady második, Scheiber Sándor cikkében idézett dedikációja már korántsem olyan barátságos, mint az előző évi. A távolodást érezteti az 1910-es *Csendes válságok* című Kaffka-kötetről írt, de a *Nyugat* által végül nem közölt, kéziratban maradt civakodó-évdő Ady kritika. Ennek tételmondata a következő: „Maga inkább intellectueller látszik válni, mintsem tökéletesedettebb művész-asszony-ná.”¹² Ady az egyetemes emberi létezés illetve a korban elfogadott nemek közti viselkedés szokásainak perspektívájából tekint művésztársára. Így sem gondolati beállítottsága, sem nyelvi eszköztára nem volt a nőiség Kaffka által megfogalmazott magatartásának megragadására. Számára a nemek közti egyenlőség az ember fogalmában realizálódik, ami – tegyük hozzá – Ady szimbólumrendszerében egyike a legfontosabb fogalomnak. Ennek jegyében zárja esszéjét.

Tisztelt Margit asszony, ha netalán a férfiú és nő bolond, örök, nagy harcának kis dokumentumát szeretné látni e kis írásban, téved. Ez a kis írás megkésztet, de régen kész hódolat s egy figyelmeztetés, hogy az emberben mégiscsak az ember a fontos s nem a nemi különbség. Higgye el nekem, hogy maga nem lesz kisebb művész és nagyobb asszony, ha túlteszi magát azon az elámuláson, hogy Maga asszony-létére nagyon kiváló, sőt művészember.¹³

A Kaffka Margitnak átnyújtott 1910-es kötet dedikációján nem szerepel dátum. A *Nyugat* kiadásában közölt *Csendes válságok* 1910 januárjában már elérhető a könyvesboltokban, februárban pedig már ismertetést-kritikát is publikáltak ró-

11 SCHEIBER Sándor, *Ady Endre két dedikációja és egy lapja*, Tiszatáj, 1967/10, 958.

12 ADY, *Csendes válságok*, i. m., 248.

13 ADY, *Csendes válságok*, i. m., 249.

la.¹⁴ Az Ady-levelezés tanúsága szerint 1910 júniusában előbb Osvátnak, majd a szerkesztőségnek címezve ígéri, hogy hamarost küldi a „Kaffka-figyelőt”.¹⁵ Ady *A Minden-Titok versei* című kötete 1910 decemberében jelent meg, elsőik közt 1910. december 11-én Földessy Gyulának dedikált egy példányt.¹⁶ A dedikálás tehát későbbi, mint az 1910-es évre jellemző művészi eltávolodást érzetető kiadatlan kritika. A Kaffka Margitnak átadott példány ajánlásában Ady a kritikában megütött karcosabb hanghoz hasonlóan fogalmaz: „Kaffka Margitnak / kissé már meg-megingó, / de még mindig / nagyon nagy becsüléssel és / változatlan tisztelettel, / szeretettel / Ady Endre”.¹⁷

Ismeretlen szakítóvers 1913-ból

Kaffka Margit és Ady kapcsolatában az 1912-es év váratlan nagy fordulatot hozott. Az események gyorsan peregtek. A *Nyugat*ban április közepén megjelenik Ady *Valaki útravált belőlünk* című verse, mely az Lédától való végső elhidegülésről szól. Egy hónap múlva, a május 16-i számban megjelenik az *Elbocsátó, szép üzenet*. Ezzel lezárul kilenc éves kapcsolatuk, nem születik több Léda-vers. Ady Lajosné visszaemlékezése szerint a „Léda-szakítás után közvetlenül, valamelyik Nyugat-összejövöten feltűnik neki Kaffka sápadt asszonyarca, valószínűtlenül kék szeme”.¹⁸ A *Nyugat* 1912/12 számában, június 16-án megjelent a *Nő-kergető, fényes hazugság* című, Kaffka Margithoz írt költemény. A *Nyugat*-beli közlésnél nem találjuk ott az ajánlást, amit a kötetben a vers elé illesztett a költő. De kávéházak asztalánál mindenki számára ismert volt a címzett. „Kaffka Margit jóleső kedvesen büszkélkedett el a verssel, amit mint asszony, de még inkább mint író kapott, mint Ady múzsája.”¹⁹

¹⁴ Lásd *Vasárnapi Ujság*, 1910/6 (február 6.), 132.

¹⁵ Ady Endre Osvát Ernőnek, Budapest, 1910. június; Ady Endre levele a *Nyugat* szerkesztőségének, Budapest, 1910. június, *Ady Endre levelei II.*, i. m., 94.

¹⁶ *Elvitték az Ady-kötetet*, 2015. december 16., <https://cultura.hu/aktualis/elvittek-az-ady-kotetet/> (Utolsó megtekintés: 2025. 12. 28.)

¹⁷ SCHEIBER Sándor, *Ady Endre két dedikációja és egy lapja*, Tiszatáj, 1967/10, 958.

¹⁸ Ady Lajosné, *Az ismeretlen Ady: Akiről az érminszenti levelesláda beszél*, Bp., Béta Irodalmi Rt., 1942, 246.

¹⁹ BÖLÖNI György, *Az igazi Ady = A Te színed előtt*, i. m., 144.

Beteg vagyok, szép beteg:
Hihetlent és nem hitteket várva
Száguldok be friss-ujból a világba
S keresem a hágcsót, mely levezet
Mélyetekig, kék, nagy, furcsa szemek,
Honnan magatok elindultok,
Mint lámpás emberek.

Kék szemek, ti bizonytalanok,
Lógassátok szép-táncosan a lámpát,
Mutassátok meg e rózsás ködben
Lelkem lehetetlen, nagy lányát
Vagy asszonyát, ki ráborulva
Kacagón a szomorúságomra
Vagy sírván a nevetésemre
Enyémtelenül enyém lenne.
(...)

Óh, nő-kergető, fényes Hazugság,
Küldd el hozzám asszony-hugod,
A csalót, az élet-pusztítót,
A drágát, szűzet, hazugot,
Küldd el hozzám, küldd el hozzám.

A vers egyik alapmotívuma, a „kék, nagy, furcsa szemek” Kaffka Margit nőiségének legfőbb jegye. Sassy Attila, akihez Miskolcon fűzték gyöngéd szálak, „pókháló-szemű asszony”-ként idézte fel.²⁰ A költő- és írónőről szóló leírások, emlékezések visszatérő része szemének, tekintetének elemzése. A szem, a mélység és merülés képze, illetve az önáltató szép hazugság együtt szerepel Baudelaire *Samper eadam* című költeményében, ami Babits erősen stilizált fordításában így hangzik:

Hagyj! hagyj! egy öncsalás révén hadd részegüljek!
mint szép álomba, szép szemedbe hadd merüljek!

20 ROLLA, *Kaffka Margit II*, i. m., 31.

A francia eredetiben az öncsalás helyett a nyersebb hazugság szerepel. A csalás, a hazugság visszatérő motívuma Ady költészetének. Már az *Új versek* megjelenése előtt megmutatkozik ez, a költő 1905-ben Baudelaire-re hivatkozik, amikor az elismerés hiányában megcsappant munkakedvéről ír: „Hogy keressek magamnak »képzelt okot és száz hazug mentséget«, mint Baudelaire írja?».²¹ A Léda-szakítás idején a csalás és hazugság a szerelem metaforájaként szerepel. Az *Elbocsátó, szép üzenetben* az ál-hit, ámító kegy kifejezések jelenítik ezt meg. A szakítóverset tartalmazó ciklus nyitóverseként egyébként a *Nő-kergető, fényes hazugság* szerepel. S áruklódó a ciklus címe is, *Ima a csalásért*. A csalásért ok- és célhatározó egyben, tehát egyszerre fejezi ki, hogy vele szemben is csálnak, de magát is csalónak tekinti, illetve azt, hogy az idézett Baudelaire vers gondolatához hasonlóan az önmaga által életre hívott, önmagának mormolt imák által életben tartott csalással békét nyerjen.

A folytatás kedvezőtlen környezetben zajlott. „Ez a nyár általában a körül-nézés nyara, a szemletartás az önként jelentkező női hívek felett.”²² Az Ady és Kaffka Margit közti kölcsönös érdeklődés nem ült el, de a zajos életet élő Ady másfelé sodródott. Olykor meg viaszosodott. A Móricz-hagyatékban maradt fenn egy 1913. május 23-i keltezésű távirat: „ady, lengyel, lesznei, hatvány kéri legyen este kaffkánál márványutca 29 találkozás hétkor csak vacsora nem üzlet sok üdv –.”²³ Hogy az akkoriban Janka szoros emberfogásában élő Móricz részt vett-e a kvalitásos kompánia összejövetelén, nem tudott. Ady viszont ott kellett, hogy legyen. A költő 1913 nyarán újfent nagyobb érdeklődéssel fordult pályatársa irányába. Főrizs Imre datálására hagyatkozva, valamikor 1913 késő őszén került sor Ady és Kaffka margitszigeti kocsikázásra, ami viharos véget ért. De a mindenképp kellemetlen eset még mindig nem vágta el annak lehetőségét, hogy kettejük kapcsolata komolyabbra forduljon. Az eset után nem sokkal magával cipelve Főrizst Ady felkereste Kaffka Margitot lakásán, fanyar, gúnyos-csipkelődő-évődő párbaj alakult ki köztük.²⁴

E találkozó után viszont valami megszakadt. Ennek a szakadásnak, szakításnak költői dokumentuma a *Vágyini hogy szeretnék* című költemény. Ennek a vers-

21 Ady Endre Büll Adélnak, 1905. december, *Ady Endre levelei I., i. m.*, 196.

22 Ady Lajosné, *i. m.*, 207. Másutt „a nők feletti szemletartás nyarán” megfogalmazásban fordul elő. Ady Lajosné, *i. m.*, 207. Bár a kifejezést Ady sógornője használja 1912 közepére, de a nyelvisége alapján nem valószínű, hogy Adytól származik.

23 <https://dhupla.hu/text/o:mzs-lev.tei.1369>. (Utolsó megtekintés: 2026. 01. 12.)

24 Lásd FŐRIS László, *Az uzsonna: Ady Endre és Kaffka Margit = A te színed előtt, i. m.*, 128–133.

nek a *Ki látott engem?* kötetbeni 1914-es közlésében az a dedikáció állt: „Kaffka Margitnak küldöm, a nagy írónak, félelmetes barátnak, de derék embernek”. Az első megjelenéskor, a *Nyugat* 1913. november 1-jei számában viszont az ajánlás szövege jóval puritánabb, távolságtartóbb: *A „Nyugat” Margitjának küldöm.*

A fentebb vázoltak tükrében a költemény felkínálja, hogy az *Elbocsátó, szép üzenet*hez hasonlóan szakítóversként értelmezzük. Egy ismeretlen szakítóvers Adytól. Az első szakaszban a magány és az együttlét dichotóm kapcsolatának taglalása olvasható, amely visszatérő motívuma Ady költészetének. S visszatérő az erre adott válasz is, miszerint „lennék valakié”. A következő strófában az egyedül-lét felcserélésének valami „furcsa kékre” értelmezhető általános síkon, mert a kék szín a harmónia, megnyugvás, tisztaság, összességében boldogság szimbóluma. De referenciálisan értelmezve, metonímiaként Kaffka Margitnak a *Nő-kergető, fényes hazugság*ban megénekelt kék szemeire utalhatnak. A harmadik versszakban a vágy kettős jelentésében áll egymás ellenében: először pillanatnyi megkívánásként, másodsor örökre tartó hajtóerőként szerepel. Ez a szakasz az *Elbocsátó, szép üzenet* „mely végre méltó nőjéért rebeg” sorával állítható párhuzamba.

Óh, vágyni hogy szeretnék,
De nem vággyal, aki csak percnyi,
De vággyal, amellyel
Örökig ki lehet telelni.

A három strófában Ady következetesen leszámol a Kaffka Margittal szárba se szökkent kapcsolat lehetőségével. De megtartja. Másként. A kötetbeli dedikálásként olvasható nagylélegzetű, finoman karcos, de tiszteletteljes ajánlás nem a nőnek, hanem a művésztársnak szól. S egybecseng a vers végén zárójeles részben megfogalmazott üzenettel, melyben sorsközösségüket fogalmazza meg.

(Margit, egyfajta a fajunk,
Be, nagyon nem itthon vagyunk
S be, nagyon itt kell nekünk lennünk
S be kár ez a sok furcsaság:
Csak tépik lelkünk, a lazát,
Kit őseink feledtek bennünk.)

A dedikálás eredeti jelentésében valakinek / valaminek való szentelést, áldozást, ajánlást jelent. Zrínyi Miklós a *Szigeti veszedelem* előszavában még az ebben az értelemben való kettőséggel űz költői játékot:

Dedicálom ezt az munkámat

*magyar nemességnek,
adja Isten, hogy véremet
utolsó csöppig hasznossan
néki dedicálhassam*

Az általam átlapozott Ady-kiadásokban az 1909-es *Szeretném, ha szeretnének* kötetben jelennek meg az ajánlások. Adynál ez a paratextus elveszteni látszik eredeti jelentését. Ha az ő dedikációit nézzük, pontosabb, ha Földessy Gyula által használt versküldés megjelölést is használjuk.

A vers kötetbeli dedikációja identifikáló erővel bír. Ennek működése abban rejlik, hogy a megszólaló, Ady tekintélye átsugárzik a megszólítottra. Ady „krözzussága” tudatában dedikál. A *Vágyni hogy szeretnék* című vers esetében nemcsak a művésztárs előtt tiszteleg, hanem költeményével a dedikálás által ráaggat „díszéből egy nőre”. A versküldés szövegének megváltoztatása mutatja, hogy a dedikációt és a verset tudatos kanonizációs tettek szánja. A dedikáció átfogalmazása felerősítette az utolsó strófa mondandóját, ám ezzel a későbbi értelmezéseket eltolta a pályatárs előtti tisztelgés irányába. A művésztárs felé mutatott gesztus eltakarja a szakító jelleget. Ady eredeti koncepciójában egyaránt lényegi üzenet a közös gyökerekben, származásban²⁵ és a közös gyötrelmekben rejlő művészi összetartozás tudata, illetve egy igazából sohasem volt, de nagyon is valós nő-férfi viszony lezárása.

Sorsközösségüknek számos megnyilvánulását regisztrálhatjuk a rövid, de érzelmileg hektikus intermezzo után is, de ezeknek áttekintése más alkalomra marad.

25 A versben használt *fajta, faj* egyik fontos jelentése: „Olyan emberi közösség, csoport, amelyhez vki bizonyos jegyek v. körülmények, főleg származási kötelékek révén tartozik, pl. nemzet(ség), család, osztály.” *A magyar nyelv értelmező szótára* 2., E–GY, Bp., Akadémiai Kiadó, 1960, 525. Ebből a szempontból fontos kohéziós erő Ady és Kaffka Margit között a szülőföld, az azonos társadalmi státusz illetve tapasztalat, a mindkettejük életében és irodalmában karakteresen megjelenő dzsentri-élmény.

ALBU-BALOGH ANDREA

OLTYÁN SÁNDOR, KERESZTURY SÁNDOR,
ALEXANDRU OLTEANU ÉS AZ IGNOTUS-ÜGY

Keresztury Sándor szerepe az Ignotus elleni erdélyi sajtópolémiában

A két világháború közötti erdélyi magyar irodalom számos olyan, mindmáig kévéssé kutatott életművet rejt, amelyek részleges vagy teljes feltárása új szempontokkal gazdagíthatja az irodalmi folyamatok értelmezését. Kiváló szakkönyvek, levelezéskötetek jelentek meg a transzilvanizmus kapcsán, számos, az erdélyi lapokat feldolgozó repertórium készült, azonban még mindig bőven vannak fehér foltok, különösen a periférikusabb városok, térségek esetében. Nagyvárád helye és szerepe a húszas évek eleji irodalmi folyamatok kapcsán éppúgy figyelmet érdemel, mint Marosvásárhelyé vagy számos más erdélyi városé. Köztudott, hogy Váradon több irodalmi lap is indult a húszas évek elején, mint a Tabéry Géza által szerkesztett *Magyar Szó* és a Zsolt Béla nevéhez köthető *Tavas*. Emellett több korábbi napi- és hetilap tovább működött. Váradot gyakran tranzitvárosként emlegetik, ahová időnként szívesen jöttek, majd mentek más helyekre a magyar irodalom jeles alakjai. Irodalmi szempontból is jellemző rá a tranzit jelleg: gondoljunk csak a holnaposok tömörülésére, majd kirajzására. Ez a mechanizmus nyilvánvalóan más városok irodalmi és kulturális életére is jellemző volt, azonban a 20. század elején Nagyváradon talán még jobban érezhető a változás és a változékonyság szele.

Ez a közeg azért fontos, mert a tanulmány témájaként választott életpálya egy szakasza, a Keresztury Sándoré (Sarkadkeresztúr, 1897. nov. 27. – Temesvár, 1943. jan. 18.), ebben a miliőben bontakozott ki a húszas évek elején. A kezdetben ígéretesen indult pályafutás viszonylag gyorsan megakadt és nem teljesedett ki – legalábbis a magyar kultúra és irodalom számára. Hogy pontosan miért, arra kimerítő választ még nem lehet adni. Néhány tényszerű adatot sikerült feltárni, amelyeket jelen tanulmányban szeretnék bemutatni. Azonban Keresztury Sándor szerepének és működésének teljes körű feltérképezésére jelen tanulmány-

ban nem vállalkozom, mivel a vele kapcsolatos korabeli megítélés olyannyira széttartó, hogy annak rendszerezése még további kutatást igényel, illetve nem fér jelen tanulmány keretébe. Keresztury Sándor a két világháború közötti időszak egyik legmegosztóbb alakja volt, akinek személyét mind a magyar, mind a román közvéleményben számos vita övezte.

Ebben a tanulmányban Keresztury alakját és irodalmi szerepvállalását az erdélyi magyar irodalommal való együttműködése szempontjából világítom meg, leginkább a kolozsvári *Keleti Újság*¹ és a Keresztury szerkesztette váradi *Aurora* című lapokban zajló vita alapján. Ez a vita az Ignotus Romániából való kiutasítása körül robbant ki, amelyben Keresztury is érintett volt. Az erdélyi magyar irodalomból való kivonulásának ez lehetett az egyik oka. Tehát a tanulmány témája az erdélyi magyar irodalom kibontakozásának időszakához (az 1920-as évek elejéhez) kapcsolódik, ezen belül Keresztury szerepéhez, (újság)írói pályájának néhány állomásához, majd a jelzett vitához, ami elindítója lehetett a magyar irodalomból való kivonulásának. Ebből a szerepvállalásból láthatunk egy szeletet ebben az írásban. A címben jelzett névváltozatokat azért tartottam fontosnak feltüntetni, mivel az erdélyi közbeszédben Kereszturyval kapcsolatban az Ignotus elleni sajtópolémiát követően merül fel először a származás, a kettős identitás témája, ami miatt a közvélemény szemében még inkább gyanússá vált.

A kutatás Ignotus Hugó kolozsvári időszaka szempontjából is fontos lehet. Az eddigi tanulmányok, amelyek Ignotus kolozsvári tartózkodását és a *Keleti Újság* szerkesztőjeként betöltött szerepét vizsgálták, nem foglalkoztak Keresztury szerepével az Ignotus elleni fellépés kapcsán, ami azzal végződött, hogy 1922 decemberében Ignotust kiutasították Romániából. Lengyel András és Juhász Andrea részletesen vizsgálták az emigráns újságíró Kolozsváron megjelent cikkeit és a lejárató kampány egyes szövegeit is,² azonban Keresztury szerepével,

1 A lap címe a korabeli helyesírás szerint rövid u-val szerepelt (*Keleti Újság*), ezért a tanulmányban következetesen ezt az eredeti alakot használom. Az általam idézett szerzők műveiből átvett hivatkozásokban ugyanakkor megőrzöm az általuk alkalmazott írásmódot.

2 LENGYEL András, *A Keleti Újság élen: Ignotus Hugó kolozsvári epizódjáról*, Kalligram, 2015. október, 64–80. (A tanulmány később kötetben is megjelent, lásd LENGYEL András, *A Keleti Újság élen: Ignotus Hugó kolozsvári epizódjáról* = *Uő, Ignotus Hugó-tanulmányok: Modernizáció a pallérozódás és a barbarizálódás sodrában*, Bp., Múlt és Jelen, 2020, 461–490.); JUHÁSZ Andrea, *Hazamenésre nem gondolok: Ignotus a kolozsvári Keleti Újság és a szlovenszkói Kassai Napló szerkesztőségeiben (1922–1923)*, Regio, 2024/1, 197–220.

cikkeivel nem foglalkoztak. Ebben a folyamatban különösen az Octavian Goga szerkesztésében megjelenő *Țara noastră* című lapban közölt írása lesz fontos.

1. Oltyán Sándortól Keresztury Sándorig

A továbbiakban Keresztury Sándor³ erdélyi magyar irodalmi körökbe való bekapcsolódásának néhány fontos állomását vázolom fel. Keresztury kétnyelvű, magyar–román környezetben nőtt fel, maga is kétnyelvű volt. A *RMIL* így írja körül származását: „Mint a geszti Tisza-uradalom egyik gazdatisztjének román anyától származó fia kitűnően ismerte a Nagyszalonta környéki román és magyar tájnyelvet,⁴ ugyanis Sarkadkeresztúron, a Tisza-birtokon született, majd Tisza István ösztöndíjasaként Oltyán Sándor néven a nagyszalontai Arany János Gimnáziumban tanult 1909–1918 között.⁵ A lexikon is említi a nagyszalontai népdalgyűjtő munkába való bekapcsolódását. Kodály Zoltán nagyszalontai népdalgyűjtése 1913–1919 között zajlott a Folklóre Fellows szervezet égisze alatt, a VI–VIII. osztályos szalontai diákok bevonásával, akiket Szendrey Zsigmond tanár irányított.⁶ Munkájuk eredményeként 1924-ben jelent meg a *Nagy-*

3 A tanulmányban következetesen azt a névváltozatot használom, ahogyan a kétnyelvű váradí *Aurora* szerkesztőjeként jegyezte írásait. Ligeti Ernő *Súly alatt a pálma* című visszaemlékezésében Kereszturiként és Oltean Alexandruként említi. Más forrásokban feltűnik úgy is, mint Keresztury-Olteanu. A *RMIL* három névváltozatot ad meg: Keresztury Sándor, Oltyán Sándor, Alexandru Olteanu. A tanulmány címeben a három névváltozattal az identitásváltás(ok)ra igyekeztem rámutatni. A tanulmányban vizsgált ügy a Keresztury Sándorként jegyzett pályaszakaszhoz tartozik.

4 KÖLLŐ Károly, *Keresztury Sándor, Oltyán Sándor, Alexandru Olteanu* (szócikk) = *RMIL* II. köt., főszerk. BALOGH Edgár, Bukarest, Kriterion, 1991, https://mek.oszk.hu/03600/03628/pdf/03628_2.pdf (Utolsó megtekintés: 2026. 03. 28.)

5 A 1909–1910-es évre vonatkozó nagyszalontai iskolai értesítő szerint Oltyán Sándor ekkor volt első osztályos gimnazista. Lásd *A Nagyszalontai Magyar Királyi Főgimnázium értesítője az 1909–10. tanévről*, közread. TATÁR Balázs, Nagyszalonta, Székely Jenő Könyvnyomdája, 1910, 58. A további értesítők megemlítik, hogy több éven át külön felvette a szabadkézi rajzot és a gyorsírást, valamint 1913-tól bekapcsolódott az Arany János Önképzőkör munkájába is. Az önképzőkörben 1913-ban bemutatott pályamunkája (irodalmi és népköltészeti jellegű) díjazott lett (jutalmul 10 koronát kapott). Továbbá dolgozatot írt a szalontai népköltészet és népnyelv hatásáról Arany János költészetére. Vö. *A N. M. Kir. Főgimnázium értesítője az 1913–14. tanévről*, 63–64.; *A N. M. Kir. Főgimnázium értesítője az 1914–15. tanévről*, 30. A gyorsírás és az önképzőköri tevékenység minden bizonnyal pozitívan befolyásolta későbbi újságírói és műfordítói tevékenységét.

6 Szendrey tevékeny szerepvállalását a gyűjtőmunkában, valamint színvonalas tanári teljesítményét a szalontai helytörténész, Dánielisz Endre méltatja. Szendrey nagy figyelmet fordított a szalontai népköltészeti gyűjtésekre és Arany János életművének nagyszalontai vonatkozásaira. Ezeket a kiterjedt gyűjtőmunka, a diákok dolgozatai és az önképzőkör működése is bizonyítja. Lásd DÁNIELISZ Endre, *Szendrey*

szalontai gyűjtés című kötet, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV.*, egyben utolsó kötete. A teljes anyagot 2018-ban a kolozsvári Kriza János Társaság közölte.⁷ A gyűjtemény anyagában több helyen is felbukkan a későbbi Keresztury Sándor, akit ekkor még Oltyán Sándor néven emlegetnek.⁸ Ugyanitt Szendrey Zsigmond Sebestyén Gyulához írott levelében is említi Oltyán nevét: „az Oltyán anyaga szintén igen értékes (és bő), de csak nagy utánjárással és selejtezéssel lesz használható, mivel a gyerek »rákérdezéssel« gyűjtött, és verses szövegei között vannak nem szalontaiak is”.⁹ Neve azért szerepel gyakran a kötetben, mert Olosz Katalin kimutatása szerint a gyűjtemény anyagának 81%-át mindössze négy tanuló gyűjtötte össze, akik közé Oltyán Sándor is tartozott.¹⁰ Egyébként a „nem szalontai” népdalokat édesanyjától, Tódor Katalintól jegyezte le, ami arra utal, hogy édesanyja magyarul is beszélt.¹¹ (Románul Ecaterina Todor lehetett anyja neve.) Tódor Katalin neve mellett Sarkadkeresztúr szerepel a gyűjtés helyszínéül, ami egybevág Keresztury származási helyével.¹² Oltyán származásáról és a diáktársai körében használatos névváltozatairól érdekes adatot közöl Dánielisz Endre abban az írásában, amelyben a gyűjtőmunkáról kérdezi az egykori szalontai diákokat. Kornya Sándort idézve írja: „A tanár úr tősgyökeres szalontaiakból, a feltételezhető hajdúivadékokból verbuválta az alapgárdát. A kivétel Oltean Sándor volt, aki román fiú létére igen jól ismerte és szerette a magyar irodalmat.”¹³ Az *Iskolai Értesítők* alapján Oltyán Sándor alkalmanként 5–35 koronát, valamint könyvjutalmat kapott a gyűjtésért.¹⁴

Felső gimnazistaként 1916-tól közöl rendszeresen a *Magyar Nyelvőrben*, amelyek a nagyszalonta környéki tájnyelvvvel kapcsolatos írások.¹⁵ Nevét a

Zsidmond nagyszalontai évei = Népmeseri dolgozatok 1981, szerk. Kós Károly, FARAGÓ József, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1981, 202–218.

7 *Nagyszalontai népdalok és epikus énekek 1912–1919*, szerk., bev. tan. OLOSZ Katalin, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2018.

8 Lásd a gyűjtők sorában. *Uo.*, 419–422.

9 *Uo.*, 53.

10 *Uo.*, 73.

11 *Vö. uo.*, 377., 73. és 74. jegyzet. A jegyzetek megerősítik a Keresztury származásáról eddig ismert adatokat: közlik édesanyja nevét, valamint tisztázzák, hogy az Oltyán Sándorként említett személy a későbbi Keresztury Sándor.

12 Lásd tovább *uo.*, 175.

13 DÁNIELISZ, *i. m.*, 212.

14 Lásd például A. N. M. Kir. *Főgimnázium értesítője az 1913–14. tanévről*, 87. A pályadíjakat a Néprajzi Társaság és a Kisfaludy Társaság jóvoltából kapták meg a gyűjtők. *Vö. DÁNIELISZ, i. m.*, 209.

15 Pl. Magyar Nyelvőr, 1916/45, 344. A *Nyelvőrben* közölt cikkeket a RMIL Keresztury-szócikkje is említi.

Nyelvőrben is Oltyán Sándorként írja. Mindeközben a háború alatt, 1916–1917-ben, katonai szolgálatot is teljesített, írja a *RMIL* a már említett helyen. Az iskolai értesítőben VII. osztályos gimnazistaként az 1915–1916-os tanévben magántanulónaként szerepel, a hadba vonulók között nincs említve.¹⁶ A következő évben, 1916–17-ben megismétli a VII. osztályt, amit ezek szerint az előző évben nem sikerült teljesítenie. Továbbá még egy adat szerepel: ebben a tanévben a „rendkívüli VIII. osztályból” Oltyán Sándor kimaradt, hogy milyen okok miatt, az nincs feltüntetve.¹⁷ Ugyanezen év értesítőjében viszont megemlítik, hogy az Arany János Önképzőkör felolvasó alkalmain „a Georg-cég háborús diapositivjait [...] Oltyán Sándor VII. o. t.”¹⁸ mutatta be. Az 1916–17-es iskolai tanév nagyon mozgalmas lehetett Oltyán számára, mivel Kodály ebben a tanévben személyesen vett részt a gyűjtésben és a korábban lejegyzett balladákat és népdalokat igyekezett fonográfba énekeltetni. Az adatközlők előkerítésében két diák, Kenyeres Lajos és Oltyán Sándor volt segítségére.¹⁹

A következő év iskolai értesítőjében felsorolják azok nevét, akik „[a]z osztályt mint katonai szolgálatra besorozott, illetve katonai szolgálatot teljesítő tanulók rendkívüli tanfolyamon végezték”.²⁰ A névsorban szerepel Oltyán Sándor is.

16 Vö. *A N. M. Kir. Főgimnázium értesítője az 1915–16. tanévről*, 66. Érdemes hozzátenni, hogy Oltyán Sándor ebben a tanévben mint 1897-es születésű, már köteles lett volna a katonai szolgálatra. Az értesítő közli a hadba vonulók nevét, de azok között nem található Oltyán. Az sem kizárt, hogy a magántanulói státusz összefügg valamilyen módon a rendelettel. Vö. SZABÓ Róbert, *Hadiérettségi, hadibizonyítvány: Az első világháborús katona-tanulók iskolai kedvezményei*, Történelmi Szemle, 2021/1, 6–9. Érdekes adat továbbá, hogy ugyanebben az évben első osztályos gimnazistaként, ugyancsak magántanulónaként, szerepel egy Oltyán György nevű diák is, aki a következő évben osztályozatlan marad. Hogy közöttük rokoni kapcsolat állt volna fenn, az értesítő alapján nem derül ki. Viszont a népdalgyűjteményben is szerepel Oltyán György. Lásd OLOSZ (szerk.), *i. m.*, 396. Az olvasható, hogy egy népdalt Kodály a 12 éves Oltyán Györgytől gyűjtött, aki azt Csegődön tanulta. Később Keresztury Sándor egyik írását Csegőd keltezéssel látja el. Nem zárható ki, hogy Oltyán György és Oltyán Sándor között rokoni kapcsolat állt fenn, különösen annak fényében, hogy Csegőd is a Tisza család birtokai közé tartozott.

17 *A N. M. Kir. Főgimnázium értesítője az 1916–17. tanévről*, 1917, 30–32. A rendkívüli tanfolyamokat a VII. osztályt bevégzett tanulók számára hirdették meg az 1915–16-os tanévtől, amelynek keretében gyorsított eljárásban elvégezheték a VIII. osztályt, majd érettségit tehettek. Célja a diákok szükség esetén való mozgósítása volt. Elképzelhető, hogy Oltyán már ekkor élhetett volna az előrehozott érettségi lehetőségével, azonban ezt nem vette igénybe. Egyébként a tanárok és a tankerületi felügyelők a legtöbb iskolában vehemens tiltakoztak ezzel a rendszerrel szemben. Lásd SZABÓ R., *i. m.*, 6–9., 16–19.

18 *A N. M. Kir. Főgimnázium értesítője az 1916–17. tanévről*, 1917, 21.

19 OLOSZ (szerk.), *i. m.*, 420. Kodály fel is jegyzi – ezt Szalay Olgát idézve írja Olosz – hogy a gyűjtés miatt Oltyán elhanyagolta a tanulást. *Uo.*, 421. Egyébként Oltyán Sándor gyűjtései (balladákat tartalmazó füzet, babonagyűjtemény és nagyszalontai néphagyományok) Budapesten a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában található. *Uo.*, 433–434.

20 *A N. M. Kir. Főgimnázium értesítője az 1917–18. tanévről*, 1918, 20.

A rendkívüli érettségi vizsgát 1918. április 27-én tette le.²¹ Tehát az utolsó iskolai évben bizonyosan katonai szolgálatot teljesített.

Fontos adat, hogy Keresztury ekkoriban pályája folytatását Budapesten képzelte el, nem Romániában, holott Erdélyben már javában zajlottak a román egyesüléssel kapcsolatos szervezkedések. Olosz Katalin Oltyán Sándor 1918 decemberében Sebestyén Gyulához írt levélrészletét közli, amelyben az áll, hogy másfél évnyi frontszolgálat után került haza (ami megegyezik az iskolai értesítőkben foglaltakkal) és Sebestyén Gyula segítségét kéri jövőjével kapcsolatban: állást a Nemzeti Múzeumban. Olosz azt is megjegyzi, hogy Oltyán később jogi tanulmányokat folytatott.²² Ugyanezt erősíti meg a *RMIL* vonatkozó szócikke is, azonban tanulmányainak részleteiről nincs tudomásunk. Nem tudjuk, mi volt Sebestyén válasza Oltyán Sándor levelére. Mindenesetre a háború után nem lehetett számára könnyű a tájékozódás az új világban. Nem kizárt, hogy azért szeretett volna Budapestre kerülni, hogy elkerülje a román állam részéről a felelősségre vonást, ami később bekövetkezett. Az ügy részleteiről – már Keresztury néven – az alábbiakat írja az *Aurora*-ban: „Tény az, hogy ilyen váddal [kémkedés – megj. Albu-Balogh] valóban szenvedtem másfélévi börtönt és a magyar kormány diplomáciai úton kért ki, de én visszautasítottam. (...) huzavonával sikerült kieszközlenem, hogy Románia területén maradhassak.”²³ Az ellene szóló eljárás részletei nem ismertek és a fogság időszakáról sem tudunk többet, de jelen tanulmánynak nem is célja ezek további vizsgálata. A továbbiakban sokkal inkább Keresztury erdélyi irodalmi életben való megjelenésére és szerepvállalására összpontosítok.

Az erdélyi magyar lapok 1920-ban említik őt először. Elsőként az *Erdélyi Szemlé*ben tűnik fel egy novellával, ami az alcím alapján fejezet egy készülő regényből.²⁴ A *Keleti Ujság* 1920. december 5-i száma *Az rab vasat penget* címmel magyar költők fogságban írt verseiből közöl válogatást, amelyben Keresztury Sándor két verssel szerepel, egy *Tiborc* című szonettel, mely egy új, jobb világ óhajával zárul, valamint az *Őszi elégia* című szerelmes verssel. Előbbi Keresztury világlátását tükrözi, melynek pillérei: a dunai népek összefogása, a „demokrati-

21 *Uő.*, 22.

22 Lásd OLOSZ (szerk.), *i. m.*, 421.

23 KERESZTURY Sándor, *Aurora*, 1923. febr. 4., 11.

24 KERESZTURY Sándor, *A Halál szeretője*, Erdélyi Szemle, 1920. február 13., 2–3.

kus” eszmék terjesztése és az úri Magyarország bírálata. Utóbbi szerelmes vers, melyre hatással lehetett Tóth Árpád elégikus hangvétele és impresszionista képalkotása. Fogsága tehát ismert lehetett magyar értelmiségi körökben és minden bizonnyal együttérzést váltott ki, ezért szerepelhet Apáthy Istvánnal, Paál Árpáddal és Kemény Gáborral együtt az említett válogatásban. Ettől kezdve Keresztury Sándor néven rendszeresen jelentkezik fordításokkal, cikkekkel az ismert erdélyi lapokban, a *Gândirea*, a *Keleti Ujság*, a *Napkelet*, a *Brassói Lapok*, a *Cimbora*, a *Cele trei Crișuri* hasábjain.

1922-től ugyancsak Keresztury Sándor néven a kétnyelvű váradi *Aurora* egyik szerkesztője lesz, amit a Cele trei Crișuri lapkiadó vállalat indított, és amelyet két román szerkesztője – G. Bacaloglu és George A. Petre – mellett két magyar szerkesztő is jegyez, Keresztury és Salamon László. A lap kétheti rendszerességgel, körülbelül 14–16 oldalnyi terjedelemben 1922. dec. 24. – 1923. jún. 15. között jelent meg. Alcíme szerint *irodalom, művészet, színház és társadalom* kap helyet benne. A megjelent lapszámok igyekeznek egyensúlyt tartani a román és a magyar írárok aránya között, melyek között találni szépirodalmi írásokat, vitaindító cikkeket különféle társadalmi témában (a zsidókérdésben is), de kiemelt a román–magyar kultúrközeledés ügye és a dunai népek összefogása. A magyar szerkesztők élénk kapcsolatot tartottak fent a bécsi *Tűz* körével, amiről ugyancsak több írás és az Ady Endre Társaság újjászervezésének gondolata is árulkodik.²⁵ A lapban mindkét nyelven találhatók eredeti közlések, utánközlések és fordítások. Továbbá a szerkesztők nagy figyelemmel követik a *Cele trei Crișuri* című folyóirat román–magyar kulturális kapcsolatokról szóló körkérdésére érkezett válaszokat. Mindegyiket közli az *Aurora* is. Ezek sorában különösen fontos lehet Ligeti Ernő és Molter Károly véleménye, amelyek az *Aurorában* magyar nyelven olvashatók.

Keresztury *Négy erdélyi év kulturtörténelmi adatai (Egy készülő könyv fejezetei)* címmel 1923-ban cikksorozatot közöl a lapban, melyben a román impérium korszakának erdélyi magyar újságírását, könyvkiadását és az irodalmi társaságok működését elemzi. Salamon László leginkább művészeti és színházi tárgyban közöl írásokat, azaz kiállításokról, hangversenyekről, előadásokról tudósít, míg a társadalmi és irodalmi témák felelőse Keresztury. Az ő írásai zömmel a *Kalauz*

25 Vö. *Aurora*, 1923. febr. 4. szám. A lap szerkesztőinek a bécsi *Tűz* körével való kapcsolatrendszerét jelen tanulmányban nincs lehetőség kifejezni. A téma önmagában külön kutatást igényel.

című rovatban jelentek meg, melyek között van műismertetés, kritika, összegző tanulmány. Írásain érződik a zsurnaliszta stílus, kiváló tollforgató, tájékozott, azonban nem elmélyült esszéista. Megállapításait esetenként túl könnyen, gyorsan, a következetes okfejtést mellőzve vonja le, azonban kijelentései számos ponton helytállóak. Mindez különösképpen érződik a már említett, *Négy erdélyi év kulturtörténelmi adatai* című tanulmány sorozatán.²⁶

Cikkeiben visszatérő elem az úri Magyarország bírálata, a dunai népek összefogásának gondolata, a periférikus társadalmi rétegekkel való szolidaritás.

1922-ben házasságba lép Diamandi Viktória, Diamandi József szenátor lánya, aki a húszas évek elején a váradi lapokban közli írásait. Az *Aurora*-ban is jelennek meg versei és nőnevelő cikkei. A Diamandi Viktóriával való házasság a magasabb társadalmi körökben való forgolódás szempontjából előnyös lehetett Keresztury számára.²⁷

Fontos megjegyezni, hogy a lapban kortárs erdélyi szerzők eredeti művei nem jelennek meg, ugyanakkor klasszikusok és kortársak műveiből is közölnek fordításokat. Jókai, Arany, Móricz, Kosztolányi, Ady egy-egy művének közlése és/vagy fordítása mellett az erdélyiek közül Áprily, Bárd Oszkár és Bartalis versei olvashatók román nyelven. Az *Aurora* tiszavirágéletű volt, 1923 nyarán meg is szűnt. Ebben számos ok játszhatott közre: az olvasóközönség hiánya, konkurencia a román és magyar nyelvű lapokkal. Bizonyára kiemelt szerepe volt ebben a Keresztury személyével szemben kialakult bizalmatlanságnak is, amely az Ignatus-ügy nyomán bontakozott ki a magyar közvéleményben.

Keresztury ekkoriban a román–magyar kultúrközeledés ügyét valóban nagyon fontosnak tarthatta, ezt bizonyítja 1922-ben megjelent *Új román költők antológiája* című fordításkötete is (Nagyvárad, Franklin Kiadó). A kötet elvitathatatlan jelentősége, hogy a kortárs román költészetet próbálta tolmácsolni a

26 Lásd *Aurora*, 1923. jan. 21., jan. 28., febr. 15., márc. 1.

27 Diamandi Viktória többszörösen vegyes házasságból származott, irodalmi életműve azonban magyar nyelven keletkezett. Két kötete jelent meg, egy színművét a váradi színház játszotta. Kereszturyval való házassága a húszas évek végén ért véget. Később Horváth Imre költő kedvese lett. Neve több változatban is feltűnik. Az *Aurora*-ban Kereszturyné Diamandi Victóriaként szerepel. Az 1940-ben Horváth Imrének küldött levelekben többféleképpen jegyzi a nevét, hol magyarosan Diamandi (vagy Diamandy) Viktóriaként, hol románosan Diamandi Victoriaként. Lásd VARGA-GÖCZ Nikolett, *Szerelmem a háborúban – Diamandi Viktória 1940-ben írt levelei Horváth Imréhez*, Lymbus, 2025, 585–610.; TAVASZI Hajnal, *Hagyatékek: Diamandi Viktória levelei Horváth Imréhez*, Várad, 2002/2, https://www.epa.oszk.hu/00100/00181/00002/Varad_2sz_23.htm (Utolsó megtekintés: 2026. 03. 06.)

magyar olvasók számára. Az antológiáról az *Aurora* is tudósított.²⁸ Mindez azt mutatja, hogy Keresztury pályája a húszas évek elején ígéretesen indult és a századelőn ismert költő-újságíró értelmiségi modell jegyében készült kibontakozni az erdélyi magyar közegben, megőrizve a román kultúrához való kötődését is. A fejezetben foglaltakat mindezek nyomon követése miatt tartottam fontosnak felvázolni, továbbá, hogy megfelelő kontextusba tudjuk helyezni Kereszturynek az Ignó-ügyben való érintettségét.

2. Keresztury Sándor és az Ignó-ügy

A továbbiakban a korabeli sajtócikkek alapján arra teszek kísérletet, hogy feltárjam Keresztury Sándor szerepét az Ignó elleni sajtókampányban. Érdekesség, hogy bár Kereszturyt a korabeli forrásokban nyíltan alig említik, azonban néhány utalásból mégis arra lehet következtetni, hogy mindkét fél, a román és a magyar is, részben vagy egészben őt vádolta a sajtóban felkapott vádpontokért. Előrejelzem, hogy az ügyben való szándékos „bűnösségét” maradéktalanul sem igazolni, sem cáfolni nem lehet, és nem is biztos, hogy ez volna az utókor feladata. Ebben a tanulmányban a sajtóban fellelhető cikkek alapján vázolom fel mindazt, amit jelen állás szerint tudni lehet, és ami által pontosabb képet formálhatunk a húszas évek elejének irodalmi életéről, ebben Keresztury szerepéről és az Ignó elleni fellépésben való érintettségéről.

2.1. Ignó „kalandja” az erdélyi irodalommal

Mielőtt rátérek Keresztury szerepére, érdemes felvázolni Ignó „kolozsvári kalandjának” néhány részletét. Mindeddig Lengyel András és Juhász Andrea dolgozták fel legmódszeresebben Ignó pályájának ezt az epizódját, ezért több ponton az ő megállapításaira támaszkodom. Ignó 1918 novemberétől külföldön élt, 1919 karácsonyától Berlinben. Nem volt hivatalosan emigráns, bár az irodalmi köztudatban ez maradt meg róla, viszont nem értett egyet a magyaror-

28 Lásd SALAMON László, *Új román költők antológiája – Keresztury Sándor könyve*, Aurora, 1923. jan. 7., 13–14.

szági „kurzussal”, ezért Magyarországra nem szívesen ment vissza. Kolozsvárra 1922 nyarán érkezett meg. A *Keleti Újság* júl. 18-án adott hírt Ignotus érkezéséről. Lengyel András szerint nem tudni pontosan, hogyan alakult a *Keleti Újság*-gal való viszonya, mindenesetre hamarosan főszerkesztő lett és a laptulajdonos részvénytársaság, a Lapkiadó Rt. elnöke. Az ellene felhozott későbbi vádakkal kapcsolatban Lengyel így fogalmaz:

hogy a Keleti Újság szerkesztői székébe bizonyos emigrációs tőkekihelyezés ültette-e, vagy, ellenkezőleg, a magyarországi tőke Erdély felé való tájékozódása, e pillanatban eldönthetetlen. A legvalószínűbb az, hogy a Miklós Andor vezette Az Est részvénytársaság állhatott a háttérben – később ugyanis Ignotus ellen az a vád is fölmerült, hogy át akarta játszani a lapot Az Est részvénytársaság kezére (Újság, 1922. dec. 24.). S az is tény, részvények fejében Miklós Andorék nyomdagépeket szállítottak a Keleti Újságnak. Ignotusnak ehhez a kombinációhoz megvoltak a nexusai.²⁹

Juhász Andrea a fenti állítások, valamint az Ignotust ért támadások alapján jut arra a következtetésre, hogy Ignotus az Atheneum erdélyi terjeszkedését segíthette elő, bár ezt határozottan nem állítja.³⁰ Tény az, hogy Ignotus a *Keleti Újság* főszerkesztője lett, a Lapkiadó Vállalat elnöke, illetve hogy részvények fejében Az Est részvénytársaság nyomdagépeket szállított a *Keleti Újságnak*.³¹ A fentiek a Keresztury Sándor és más névtelen cikkezők által megfogalmazott vádpontok miatt lesznek fontosak. Ignotusszal kolozsvári élményeiről Kázmér Ernő kassai újságíró készített interjút, ami a *Kassai Napló*-ban jelent meg 1922. dec. 24-én, azonban a riport még dec. 17-e, vagyis a kiutasítási határozat előtt keletkezett.³²

Ignotus tehát alig fél évet töltött Romániában ugyanez év decemberében bekövetkezett kiutasításáig. Már ősz folyamán elkezdődött egy személye ellen

29 LENGYEL, *A Keleti Újság élen: Ignotus Hugó kolozsvári epizódjáról*, Kalligram, 2015. október, 66.

30 JUHÁSZ, *i. m.*, 199.

31 A fentiekhez azt érdemes hozzátenni, hogy ebben az időszakban a *Keleti Újság* demokratikus szemléletű lap volt, hasábjain többféle politikai aspiráció találkozott, a konzervatívtól a polgári radikálison át a baloldali szemléletig. Ebben az időszakban a Lapkiadó Vállalat működtette. Jóval később vált az Országos Magyar Párt lapjává. Vö. MÓZES Huba, *Keleti Újság = RMIL, II, i. m.*, <https://kriterion.ro/glossary/keleti-ujzag/> (Utolsó megtekintés: 2026. 02. 17.)

32 KÁZMÉR Ernő, *Ignotus – Kolozsváron: Új korszak az erdélyi magyar irodalomban*, Kassai Napló, 1922. dec. 24., 25–26.

hergelő diskurzus. Ne feledjük azt sem, hogy ebben az időszakban a román sajtó az irredentizmus elleni szólamoktól volt hangos, különösen Erdélyben, és minden, a régi világra emlékeztető utalás gyanúsnak számított. Ignotusnak ebben az időszakban is, szűk fél év alatt sikerült kapcsolatokat építenie a román elitel. Interjú készített régi ismerőseivel, Octavian Gogával a romániai kisebbségek tárgyában,³³ aki a román irodalmi és politikai életben aktív szereplő volt, bár 1922-ben nem volt parlamenti funkciója. Ignotus a román újságírók közül C. G. Costa-Foruval kötött szorosabb barátságot, aki a kiutasításakor is mellette állt és szót emelt annak értelmetlensége ellen. Ignotus cikkeiben, amelyeket a *Keleti Újság*ban közölt, kirajzolódik politikai és társadalmi szemlélete: sürgeti a románsággal való párbeszédet, a romániai magyar irodalmi élet megszervezését, elítéli a bolsevizmust, a polgárságnak fontos szerepet szán a társadalom megreformálásában, a „polgári szocializmus” mellett érvel.³⁴ Polémikus nézeteket osztott meg, azonban semmi olyasmit nem írt, amivel a román állam integritását megkérdőjelezte volna, sokkal inkább az uralkodó magyar politikai elittel szemben fogalmazott meg kritikai észrevételeket. Lengyel így összegez: „érvelése is, egész beállítódása is egy tágon értelmezett baloldaliságba kapcsolódott.”³⁵

Bár világlátása sérthetett bizonyos szélsőséges nézeteket – amint ő maga fogalmazta meg Kázmér Ernőnek adott interjújában: „egy ily közéleti felfogás, mely a tulzó végletek között áll, mint mindenütt, itt is, jobb és balfelől is, támadásoknak van kitéve”,³⁶ – az ellene szóló lejáratókampány *Emlék* című cikkének megjelenése után indult meg igazán. A rövid, négy bekezdésnyi cikk a *Keleti Újság* 1922. okt. 15-i számában jelent meg I. Ferdinánd román király gyulafehérvári koronázásakor. A lap több terjedelmes cikkben kommentálta az eseményeket. Ignotus írása egyébként IV. Károly magyar király koronázásáról és a hercegprímásról szól, benne a királyi Magyarország végjátékával. Egy szóban sem említi a gyulafehérvári koronázást, azonban a megjelenés dátuma miatt erre utaló célzásként is lehetett értelmezni. Ezek után tulajdonképpen minden oldalról, illetve a román és a magyar sajtóból is érkeznek a bíráló cikkek, amelyek

33 IGNOTUS, *Beszélgetés Goga Oktáviánnal*, Keleti Újság, 1922. szept. 24., 1–3.

34 LENGYEL, *i. m.*, 67–71., JUHÁSZ, *i. m.*, 204–208.

35 LENGYEL, *i. m.*, 68.

36 KÁZMÉR, *i. m.*, 26.

közül a továbbiakban azokat tekintem át részletesen, amelyekben Keresztury Sándor is érintett volt.

2.2. A sajtópolémia és Keresztury Sándor cikke(i)

Lengyel András elsőként egy k. s. szignójú írást említ, ami *Levél a faluból* címmel jelent meg a *Brassói Lapok*ban október 22-én. Ebben a szerző falusias, naiv keretezéssel indítva és zárva – mintha a szerzője marosújvári falusi ember volna –, rendkívül epés cikket közöl Ignótus rovására. Ez a keretezés azt szolgálja, hogy Ignótust elsősorban a falu és a munkásság szempontjából (erdélyi viszonylatban) veszélyes elemnek tüntesse fel:

Mert ez az igazság, mi falusiak nem sietünk, bennünket nem izgat a városi élet idegrontó rohanása, nem kápráztat el csillogó külsősége és rontja meg ítélőképességünket némely nagyhangú tollforgatónak don-kihóti handabandázása, szuverén gögje, élők és holtak felett való szédületesen vakmerő kritikája.³⁷

A folytatásban egy tájékozott újságíró szólal meg, aki ismeri a közelmúlt irodalmát és sajtóéletét mind a magyar, mind a román lapok vonatkozásában. Felmelegíti Ignótus *Emlék* című cikkét, amelyet „ízléstelen, kegyeletsértő és cinizmusban tobzódó soroknak” nevez, illetve azonnal összegzi olvasatának lényegi kifogását: „[e]zek a sorok a gyulafehérvári koronázás apropójából íródtak”.³⁸ Emlégeti Ignótus 1917-ban közölt, *Nemzetiségi álmom* című írását az erdélyi románságról, illetve Octavian Gogának 1913-ban az aradi *Románul* lapban megjelent egyik írását. Ignótust úgy állítja be, mint akinek a románsághoz való korábbi lojalitása eltűnt, csak a kirakatjátszma és a román nemzettel való gúnyolódás maradt. Továbbá több olyan megjegyzést is találni, amelyek messze túlmutatnak a vitatott cikkeken, sokkal inkább Ignótus személye ellen szólnak.³⁹ Ezekben visszatérő elem az emigráns, a jöttment mivolta. Abban is lehet szándékosság,

³⁷ k. s., *Levél a faluból*, Brassói Lapok, 1922. október 22., 5.

³⁸ *Uo.*

³⁹ Az emigránsok elleni kollektív elutasítás jegyében említi meg Göndör Ferencet is, aki ekkoriban Bécsben élt és ott adta ki *Vallomások könyve* című memoárját 1922-ben. Felrója, hogy a *Keleti Újság* recenzálta a könyvet.

hogy következetesen Ignotus-Weigelsbergnek nevezi, kihangsúlyozva zsidósá-
gát. Az alábbiakban néhány részlet olvasható a szövegből.

Ismét föléledt az erdélyi sajtó egy részében az emigránsok utszéli [sic!] tónusa, az a bizonyos, kerítésen [sic!] keresztül való acsarkodás és a magyarmentésbe belefulladt Uj Világ dísztelen tendenciája. [...] Mi itt falun igazán nem tulajdonítunk nagy jelentőséget ezeknek az átkozódó emigránsoknak, a magyarság hamis prófétáinak. [...]

Én bizony csak azt mondom, Szerkesztő uram, főleg kettőtől mentse meg a jó Isten ezt a szegény erdélyi magyarságot. A mindent ígéri politikusoktól és – Ignotuséktól.⁴⁰

Lengyel András részletesen elemzi a k. s. szignójú cikket, rosszhiszeműnek és lejáratónak értelmezi, a szerző kilétével azonban nem foglalkozik. A szignó, a tartalmi vonatkozások (román és magyar nyelvű lapokban való tájékozottság), Octavian Goga emlegetése, továbbá a stílus alapján (összehasonlítva az *Aurora*-ban közölt Keresztury-cikkekkel) nagy valószínűséggel a szerző Keresztury Sándor lehet. Ezt erősíti a néhány héttel később Octavian Goga lapjában, a *Țara noastră*-ban [Mi hazánk] megjelent cikke is. Ami kissé elbizonytalanítja ezt az állítást, hogy közvetlenül ebben az időszakban, azaz 1922-ben és 1923-ban nem találunk tőle névvel ellátott írást a *Brassói Lapok*ban, később viszont igen.

Ha a *Levél a faluból* Keresztury írása, akkor némiképp magyarázatot ad Ignotusszal szembeni ellenszenvére. Kereszturyt zavarhatta Ignotus cikkeinek társadalmilag kívülálló nézőpontja és a magyar vállalkozói rétegnek tulajdonított szerep a kisebbségi kultúra finanszírozásában,⁴¹ mivel bennük az úri Magyarország maradványát látta.

Míg a *Brassói Lapok* baloldali nézőpontból, addig a kolozsvári *Ellenzék* a jobboldal felől kritizálja Ignotus szóban forgó írását az október 27-i számban. A névtelen cikk Lengyel szerint „a posztraumatikus érzelmi blokkolás őszinte beismerése” és felrója, hogy Ignotus a nemzeti tragédiából játékot űz. Lengyel szerint annak felemlgetése, hogy Ignotus korábban Károlyi Mihály megbízottja volt a Svájci Magyar Irodában, még gyanúsabbá tehetné őt a román hatósá-

⁴⁰ k. s., i. m.

⁴¹ Vö. JUHÁSZ, i. m., 205.

gok szemében, akik ebben az időszakban minden, a magyar múlttal kapcsolatos összeköttetést veszélyforrásként értelmeztek. Erre Ignotus válaszolt is,⁴² amivel még inkább magára irányította a figyelmet, azonban mindezek taglalása jelen tanulmány szempontjából nem releváns.⁴³ A lényeg, hogy a román közvélemény szemében gyanús, idegen elemmé, „hortyistává” vált, akit el kellett távolítani.

A fenti folyamatokkal párhuzamosan indult be a román sajtóban is a lejárató kampány. Lengyel nem foglalkozik a *Țara noastră* [Mi hazánk] lapban megjelent írásokkal, csupán az *Înfrățirea* [Testvériség] cikkét említi. A *Țara noastră* ekkoriban, egészen pontosan 1922. október 15-én indul újra sok évnyi kihagyás után, Octavian Goga szerkesztésében. Az indítás időpontja is beszédes: Ferdinánd király gyulafehérvári koronázása, a nagy román nemzeti egység napja. Itt jegyzem meg, hogy már az első lapszámoktól támadó hangon ír a *Keleti Ujságról*. Legbeszédesebb az október 22-i számban *Gesturi inutile* [Fölösleges gesztusok] címmel megjelent szösszenet, amelyben az erdélyi magyar sajtó, különösképpen a *Keleti Ujság* támadásaira panaszkodik az N. O. szignójú szerző. Az utolsó mondata Ignotus miatt is figyelemre méltó: „A tapasztalat azonban – úgy látszik – arra tanít bennünket, hogy a jövőben különbséget tegyünk a magyar nép és egyes, a nevében megszólaló önjelölt képviselők között.”⁴⁴ Ez a mondat szó szerinti idézésben jelenik meg az *Înfrățirea*-ban. Az ’antreprenor’ kifejezés, amit a román szöveg használ, egyaránt jelenthet üzletembert, vállalkozót, képviselőt, amivel minden bizonnyal Ignotusnak üzent a *Țara noastră* szerkesztősége. Érdekes egybeesés, hogy ez a szösszenet éppen a *Brassói Lapok*ban közölt, k. s. szignójú írással egyszerre jelent meg, bár ebből nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. Kezd kirajzolódni, hogy személye gyanússá válik a román körökben és az erdélyi magyar sajtó szókimondásáért Ignotust teszik felelőssé. Egyúttal az is kivehető, hogy a lap fokozatosan építi fel az Ignotus elleni nyílt

42 IGNOTUS, „Emlék”, *Keleti Ujság*, 1922. okt. 27., 1.

43 Lengyel szerint Ignotus mindegyik oldal előtt gyanússá vált, ráadásul a román közvélemény is felfigyelt rá. Időközben a budapesti sajtó is reagált a *8 Órai Ujság*ban 1922. november 4-én. Lásd tovább LENGYEL, *i. m.*, 73–74.

44 „Experiența însă, s’ar părea că ne învață să facem pe viitor deosebire între poporul unguresc și unii antreprenori care vorbesc în numele lui...” – N. O., *Gesturi inutile*, *Țara noastră*, 1922/2, (október 22.), 58.

fellépést.⁴⁵ Lapjában Octavian Goga azért engedhetett teret az Ignotus elleni bíráltnak, mivel zavarhatta Ignotus vele készített riportja.⁴⁶

Tehát a román lapokban az első támadás a *Țara noastră* október 22-i számában közölt szösszenet, azt követi az *Înfrățirea* névtelen cikke, majd Keresztury román nyelvű írása.

Lengyel András az *Înfrățirea* című román lap 1922. november 8-i számában látja a tulajdonképpeni támadást.⁴⁷ Az alábbi vádpontok olvashatók itt: egy cseh-szlovák lap figyelmezteti a románságot arról, hogy a magyar politikum minden utódállamban az irredentizmust terjeszti egy-egy kiküldött által, Romániába Ignotus érkezett, de majd várható mások jövele is, például a Szép Ernőé. A cikk szerzője láthatóan ismeri a korabeli magyar írókat. A legsúlyosabb vád az, hogy az Athenaeum megvette a kolozsvári Lapkiadó Rt.-t, amiről a cikkíró értesülései szerint magyar újságírók tudósítanak. Ignotust a magyarországi kormánypropaganda terjesztőjének tekinti. Ugyanakkor egy szó sem esik a gyulafehérvári koronázás alkalmából írt cikkéről, a Svájci Magyar Irodában való működéséről azonban igen.⁴⁸ Az *Înfrățirea* hivatkozási alapja a *Țara noastră* október 22-i száma.

A következő írás pedig, ami mintegy összefoglalja az előbbieket, Keresztury Sándoré, ami a *Țara noastră* november 26-i számában jelent meg, szerkesztői bevezetővel ellátva.⁴⁹ A bevezető a magyarságot akarja „védeni” a rossz útra való tévelyedéstől.⁵⁰

45 Vö. O. G., *Școala Domnului Maniu*, *Țara noastră*, 1922/3, (október 29.), 74–76.; SENEX, *O frăție de arme*, *Țara noastră*, 1922/3, (október 29.), 81–82.; Senex, *Unchiul vorbește...*, *Țara noastră*, 1922/5, (november 12.), 152–153. Érdemes hozzátenni, hogy a lap keményvonalas nacionalista álláspontot képvisel már ebben az időszakban is. Octavian Goga határozottan fellép Iuliu Maniu és a Román Nemzeti Párt mérsékelt politikája ellen. Goga 1918-ben még a Román Nemzeti Párt keretében politizált, azonban később eltávolodik tőle és belépett az Averescu-vezette Néppártba. Iuliu Maniut azzal vádolja több helyütt is, hogy veszélyezteti a román egységet, és általa „vérszemet kapnak” a magyar politikusok, újságírók is. Ennek a retorikának a részét képezi a *Keleti Újság* és az Ignotus elleni kirohanás is.

46 Lásd IGNOTUS, *Beszélgetés Goga Oktáviával*, i. m. Vö. JUHÁSZ, i. m., 206.

47 Az *Înfrățirea* kolozsvári szerkesztőségű, nemzeti orientációjú napilap volt ebben az időszakban. Nem tudni, hogy valamelyik párthoz tartozott volna.

48 N. N., *Presă lui Horthy în România* [A Horthy-rendszer sajtója Romániában], *Înfrățirea*, 1922. november 8., 3.

49 KERESZTURY Sándor, *Moartea presei democratice maghiare din Ardeal* [Az erdélyi magyar demokratikus sajtó halála], *Țara noastră*, 1922/7, (november 26.), 214–217.

50 Így szól a szerkesztői bevezető: „Vom reveni asupra chestiunei, asigurăm însă de pe acum pe toți acești hotărâți dușmani ai Románismului că suntem în postură de apărare (...), ferind poporul unguresc rămas între granițele României, de orice consecință desagreabilă ce și-ar putea atrage din partea unor spirite pornite spre aventură.” – [Még visszatérünk erre a kérdésre, de már most biztosítjuk mindazokat, akik a románság eltökélt ellenségei, hogy védekező állásban vagyunk (...), és igyekszünk megóvni a Románia

Keresztury ebben a cikkben olyasmiket emleget Ignotusszal kapcsolatban, amikkel a román közvélemény könnyel hergelhető volt. Elsőként az erdélyi magyar sajtó néhány évéről értekezik. Úgy látja, hogy kezdetben, 1920 körül az egyik oldalon a passzív ellenállás volt jellemző, amit a magyar nemesi körök támogattak az *Ellenzék* hasábjain, míg voltak olyan orgánusok, többek között a *Keleti Ujság*, ami a polgári radikálisok lapjaként – Kádár Imre, Paál Árpád és Dózsa Endre vezetésével – sokkal inkább a románsághoz való közeledést és a párbeszédet képviselte. Keresztury okfejtése szerint minden jó irányba haladt, mígnem mint villám csapott le a hír, hogy a budapesti Athenaeum megvásárolta a *Keleti Ujságot*. A szerző állítása szerint az Athenaeum irredenta röpcédulákat terjesztett a román hatalomátvétel után, aminek folytán a román hatóságok betiltották a kiadó könyveinek terjesztését. Azt állítja, hogy „az itteni teljes magyar sajtó a budapesti sovíniszták kezére került”⁵¹, akik Ignotust delegálták a *Keleti Ujság* élére. Keresztury tehát megismétli az *Înfrățirea* vádpontjait. Innen kezdve a cikkíró rátér Ignotus tevékenységének felvázolására. Erről szólnak az alábbi idézetek:

A Keleti Ujság irányváltása egyik napról a másikra ment végbe. Ignotus sietve Cucsára utazott – igaz, hogy átadja Octavian Goga úrnak egy „régibb barátság” emlékeit (egykor igen büszke volt erre a kapcsolatra) –, lapja azonban már másnap hosszú cikkben adott hangot elégedetlenségének, bírálva Octavian Goga politikai tevékenységét. Ezzel az erdélyi Magyar Párt sovíniszta felfogását képviselte, és egyértelműen hangsúlyozta azt a törekvést, hogy elhatárolódjon az ország valamennyi román politikai alakulatától. Más szóval: Nem, nem, soha! – éppen úgy, ahogyan azt Budapesten is hangoztatják.⁵²

határain belül maradt magyar népet minden olyan kellemetlen következménytől, amelyet egyes kalandvágyó szellemű elemek részéről magára vonhatna.] – *Uo.*, 214.

51 „întreaga gazetărie maghiară de aici a apucat pe mâinile șovinștilor dela Budapesta” – *Uo.*, 215.

52 „Schimbarea de front a gazetei Keleti Ujság s’a îndeplinit peste noapte. Ignotus în goană s’a prezentat la Ciucea, e adevărat, să ducă d-lui Octavian Goga amintirile unei »vechi prietenii« (odinioară se mândrea mult cu această calitate) dar ziarul lui a doua zi într’un lung articol și-a manifestat nemulțumirea criticând acțiunea politică a d-lui Octavian Goga, reprezentând astfel concepția șovinistă a Uniunii maghiare din Ardeal, și accentuând în mod categoric tendința de înstrăinare față de toate formațiunile politice românești din cuprinsul țării. Cu alte cuvinte, nem, nem, soha! (nu, nu, niciodată!) exact strigătul curent dela Budapesta.” *Uo.*, 216.

Ha Keresztury állításainak volt is igazságtartalma, megfogalmazásai túlzóak, a hangnem vehemens és uszító jellegű. A József Attila ismert versére való hivatkozás egyértelműen a hergelést szolgálja (József Attila, *Nem! Nem! Soha!*). Felemleget minden olyan kényes pontot, amivel a korabeli románságot érzelmileg manipulálni lehetett: Budapest, revizionizmus és az erdélyi Magyar Párt. Továbbá, hogy Ignotus nacionalista uszítások szócsöve lett volna, ezt teljességgel cáfolja erdélyi tevékenysége.

Keresztury felrója, hogy Ignotus, belerúgva régi barátaiba, új „udvartartással” a New York kávéházban ülésezik. Ezen kijelentés mögött sértettség is bujkál. Nem kizárt, hogy Keresztury nehezményezte, hogy Ignotus a kolozsvári (konzervatív körökkel is) kereste a kapcsolatot. Felrója továbbá, hogy túlzottan az erdélyi városokban látja az erdélyi magyarság megmaradásának jövőjét. Ez a gondolat egyébként nagyban hasonlít a *Brassói Lapok* k. s. szignójú írásának gondolatmenetére. Hasonlóság továbbá, hogy a szerző itt is kihangsúlyozza Ignotus eredeti családnevét, azaz zsidó származását.

Az Ignotus elleni hangulatkeltést az alábbi mondatokkal tovább fokozza: „Hogy eloszlassa a gyanút, futólag odavetett néhány bíráló megjegyzést Budapesttel kapcsolatban, majd másnap már az egekig magasztalta azt a sajátos »fasizmust«, amely napjainkban a Duna-parti fővárosban virágzik.”⁵³ Tegyük hozzá, hogy a román olvasó mindezt egy „magyar író” tollából olvashatta. A szerkesztői bevezető külön kihangsúlyozza, hogy a cikk magyar író szerzeménye. Érdekes összevetni azzal is, hogy míg Petőfit Alexandru Petőfiként⁵⁴ jegyzik, addig Keresztury magyaros keresztnévvel, Sándorként szerepel. Nem nehéz kikövetkeztetni, hogy a lapnak azért volt szüksége Keresztury cikkére, hogy „magyar író” névével legitimizálja az Ignotus elleni nyílt fellépést. Keresztury azzal zárja sorait, hogy mindezek megírását a dunai népek összefogásának gondolata motiválta, továbbá az az aggodalom, hogy a budapesti politikai mizéria nehogy Erdélybe is beszivárogon.

Az eddigiek alapján világosan kirajzolódik, hogy október 22-től fokozatosan épül fel egy sajtóhadjárat Ignotus ellen, amiben Keresztury szerepvállalása is

53 „Ca să înlăture bănuielile, a aruncat în treacă câteva accente critice asupra Budapestei pentru ca a doua zi să ridice până la cer »fascismul« particular care înfloreste astăzi în capitala de pe malul Dunărei.” *Uo.*

54 A lap a magyar írók nevét mindegyik lapszámban románosan jegyzi, például Andrei Ady, Emeric Madách stb.

jelentős, hiszen feltehetően két, de egy cikkel biztosan részt vett ebben a folyamatban.

Ignotus 1922. dec. 17-én kapja meg a román állam kiutasítási határozatát, aminek értelmében el kell hagynia az országot. A román állambiztonság, a Siguranța nem adott konkrét indokot a kiutasításra nézve. Ignotus 1922. nyarára tervezett „vakációja” tehát így zárult. Erre való reflexióként idézem Juhász Andrea írásának egy részletét: „A mából nézve inkább szólt ez a kiutasítás annak a publicistának, aki a királyság intézményén gúnyolódott, és a királykoronázás idején egy látványosan antiroyalista, kisebbségi, felforgató főszerkesztő valóban nemkívánatos személy lehetett a bukaresti kormány számára.”⁵⁵ A sors érdekes fintora, hogy Ignotus „kalandja” Felvidéken folytatódott, a *Kassai Naplónál*.⁵⁶

2.3. Keresztury és az Ignotus-utójáték

A korabeli sajtóban az „utójáték” nyilvánvalóan nem maradt el. Az erdélyi közvélemény felháborodásának leginkább a *Keleti Ujság* adott hangot, erre „válaszolt” Keresztury az *Aurorában*. Érdekes megfigyelés, hogy a magyar sajtó nem említi őt név szerint az ügy kapcsán, ami nyilvánvalóan óvatosságból történik, a román sajtó viszont annál inkább. Keresztury maga is írt néhány magyaráz(kod)ó cikket.

Leginkább a *Keleti Ujság* foglalkozik Ignotus távozásával, ami természetes, hisz ennek a lapnak a szerkesztője volt. A december 22-i lapszámban úgy fogalmaznak, hogy „[k]iüzték [sic!] kicsinyes pletykák és kinyomozhatatlan ráncók, meg rágalmazások felgyült anyagának az ürügyeivel”,⁵⁷ a következőben pedig, hogy „amíg [sic!] ő [azaz Ignotus – megj. Albu-Balogh A.] a napvilágon dolgozott, a vakondok sem pihentek”.⁵⁸ Máshol is „apró denunciánsokat, kis spionokat”⁵⁹ emlegetnek.

Tulajdonképpen ezekre a cikkekre reagál az *Aurora* első, azaz december 24-én megjelent száma. Két terjedelmes cikkben, ráadásul egymás melletti kolum-

55 JUHÁSZ, i. m., 209.

56 Erre vonatkozólag lásd *uo.*, 209–214.

57 N. N., *A száműzött Ignotus*, Keleti Ujság, 1922. dec. 22., 1.

58 N. N., *Várjuk a reggelt (Üzenet Ignotus után)*, Keleti Ujság, 1922. dec. 23., 5.

59 N. N., *Ignotusról írnak Bukarestben*, Keleti Ujság, 1922. dec. 23., 1.

nákba szedve szólal meg a két magyar szerkesztő, Salamon László⁶⁰ és Keresztury Sándor. Kifejtik, azért tartják fontosnak a megszólalást, mert szerintük a *Keleti Ujság* jogtalanul megvádolta Kereszturyt azzal, hogy a magyar kultúra és kisebbség árulójává lett. Az *Aurora* első lapszáma tehát a háttérben zajló vitához kapcsolódik, azonban egy szót sem ejt Ignotus kiutasításáról, holott ekkorra az már nyilvános volt, sem arról, hogy a kérdéses cikkben Keresztury Ignotust is megvádolta.

Keresztury Sándor felvállalja érintettségét az ügyben, bár mint írja, a *Keleti Ujság* csak egy „fiatal embert” emleget. Nehezményezi, hogy árulóvá teszik őt, mert meg merte írni egy román lap hasábjain az Athenaeum erdélyi térfoglalását és az erdélyi progresszív sajtó „agyonbunkózását”. A progresszív sajtó gyéresebb olvasóközönségét a *Keleti Ujság* számlájára írja. Keresztury szerint korábban ő volt az, aki megvédte a lapot a román nacionalista támadásokkal szemben. Szerinte az Athenaeum erdélyi terjeszkedése ölte meg a kolozsvári *Napkeletet*, valamint állítja, hogy az Athenaeum megvette a kolozsvári Lapkiadó Rt-t. Tehát megismétli korábbi nézeteit. Viszont két hónappal később, *Négy év kultúrtörténelmi adatai* című tanulmányában azt írja, hogy a *Pásztortűz* számolta fel a *Napkeletet*.⁶¹ Hogy miért írta meg az említett cikket a *Țara noastră* lapban, erre nézve így érvel: „Román nyelven pedig szóvá kellett tenni az ügyet, mert ha valóban hisszük azt, hogy az idők egymásra utalták a magyar és román tömegeket (mint azt a Keleti Ujság emberei is hirdették esztendőkön keresztül), akkor mindkét részen tömegérzéssé kell tenni a közeledési szándékokat”.⁶²

Összegezve, Keresztury és Salamon is úgy kommentálják a kialakult helyzetet, hogy Keresztury kérdéses cikke a konzervativizálódó *Keleti Ujság* és a de-

60 Salamon László szerint Keresztury mindössze annyit állított, hogy a *Keleti Ujság* letért a demokrácia útjáról, ami nem elég indok arra nézve, hogy őt denúnciánssá és románvezetővé, valamint hazaárulóvá tegyék a „cluji vezérkari főnökök”. Szerinte a *Keleti Ujság* rosszhiszeműségéről árulkodik, hogy vádként veti Keresztury szemére, „hogy román nyelven mondott el magyar igazságokat”. Salamon éles hangon írja, hogy az igazságot monopolizálni akarják a „hazaffyak, a börgyárosok és az »egység« karjaiba szédült buszmagyarok”. Többször megjegyzi, hogy a *Keleti Ujság* korábban írásokat kért Kereszturytól, most viszont az áruló címkével bélyegzi meg. Megjegyzi ugyanakkor, hogy Keresztury „itt-ott el is galopírozta magát”, valamint vannak olyan tulajdonságai, amelyeket a barátainak is nehéz elviselni. Végül Salamon így összegez: „az erdélyi fertőben taktikailag én is botlásnak tartom, hogy magyar fájdalmakat román nyelven mondjon el valaki, pláne román nacionalista orgánumban”. SALAMON László, *Besugás, rágalom és igazság*, Aurora, 1922. dec. 24., 4–5.

61 KERESZTURY, *Négy év...*, Aurora, 1923. február 15., 8–9.

62 Uő, *Az erdélyi demokrata sajtó ügye*, Aurora, 1922. dec. 24., 4.

mokratikus sajtó harcának ügyében szólalt meg, semmilyen más célja nem volt. A korabeli viszonyok ismeretében megállapítható, hogy valóban erős szembenállás volt a két oldal között,⁶³ és Keresztury erre a szembenállásra hivatkozik sajtó védelmében. Feltűnő viszont az Ignotusra vonatkozó passzusok és azok következményeinek elhallgatása.

A *Keleti Ujság* december 28-án említi először Keresztury nevét a kolozsvári román nyelvű lap, a *Patria* [Haza] vezércikkét idézve.⁶⁴ Ugyanaznap jelenik meg a *Patriában*⁶⁵ *Ungurii în România nouă* [Magyarok az új Romániában] címmel⁶⁶ az Ignotus kiutasításáról szóló kommentár. Ebben nem a kiutasítás jogosságát vonják kétségbe, mivel mint írják, arra Romániának joga van, hanem magát az eljárást: „mi szükség volt arra, hogy ez a kiutasítás egy magyar írónak, Keresztury Sándornak közbenjárására történjék, kiről azt mondják, hogy román, de csak most jutott eszébe román eredete?”⁶⁷ – szól a kérdés a *Keleti Ujság* fordításában. A *Patria* cikke nyíltan felelőssé teszi Kereszturyt Ignotus kiutasításában. Továbbá az utolsó mondat azért is figyelemre méltó, mert az ügyben való szerepvállalását a román „eredethez” való visszatérésként értelmezi. Mindenesetre Keresztury kettős identitásának felemlegetése nem pozitív konnotációjú, inkább a ’gyanús alak’ képzetét kelti. Ehhez a megítéléshez feltehetően hozzájárult Keresztury kémkedés vádjával történt fogva tartása is. Nem nehéz összerakni, hogy a román közvélemény (is) megbízhatatlannak minősítette.

A váradi *Aurorában* a későbbiekben szóba kerül Ignotus ügye, a januári és februári lapszámokban. A *Literare – Irodalom* rovatban név nélkül rövid szövszenet olvasható román nyelven a *Keleti Ujság*ról, melyben Ignotus is feltűnik:

[m]ég jól emlékszünk azokra a sajtóvitákra, amelyek Ignotus, a fent említett lap volt főszerkesztőjének kiutasítása körül zajlottak. Az ellene fel-

63 Vö., BÁRDI Nándor, *Orthon és haza: Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*, Spectrum Hungarologicum, Vol. 6., Pécs, 2013, 461–536.

64 N. N., *Ignotus ügye a román politika előterében*, *Keleti Ujság*, 1922. dec. 28., 4.

65 A kolozsvári *Patria* ebben az időszakban a Román Nemzeti Párt lapja volt, szerkesztője Ion Agârbiceanu papköltő. Érdemes megjegyezni, hogy a párt ekkoriban ellenzéki szerepből kommentálja a román kormány intézkedéseit. Ezért is lehet a *Patria* cikkének enyhén kritikus éle a kormány intézkedéseivel szemben.

66 N. N., *Ungurii în România nouă* [Magyarok az új Romániában], *Patria* [Haza], 1922. dec. 28., 1.

67 „Dar ce nevoie a fost pentru că această expulzare să se facă de intervenția unui scriitor ungar, Keresztury Sándor, care se zice că ar fi român, dar abia acum și-a adus aminte de originea lui românească? – Így szól az eredeti román szöveg. Uo. Vö. *Ignotus ügye...*, i. m.

hozott vád az volt, hogy kereskedelmi kapcsolatokat létesített a budapesti „Athenaeum” vállalattal, és ennek hatása alatt megváltoztatta a lap addigi politikáját, amely a román–magyar közeledés irányába mutatott. Abban az időben mi magunk is azok közé tartoztunk, akik elítélték őt.⁶⁸

Az idézetben szereplő utolsó mondatban minden bizonnyal Keresztury szólal meg és elismeri érintettségét, azonban ennél többet nem fejt ki, a személytelen stílus is azt sugallja, hogy mások, a kormány stb. felelős az ügy kimeneteléért. Továbbá örömmel nyugtázzák, hogy a lap megszakított minden kapcsolatot a „budapesti sovíniszta vállalattal”.⁶⁹

A következő, azaz február 4-i lapszámban ismét feltűnik a téma. Keresztury *Végső az Ignotus ügyben címmel* nyilatkozatot tesz közzé román és magyar nyelven, melyben elhatárolódik az általa élclapnak nevezett *Clopotul* [Csengettyű] állításaitól.⁷⁰ Ebben az olvasható, hogy egyrészt Octavian Goga, a *Țara noastră* szerkesztője minden felelősséget az Ignotus-ügyben Kereszturyra hárít. A *Clopotul*nak elvileg tudomása van Kereszturynek Kádár Imréhez írt leveléről is, amelyben Keresztury mentegeti magát és a felelősséget Gogára hárítja, azt állítva, hogy Goga sok mindent megváltoztatott az eredeti kézírathoz képest, és tette ezt a szerző (Keresztury) jelenlétében, aki emiatt megtagadta a szolidaritást a szóban forgó írással. Ezek után következik Keresztury magyarázata: a cikket postán küldte el Octavian Gogának, tehát az említett javítások az ő jelenlétében nem történhettek. Azt nem kommentálja, hogy a közölt változat mennyiben

68 „Ne amintim încă de-aproape despre luptele din presă în jurul expulzării lui Ignotus, fostul șef-redactor al ziarului de mai sus. Acuză contra lui era, că a făcut legături comerciale cu întreprinderea „Athenaeum” din Budapesta și sub influența acesteia a schimbat politica de mai ’nainte a ziarului, dusă în sensul apropierei româno-maghiare. Pe-atunci și noi eram printre cei cari îl condamnam.” – N. N., *Keleti Ujság*, Aurora, 1923. január 28., 13.

69 A cikk írója arra a *Keleti Ujság*ban közzétett szerkesztői nyilatkozatra célozhat, amelyben az olvasható, hogy a lap és az Athenaeum közötti együttműködést felbontották. Lásd *Keleti Ujság*, 1923. január 10., 1.

70 A *Clopotul* lapot a bukaresti avantgárd írói kör fórumaként, nem vicclapként emlegetik. Henri Gad alapítja 1922-ben. Ugyanő részt vesz 1922-ben a *Contimporanu* avantgárd folyóirat alapításában is. Lásd Ovidiu MORAR, *Avangarda și Revoluția* [Avantgárd és Forradalom], *Philologica Jassyensia*, 2019/1, 197–204. Az 1922–1923-as *Clopotul* nem tévesztendő össze a későbbi Botoșani megyei orgánummal. A húszas évek eleji *Clopotul* nem sikerült felkutatni. A szerkesztő 1923-ban Párizsba emigrált. Nem kizárt, hogy ezzel egyidőben a lap is megszűnt. Erről lásd Geo ȘERBAN, *Un avangardist implicat în campania jurnalistică pentru România Mare* [Egy avantgárdista a Nagy-Románia melletti sajtókampányban], *Observator Cultural*, 2018. május 18., <https://www.observatorcultural.ro/articol/un-avangardist-implicat-in-campania-jurnalistica-pentru-romania-mare/> (Utolsó megtekintés: 2026. 02. 11.)

tér el a kéziratától. Elismeri, hogy Kádár Imrével valóban levelezett, hogy elmagyarázza az ügyben való ártatlanságát.⁷¹ A „végszó” az alábbi nyilatkozat miatt is érdekes: „hogyan én Ignótus kiutasítását [sic!] szorgalmaztam volna alaptalan rágalom, sőt ennek megtörténte elszomorított és azt a meggyőződést keltette bennem, hogy kár volt cikkemet román lapban közölnöm, mert aggályait tulbecsülték”.⁷²

A fenti cikk arról árulkodik, hogy az ügy országos ismertségre tett szert és a történetben Keresztury és Octavian Goga játszották a főszerepet. Hogy ki milyen részarányban érintett, ezt a ma nézőpontjából nem releváns eldönteni, illetve megfelelő források sem állnak rendelkezésünkre.⁷³ Továbbá azt sem tudni – és jelen kutatásnak nem is célja kideríteni –, hogy az *Înfrățirea* és a *Țara noastră* megrendelésre, vagy saját (egyébként erősen nemzeti) szemléletét követve tette közzé az Ignótus ellen hangoló cikkeket.

Az viszont bizonyos, hogy ebben a folyamatban Keresztury Sándor is részt vett, ami után mindkét tábor, a román és a magyar is fenntartásokkal tekintett rá. A román lapok előszeretettel emlegették „bűnösségét” az Ignótus-ügyben. Hogy a *Keleti Újság* is rá céloz a denúciás jelzővel, azt Keresztury *Aurora*-ban közölt cikkeiből értjük. Mindenesetre a magyar közvélemény orrolhatott rá és gyanús figuraként kezelhette mindezek után. Erre a *Nagyváradi Napló*-val való összetűzése kapcsán derült fény. A lap arról tudósít, hogy Keresztury Sándort elbocsátotta, mivel a munkaszerződésben foglaltakat (román–magyar fordítás, tudósítás) nem teljesítette. Felróják neki, hogy rágalomokkal és a közönség félrevezetésével akarja a lap működését ellehetetleníteni. A szóban forgó nyilatkozat így fogalmaz Keresztury „múltjával” kapcsolatban:

71 Az ismert magyar közgyűjteményekben nem található Kádár Imre–Keresztury Sándor levelezés. Az MTA Kézirattárában szerepel Kádár Imre néhány levele, azonban azoknak nem Keresztury a címzettje. Az MTA Keresztury Sándornak egyetlen, Molter Károlyhoz írt levelét őrzi, amit az *Aurora* szerkesztőjeként, hivatalos minőségben jegyez Fekete Sándorral együtt. A PIM Kézirattárában pedig a *Korunkban* közölt tanulmányának kézírata (*A szlávok a háború után*), valamint egy Áprily Lajoshoz írt levele olvasható 1927-ből.

72 KERESZTURY Sándor, *Végszó az Ignótus ügyben*, *Aurora*, 1923. febr. 4., 13.

73 A Román Nemzeti Levéltár Goga (familial) - Cota UD: BU-F-00745 (1799–1944) fond katalógusában nem található Keresztury–Goga levelezés. Tovább kereshető a *Diverse* [Különfélék] címszó alatt a 93. és 94. szám alatti jegyzékekben – egy további kutatás részeként. Vö. Goga (familial) fondleltárral: <https://descopera.arhivelenationale.ro/cota/?cid=745389>.

Alkalmaztuk annak dacára, hogy tudtuk, hogy kémkedésért a kolozsvári hadbíróóság két évi börtönre ítélte és hat havi fogság után, mint Magyarországon elzárt román foglyokért kiadott cserefogoly szabadult ki és úgy maradhatott itt, hogy román állampolgárságot optált. Tudtuk, hogy ezután multja feledtetésére az „Aurora” című, azóta megszűnt irodalmi lapban a román–magyar együttműködés álarcos jelszavával dolgozott és román szempontból való megbízhatóságáról azzal igyekezett tanúságot tenni, hogy denunciáló cikket írt a „Țara noastră”-ban, irredentizmussal vádolva a Keleti Ujságnál dolgozó zseniális Ignotust, akit azután ki is utasítottak Romániából.⁷⁴

A *Nagyváradai Napló* jellemzése nagyvonalakban a magyar közvélemény álláspontját tükrözheti. Keresztury Ignotusról írt cikkét úgy értelmezik, hogy az a román felsőbb köröknek akart megfelelni és megbízhatóságát bizonyítani. Ugyanakkor Ligeti Ernő *Súly alatt a pálma* című memoárjában, már jóval később, csak annyit ír Ignotus ügyéről, hogy [a] román kormány a koronázásról szóló, egyébként teljesen ártatlan cikke miatt kiutasította az országból.⁷⁵

Keresztury az erdélyi magyar közéletben még jó néhány évig jelen volt. A *Brassói Lapok* hasábjain különösen az 1924–1926 közötti időszakban jelentkezett.⁷⁶ Novellákat,⁷⁷ tárcákat⁷⁸ és glosszákat közölt. Ez utóbbiak közül több a román–magyar kapcsolatok témáját dolgozza fel: figyelemre méltó a magyar szabadságharc kapcsán a román Dragos János belényesi képviselő és Sántha György kormánybiztos levelezése, amit különösebb kommentár nélkül tesz közzé,⁷⁹ egyik cikkében „az Anghelescu-féle magyarfaló iskolapolitika” ellen lép

74 SZERKESZTŐSÉG, *Elbocsátott alkalmazottak rágalomhadjárata a „Nagyváradai Napló” ellen*, Nagyváradai Napló, 1925. április 22., 8.

75 LIGETI Ernő, *Súly alatt a pálma*, Kolozsvár, Fraternitas R.-T., 1941, 45. Itt jegyzem meg, hogy Tabéry Géza megemlíti ugyan Ignotus kolozsvári működését, azonban nem foglalkozik a kiutasítás körülményeivel. Lásd TABÉRY Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1930, 26.

76 A *Brassói Lapok* virágkora az 1927-es átszervezéssel veszi kezdetét, Kahána Mózes és Füzi Bertalan irányításával. Keresztury rendszeres szereplése tehát az ezt megelőző időszakhoz köthető. Vö. MÓZES Huba, *A Brassói Lapok irodalomszolgálat 1927–1940 között*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1980/1, 59–68.

77 KERESZTURY Sándor, *Tokio* [novella], Brassói Lapok, 1924. november 2., 9–10.; Uő, *A gép* [novella], Brassói Lapok, 1925. május 24., 9–10.

78 Uő, *Radiánusz mester futása Nagyszalontán*, Brassói Lapok, 1925. július 19., 10.

79 Uő, *A 48-as magyar szabadságharc ismeretlen okmánytárából*, Brassói Lapok, 1925. január 1., 6.

fel,⁸⁰ a szegények iránti lojalitás szólal meg *János bácsi* című visszaemlékezésében.⁸¹ A *Korunk*ban is feltűnik a lap indulásakor. Jelentős a *Korunk* kiadásában megjelent *Szlávok a háború után* című nagytanulmánya.⁸²

A harmincas évekre teljesen kivonul a magyar kultúrából és Alexandru Olteanuként közli írásait. Életének ez a szakasza is kutatásra érdemes volna, ezt azonban jelen tanulmányban nem teszem meg. Az egész életmű kapcsán releváns az identitás és a román–magyar kulturális kontaktusok témája, illetve az identitás kapcsán annak nyomon követése, hogyan lesz a magyar író Keresztury Sándorból a harmincas évekre Alexandru Olteanuként a román nacionalizmus szószólója.⁸³ Ligeti említett visszatekintésében így referál erről az időszakról: „pár év múlva ezzel az úrral, mint Oltean Alexandru nevű közíróval találkozunk; közben egyike lett a legveszedelmesebb román uszítóknak.”⁸⁴ A *RMIL* így összegzi pályafutását: „[f]rői kezdeményező ereje ugyan csakhamar személyi viszálykodásokba fordult, de publicisztikai tevékenységével az irodalmi életből való kiszorulása után sem hagyott fel, s főként a nagyváradi *Familia* hasábjain közölt szemleciókkel a 30-as években is szolgálatot tett a magyar irodalom román befogadásának.”⁸⁵

Bármi legyen is az utókor véleménye Kereszturyról, a magyar irodalomtörténetnek van néhány adóssága vele kapcsolatban. Életművének további vizsgálata kibővítheti az 1920-as évek erdélyi magyar irodalmáról való ismereteket. Ilyen lehet a bécsi *Tűz* körével való kapcsolatrendszere, az Ady Endre Társaság újjászervezésének terve, valamint a magyar kultúráról és irodalomról írt referáló cikkei és fordításai. Összességében Keresztury Sándor irodalmi és publicisztikai tevékenysége – leszámítva azt a néhány információt, amit az *RMIL* szócikke közöl róla – teljességgel feltáratlan. Reményeim szerint ez a tanulmány hozzátesz néhány információt (ha nem is feltétlenül pozitívként megítélhető tetteket) Keresztury Sándor húszas évekbeli irodalmi szerepének megismeréséhez.

80 Uő, *A brassói román iskolákat a román állam segítette a magyar uralom alatt*, Brassói Lapok, 1924. október 2., 2.; Uő, *Destruáló iskolapolitika*, Brassói Lapok, 1925. december 4., 4.

81 Uő, *János bácsi*, Brassói Lapok, 1926. január 10., 10.

82 Uő, *Szlávok a háború után*, Kolozsvár, Korunk könyvtára, 1926.

83 Vö. *Cele Trei Crișuri*, 1934, március–áprilisi szám.

84 LIGETI, i. m., 61.

85 KÖLLÖ, i. m.

SZÉCHENYI ÁGNES

H. BALÁZS ÉVA TÖRTÉNÉSZ PÁLYAORIENTÁCIÓJÁNAK KIALAKULÁSA

Előmunka egy készülő monográfiához

A magyar historiográfia jelentős átfogó munkája Romsics Ignác *Clio bűvöletében* című könyve.¹ Romsics áttekintésben kilencszer szerepel H. Balázs Éva neve, összefoglalóan annak az 1910-es években született nemzedéknek tagjaként, akik pályáját az 1945-ös fordulat deformálta, de akik – általánosságban – az 1960-as évektől kezdődően zavartalanul dolgozhattak. A 20. század második felének magyar történészei közül eddig mindössze két személyről született önálló monográfia, tudományos szakmunka – a megjelenés sorrendjében – Hanák Péterről és Kosáry Domokosról.² H. Balázs Éva hűséges, egyik utolsó tanítványával, Krász Lillával azon gondolkodtunk, hogyan tudnánk kötetbe szerkeszteni és megjelentetni a minden év decemberében tartott H. Balázs Éva emlékelőadások szövegét, amikor felmerült bennem, miért ne magáról a történelemszről készüljön önálló pályakép. A kezdeményezés nyomán Hunyady György betekintést engedett édesanyja magánfeljegyzéseibe, naplóiba is. Nyilvánvaló lett, hogy a forrásoknak olyannyira bővében vagyunk, hogy a munka nemcsak elvégzendő, de el is végezhető.

Az alábbiakban a készülő monográfia *előmunkálataiból* adok egy részletet, az 1940-es évek közepén zárva az áttekintést.

A felvilágosodást kutató, iskolateremtő történész, H. Balázs Éva (1915–2006) egyike volt azon keveseknek, akik a legtöbbet tették azért, hogy a magyar történettudomány a nemzetközi vérkeringés része legyen.³ A négyévenként sorra ke-

1 Romsics Ignác, *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*, Bp., Osiris Kiadó, 2011.

2 CSUNDERLIK Péter, *Egy különleges közép-európai történész. Hanák Péter pályaképe*, Bp., Napvilág Kiadó, 2023.; Romsics Ignác, *Kosáry Domokos. A történetíró, a tudománypolitikus és az ember, 1903–2007*, Bp., Helikon, 2025.

3 Lilla Krász–Tibor Frank (szerk.), *L'Europe des Lumières. Oeuvres choisies de Éva Balázs. Europa der Aufklärung. Ausgewählte Schriften von Éva Balázs*, Bp., MTA, 2005.

rülő nemzetközi felvilágosodás-kongresszust 1987-ben Budapest rendezte meg. A kongresszus igazán nagyszabású volt.⁴ Itt H. Balázs Éva tanítványainak széles köre mutatkozott be. Ő maga nem tarott előadást, csak büszkén hallgatta egykori diákjai több nemzedékének előadásait. Mint Kontler László írta róla búcsúztatójában, H. Balázs Éva munkássága bizonyítja, hogy a hatvanas évektől kezdődően lehetett Magyarországon olyan történetírói munkát végezni, amely lehetővé tette a tudós személyes integritása megtartását. H. Balázs Évára jellemző volt, hogy fegyelmezett és variált forráskezeléssel, a társadalom- és mentalitás-történet legfrissebb hangjai iránti bámulatos érzéssel, valódi embertudományként művelte a szakmát.⁵ Az embertudomány értelmezési körét egészen szélesre tágíthatjuk. Tanítványai, munkatársai tehetsége természete, értékei, tervei iránt is érdeklődött, témaválasztással, folytatandó feladatokkal, tanácsokkal és irány-mutatással segített a pályák alakulásában.

H. Balázs Éva nem volt termékeny szerző, ellenben iskolateremtő iskolateremtő egyéniségként kiemelkedő. Korszakos jelentőségű munkája egyetlen van, Berzeviczy Gergelyről írt monográfiája (1967).⁶ De előljáróban is fel kell soroljuk mindazokat a nagy témákat, amik a korszak kutatói számára alapszövegek: az összeurópai szempontból vizsgált felvilágosult abszolutizmus korszaka (*Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*, 1987), remekbe szabott portréi (Mária Teréziáról, Kauntizról, Zinzendorfról, Sonnenfelsről, II. Józsefről, Széchényi Ferencről és másokról), a magyar jakobinusokról, a szabadkőművességről írt tanulmányai.

4 A VII. Nemzetközi Felvilágosodás-történeti Kongresszust (ISECS) több mint ezer történettudós és kutató részvételével rendezték meg a Budapest Kongresszusi Központban 1987. július 26. és augusztus 2. között. A Magyar Tudományos Akadémia, a Művelődési Minisztérium és a Nemzetközi XVIII. Századi Társaság által rendezett konferenciára 36 országból érkeztek szakemberek. H. Balázs Éva hagyatékában megtalálható a kongresszus megrendezésében részt vett volt és akkori hallgatóinak teljes gép- és kéziratos listája, akkori elérhetőségeikkel.

5 KONTLER László, *H. Balázs Éva*, Élet és Irodalom, 2006/9, 10.

6 H. Balázs Éva önmagával való elégedetlenségét is megfogalmazta élete kilencvenedik évében, 2005-ben. „Ami történt velem és révemen, azzal tulajdonképpen elégedett vagyok. A baj az, hogy sok minden nem történt meg. A három negatívum: a véletlen, az improvizáció és a külső kényszerek hatására sok a mulasztás, az elveszített vagy elszalasztott alkalom. Elsősorban saját teljesítményemre mondhatom ezt. Be kell vallanom, adósa maradtam Berzeviczy Gergelynek, [...] az eredményeket csak töredékesen publikáltam. [...] [A] szabadkőművesség 18. századi funkciójának kutatása során – remek anyagot hagyok örökül tanítványaimnak. Ugyanez a helyzet a derék, grafomán Zinzendorf Károly gróffal, akinek monografikus feldolgozásától (hatvan naplóját olvastam el és áttanulmányoztam irdatlan levelezését) előbb egy osztrák kollegám miatt eltekintettem, később, praktikus okok miatt én sodródtam mellékvágányra. II. József és Kaunitz kancellár is pórul jártak velem, az angol, kanadai kutatási eredmények időben leköröztek.” H. BALÁZS Éva, *Hogyan lettem történész*, Korall 2005/21–22, 167–168.

„Berzeviczy Gergely életrajzának írója arra törekszik, hogy az egyéni pályafutást, az egyéni jellemet, tevékenységet és életművet úgy mutassa be, mint egy egész társadalmi réteg arculatának és törekvésének megtestesülését.” Ezzel a mondattal kezdi H. Balázs Éva a monográfia-irodalom kiemelkedő teljesítményét jelentő Berzeviczy könyvét.⁷ Majd így folytatja:

[a] megismerés dialektikája az a paradoxon, hogy az egyediség részletezésével és megelevenítésével közelítjük meg az adott kort, a tárgyat osztály általános viszonyait, lényeges ellentmondásait. Az általános eredményeket, mintegy kibontva az egyediség burkából, tézisszerűen szeretnénk előrebocsátani, már itt előjáróban levonva azokat a következtetéseket, amelyek Berzeviczy Gergely életéből és életművéből adódnak.⁸

Készülő monográfiánknak ebben a fázisában nem kívánunk tézisszerű előfeltevéseket megfogalmazni, hiszen alaposan meg kell ismernünk azt a hálózatot, amelyben H. Balázs Éva működött, a történettudomány változó helyzetét, a szakmai viták, a rokon- és ellenszenvek dinamikáját is. Használjuk azokat az interjúkat, amelyekben maga H. Balázs Éva értékeli pályáját.⁹ Egyelőre – különösen a pálya első felét illetően – az egyediségét akarjuk kibontani és megmutatni. Bár egyszer úgy fogalmazott, hogy sorsa, eredményei véletlenek, improvizációk, külső kényszerek következményei, ezt az önértékelést alaposabban megvizsgáljuk, s ellent is mondunk neki, ha szükséges.

Először azt nézzük meg, milyen családba született H. Balázs Éva, és azt, hogy milyen társadalmi osztállyal, csoporttal érintkezett fiatalon, amíg kialakult biztos képe arról, mit akar csinálni életében, és hogy a közeg, közegei milyen hatással voltak személyiségének kifformálódására, pályájára. Balázs Éva életrajzában annyi fordulat van – főként a pálya indulását tekintve –, hogy tézisek helyett valóban az egyedi életút megismerésre tesszük a hangsúlyt.

Közel harminc éven át szerkesztette az *Életek és korok* könyvsorozatot. Balázs Éva önmagától kölcsönözte a sorozatcímet válogatott tanulmányait tartalma-

7 H. BALÁZS ÉVA, *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795)*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967, 7.

8 *Uo.*

9 Tanulságos összeállítást közölt a már idézett *Korall* 2005-ben, *Hogyan lettem történész?* címmel. A sorozat címe *A Korall körkérdése a pályaválasztásról* volt. A megkeresés egyetlen szempontja az 50. év feletti életkor volt, így ezekből az összevethető pályaindulásokból is vonhatunk le következtetéseket.

zó utolsó kötete címéül. E kötet elő-beszélgetésében egyik tanítványának útjelzőként, figyelmeztetést is megfogalmazott: „[a]z életet hordozó figura éppoly kevésbé egységes, mint a korszak: időrétegekben változik, romlik, vagy javul. A korszak és a kor embere kölcsönösen hatnak egymásra, alakítják egymást. Ez történt velem és írásaimmal is.”¹⁰

A családi háttér

Balázs Éva tanári, értelmiségi, irodalmi családba született, 1915-ben, a történelmi Magyarországon, Székelyudvarhelyen. (Volt egy nővére, Balázs Ágnes, aki 1934-ben, 23 évesen meghalt.) Balázs Éva még egy éves sem volt, amikor a négytagú család 1916-ban végleg elhagyta, elhagyni kényszerült a nagy múltú erdélyi várost, mert Székelyudvarhelyt kiürítették a megszálló román csapatok megjelenésekor.¹¹

Balázs Éva édesanyja Szobotka Katalin (1888–1961), akit írói nevén, Beczássy Juditként tart számon a magyar irodalom. A továbbiakban tehát közismert alkotói nevén fogjuk említeni. Egy kivételt azonban most még teszünk, főszövegbe kívánczik, hogy Szobotka Katalin fivére volt Szobotka Imre, a nemzetközileg is igen jelentős, újra felfedezett festőművész. Szobotka Imrével kapcsolatban írták le először itthon a kubista jelzőt, de sajnos róla még nem készült teljes értékű monográfia.¹²

10 *Elő-beszélgetés. H. Balázs Éva és Krász Lilla bemutatják a kötetet* = H. BALÁZS ÉVA, *Életek és korok. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 2005, 15.

11 1916-ban a román betörés előtt a Tiszántúlra telepítették a megyei igazgatást. Az 1916-os Udvarhely vármegyei közigazgatási kitelepítés iratai. HRM PAK Ms 7651/139. Közli BÁRDI Nándor, *Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918–1920*, Aetas, 1993/3, 76–120, 83.; NAGY Szabolcs, *Az 1916-os erdélyi betörés egyes hatásai a háromszéki nemzetiségi együttélésre*, Belvedere Meridionale, 2017, 33–42.; FRÁTER Olivér, *Erdélyi magyar helyzetkép 1916–19*-ben, Bp., Hamvas Intézet, 2003, 76–149.

12 Szobotka Imre (1890–1961), festőművész. 1905 és 1910 között a budapesti Iparművészeti Iskola növendéke volt. Nagy hatással volt rá párizsi útja, ahol Párizsba visszatérve a La Palette festőiskolában Metzinger és Le Fauconnier, a kubizmus alapítói mellett tanult és dolgozott. Munkái 1913-ban és 1914-ben szerepeltek a Salon des Indépendants tárlatán. A világháború kitörésekor egy bretagne-i gyár területére internálták, ahol négy évig raboskodott, egyáltalán nem örömteli körülmények között. Festéséhez anyagot nem tudott pótolni, ezért kisméretűek voltak akvarelljei, amelyek között van 4x5 cm-es is. A háború befejezése után a Vöröskereszt szállította őt egyenesen Budapestre, így Párizsban maradt alkotásait sem tudta hazahozni, azok nyomtalanul eltűntek, mint azt 1923-as párizsi látogatása során tapasztalta. Új képeivel számos hazai kiállításon szerepelt. A KÚT (Képzőművészek Új Társasága, 1924–1949) egyik alapítója volt. Ez a szabadszervezetű társaság – melynek tőrzstagjai Beck Ö. Fülöp, Bornemisza Géza,

Érdemes feltennünk a kérdést, ha egyértelmű választ nem is tudunk rá, hogy Szobotka Katalin miért választott írói nevet, hiszen a legtöbb kortárs író nő saját nevén jelentkezett. Már első ízben választott írói nevével jelent meg, de aztán a családi emlékezet szerint a második, ugyancsak nagyobb visszhangot kiváltó regénye, az Erdélyben játszódó, a 19. század közepétől induló két, két és fél női nemzedék életét bemutató *Terebélyes nagy fa* (1930) megjelenésekor rossz néven is vették a közeli rokonok, hogy túlságosan szoros, a felmenők életére vonatkozó megfelelést találtak benne. A *Terebélyes nagy fa* – ebben a tanulmányban erre nincs módunk hosszabban kitérni – két regiszterben is figyelemre méltó: egyszerre dzsentrí-regény és a női sorsot bemutató regény, ahogyan több más Beczássy próza is. Kifinomultan elegáns jelenség volt, a nőírók ekkor meglehetősen szűk körének elfogadott tagja, akit a szerkesztő-legenda Osvát is igen kedvelt, s akinek munkáiról Schöpflin Aladár és Kosztolányi Dezső is elismerően írt. A *Tóth Eszter élete* című regénye az Athenaeum pályázatán díjat nyert (1921), Kosztolányi pedig egyenesen elragadtatottan írt róla. Kiemelte, hogy „első felelőletes tekintetre a naturalizmus és verizmus eszközeinek tetszenek” történetei, mégsem „a szokott nyomorrajzok feketeségét” adja. Kiemeli Beczássy emberismeretét és „végtelen, gyengéd emberszeretetét”. A *Nyugat*-ban megjelent kritika utolsó mondata így hangzik: „Kevés ilyen jó könyvet olvastam.”¹³

Erdélyből áttelepedve az édesanya – ekkor még nem írt – nem kapott tanító-női állást. „[A] Népiéleti Minisztériumba osztották be, nyomorgó családokhoz környezet-tanulmányokra járt, és engem gyakran magával vitt. Mindaz, amit olvastam, láttam, nagyon megmaradt bennem. A magyar társadalom sok problémáját érzékelttem – azok kozmetikázatlan formájában” – mondta egy késői interjújában H. Balázs Éva.¹⁴

Édesapja, Balázs Sándor (1883–1982), Nagy-Geresden született, Sopron vármegyében. Visszaemlékezése szerint a faluban akkor összesen 75 ház volt. Más hagyományból jött, mint felesége. A zsidó felekezet tagja, édesapja Breiner Henrik adópénztárnok (adóbeszedő) volt. Balázs Sándor 1901-ben érettségizett a po-

Czigány Dezső, Egry József, Kmetty János, Kozma Lajos, Márffy Ödön, Medgyessy Ferenc, Perlrott Csaba Vilmos, Rippl-Rónai József, Szobotka Imre, Szőnyi István, Vaszary János és Vedres Márk voltak – a Nyolcak utódjának tekintette magát.

13 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Tóth Eszter élete és halála*, Nyugat, 1922/4, 294–295.

14 „Nincs kész történet”. *Beszélgetés H. Balázs Éva történész professzorral*. Az interjút készítette KRÁSZ Lilla, Sic Itur ad Astra, 1996/1–3, 4.

zsonyi evangélikus líceumban, bizonyítványa még Breiner Sándorként nevezi meg. Pozsonyban kapcsolatba került a színházi világgal is. Az egykori királyság magyar fővárosában akkoriban nyolc hónapig német nyelven játszott a színház és csak két hónap jutott a magyar színészeknek, az ott játszó Krecsányi Ignác temesvári színtársulatának. Balázs Sándor szerelmes lévén a helyi drámai színésznőbe, folyton a színház körül lebzelt, s egyszer a színigazgató szinte betuszkolta a színpadra, mert estére szüksége volt statisztára. A színpad és a színházi atmoszféra elkötelezettje lett.

1901-ben a budapesti királyi magyar tudományegyetem leckekönyve még születési nevén regisztrálta, majd a név mellett csillaggal jelzi, hogy Breiner Sándor családi nevének „Balázs”-ra kért átváltoztatása 1904. október 20-án a 73.127. számú belügyminiszteri rendelettel megengedett. Továbbra is jelöli a leckekönyv a hallgató izraelita vallását. Tudomásunk szerint Balázs Sándor egyáltalán nem gyakorolta vallását, egyik egyház tanait sem követte. Érettségi eredménye színjeles volt, másolatán rajta van a „Kir. magy. tud. egyet. quae-turá”-jának pecsétje, ami azt jelzi, hogy szegénységi bizonyítvány alapján a hallgató tandíjmentes volt.¹⁵ Az egyetemen évfolyamtársa volt Babits Mihály. Balázs Sándor 1905-ben szerzett magyar–latin szakos tanári diplomát. Tanári voltak – ahogyan a nemzedéke egészének – Gyulai Pál, Beöthy Zsolt, Négyesy László, Ponori Thewrewk Emil, Alexander Bernát. Egyetemi indexe végig kiemelkedő teljesítményt mutat.

Balázs Sándor rövid ideig Szentgotthárdon tanított, majd az 1905/1906-os tanévtől Székelyudvarhelyre került, ott is az 1871-ben Eötvös József rendeletére engedélyezett Állami Főreáliskolába.¹⁶ Még székelyudvarhelyi tanár, amikor három ízben, 1912-ben, 1913-ban és 1914-ben is 100-100 aranyat nyert a Magyar Tudományos Akadémia történelmi témájú színművek díjazására létrehozott Kóczán-pályázatán.¹⁷ Színműíróként egész életében ismert volt, darabjait játszották.

15 A bizonyítvány eredetije, ahogyan az egyetemi leckekönyv is, a család birtokában.

16 Mindössze egy tanévet töltött a Dunántúlon Balázs Sándor. Áthelyezéséről nem kevés öniróniával így ír: „Egy szerelmi ügybe bonyolódva kénytelen voltam egy első emeleti ablakból kiugrani. Az ugrás pompásan sikerült, Szentgotthárdon ugrottam ki, és Székelyudvarhelyen pottyantam le. A botrány miatt ugyanis oda helyeztek. Ezzel elbúcsúztam a Dunántúltól. De az ifúságtól is.” BALÁZS SÁNDOR, *Emlékeimből*, Élet és Irodalom, 1973/23, 14.

17 FEKETE GÉZÁNÉ, *A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai. 2. 1859–1900*, Bp., MTA, 2000 (MTAK közleményei 36.), 122–124, 128.

Miután 1916-ban a család Budapestre költözött, Balázs Sándor eleinte egyetlen tanintézményben sem kapott végleges beosztást, két-három gimnázium között pendlizett, aszerint, hogy hol kellett valamelyik bevonult tanárt helyettesíteni. Nem számított, hogy magyar–latin szakos volt, tanítania kellett „mindent a világon, földrajzot, algebrát, ásványtant, még fizikát is.”¹⁸ A *Budapest – I. kerületi magy. kir. állami főgimnázium 1916/17-es tanév iskolai értesítőjében* megtaláljuk Balázs Sándor nevét, a „tanári minősége” rovat a neve mellett feltünteti, hogy 12 szolgálati évvel került a gimnáziumba mint „szolgálatátételre beosztott székelyudvarhelyi áll. főreáliskolai rendes tanár”. Az értesítő ebben az évben egy a világháborúra reflektáló, a kultúra erejében csatlódást mutató mottóval indul, „Macht ist das erste, die Kultur höchstensein ganz sekundäres Ziel”. Az idézet forrása Jacob Burckhardt svájci kultúrtörténész és történetfilozófus világtörténete, s az értesítő hozzáteszi, „az emberiséget egyre marcangoló öngyilkos háború ez évben is igazolta ezen idézet szomorú igazságát”.¹⁹ Balázs Sándor 1918. április 9-én levelet írt gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszternek, melyben a Budapest I. ker. állami főgimnáziumba beosztott magyar–latin szakos rendes tanár végleges áthelyezését kéri valamely budapesti állami középiskolához. Státusza eddig tehát csak ideiglenesnek, azaz bizonytalannak volt tekinthető. A főgimnázium (1921-től 1945-ig viselte a Verbőczy István Gimnázium nevet) a kérvény után véglegesítette Balázs Sándort tanárként. Származása miatt 1940-ben nyugdíjba vonult. Tanítványai között voltak, s többször is nyilatkoztak róla (születési évük sorrendjében): Oláh Gusztáv (1901), Hunyady Lajos (1905), Ferencsik János (1907), Trencsényi–Waldapfel Imre (1908), Apáthy Imre (1909), Hámos György (1910), Pogány Ö. Gábor (1916), id. Magyar Bálint (1918), Bárány Tamás (1922). Van még mit említeni ezekről az évekről: az irodalomtörténetek azt állítják, hogy Pintér Jenő érettségiztette József Attilát. Ez csak részben igaz. A fiatal, költőként ugyan még ismeretlen, de már kötettel – *Szépség koldusa* (1922) – rendelkező József Attila vizsgáján Balázs Sándor is jelen volt és ő volt az, aki nem engedte, hogy a vizsgán elnöklő budapesti tankerületi főigazgató megbuktassa József Attilát.²⁰

18 BALÁZS Sándor, *Tanári notesz és más történetek*, Bp., Móra Kiadó, 1963, 11.

19 *A Budapesti I. ker. Magy. Kir. Állami Főgimnázium (I., Attila u. 1–3.) Huszonötödik évi Értesítője az 1916-1917-iki iskolai évről*, közléteszi HIMPFNER Béla kir. Igazgató, Bp., 1917, 4, 21.

20 A szóbeli vizsgán József Attila Kemény Zsigmondból rosszul felelt. Balázs Sándor azonban védelmébe vette, mert kiváló írásbeli dolgozatot írt Petőfi leíró költészetéről. RUFFY Péter, *Egy aranyos ember. Balázs Sándor nyolcanöt éves*, Magyar Nemzet, 1968. szeptember 17., 4.

Balázs Évának két író felmenője volt tehát, akik az irodalom elsőosztályú szakmai és emberi közegében éltek, de nem tartoztak a *Nyugat* és a magyar irodalom fővonalába. Ennek ellenére sem lesz tanulság nélküli sem életük, sem irodalmi munkásságuk önálló fejezetben való áttekintése a Balázs Éva-monográfiában. Ugyanis komoly előny, ha a szülőktől használt nyelv az arra fogékony fiatal lány számára a kezdetekről tükrözi árnyalt megfigyelési szempontjaikat is. Ahogyan a szülők kapcsolatrendszere, a kulturális közeg korai ismerete is sokat segít a tájékozódásban. A család elsőrangú független értelmiségi közeget biztosított, noha a pedagógus-író házaspár anyagilag nagyon is függő helyzetben volt.

A Balázs család első budapesti lakása – miután rövid ideig osztoztak az áttelepült vagonlakók sorsában – a vízivárosi Szalag utca 6. szám alatt volt. 1932/33-as tanév gimnáziumi értesítője szerint a család átköltözött az ugyancsak budai, krisztinavárosi, Mészáros utca 12. szám alá.

Balázs Éva, a naplóíró

Balázs Éva 1926 karácsonyától fogva vezetett naplót, azaz 11 évesen fogott neki írni, írásban gondolkodni. Az utolsó napló, naplószerű folyamatos szöveg 1945/46 fordulójáról maradt fenn. Ennek az alapvetően szubjektív, jelentékeny forráscsoportnak részletes elemzése óriási segítségére van a monográfia szerzőjének. Itt most néhány fontos észleletünket adjuk közre.

A környezetről az 1928-ban nyarán mindössze 12 és $\frac{3}{4}$ éves, de magát már a napló első oldalain IV. osztályos gimnáziumi tanulónak nevező Balázs Éva érzékletes leírást ad.

Mi egész kis budai utcácskában lakunk, és hogyha kinézek az ablakon, az az érzésem, hogy ez a falu karikatúrája. A kis házak, kivéve a mi nagy bérpalotánkat, egész falusiasak. Az utcán toprongyos kis gyerekek játszanak hiányos öltözetben. Azonban ők nem fákra másznak, hanem az ívlámpák rúdjaire és nem patakban lubickolnak, hanem az esővízben tisztulnak ki, ami megáll a kövek közt. Énbennem sok a falusias haj-

landóság, ezért szinte fájdalmasan érint Pest a rémes lármájával. Buda sokkal kedvesebb, de az emberek is mások.²¹

Figyelemre méltó különbségtevés a még csak kamasznak sem mondható lánytól. Ugyanebben az évben, de már 13. évét betöltve, Balázs Éva le is rajzolta naplójába a Szalag utcai lakást. A bútorokat is megnevező, jelző rajzok szerint a lakásban volt úriszoba, ebédlő, férfiszoba, halószoba a szülőknek és egy a lánytestvéreknek, valamint cselédszoba is. A fürdőszoba nem szerepel a rajzokon, a napló meg is jegyzi egy helyütt, hogy „eddig nekünk nem volt rendes fürdőszobánk, de most vettünk rendes kádat és megcsináltatjuk az egészet.”²²

Nemcsak saját életkörülmények leírását adja meg Balázs Éva, bemutatja, jellemzi iskolatársait és barátait. Egyik barátnője édesapja az Állatorvostudományi Egyetem tanára, másiké táblabíró, de van kishivatalnok szülők lánya is a barátok között, és egyik fiú pajtásáról megjegyzi, hogy villájuk van a Kis-Svábhegyen.²³ Ezek az észrevételek, szempontok sem jellemzőek ebben az életkorban.

Milyen önképe van a serdülő korú lánynak a korai napló alapján? Elégedett a testével, sportos alkatával, örül, hogy idősebbnek, körülbelül 15 évesnek néz ki. Ez a motívum visszatér, bár néha ellentmondásba kerül önmagával. Néhány oldal távolságban azt írja, „[f]élek, hogy csúnya vagyok és nevetségesen koraérett”. Lelki turbulenciák kísérik az évet, ahogy sok további évét is – amint a környező évek naplóiból is kitűnik. Konstatálja, hogy „újabban feltűnési viszketegben” szenved, de hozzáteszi, hogy „ezen minden kis fruska átesik, tehát nem baj”. Amikor elolvassa Bashkirtseff Mária naplóját, felháborodik annak fogadtatásán, azon, hogy a könyvet az olvasói őszintének tartják.

Nem igaz. Mert ha valaki miközben naplóját írja, arra számít, hogy ezt az emberek tömkelege fogja olvasni, na, az nem lehet komoly munka, abba nem ír bele mindent, mert nincs olyan emberi teremtmény, akinek nem volna valami szégyellni valója, vagy lelki, vagy testi hiba. Nekem is van bőven mind a kettőből és ezt nem tagadhatom le magam elől

21 Balázs Éva naplója, 1928. VIII. 20. Kézirat.

22 Uo.

23 Balázs Éva naplója, 1928. VIII. 5.

– reflektál az írás hitelességére és egyben önmagára is.²⁴ S valljuk be, napóinak vannak idézni nem kívánt, valóban őszinte, önmagával is szigorú beszámolói.

Tanúskodik a napló a kamaszodó lány iránykereső belső, nagy dinamikával megjelenő vívódásairól is. Néhány évig magántanuló is volt, mert vékonyka volt és törekeny, a szülők féltették. Az iskolát nem nagyon szereti, osztályzatai hullámzóak, de év végére mégis jeles lesz. Ennek jelentőséget tulajdonít, mert a következő gimnáziumi évben „felsős” lesz, s ezt a lépést fontosnak tartja. „Jaj, csak jövőre is jeles tanuló lehetnék. Milyen jó érzés az. Jó, ha az ember kimagaslik az átlagból!” Másutt megállapítja, hogy „[b]ár nem szeretem az iskolát, be kell látnom, hogy sok olyan dolgot tanultam, amit sohasem tanultam volna meg másképp”, s hozzáfűzi, „[m]ostanában megint bődületesen megváltoztam, nemcsak kinézésére, de természetre. Igazán annyit tanulok és zongorázok, hogy naponta újból és újból csodálom meg magam. Amellett éppoly komisz vagyok, mint voltam.” Érdelemes közlések, az érési hullámmás változó szakaszai. Fontos viszonyítási pont a négy évvel idősebb nővére. Heves viták és verekedések is vannak köztük, gyakori az összehasonlítás, amiből nővére jön ki sikeresen. „Én gyorsan megtanulok mindent, de Ági mindent finomabban játszik [zongorán].” Ágit francia dárjának látja, magát „magyar szakácsnő”-nek. Egy helyütt – kontextus nélkül, szinte a semmiből jön a mondat – azt olvassuk, hogy „[a] nők már mind tudományos pályára mennek. Azelőtt nem.” Ezt a kitételt nem tudjuk általánosnak tekinteni, egy értelmiségi család lányának túlzó fordulata. De fontos mondat a majdani életpálya felől nézve. Az sem mellékes, bár erre sem tekintünk ki dolgozatunkban, milyen női szereplehetőségekről van szó a hivatalos nyilvánosságban ekkoriban.²⁵

Az elsődleges érzelmi vonzódást és biztonságot az apjához való kapcsolat jelenti. A családi érzelmekről határozott kijelentéseket olvasunk a naplóban. Például: „Aput imádom, önélküle nem bírnék egzisztálni”. Hálás az apjának, hogy amikor édesanyja fekete gyászt akar ráerőltetni a nagyapja halálakor, azt „Apu, a drága, nem engedi”. A családi dinamika mindvégig így néz ki: egyik oldalon az anya és Ági szövetsége, a másikon Éva és Apu. Két szelíd lélek szemben két irodalmi kedéllyel, tréfálkozó, ironikus személyiséggel.

²⁴ Balázs Éva naplója, 1928 [a napló elején, nincs pontosabb dátumjelölés], illetve 1928. VIII. 22.

²⁵ Lásd pl. KORNISS Gyula, *Nők az egyetemen*, Napkelet, 1925/2, 60–69, 149–184.; BOBULA Ida, *Az egyetemi nőkérdés Magyarországon*, Napkelet, 1928/8, 581–595.

A jövő azonban természetesen még bizonytalan, hiszen egy változásban lévő gyereklány gondolataiba látunk bele. A kiválasztott naplóban, 1928-ban, háromféle jövőkép, inkább még csak jövő-fantázia jelenik meg. Az egyik az, hogy színésznő akar lenni. (A lányok rendszeresen olvassák a *Színházi Életet*, nővére neve rendszeresen feltűnik a hetilapban, mert jelölik a „strand szépe” címre.²⁶) A szülőkkel – természetesen – rendszeresen jártak színházba is.²⁷

Én színésznő leszek. Ez nem olyan kislányos képzelődés, van tehetségem, a hangom is rém mély és erős, drámai, de már nem kamaszos, és Apuka is ezt akar belőlem csinálni. Én is szeretnék különböző okokból, pl. sok pénzt keresnék és kifizetném az adósságainkat. [...] Ha később is lesz tehetség bennem, Apu beírat a Színi Akadémiára hatodik után.

Hónapok múltán is előjön a színésznőség utáni vagy, a motívum itt az, „hogymiután szegény vagyok, nem érvényesülhetek.”²⁸ Az iskolai gyötrődések, felelési drukkok kapcsán előjön, hogy feltétlenül tanárnő lesz. Édesapja révén neki is van üres tanári notesze, „[e]lőre kéjdzek arra a gondolatra, hogy majd egyszer én is ott szekálhatom a dobogóról a tanulókat. Milyen hascsikarást fog okozni, ha előveszem a tanári könyvemet.”²⁹ A harmadik jövőelképzelést egy édesapjával közös pesti élmény hívja elő.

26 A cím elnyeréséhez a *Színházi Élet* szavazólapot mellékel. A címre minden budapesti strandra külön lehet jelölni. Balázs Ágnes és Balázs Éva az ún. Duna-strandra járnak rendszeresen. Balázs Éva életében fontos volt a sport, az úszás mindvégig, lánykorában a korcsolya is és a társastánc. Ez egyben társadalmi esemény, kapcsolat is volt. A nagyfokú iparosítás előtt a fővárosban sok Duna-úszoda működött. A Fortepan oldalon több ilyen kép van, sőt egy olyan légifelvétel is, amelyen legkevesebb öt ilyen fürdőkosár látható (Zainko Géza felvétele, 1930).

27 Balázs Sándor színpadi szerzőnek 1914-ben jelenik meg *Mátyás után* címmel három színpadi darabja (Singer és Wolfner), *Álarcosok* című háromfelvonásos darabja, később Mikszáth Kálmán és Gárdonyi Géza munkáiból is készít színpadi variánsokat. Schöpflin több ízben ír visszafogott hangú, de elismerő kritikát színpadi látásmódjáról.

28 *Balázs Éva naplója*, 1928. VIII. 22. A családnak rendszeresen komoly anyagi gondjai akadtak. Balázs Sándor kártyázott, időnként kétségbeeső, időnként a lakbér kifizetését is kétségessé tevő adósságokat halmozott fel. Másutt is feltűnik a naplóban az adósság problémája, 1935 karácsonyának öröme volt, hogy a szülők „kiváltottak a zaciból egy briliáns órát”. A családhoz rendszeresen jártak kosztosdiákok, már az 1928-as napló is említi, tehát ez folyamatos bevételi forrás volt. Feljegyzi a napló, hogy az iskola tavaszra nagyszabású kirándulást szervez, Bécs, Trieszt, Velence, Bologna, Firenze, Milánó, Róma, Nápoly is tervbe van véve. Az ár – akárhogy nézzük – irreálisan magas, 250 pengő. A terv magától értetődően elhalt, az utazásról a továbbiakban nincs is szó.

29 Az utóbb az egyetemen tanító H. Balázs Éva szigorú és igényes tanár volt, de senkit nem szekált, ezt fontos leszögezni a kizárólag a korai életrajzszakaszt vizsgáló írásunkban is. A szekatúra, amit utóbb például elsősorban Mályusz Elemértől, illetve Alföldi Andrástól kapott, nem volt sajátja.

Apuval felültem az autóbuszra, átmentünk az Erzsébet-téri kioszkba. Uzsonnáztunk [...]. Néztük a téren sétálókat, direkt Zolai látvány volt. Mint patkányok a lyukakból, úgy bújtak elő Pest nyomorúságos alakjai. Csupa torz és idéetlen alak, nincs egy jótermetű egészséges ember se közöttük. Igazán a legrémisztőbb a dolog. Ha én nagy leszek és módom lesz rá, elmegyek szocialista képviselőnek. Úgy szeretnék legalább egy kicsit segíteni ezeken az elnyomottakon.

Szociális érzékenység és bizonyos politikai, közéleti sejtés nyilatkozik meg ebben az idézetben. És mint láttuk, tudja, mi a Zola féle naturalizmus, s még nincs 13 éves, amikor elolvassa a *Bovárynét*. „Hű, de remek. Ezeket a megfigyeléseket! Ezt a finomságot!”³⁰

Mindhárom ötletszerű pályairányultságban van valami, ami – ha a kiteljesedett történetpálya felől visszatekintünk – előrejelzés. A színész és a tanár között van hasonlóság. A személyes hatáskeltésen, elhítetésen alapul mindkettő, közfigyelemre tart igényt, a társakra érzékenyen működik. A képviselőségben pedig a másokért való kiállás elszántsága mutatkozik meg igen korán.³¹

Az előzetes összefoglalásban ugrani kényszerülünk néhány évet, már az érettséginnél és az egyetemi éveknél tartunk. 1933-ban jelesen érettségizett, jelesen megfelelt, ezzel Balázs Évát a „tudományegyetemeknek és a főiskoláknak nők részére engedélyezett tanulmányaira érettnak” nyilvánítják és lecke könyve tanúsága szerint az év őszén latin–történelem–filozófia szakon kezdte tanulmányait a m. kir. Középiskolai Tanárképzőintézetben.³² (A filozófiát 1935-ben leadta.)

30 *Balázs Éva naplója*, 1928. VIII. 8.

31 Arról, hogy a színészi pálya komolyan felmerült, a kilencven éves H. Balázs Éva is megemlékezett. „Szüleim gyermekkoromban úgy gondolták, hogy egyszer majd a Nemzeti Színház jeles tagja leszek: hangerőm, szavalási készségem félrevezette őket. Serdülő koromban már tudtam, hogy ezen készségeimet katedrán fogom érvényesíteni egy középiskolában, ahol továbbadom mindazt, amit szeretett latin–görög tanáromtól, Kerényi Károlynétól kaptam. Előzőleg hét éven át magántanuló voltam, sok szabadidővel, tehát kiolvastam a világirodalmat és lépést tartottam az akkori modernséggel: a harmincas években valóban jól ismertem Thomas Mannt, Aldous Huxley-t, vagy itthonról Márait és a nyugatosokat, magyar csillagosokat. H. BALÁZS ÉVA, *Hogyan lettem történész*, i. m., 166.

32 A szakválasztásban volt véletlen, vagy ahogy H. Balázs Éva visszatekintve mondja, „improvizáció”. „Apám nem magyar–latin szakra íratott be az akkori Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarára, hanem történelem–latin szakra. Meg akart kímélni attól, hogy túl sok dolgozatot kelljen javítanom. [...] Sírtam, de tudomásul vettem a helyzetet, hiszen a latin mellett leendő második szakomat csak szekundernek gondoltam.” Figyelemre méltó a passzív vagy szenvedő szerkezet, hiszen öntörvényű és önálló személyiségről van szó. Mégis: az apa *beíratta* az egyetemre. *Uo.*

Gimnáziumi és líceumi tanárai közül ki kell emelnünk latin tanárát, Kerényi Károlynét. Egyetemi tanárai a korszak jelesei – az indexe is rendelkezésünkre áll – számunkra közülük Mályusz Elemér a legfontosabb, akit minden évfolyamon hallgatott. H. Balázs Éva Mályusz-tanítvány volt, nála doktorált 1938-ban.³³ Már idézett naplójában az I. évfolyam zárásakor visszatekint az első teljes tanévre. Azzal kezdi, hogy

Mályusz órái első pillanattól fogva nagyon tetszettek, el is határoztam, hogy nála kollokválnék. [...] Tapasztalatlanságom tett olyan szerénnyé, hogy tandíjmentességének Mályuszt választottam, akiről köztudomású, hogy utálja a nőket és főleg, hogy vérig kínozza azokat, akiket nem ismer. Nem voltam nála gyakorlaton, tehát mint vadidegen jutottam be a szobájába [1933.] december 22-én, egy pénteki napon bizonyos Bartek kisasszonnyal együtt. Ő hamar kimúlt, én nem törtem meg Elemér [sic] pikírtsége alatt, sőt még kedélyesen mosolyogni is tudtam. 5-¼ 8-ig tartott a vizsga, végül is dicső professzorom kénytelen volt belátni, hogy Balázs kisasszony nagyon szépen elkészült és bekanyarított egy jelest.³⁴

Magabiztos, szemtelen, büszke hang. Másutt azt jegyzi meg, hogy Alföldi András ugyan elégedetlen volt teljesítményével, de „200 kolloqualó latinista között én voltam a legjobb lány. Mindezt nem dicsekvésből, hanem mint írja, elégedetlensége miatti „önvigasztalásból” rögzíti.”³⁵ (Megjegyezzük, hogy Balázs Éva naplója az egykori egyetemi szobákat, tantermeket is részletesen bemutatja.)

A Kornfeld család megjelenése

Ugyanekkor, az első tanévben – és itt meghatározó pillanathoz érünk – Balázs Éva megismerkedett Kornfeld Máriával, aki szintén történész hallgató volt, csak éppen Szekfű-tanítvány. A kapcsolatfelvétel kezdeményezője a Kornfeld család

33 BALÁZS ÉVA, *Kolozs megye kialakulása*, Bp., Egyetemi Nyomda, 1939 (Település- és népiségtörténeti értekezések 3.).

34 *Balázs Éva naplója*, 1934. VI. 21. A napló egyik hangneme más tekintetben is a szemtelen irónia, az önbizalom és az önbizalom hiánya közötti rapszodikus váltással.

35 *Balázs Éva naplója*, 1935. I. 3.

volt, jelesül az édesanya, Kornfeld Móricné, született Weiss Marianne. Az ország talán legnagyobb iparmágnás családja jelentkezett egy levéllel. Ebben azt kérte, hogy lánya és Balázs Éva kisasszony az egyetemen kívül találkozhassanak, mert Mária lánya, aki társadalmi pozíciója miatt nem talál igazi közösségre az egyetemen, szimpatizál évfolyamtársnőjével, s reméli, hogy közöttük barátság alakulhat ki. A privát találkozás első alkalma 1933 decembere volt. Kornfeld Móric egy hatalmas batárral, az ország egyik legnagyobb autójával vitte el a lányokat az Eötvös Collegium Mikulás-ünnepségére. (Ne felejtjük el, ez a nap egyben Horthy Miklós kormányzó országos ünnepelt névnapja is volt.)

Amikor H. Balázs Éva rám testálta a Kornfeld Móric munkásságát feldolgozó témát,³⁶ elmesélte, csak kicsit lepődött meg, ugyanakkor némi gyanakvással fogadta „a pénz” közeledését. Az Eötvös Collegium kapujában Gombocz Zoltán várta Kornfeld Móricot két fiatalemberrel, akiket aznap estére az elsőéves történezhallgatók táncosainak kijelölt. Az igazgató egyik oldalán Kosáry Domokos állt, a másikon Sótér István. Az esten meglepte Balázs Évát, hogy Kornfeld Móric mindvégig szerényen viselkedett, a nyelvtörténet kérdéseiről beszélgetett a Collegium igazgatójával. A pénzember filozopter magatartása „meghódította” Balázs Évát. A családdal életre szóló kapcsolat, barátság alakult ki. Azzal folytatódott, hogy a tanév végén több hétre meghívták a család iredi birtokára nyaralni.

Puppiéknál – ez Kornfeld Mária beceneve – pompás nyaralásom volt, megtanultam, mi az az úri élet, kis emberek élete nagyító alatt: több és jobb élet [...], több mozgási lehetőség az autó révén. Több családi komplexus, több gátlás és több merészség. Felhevített életforma, nagy kielézési lehetőségekkel.³⁷

Fél évnek kell eltelnie ahhoz, hogy Balázs Éva leírja naplójába. „ha igaz, most már hozzáértem a társasághoz [...] Aránylag már nem affektálok és közvetlen tudok beszélgetni. Ez az én helyzetemben nagy szó.”³⁸ S ugyanakkor mégis zavarja társaságukban a bénító pénztelenség is, „ó pénz, ó anyagiak”.³⁹ Kornfeldék

36 SzÉCHENYI Ágnes, *Iparbáró, mecénás, filozopter* = KORNFIELD Móric, *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok*, kiad. SZÉCHENYI Ágnes, Bp., Corvina Kiadó, 2006, 10–88.

37 *Balázs Éva naplója*, 1934. IX. 2.

38 *Balázs Éva naplója*, 1935. V. 13.

39 *Balázs Éva naplója*, 1935. II. 3.

társadalmi pozíciója, vagyona mások szemében is fontos viszonyítási pont volt. Mályusz Elemér visszaemlékezésében említi, hogy miközben a fővárosban már órákat tartott, de Szegeden volt kinevezett tanár – meghívást kapott Kornfeld Móric családjához, vacsorára. Így emlékszik vissza távolmaradására: „Nem tagadhatom, ha nagyon akartam volna, éppen elmehettem volna a vacsorára. Nekem azonban nem volt kedvem egy pöffeszkedő zsidó pénzember házában megjelenni.”⁴⁰ A Kornfeld Mórchoz valóban közel állók nem így emlékeznek vissza a meghívó fél jellemére, viselkedésére. De kívülről tekintve a meghívásra, megértjük az előítélet forrását. Amibe erősen belejátszhatott az is, hogy a szellemi közegeben tudott volt, Szekfű Gyula – akivel Mályusznak súlyos konfliktusai voltak – közel állt a Kornfeld-körhöz.⁴¹ A vita eredője, a szembenállás összefoglalása része kell majd legyen a H. Balázs Éváról szóló könyvnek, itt azonban még nem térünk ki rá.

A Kornfeld-világ igen sokat jelent Balázs Éva számára. Társadalmi tapasztalatot, a társadalmi érintkezésnek az otthon megszokottól egy egészen más formáját. És persze sok ragyogó személyt.⁴² A Bethlen Istvánt támogató szellemi közeget, miniszterialis tisztségviselőket, egyetemi embereket.⁴³ Az iregi világ állandó résztvevője volt Balogh József. Hosszú ideig édesapja, Balog Ármín⁴⁴ is jelen volt a körben, 1885-től ugyanis ő, a rabbiképző akkora ifjú tanára tanította magyarra a német anyanyelvű Kornfeld Zsigmondot. A familiáris kapcsolatot jelzi, hogy „Balog bácsi” a két világháború között hétszámra vendégeskedett Kornfeld Mórécék iregi birtokán. „Ott az asztalfőn Kornfeld Mórícné, Weiss Marianne ült, balján férje, jobbán „Balog bácsi.”⁴⁵ Fia, Balogh József klasszika-filológus volt, a középkori latinság, a patrisztika egyik legjobb, nemzetközileg ismert magyar tudósa a 20. század első felében. Berlinben tanult. Munkássága nincs kellően feldolgozva, noha úttörő kutatásai iránt ma nemzetközi érdeklő-

40 MÁLYUSZ Elemér, *Visszaemlékezések*, szerk. Soós István, Bp., ELKH BTK TTI, 2021 (Magyar történeti emlékek – Elbeszélő források), 298.

41 ERŐS Vilmos, *A Szekfű–Mályusz vita*, Debrecen, Csokonai, 2000 (Csokonai új história).

42 Balázs Éva a naplójába is beletett egy újságból kivágott fényképet, ami az Iregen megismert gróf Csáky Miklóst és menyasszonyát, ábrázolta. A napló büszkeséggel említi, hogy Iregen „lekezelt” Csáky Miklós édesapjával, gróf Csáky Károllyal, aki korábban a Bethlen-kormány honvédelmi minisztere volt.

43 Lásd Kornfeld-pályaképem iregi fejezetét: KORNFIELD Móric, *Trianontól Trianonig*, i. m., 50–60.

44 Balog Ármín (1859–1937), Nagykárolyban született, az egyetemet már Budapesten végezte. Megírta a keresztény latin irodalom történetét (1905), lefordította többek között Bacon művének, a *Novum Organum*nak első részét és Spinoza etikáját.

45 H. Balázs Éva és Kornfeld Mária szóbeli közlése a szerzőnek 2000. augusztus 12-én.

dés figyelhető meg. Akadémiai karriert nem futott be, de a *Magyar Szemle* nagy és kis könyvsorozatai – Hubay Miklós kifejezésével – már-már a tudományos minősítő bizottság hatalmával ruházták fel: ezeken a publikációkon át lépdeltek előre a magántanárok professzorokká.⁴⁶ Közel száz tanulmányt írt, megdermelné, hogy ezekből halála után hatvan évre végre kötetek jelenhessenek meg. Lefordította Szent Ágoston vallomásait, F. Dornseiffal közösen kiadta Dante *De vulgari eloquentia* című munkáját németül, bőséges filológiai magyarázattal. Babits Mihály könyvei közül három – *Dante*,⁴⁷ *Amor Sanctus*,⁴⁸ *Oidipus Kolonosban* – kifejezetten az ő inspirációjának és minden bizonnyal az általa közvetített anyagi háttérnek köszönheti létrejöttét. 1927 és 1935 között a Magyar Szemle Társaság főtítkára volt, mindvégig felelős szerkesztője a *La Nouvelle Revue de Hongrie* és a *The Hungarian Quarterly* című, a bethlenista kulturális külpolitikát képviselő, a külföldnek szánt hazai folyóiratoknak. (A francia nyelvű folyóiratot Ottlik Györggyel együtt szerkesztette.) Ezeket a lapokat, ahogyan az 1938-ban létrehozott *Magyar Nemzetet* is, főképpen Kornfeld Móríc hathatós anyagi segítségével tette lehetővé.

Az egyetemi évek kapcsolatrendszere

Az anya írói környezete és az egyetemista közeg újabb és újabb ismeretséget hozott. A Kosáry családdal régi volt a kapcsolat, Beczássy Judit és Kosáryné Réz Lola írói és baráti érintkezése miatt.⁴⁹ Balázs Éva leckekönyvében kiemelten szerepel a klasszika-filológus Huszti József, éveken át több tárgyát vette föl Balázs Éva, de a barátság az egyetem falain kívül is megvan. Huszti Dénes évfolyamtárs volt, annak húga, Huszti Klára Balázs Éva barátnője lett. 1937-ben Kosáry Domokos feleségül vette Huszti Klárát, a kapcsolat így még szorosabb lett.

46 *Kabdebó Lóránt beszélgetése Hubay Miklóssal* = KABDEBÓ Lóránt, *A háborúnak vége lett*, Bp., Móra Ferenc Kiadó, 1983 (Kozmosz Könyvek), 9–33.

47 BABITS Mihály, *Dante. Bevezetés a Divina Comedia olvasásához*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1930.

48 *Amor Sanctus*, ford., magy. BABITS Mihály, Bp., Magyar Szemle könyvei, 1933. Lásd BALOGH József, *Amor sanctus – Babits, a himnusz-fordító*, Magyar Csillag, 1941/1, 15–24.

49 Kosáryné Réz Lola – Beczássy Juditénál hangosabb – írói sikereinek köszönhetően a család egy Rákóczi úti elegáns bérház nagypolgári lakásában élt. Kosáry Judit – Kosáry Domokos lánya – visszaemlékezése szerint a két gyerek ismeretsége úgyszólván a játszóterei homokozóban kezdődött. Kosáry Judit közlése a H. Balázs Éva emlékelőadásán, 2025. november 28.

Balázs Éva az egyetemi körben és részben Kornfeldék révén ismerkedett meg a fiatal végzett jogással, az ekkor történelmet tanuló Gogolák Lajossal is, aki évtizeddel később vitriolos hangnemben írt a Kornfeld családról és H. Balázs Éváról is.⁵⁰

Az utóbb nemzetközi hírű klasszika-filológus, Szabó Árpáddal is korai barátságban volt. Az Eötvös kollégista Szabó egyetemistaként szoros kapcsolatban volt mesterével, Kerényi Károllyal, tagja lett az ókortudománnyal foglalkozók Stemma körének, s publikált folyóiratukban, a *Szigetben*. 1935-től Berlinben tanult, ott habilitált 1938-ban, mindössze huszonöt évesen. (Ezzel együtt is az Állástalan Diplomások Országos Bizottsága segített megélhetéshez juttatni.) Lengyel Dénes – Benedek Elek unokája, utóbb író – is Balázs Éva szűkebb köréhez tartozott. (A későbbi évtizedek alatt mindkettőjükkel tartalmas levelezést folytatott Balázs Éva, ezeket a család őrzi. Szabó Árpáddal szoros barátságban is maradt.) Az évfolyamtársak között sokszor felbukkan a naplóban Iczkovits (1939-től Iványi) Emma.⁵¹ Róla egykorúan igen melegen emlékezik meg Balázs Éva. Egyszerre voltak barátnők és egymást teljesítményre készítő riválisok. Iczkovits is Mályusz-tanítvány volt, Mályusz Elemér mindkettőjük disszertációjáról meleg hangon emlékezik meg visszaemlékezésében.

Fontos kapcsolat volt Balázs Éva számára Váczy Péter.⁵² A megőrzött lecke-könyv szerint Váczy Péter ugyan nem tanította Balázs Évát, de az egyetem adott lehetőséget megismerkedésükre. Baráti kapcsolatukban – Váczy tizenegy évvel volt idősebb Balázs Évánál – sok volt a „kíméletlen kritika”, ami egyszerre vette el és építette Balázs Éva önbizalmát. Megkapta, hogy „lelkileg kusza szénakazal, helyenként »inferioris« (imádom a latin szavakat, hiába, ezek a legkifejezőb-

50 GOGOLÁK Lajos, *Romemlékek*, közléteszi és a bevezetést írta Nóvó Béla, *Holmi*, 2001/3, 286–310.; 2001/4, 498–517.; GOGOLÁK Lajos, *A demokrácia sznobjai*, Politika, 1947/4, 7. Gogolák jellemzése Balázs Éva naplójából: „Gogolák egyetemünk díszé, az összes lapok az ő cikkeihez hozzák, tehetséges, pokolian rosszmájú, helyenként forradásokkal.” *Balázs Éva naplója*, 1935. XII. 29.

51 Iványi Emma (1915–1995), 1950-től a Magyar Országos Levéltár levéltárosa, 1962–1980 között főlevéltárosa. 1950-től az MTA Történettudományi Intézetének külső tudományos munkatársa. Monográfiát írt Esterházy Pál nádorságáról (1681–1712), ami egyben a nádori hatáskör közigazgatás-történeti feldolgozása. Jelentős forráskiadási tevékenysége is.

52 Váczy Péter (1904–1994), középkortörténész, akadémikus. Egyik legismertebb és olvasottabb munkája: *A középkor története = Egyetemes történet négy kötetben*, szerk. HÓMAN Bálint–SZEKFÜ Gyula–KERÉNYI Károly, Bp., Magyar Szemle Társaság kiadása, 1936. Azért emeljük ki ezt a munkáját, mert ebbe a kötetbe a barátság alapján a még egyetemi hallgató Balázs Éva is bedolgozott. A kapcsolat a két történész élete végéig megmaradt, Váczy Péter baráti figyelme kiterjedt Hunyady György pályakezdésére is. Váczy Péter munkáinak bibliográfiáját lásd DRASKÓCZY István, *Történelmi Szemle*, 1985/4, 642–649.

bek)”.⁵³ Megkapja az idősebb pályatárstól, hogy „szemtelen, frivol és felszínes”, bizonyára építő szeretettel. S valóban, a kivételesen őszinte naplók a tanúi annak, ahogyan a fiatal lánynak, már középiskolában és az egyetemi években megvan a maga romantikus, identitáskereső Sturm und Drang korszaka. Ám ahogy mi H. Balázs Évát megismertük, ebből semmit nem láttunk. De hogy tanítványai problémáit megértette, ehhez kellett, hogy ne felejtse el a maga fiatalkori bizonytalankodásait, viharait és vágyait.

H. Balázs Éva visszatekintve is Mályusz Elemért tartja „a” tanárnak életében, a mesterséget, mint mondja, feltétlenül tőle tanulta.⁵⁴ A naplóban többször is felsőfokon emlékezik meg róla. Egy ízben azt írja, „egy jól sikerült Mályusz-gyakorlat tízszeres gyönyöröket okoz” minden egyéb társasági eseménynél.⁵⁵ Aztán azt rögzíti a naplóba, hogy „voltak napok [közben életkorához illő társasági fiúkkal flörtöl – Sz. Á], amikor Mályuszba voltam szerelmes. Egészen imádnivaló ember. Ahogy vizsgán és azután viselkedett, az mintaszerű [...] [Ő] épp elég jól ismer a gyakorlatokról és biztosra veszi, hogy szakdolgozatom és vizsgám kitűnőt kap.”⁵⁶ Szakdolgozata, majd doktori disszertációja témája Kolozs vármegye kialakulása lesz. Tanárai között Mályusz után kiemelt helyen említi Kerényi Károlyt, Huszti Józsefet, Domanovszky Sándort, Hajnal Istvánt, de tanította Kornis Gyula és Horváth János is. A tanulmányi stabilitásban is van olykor elbizonytalanodás. Ősszel kedv nélkül ír a disszertációról, és inkább francia szakos szeretne lenni.⁵⁷ Édesapjának színházi bemutatója van, a *Pesti Napló* rögtön Móricz Zsigmond *Rab oroszlánját* befejezve közölni kezdi Beczássy Judit *A csoda* című regényét, s ekkor ismét eljátszik a gondolattal, hogy író akar lenni. Ettől a kísértéstől élete végéig tudatosan távol tartotta magát, de ha történeti tanulmányait nézzük, abban a magas írói minőség minden jegyét felfedezzük. Közvetlen hangon, szakmai modorosságok nélkül írt és adta át tudását a szakmunkákban.

Feltűnik az 1928-as naplóban nővérenek vőlegényeként, Hunyady Lajos. Ő – mint már említettük – Balázs Sándor tanítványa volt, 1924 májusában érettségizett. Balázs Sándor otthon házi iskolát tartott fent keresete kiegészíté-

53 A napló dátuma hiányzik.

54 *Nincs kész történetész, i. m.*, 4–5.

55 *Balázs Éva naplója*, 1935. II. 3.

56 *Balázs Éva naplója*, 1935. VI. 16.

57 *Balázs Éva naplója*, 1935. X. 9.

sére, ide hívta tanítani az időközben a műegyetemre járó Hunyady Lajost,⁵⁸ volt tanítványát, hogy „betanítson”. Így épült be a családba először Balázs Ági, majd évekkel később Balázs Éva révén. Balázs Ágnes 1934-ben tuberkulózisban meghalt. Hunyady Lajos a tragédia után is ragaszkodott a családhoz, folyamatosan jelen volt annak életében. Évek múltán udvarolni kezdett Balázs Évának, aki 1941-ben a felesége is lett.

A naplókából eddig két markáns évből idéztünk bővebben, a gyerek és az egyetemista korszakból, nem esetlegesen, de nem is kielégítő bőséggel. Ez majd a későbbi munkában teljesebbé válik, tanulmányunk nem bírná el a közlések bővítését.

1938 szilveszterén fejezi be Balázs Éva a *Kolozs megye kialakulását*, 1939-ben jelenik meg nyomtatásban a disszertáció. Mályusz a „megye-témákat” igen komoly tudatossággal osztotta, terítette szét. (Évtizedek múltán, az ELTE tanáraként H. Balázs Éva is így járt el tanítványaival. Felmérte érdeklődésüket s így jelölt ki számukra témákat.)⁵⁹ Fügedi Erik kapta meg Nyitra megye betelepülésének történetét, Iczkovits Emma az erdélyi Fehér megye középkorának történetét és Balázs Éva Kolozs megyét. Mindhárom disszertáció a *Település- és népségtörténeti értekezések* sorozatban jelent meg. „Balázs Éva és Iczkovits könnyen találtak olyan szálakat, amik erdélyi rokonaikhoz fűzték őket, és így eleve melegebb érdeklődéssel fordultak a nekik jutott megyék felé. Balázs fordultatos, jó stílusával olvasmányosan írta meg értekezését. Aki kíváncsi volt társai törekvéseire, az ő disszertációjából kiolvashatta, hogy becsületes, nemes szándék vezette valamennyiüket.”⁶⁰

Balázs Éva 65 oldalas munkája nem maradt visszhangtalan. Elsőként a *Magyar Nemzet* közölte róla ismertetést.⁶¹ A megjelenés évében részletes tanulmányban ismertette Iczkovits Emma és Balázs Éva köteteit Makkai László a Történelmi Társulat rangos folyóiratában, a *Századokban*.⁶² Makkai személyében szakember szólalt meg. Makkai erdélyi, jelesül kolozsvári születésű volt, és mint

58 Hunyady Lajos (1905–1991), mérnök, 1950-ig az MNB igazgató-helyettese, tudományos munkatársa, feladata a havi kiadványok elkészítése, pénzjegynyomdai üzemfenntartás felügyelete volt. Pályáját most nem követjük tovább.

59 Most csak rövid vallomásokra hivatkozunk arról, hogy állította pályára az általa tanított utolsó nemzedéket H. Balázs Éva. Balogh Piroska, Olga Khavanova, Krász Lilla, Kulcsár Krisztina, Milotay Nóra és Szakály Orsolya köszöntői. *Tanulmányok a 18. század történetéből. H. Balázs Éva tiszteletére*, Sic Itur ad Astra, 2000/4, 245–250.

60 MÁLYUSZ, *Visszaemlékezések*, i. m., 301.

61 LENGYEL Tamás, *Balázs Éva: Kolozs megye kialakulása*, Magyar Nemzet, 1939/8, 2. 27.

62 MAKKAJ László, *Iczkovits Emma: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Balázs Éva: Kolozs megye kialakulása*, Századok, 1939/9–10, 508–512.

erdélyi eredetű nemzedéktársai, Elekes Lajos, Gáldi László, Tamás Lajos, I. Tóth Zoltán, Juhász István, Jakó Zsigmond munkásságának fontos témája volt a románság története, és az egykor államalkotó magyarságnak a román nemzetiséggel való együttélése.⁶³ Ez a nemzedéket – beleértve a disszertációk szerzőit is – nem kísértette a közéletben akkorra kötelező frázisos hazafiság. Balázs Éva első nyomtatásban megjelent munkája hivatkozási alap lett, a mai napig számotartja a román vonatkozású magyar történeti szakirodalom.

A nyomtatott disszertáció megadta a lehetőséget, hogy a fiatal történész, Balázs Éva elkezdje pályáját. (De mégsem ez történt igazán, a pálya még akadozott.) Közben még tanári képesítést is szerzett. Egy érettségin meghallgatja bizonyos Sey Hedvig feleletét. Azt írja naplójába, hogy „ezzel a kölyökkel rögtön összebarátkoznék, ha kicsit fiatalabb lennék. Gondolom, az ilyen érzések válhatnak tanárnői gyakorlatban kivételessé.”⁶⁴ Délelőttönként bejárt az „Egyetemre” gólyákat okítani, délutánonként magántanítványai vannak. Köztük volt az érettségire készülő Litván György, aki származása miatt nem járhatott megfelelő iskolába. Kapcsolatuk egy életre szóló szakmai barátság lett.

Közben egyre – mint Litván György példája mutatja – súlyosabb dolgok történnek az országban.

Nemcsak inter arma silent musae, de inter leges is. [...] Nem tudom, mikor nyúlt be a politikum a magánéletbe úgy, mint mostanában. Kicsinyes maffiák, egyéni érdekek öltöznek nemzeti ruhába, tűznek kokárdát. Csupa német vezető, frissen vagy nem is magyarosított nevekkal vádolják a zsidóságot, hogy nem tud asszimilálódni. Én senkinek nem adok igazat. Távol állok a zsidóktól.

– írja Balázs Éva a naplójába.⁶⁵ A végzés után, 1939 és 1941 között az Államtudományi Intézet bedolgozó munkatársa. Az 1926-ban alapított Államtudomá-

63 GÁLDI László–MAKKAI László (szerk.), *A románok története. Különös tekintettel az erdélyi románokra*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1941 (A Magyar Történelmi Társulat könyvei, 6.). Az említett erdélyi születésű történész nemzedék három tagjáról, I. Tóth Zoltánról, Makkai Lászlóról és Jakó Zsigmondról lásd a *Korunk* 2011/májusi számát.

64 Balázs Éva naplója, 1938. VI. 7. A rokonszenves érettségiző lánykából, Sey Hedvigből, később jegyzett gyógyszerész lett.

65 Balázs Éva naplója, 1939. I. 7.

nyi Intézet 1941-től a Teleki Pál Tudományos Intézet tagintézményeként működött. Azért csak bedolgozó, mert mint naplójában megjegyzi, származása miatt most csak erre van mód.

A házasság Hunyady Lajossal

1941-ben házasságot köt Hunyady Lajossal.⁶⁶ A házasság egzisztenciális biztonságot ad. És ebben most nem az anyagiak jelentik a védelmet, bár messze nem elhanyagolható ez sem az állandó anyagi krachokkal küzdő családban, hanem a keresztény és nemesi származás. Bár magam is láttam a Hunyady család dokumentumait, mégis a leghitelesebb értelmező, Hunyady György *Szociálpszichológiam története* című visszaemlékezéséből idézek:

Minden heterogenitása ellenére az én családom helyzetére méltán alkalmazhatjuk a „magas középosztály” címkét, melyet édesanyám fiatalkori naplójából ragadok itt ki, ahol ennek elérését és stabilizálását céljaként jelölte meg, mint ahogy megítélésem szerint a 40-es évek elejére ezt el is érte. Ebben a kulcsszereplő apai nagyapám [Hunyady Ferenc] volt, történeti-nemesi származással, egy nagy állami bank vezérigazgatójaként s kormánypárti parlamenti képviselőként – a kor nyelvén megjelölve egy igazi „méltóságos úr”. [...] A negyvenes évek első felében is – a Horthy korszak bomlásának időszakában – a társadalmi presztízst és igazodási pontot apai nagyapám [azaz Balázs Éva apósa – Sz. Á.] képviselte a családban. [...] Hunyady Lajos a Műegyetemen mérnöki és közgazdasági diplomát szerzett, majd rövid állástalanság után a keresztény középosztály fellegrárában, a Magyar Nemzeti Bankban, a közgazdasági osztályon helyezkedett el. Korábban – mint egykori werbőczys diák – matematikát, fizikát tanított anyai nagyapám, Balázs Sándor tanár úr „magániskolájában”, s a mind erősödő személyes kötődése jegyében

66 Az esküvőt a városmajori rk. templomban tarották 1941. február 18-án. A férj, Hunyady Lajos ekkor a Nemzeti Bank tisztviselője, lakhelye Budapest, XII. Városmajor u. 27/a. A feleség tanúja Cs. Szabó László író. A házaspár lakhelye ezután Budapest, II. Ribáry utca 6.

ezt a munkakapcsolatot évtizedekig ápolta. A család idősebb lányának, Ágnesnek lett a vőlegénye, akihez minden más – levelezéséből reprodukálható – viszonyától eltérő érzések fűzték: semmi anyagiasság, semmi morózus perpatvar, hanem gyengéd törődés és eltökélt házasodási szándék. Ágnes azonban hosszú szenvedés után tüdővész áldozata lett, Lajos konok eltökéltséggel kitartott mellette, és felkavaró halála után is hétről hétre ott időzött anyai nagyanyám pasziánsz asztalánál. A 30-as évek második felében feltámadt az érdeklődése a család fiatalabb lánya, Éva iránt és ki is fejezte vonzalmát. Lajos ekkor nyilvánvalóan jó partinak számított, biztonságos családi háttérrel (itt már nem is szólva a nemesi előnevekről), emelkedő banki pályán, egzisztenciáját fémjelző luxuriózus gépkocsi birtokában... s emellett szinte családi beltág volt, kipróbált ragaszkodással.

Balázs Éva kapcsolata a Kornfeld családdal és Ireggel folyamatos volt. Örül, hogy ott „minduntalan emlegetik dicsfényben úszó doktorátusát”.⁶⁷ Már nem a Kornfeld Mária és Hanna barátnője, hanem becsülendő intellektus. (Különösen azért is, mert Kornfeld Mária nem fejezte be az egyetemet, nem írta meg disszertációját.)⁶⁸ Érzekelte a politikai klíma hatását Iregen is. A legfiatalabb Kornfeld-fiú, Tamás – aki 1939-ben mindössze tizenöt éves – ekként jellemzi szüleit: „Nehéz idők. Kevésbé sznobok.”⁶⁹ 1941 után jelen volt férje, Hunyady Lajos is, és 1943-ban, az utolsó „béke évben” természetesen fiát, Hunyady Györgyöt is magával viszi, a Kornfeld család legnagyobb örömére.

Amikor 1944-ben a német megszállás estéjén megjelenik Kornfeld Hanna – előre megbeszélték, hogy a bajban hozzájuk, a Hunyady-házaspárhoz fordulhat –, természetesen befogadták, annak ellenére, hogy ez nem volt veszélytelen,

67 *Balázs Éva naplója*, 1939. VIII. 5.

68 Kornfeld Mária nem írta meg disszertációját. Témáját Szekfűtől kapta, a Mátyás-kori városok kialakulását kellett volna földerítenie. „Mátyás várospolitikáját vagyonszerű hallgatónak azért lett volna hivatott kidolgozni, mert az észak-magyarországi városok levéltáraiban kutatás, oklevelek értékesítésére [sic – Sz. Á.] alapfeltétel volt a probléma helyes megoldásához. Nem hallottam arról, hogy Kornfeld elment volna Pozsonyba, Kassára és a többi városba. Úgy látszik, csak az Országos Levéltárban kutatott, ez pedig kevésnek bizonyult. A disszertáció nem készült el. Ebben a pontban előnyösen különböztem Szekfűtől: nálam nem lehetett egy kiadott témát nem megírni. Talán Kornfeldet is segíthettem volna. Arra azonban nem volt kedvem, hogy beleavartkozzam Szekfű ügyeibe.” MÁLYUSZ, *Visszaemlékezések, i. m.*, 298.

69 *Balázs Éva naplója*, 1939. VIII. 5.

mert a barátnő a németek körözési listáján igen elől szereplő, közismert zsidó család tagja volt. A Kornfeld család 1944 júniusában hagyta el Magyarországot, annak köszönhetően, hogy Chorin Ferenc megállapodott a németekkel.⁷⁰

Balázs Éva és családja a fővárosban éltek át 1944-et. A német megszállást követően naplójában – első pillanatra talán mehökkentő módon – azt írja Balázs Éva, hogy

soha nem látott színházi konjunktúra van. Az Operában hetekkel előre fogynak el a jegyek.⁷¹ Privát üzleti életem is [értsd bőven vannak tanítványai – Sz. Á.] virágzik. Kellemes tanítványaim vannak. És hogy az immár 3 éves robot el ne tompítson, akad más munka is. Iregi barátom, Balogh Jóska egy szegedi egyetemi tanár, Tóth László társaságában magyar leveleskönyvet ad ki, az első levél Szent Lászlóé, az utolsó Teleki Pálé. Ennek a kiadványnak én vagyok a női mindenese. Fordítok, korrigálok, tördelek és fontoskodom. Alkalmam nyílik belelátni egy szerkesztőség belső életébe, a meghitt utálatba, mely a szerkesztőtársakat összefűzi. Bejáratos vagyok a Révai nyomda szedőtermébe.⁷²

A történelem beleszól a pálya indulásába

A *Leveleskönyv* ötlete egyértelműen Balogh Józsefé volt. A munkálatok 1942-ben kezdődtek. A naplóban nem, csak a majdnem hat évtizeddel később megjelent könyv előszavában említi H. Balázs Éva a további közreműködőket: Illés Endrét, a Révai kiadó irodalmi vezetőjét és Bókay Jánost a kiadó igazgatóját. Az együttműködés jól ment egészen 1944 áprilisáig, Balogh József eltűnéséig.⁷³

70 A szerződés megkötésének részletes történetét lásd KARSAI Elek–SZINAI Miklós, *A Weiss Manfréd-vagyon német kézbe kerülésének története*, Századok, 1961/4–5, 680–719.

71 A korabeli mindennapi életéről lásd Márai Sándor naplóit, ezekben is sok a mai olvasó számára nehezen hihető leírás van a gyanútlanok, a személyes életükben nem korlátozottak hétköznapi valóságáról, illetve a *Kor-képek 1938–1945*, szerk. VINCE Mátyás–FÉNER Tamás, Bp., MTI, 2005.

72 H. Balázs Éva visszatekintő naplója, 1944 közepéről [utólagos, 1945-ös bejegyzésként].

73 SZEGEDY-MASZÁK Aladár, *Az ember ősszel visszanéz*, Bp., Európa Könyvkiadó–História, 1996 (Extra Hungariam), 2. köt., 304–309.; Ugyancsak személyes emlékekből rajzolja meg Balogh József portréját H. BALÁZS Éva. *Magyar leveleskönyv I–II.*, Szerk. BALOGH József és TÓTH László, kiad. H. BALÁZS Éva, Bp., Corvina, 2001, 5–7.

(Balogh József nem élte túl a háborút.) A munkálatok ekkor leálltak, 1947-ben kezdődtek újra, a kétkötetes munka első fele teljesen készen volt, a második kötetből sem hiányzott sok. A Révai kiadót azonban 1949-ben államosították, a nyomásra kész, imprimált első kötetet bezúzták. A két ládányi anyagot egyéb levéltári jegyzeteivel H. Balázs Éva megsemmisítésre ítélte. Férje, Hunyady Lajos azonban nem égette el, így kerülhetett elő a kézirat és nyomdai anyag 2000. június 8-án egy garázsból, kissé dúlt, megviselt állapotban, és jelent meg 2001-ben H. Balázs Éva „kiadásában” és előszavával.⁷⁴ Ez a könyv lehetett volna második nyomtatásban megjelent munkája, ha csak közreműködőként is.

A történelem azonban másként alakította az életet. Barátai közül Lengyel Dénes, az egyetemi barát, aki udvarolt is társnőjének, munkatáborban volt 1944-ben, de ez nem volt elég, H. Balázs Éva 1945-ben megtudja róla, hogy orosz fogóságban van, a hírek szerint „Odesszában fogoly”. Gogolákok letartóztatták.

Elekes a gödöllői fogolytáborban tifusszal fekszik. Viszont legkedvesebb barátnőm [Kornfeld Hanna – Sz. Á.], mondhatnám életem egyetlen igazi barátnője is száműzött, még ha valószínűleg kényelmes körülmények között is. A szegény Aladár [Szegedy-Maszák Aladár, Kornfeld Hanna vőlegénye – Sz. Á.] valahol német politikai fogoly.⁷⁵ Legkedvesebb tanárnőmnek [Kerényi Károlyné – Sz. Á.] a lányát hurcolták el.⁷⁶ Szegény Mályusom meg az utolsó években teljesen megbolondult, jobbra tolódott és családotul Magyaróvárra menekült. Oly szomorú gondolkodni és emlékezni ilyen körülmények között.⁷⁷

Állása egyelőre nincs. 1945 áprilisában elmegy jelentkezni a Nemzeti Múzeum új igazgatójához, Supka Gézához, hiába. Supka Géza titkárnője, Waldapfel Eszter biztatja, ne féljen, biztos, hogy a legjobb „proffok” [sic] fogják protezsálni, nem marad állás nélkül. Júniusban konstatálja, „[á]llásügyem lóg a levegőben.

74 *Magyar leveleskönyv I–II.*, Szerk. BALOGH József és TÓTH László, kiad. H. BALÁZS Éva, Bp., Corvina, 2001.

75 Szegedy-Maszák Aladárt, aki egyik fő szervezője volt a Kállay-kormány különbékét megcélzó titkos tárgyalásainak 1944. március 19-e után Dachauba deportálták.

76 A költő és műfordító Kerényi Grácia (1925–1985) megjárta a német börtönöket és az auschwitzi haláltábor is, de szerencsésen túlélte.

77 *H. Balázs Éva naplója*, 1945. IV. 22.

Közben Kosáry Domokos hazajött az orosz táborból és azt hiszem, elhelyez az Államtudományinál.” Ez nem történt meg. Fiát, Hunyady Györgyöt idézzük ismét, aki évtizedekkel később így magyarázta édesanyjának ezt a sikerei után is nehezen felejthető sérelmét: „örült lett volna Kosáry, ha mint igazgató, mint a történettudomány új csillaga, maga mellé vesz téged, aki gyerekkorától ismered, bennfentes voltál az őt pártoló iregi körben, különösen éles nyelvű, hiperkritikus társasági ember a politikai okokból épp letűnt Mályusz iskolából.”⁷⁸

A fellelt H. Balázs Éva-naplók sora 1946. március 2-án ezzel a mondattal szakad meg: „Én állítólag remekül nézek ki. A napi 5-6 órai gyaloglás mindenestre egészséges.” A korszakhatáron, az újjáépítés lázában és nehézségei között az induló történeispálya éppen válságban van. Az irány jó, de kétségesnek látszik minden további út, útelágazás. Mint majd a monográfiában látni fogjuk, még odébb van az igazi pályakezdés, még sok nehézség van előtte addig, amíg mint nagyszerű tanárunkat, mentorunkat, a nemzetközi tudományos életben is elismert történést fogjuk magunk előtt látni.

78 HUNYADY György, *Szociálpszichológiám története*, Bp., Osiris Kiadó, 2026, 27.

SZÁVAI DOROTTYA

JEAN STAROBINSKI, AZ ORVOS FILOLÓGUS

Egy kettős nemzetközi karrier története az orvostudomány
és az irodalomtudomány metszéspontjában

1. Bevezető

Jean Starobinski (1920–2019), a 20. század második felének egyik legjelentősebb és legnagyobb hatású irodalom- és kultúratudósa, esszéistája, a genfi iskola atyja, egykori lengyel zsidó emigráns szülők gyermekeként született, élt és alkotott Genfben. Starobinski munkásságának unikalitása az orvosi végzettség, s azt követő kb. tízéves pszichiátriai praxis (1949–1958), illetve a genfi orvosi egyetemen az orvostörténet oktatása, valamint az ezzel párhuzamosan kibontakozó irodalomtudósi/kritikusi pályafutás a genfi iskola hálózatán belül, mely az európai irodalomtudományban az egyik legnagyobb hatású irányzattá nőtte ki magát az 1960-as évektől. Starobinski irodalom- és kultúrtörténészként jelentékenyen felhasználta orvosi gyakorlatát és tudását, mennyiségileg és minőségileg is kiemelkedő oeuvre-je – melyet nemcsak az európai nyelvek többségére fordítottak le, hanem nem európai nyelvekre is (pl. kínai, japán) –, ilyen értelemben kettős karrierjének metszéspontjában született meg. (Jelezném a magyar fordítások rendkívüli megkésettségét is: az első magyar nyelvű Starobinski-kötet csak 2006-ban jelent meg szerkesztésében – a szerző kelet-európai gyökereinek ellenére.) Gondolatmenetemben e kiemelkedő jelentőségű kritikusi életművet mint kettős, sőt, ha az iskolaalapítói státusszal is számolunk, hármas értelmiségi karriert vizsgálom. Kérdésfelvetésem fókuszába kerül az életpálya hálózatos jellege is, mely transznacionális, iskolaépítő, illetve nemzetközi hatásából következik. A sors iróniája, hogy a francia nyelvű 20. századi irodalomtudomány e nagyja csak 1948-ban kapott svájci állampolgárságot.

Jean Starobinski már a maga idejében is nagyhatású, a tudománytörténeten mély nyomokat hagyó pályája messzemenően kínálkozik tehát az értelmiségi

karriertörténetek témakörébe, sőt, a 20. század második felének irodalomtudományából e szempontból is kiemelkedik. Starobinski először bölcsész végzettséget szerez, orvosit csak később, 1948-ban, saját vallomása szerint egzisztenciális megfontolásokból, valójában nyilvánvalóan történelmi kényszerből, illetve családi indíttatásból is. A pályáiv tehát sematikusan így néz ki: 1. bölcsész-diploma, 2. orvos-diploma, 3. tanársegéd (Université de Genève, 1946–1949), 4. a. orvosi, azaz pszichiátriai praxis (Clinique thérapeutique de l'Hôpital cantonal de Genève, 1949–1953; 1957–1958), 4. b. 1958–1985 bölcsész egyetemi oktatói és kutatói, „kritikus” (*critique littéraire*) praxis (Genfi Egyetem; John Hopkins Egyetem USA), közben orvostörténeti előadások a Genfi Egyetemen.

Jean Starobinski kivételesen hosszú és kivételesen „széles” (azaz széles spektrumú, kiterjedésű) életpályája – 98 évig élt és megszámlálhatatlan könyvet jegyzett – az imént említetteken túl több rétegében is figyelemre méltó az értelmiségi karriertörténetek kérdéshorizontjában. 1. orvos-filológus; 2. a genfi iskolán belül helye (iskolaalapító?, a genfi iskola atyja? Starobinski egyedi kánont képez a genfi iskola kánonján belül); 3. a humántudományokon belüli helye (irodalomtudós?, filozófus?, eszmetörténész?, (genfi) poszt-strukturalista?¹ hermeneuta?, komparatista?, orvostörténész?, zene-és képzőművészet-esztéta?, esszéista?) Az életmű ennek ellenére csöppet sem eklektikus, sőt, kifejezetten koherens, már-már kompakt egészet alkot.

Izgalmas adalék mindehhez, hogy már édesapja, a lengyel zsidó Aron Starobinski is kettős képzettségű volt: humán-, illetve orvostudományi tanulmányokat folytatott Lengyelországban. Ahogy az is figyelemre méltó, hogy Starobinski orvosdinasztia tagja, mindkét szülője orvos, egyikük pszichiáter volt – ő pedig egyfelől tovább vitte, másfelől megtörte ezt a dinasztikus karrierhagyományt.

Jean Starobinski (aki számos európai és amerikai egyetemen díszdoktori – *doctor honoris causa* – címet kapott) karriertörténetének csontváza – a díjai és tudományos társaságbeli, illetve akadémiai tagságai nyomán is eminens. Ahogy az is, hogy a 20. század második felének e meghatározó európai tudósa irodalomtudományi és pszichiátriai társaságoknak egyaránt tagja volt.

Starobinski par excellence *genfi* szerző: szülővárosa – ahol teljes, hosszú életét leélte – Genf. A város nagy alkotóinak krónikása volt, s erre a genetikus kötő-

¹ Lásd *Les mots sous le mots. Sur les anagrammes de Ferdinand de Saussure/Szavak a szavak mögött. Ferdinand de Saussure anagrammáiról* című, 1964-es nagyhatású alapművét.

désre nem egyszer hívta fel a figyelmet (Borges volna a kivétel). Irodalomtudományos életművének főszereplője nem véletlenül Jean-Jacques Rousseau, aki szintén Genf szülötte. (A genfi iskola atyja 1967 és 1993 között a genfi Société Jean-Jacques Rousseau, azaz Jean-Jacques Rousseau Társaság vezetője.) Starobinski víziója a genfi kultúráról külön tanulmány tárgya lehetne.

Starobinski egyetemi oktatói pályája is jelentékeny, több kultúrára és nyelvetületre kiterjedő: nem csak a a Genfi Egyetemen tanított, de a Johns Hopkins Egyetemen és a Bázeli Egyetemen, illetve a Collège de France-ban (1987–1988), valamint a zürichi École Polytechnique Fédérale-ban is.

A genfi mester irodalomtörténeti, csakúgy, mint művészetesztetikai írásaiban voltaképpen maga is értelmiségi karriertörténeteket vázolt fel, írásművészetében (jogosan nevezhetjük így) ötvözve a stílus franciás eleganciáját a legmagasabb tudományos igényességgel és a legmélyebb műértelmezésekkel. Montaigne-ről, Rousseau-ról, Diderot-ról, Voltaire-ról és más klasszikusokról szóló írói portréi, markáns társadalom- és eszmetörténeti érdekeltségükkel (emlékeztetöül: vaskos önálló eszmetörténeti munkái is igen jelentékenyek, elsősorban a felvilágosodásról értekezők, mint pl. az 1789, *Les emblèmes de la raison*/1789, *Az értelem jelképei* 1973-ból) egy-egy kiemelkedő európai művész-értelmiségi pályarajzaként is olvashatók – különös tekintettel arra, hogy Starobinski előszeretettel tért vissza hatalmas életművében egyazon alkotókhoz, mintegy spirális köröket alkotva: lásd Montaigne, Rousseau, Stendhal, Flaubert, Baudelaire vagy Mozart, Mahler, Goya – a portré, az értelmiségi karriertörténet fokról-fokra egyre erősebb kontúrokat, élesebb megvilágítást kapott. Ez a kitartó, makacs, már-már megszállott érdeklődés egy-egy művészóriás iránt paradox módon némileg leszűkítette e hatalmas oeuvre repertoárját, de mindeközben nagyon erőteljes narratívákat, karakteres pályáíveket bontakoztatott ki, akár a szoros szövegelemzéseken keresztül is. Starobinski értelmiségi karriertörténetei tehát nem a kanonikus fajtákhoz tartoznak, sokszor mozaikszerűen rajzolnak ki egy-egy értelmiségi karriertörténetet, ám annál szuggesztívebben, az olvasót – kvázi szépirodalmi igényyel – vonva be a tárgyalt szerző „életébe”.

A fentiek sorában kiemelendők a Rousseau-interpretációk: a bennük kibontott maszk- és szerepprobléma nyilvánvalóan Jean Starobinski markáns szerzői önreflexiójaként, művészi önarcképként is olvasható.

Mindennek magyarázatát az életmű, a szerző szellemi érdeklődésének és kritikai gyakorlatának sokrétűségében, konstruktív heterogenitásában kereshetjük, mely a strukturalista nyelvi megalapozástól a *close reading*-típusú szövegolvasáson és a fenomenológiai, hermeneutikai, illetve komparatistikai beállítódáson át az eszmetörténeti áttekintés vagy a művészetesztétikai elemzés szintéziséig ível.

2. Irodalom és medikalitás

Tanulmányom második felében a „Staro(binski)-jelenség” e kettőségéből kiindulva a szerző nagyhatású irodalmi tanulmányainak medikális vonatkozásaival foglalkozom: irodalom és orvoslás, jelentéseket generáló irodalmi szöveg és szimptómákat produkáló emberi test működésének összefüggéseivel. Problémafölvetésem esettanulmánya a *Madame Bovary*ről szóló nevezetes – magyarul sajnos nem olvasható – tanulmány (*L'échelle des températures. Lecture du corps dans Madame Bovary*), melyben a szerző az „Emma-képletet” a főhősnő testhőmérsékletének ingadozásából vezeti le, valamint a *Visszatükröződő melankólia* című Baudelaire kismonográfiát.

Számtalanszor láthatjuk, hogy egyes szövegekben meghatározónak mutatkozik egy sajátos percepciók kategória. A *Madame Bovary*ban a szöveg testi jellege szembeötlő: Emma Bovary mindenekelőtt egy test, mely például felfokozottan reagál a hideg és meleg érzetére: ritmikusan váltakozik testének hőmérséklete a szélsőségek között. A testhőmérséklet fokozatainak egész skáláját találjuk Flaubert-nél, különösen a *Bovaryné*ban. Persze megfelelő hajlandóság kell ahhoz, hogy az értelmező szívesen foglalkozzon egy motívum sorsával az elbeszélő szövegben.²

A francia nyelven megszülető Starobinski-életmű több rétegében is kínálkozik a kettős karriertörténet: irodalom és orvoslás felőli olvasatra. Egy 2006-os interjújában maga Starobinski körvonalazza interpretációs gyakorlatának történeti, elméleti kereteit. Ebbe pedig szervesen tartozik bele *a test, a tekintet, a medikalitás* felőli olvasat, amit előszeretettel gyakorol (hatalmas és sokrétű) életműve nagy részében.

2 Jean Starobinskivel beszélget Szávai Dorottya = *Poppea fátyla. Jean Starobinski válogatott irodalmi tanulmányai*, szerk. Szávai Dorottya, Bp., Kijárat Kiadó, 2007, 12.

Jean Starobinski munkássága nem csak sokrétűségéről híres (irodalom, zene, képzőművészet, esztétörténet), de interdiszciplináris jellegéről is (szinte bármilyen témához nyúl, behozza a társművészetek, illetve társtudományok szempontrendszerét), melyben az orvostudomány előkelő helyet foglal el. Egy interjúban így vall minderről – megnevezve legfőbb irodalmi „pácienseit”:

Nem elhanyagolható az a segítség, melyet egy másik tudomány nyújthat az irodalomtudomány számára. Magam orvosként váltam „interdiszciplináris” érdeklődésűvé. Irodalmi tanulmányaim után iratkoztam be az orvosi egyetemre, a háború alatt. Akkor úgy láttam, hogy abban a világban irodalmi tevékenységből nem tudnék megélni, s egy orvoscsaládban, mint az enyém volt, ez látszott a legkézenfekvőbb perspektívának. Az orvostudomány története és az irodalomtörténet kapcsolatáról írtam az *Akcio és reakció (Action et réaction)* című kötetemben, s vannak további ilyen jellegű terveim. [...] Régóta foglalkoztat a testi érzékek irodalmi kifejeződésének kérdése. [...] A *Bovaryné*(ban) bizonyos érzelmek testi észleléseken keresztül fejeződnek ki: a szerelem forróságaként, a gyűlölet hidegségeként. Balzac *César Birotteau*-jának a zárlatában az író által leírt fizikai fájdalom minden bizonnyal az infarktuskor érzett fájdalommal azonos: ezt a szorongást éli át Balzac hőse, amikor kifizette adósságát: ez emocionális tapasztalatának szomatikus lecsapódása. Balzac különösen érzékeny erre, így szinte felhív az effajta szövegértelmezésre.

A naturalistáknál pedig, leginkább Zolánál különösen hangsúlyossá válik ez az aspektus. A testileg átélt léttapasztalat irodalmi megjelenése a XX. században elszaporodik: klasszikus példája ennek Sartre *Az undor* című regénye, mely már-már ad absurdum viszi a testi percepció hangsúlyozását az emberi létezésben. Végül a modern irodalomban Proustnál teljesedik ki mindez, ahol hihetetlen gazdag repertoárját találjuk a testi létezésnek: a testi érzékeken keresztül átélt érzelmi tapasztalatra számtalan híres példával szolgál az *Eltűnt idő nyomában*: ilyen – csak, hogy a legnevezetesebbet említsem – az első kötetet bevezető elalvási epizód.³

3 Jean Starobinskiel beszélget Szávai Dorottya, i. m., 15.

Az orvosesszéista ezt vallja:

Klinikai orvosként szerzett tapasztalataim, nem pedig a pszichoanalízis vezetett arra a meggyőződésre is, hogy olyan tüneteket lássak a szövegben, melyek a rejtett réteghez vezetnek; a szöveg jeleit egy test jelzéseként, a szenvedő test megnyilvánulásaként vizsgálni, számomra a „praxis” része volt. Jóllehet a szöveg nem test, mégis hordozhat szenvedést, s lehet úgy tekinteni, hallgatni, vizsgálni, mint orvosnak a betegét.⁴

Starobinski úgy tekint tehát az irodalomtörténetre mint „átmenetre a kodifikált szomatikus percepciótól egyfajta árnyalt szomatikus percepció felé.”⁵ Itt jegyezném meg, hogy később Derridánál találkozhatunk ennek az elgondolásnak a továbbvitelével, aki Starobinskiével jelentékeny párbeszédben és vitában állt. (Elsősorban a *Jean-Jacques Rousseau: la transparence et l'obstacle* című könyv kapcsán.)

Ha a genfi iskola, az ún. *tematikus iskola* tudománytörténete felől közelítünk a kérdéshez, ugyancsak fontos belátásokra juthatunk irodalmi interpretáció és medikalitás szoros összetartozásáról az orvos esszéista munkáiban, melyek rendre egy-egy motívum vagy téma nyomába erednek. Azonban ez a strukturalista gyökerű szoros szövegolvasás olyan fenomenológiai, hermeneutikai, komparatív keretben bontakozik ki, melyben mindig „hangsúlyos a személyes mozzanat: az irodalomnak a személyes, egzisztenciális tapasztalatként való megélése, az irodalom és az élet összefüggéseinek kutatása”.⁶ A genfi mester boncasztalán a műalkotás, a szövegtest testrészei egy vérbeli orvos kezei közé kerülnek, aki egyúttal vérbeli humántudós is, emberséges orvos és „orvosságos” ember. Tudományosan szólva: nem pozitivistá tudós, hanem olyan gondolkodó, aki az orvostudományi tudását és tapasztalatát is *szubjektumtapasztalatként* éli meg, aki szikéivel akkor is a személyt boncolja, amikor a testet szedi ízekre.

⁴ Uo.

⁵ Uo., 15–16.

⁶ Uo., 16.

3. A tekintet poétikája

A test, a szem, a tekintet, a látás, illetve látvány, másképp a kép felőli műértelmezés kezdettől fogva meghatározó Starobinski munkásságában: *Racine és a tekintet poétikája* című nagy tanulmányától Rousseau-, Stendhal- és Flaubert-olvasatain át egészen a kései *Franz Kafka. A tekintet képei* című írásig.

A Starobinski-életmű koherenciájában döntő szerepet játszik az, amit a *tekintet poétikájának* vagy a *tekintet iskolájának* nevezhetünk: mind a teoretikus szövegek, mind a társművészetekre vonatkozó írások, csakúgy, mint a szövegértelmezések középpontjába állított *tekintet* egyszerre metaforája, alanya és tárgya az interpretációnak.⁷ A hatalmas életmű szembeötlő jegye a szemre, látványra, látásra, nézésre, tekintetre, irányuló szöveginterpretáció: az irodalom nyelvének a képi, a nem-verbális felőli „dekódolása”. Az alighanem legjelentősebb – irodalmi tanulmányokat tartalmazó – kötet, a *L’Oeil vivant* [Élő szem]⁸ a maga teljességében bontja ki és valósítja meg az alapkoncepciót, az értelmezői „szemre” hagyatkozó olvasásmódot.

A *Poppea fátyla* című esszéjében (mely a tekintet poétikájának bevezető és programadó írása) amint Starobinski a *regard* szó etimológiai elemzését adja, a tekintet kérdését a gondoskodás/oltalom összefüggésébe helyezi, az orvos is szól belőle.

Az etimológia segítségével észrevehetjük, hogy a francia nyelv az irányított látás jelölésére a tekintet [regard] szóhoz folyamodik, melynek szótöve [garde] eredetileg nem egyszerűen a nézés aktusát, hanem sokkal inkább a várakozást, a gondoskodást, a védelmet, a megfontolást és az oltalmat jelöli, (azzal a nyomatékkal, amelyet a megkettőzés vagy az ismétlődés prefixuma fejez ki [re]). A nézés [regarder] egy olyan mozdulat, mely igyekszik ismét *örizet alá venni* [reprendre sous garde].⁹

E szemléletmódnak egyszerre vannak orvostudományi és fenomenológiai gyökerei: „A percepció kérdése a kritikus legelső kérdése kell, legyen.” – ezt nevezi a szerző „*relation critique*”-nek, azaz „*kritikai viszonynak*”. Egy helyen így

7 A szöveg mint test, mint a test jelzése, sajátos percepciók kategória Starobinskinél. Vö. a hivatkozott interjúval, valamint pl. az alábbi tanulmánnyal: Jean STAROBINSKI, *L’échelle des températures. Lecture du corps dans Madame Bovary* = Uő, *Travail de Flaubert*, Paris, Seuil, 1983, 45–79.

8 Jean STAROBINSKI, *L’Oeil vivant*, Paris, Gallimard, 1961.

9 Jean STAROBINSKI, *Poppea fátyla* = Uő, *Poppea fátyla... i. m.*, 34–35.

vall Starobinski tekintet és nosztalgia összefüggéséről, amit általában inkább melankóliának nevez.

A nosztalgia ugyancsak egy tekintet, csakhogy ez az elkeseredettség tekintete, mely nem a másik felé, hanem az elveszett múlt felé fordul. E témának ugyancsak megvan a maga orvostudományi vonatkozása, ugyanis a nosztalgiát a XVII. századtól a XVIII. század közepéig orvosilag mint betegséget tartották számon. Tágabb horizontban tekintve, a nosztalgia az irodalomban a kezdetleges kultúrák kultuszának, az elveszett egység vagy bensőségesség keresésének, az aranykor vágyának leitmotívumaként jelentkezik.¹⁰

A test, az arc, a tekintet kitüntetése – s ehhez kapcsolódóan a medikalitás felőli olvasat – Starobinskinél egyfajta *nyelvkritikai* beállítódásból is fakad (*Poppea fátyla* című nagy hatású esszéjében mutatkozik meg a legerőteljesebben a heideggeri hatás), abból tudniillik, hogy a nyelv az irodalmi műben, azaz a beszéd művészetében sem az egyetlen médium, amire olvasásunk támaszkodhat, sőt: a szöveg nem verbális kódjai éppolyan erőteljes nyomok az interpretáció számára, köztük a szomatikus nyomok, a test, a betegség és az orvoslás nyomai.

4. *Visszatükröződő melankólia, avagy Melankólia a tükörben*

Jean Starobinski orvosi látásmódjának legnagyobb szabású irodalmi összegzését alighanem a *Visszatükröződő melankólia* (*La mélancolie au miroir. Trois lectures de Baudelaire*¹¹) című könyvében adja.

A Baudelaire-könyv szervesen kapcsolódik a szerző *melankóliára* vonatkozó kutatásaihoz, melyek olyannyira az életmű kezdeteire nyúlnak vissza, hogy Starobinski orvosdoktori disszertációját is ebből a témából írta. A melankólia témája végigvonul az életművön, hol a képzőművészet, hol a zene által megérzékített változatában, hol a *Mizantróp*, Beckett vagy Flaubert kapcsán, minden esetben, a Baudelaire-könyvben is, a kulturális hagyomány távlatában. „Meglá-

¹⁰ Jean Starobinskivel beszélget Szávai Dorottya, i. m., 16.

¹¹ Jean STAROBINSKI, *La mélancolie au miroir. Trois lectures de Baudelaire*, Paris, Julliard, 1989.

tásom szerint a melankólia kultúrtörténete az individuum történetét, az egyén boldogságát és boldogtalanságát, a világban elfoglalt helyét rajzolhatná föl. [...] A melankólia mintegy leképezi az európai kultúrát, ennek a kultúrának az egyik leitmotívumaként áll előttünk”¹² – vallja a szerző.

A *Visszatükröződő melankóliában* a Spleen-versek interpretációja során Starobinski a melankólia arisztotelészi definíciójára megy vissza, kitér a motívum mitológiai és ikonológiai vonatkozásaira, majd a baudelaire-i melankólia költészet-történeti előzményeire (Gautier, Vigny), valamint a költőnek az 1859-es *Szalonra* írt eszmefuttatásaira a szobrászatban fellelhető melankóliáról. Kijelöli *A Hattyú* (*Le Cygne*) című költemény Ovidiushoz, illetve Victor Hugóhoz fűződő intertextuális, valamint hatástörténeti kötődéseit, miközben arra is felhívja a figyelmet, hogy Baudelaire jól ismerte a melankolikus emberre, illetve a Melankólia megszemélyesített alakjára vonatkozó ikonológiai hagyományt.¹³

A Baudelaire-könyvben emellett lebilincselő eszmefuttatásokat olvashatunk melankólia és önarckép, melankólia és önreflexió összefüggéséről – másként a betegség self- és önreflexív vonatkozásairól, ami külön tanulmány tárgya lehetne. Ahogy melankólia és démoni összefüggése is, mely a Baudelaire-könyvben is előkerül, benne Kierkegaard nevezetes olvasatával, melyben a démoni által megszállt személyiség mint melankolikus áll előttünk. A kismonográfia számba veszi a *Spleen és ideál*beli melankolikus habitus attribútumait, mint a delet, a démoni szimbólumát, az akédia (csüggedés) óráját vagy a lomha járást. Álljon itt egy, a témával kapcsolatos fontos részlet:

Kíváncsúnak találta a „melankóliának”, „a fáradtságnak”, „sőt csömörnek” egyfajta elegyét, s azután hozzáfűzte: a gyönyör eszméje „egy női arcon annál vonzóbb kihívás, amennyivel az arc általában melankolikusabb”. Baudelaire bizonyosan jól ismeri a melankólia összes veszélyét. És abból, ami csábító a számára, „az ínségből és kétségbeesésből származó”, „visszafojtott keserűséget” olvassa ki, vagy esetleg „szellemi igényeket, ködösen visszafojtott becsvágyakat”. Ahhoz, hogy ezt az elfojtást megfelelően értelmezhesük, nem Freudot kell segítségül hívnunk, hanem ma-

12 Jean Starobinskivel beszélget Szávai Dorottya, i. m., 17.

13 A Baudelaire-könyvben emellett lebilincselő eszmefuttatásokat olvashatunk melankólia és önarckép, melankólia és önreflexió összefüggéséről.

gát Baudelaire-t, hiszen ő beszél erről a „szeszélyről”, „mely az orvosok szerint hisztériás, azok szerint viszont, akik az orvosoknál kissé mélyebben gondolkoznak, sátáni eredetű” (*A rossz üveges [Le Mauvais Vitrier]*, Szabó Lőrinc fordítása.)

Teljes ambivalenciáról van itt szó: Baudelaire „élvezettel és rettegéssel” „fejlesztgette” „hisztériáját”, ám szeretett volna „mindenből kigyógyulni, nyomorúságból, betegségből és melankóliából” egyaránt. (*Naplók*, ford. Földes Györgyi) [...] Baudelaire meghitt viszonyban állt a melankóliával. [...] Melankóliáról beszélni úgy, hogy szinte ki se ejti a melankólia szót. Ehhez a költőnek szinonimákhoz, egyenértékű kifejezésekhez, metaforákhoz kell folyamodnia, ami kihívást jelent számára. Átvitelt kell alkalmaznia. Legelőször is lexikailag. Az angolból átvett *spleen* szó, amely a görögből származik (*szplén*, azaz lép: itt található a fekete epe, vagyis a melankólia) ugyanezen kórra vonatkozik, ám csak közvetetten, s ezáltal valamiféle elegáns, ámde irritáló betolakodóvá lesz. A francia szókincs előbb fogadta be, mint ahogy – később ezt látni fogjuk – a már-már a spleen kifejezés cinkosaként beszüremkedő *dandy*, illetve *dandyizmus* szót. *A romlás virágaiban* a spleen domináns helyen szerepel: nem a verssorokban jelenik meg, hanem a címekben. Az első ciklusban, a *Spleen és ideálban* található *Spleen* című versek – bár a melankólia főnévet nem nevezi meg bennük a költő – értelmezhetők a kifejezés megannyi jelképént, körülírásos címereként. Más szóval, más képpel fejezik ki, vagyis allegorizálják a spleent, az pedig igen nehezen megállapítható, hogy az allegória vajon a baudelaire-i melankólia teste vagy árnyéka-e. [...] ¹⁴

S álljon itt végül, konklúzió helyett egy fontos részlet a francia nyelvű értelmiségi karriertörténet genfi ikonjának *Poppea fátyla* című híres esszéjéből: „az elrejtett – így a betegség is –, a jelenlét másik oldala.” ¹⁵ Nézz, hogy téged láthassanak!

14 Jean STAROBINSKI, *Visszatükröződő melankólia* = Uő, *Poppea fátyla*, i. m., 191–193.

15 Jean STAROBINSKI, *Poppea fátyla* = Uő, *Poppea fátyla... i. m.*, 33.

DECZKI SAROLTA

EGYSZEMÉLYES ÖSSZEMŰVÉSZETI PROJEKT

Kabai Lóránt pályájáról

A magyar kultúr- és eszmetörténetben számos olyan életpályát, sajátos karrierutat feljegyeztek már, melyek korántsem valamilyen előre kitaposott utat követnek. Jó példa erre Suki Béla, a bohém életű cigányprímás, nem mellesleg Hegel és Heidegger kutatója, filozófus. Vagy a Rejtő Jenő által is megírt („igazi”) Trebitsch Ignác életútja, aki beutazta az egész világot, s volt minden: lelkész, üzletember, titkosszolgálati ügynök, szerzetes, író. A leggyakoribb azonban mégis az, hogy a politika szól bele (nem ritkán drasztikus módon) az életpálya alakulásába. A szakmai szempontok helyett ideológiai elvárásokat érvényesítő, elnyomó rendszerekben a tehetséges emberek sorsa szomorúan alakul: vagy emigrálnak, vagy behódnak, vagy a perifériára kerülnek. Így alakult ki a Kádár-rendszerben a „három T” rendszere, s innen származik a sokat idézett mondás: az értelmiség előtt két út van, az egyik az alkoholizmus, a másik járhatatlan.

A 2010 óta berendezkedett rendszerben hasonló tendenciák voltak megfigyelhetők, mint a rendszerváltás előtt. Hol bornírtabban, hol engedékenyebben reagált az állami kultúrpolitika, de általánosságban a progresszív, underground, „nyugatos” kultúra háttérbe szorulása, elsorvasztása és a klientúra helyzetbe hozása volt tapasztalható. Ez az egyre romló helyzet pályákat, s vele egzisztenciákat tört meg, jelentős alkotókat sodort az emigrációba vagy a perifériára. Erről hosszasan lehetne írni, de a jelen tanulmánynak nem ez a célja, csupán fel szeretné villantani azt a kulturális-közéleti-politikai feltételrendszert, mely nagy hatást gyakorolt Kabai Lóránt pályájára is.

Mint ahogyan a vidéki származás is. Kabai 1977-ben született, és a Miskolc környéki Ongán nőtt fel. Családja nem értelmiségi, édesapja inszeminátor volt, ami több versében is megjelenik. A három gyerek közül ő a középső (bátyja: Zoltán, öccse: Csaba), és ritka konstelláció, hogy öccsével és bátyjával közösen

mutattak be performanszokat, adtak ki verseskötetet, vagyis az alkotás több területén működtek együtt, inspirálták egymást. Kabai Lóránt tehát – testvéreivel egyetemben – „kulturális migráns”, mely nem, vagy nem mindig egyszerű élet-szituáció. A kulturális közéleti diskurzusban újra meg újra felmerül a vidékről a fővárosba került fiatal értelmiségiek helyzete, akik jellemzően nem csak lakhelyet, hanem társadalmi osztályt is váltanak. Jellemzően alacsonyabb sorból származó emberek kerülnek városi vagy egyenesen fővárosi értelmiségi közegbe, ami egyrészt azzal az előnnyel jár, hogy mindkét rétegben ismerősek, de azzal a hátránnyal is, hogy egyikben sincsenek otthon igazán. Az e témában megszólalók számára alapélmény az idegenség, a nyelv és a saját múlt elvesztése, az otthontalanság, gyökértelenség, valamint az ezzel járó stressz. A kulturális migránsnak el kell hagynia azt a közeget, amelyben az egyéni habitusa kifomálódott, melynek a nyelvét beszéli, amelybe beágyazódik a saját élettörténete is.¹ A magyar kulturális-közéleti diskurzusban időről időre felmerül ez a téma, hiszen tipikus életpályamodellről és a vele járó nehézségekről van szó.²

Kabai azonban azok közé tartozott, akik szemlátomást sikeresen hidalták át a tér- és kulturális különbségeket, ahogyan Ongáról Miskolcra került gimnáziumba és egyetemre, majd onnan Budapestre. De Miskolc és a miskolciság mindig is fontos referenciapont volt számára, aktív részese maradt a város kulturális életének, és az egyik utolsó alkotása, a Zemlényi Attilával közösen írt *Vasgyári eklógák* is a mára elhagyott gyártelepen játszódik. A városhoz kötötte a *Műút* folyóirat, melynek 10 éven keresztül a szerkesztője volt, sőt, egyik alapító tagja, aki jelentősen formálta a lap arculatát, szellemiségét.

Helyek

Kabainak tehát úgy nőtt a „működési körzete”, hogy nem hagyta maga mögött a számára fontos állomást jelentő helyeket, hanem ezek egységes egészt, egyre tárguló világot jelentettek számára. Hűséges volt a helyekhez, és nehezen mozdult

1 Vö. Zsanna Nyíró–Judit Durst, *Racialisation rules: The effect of educational upward mobility on habitus*, Szociológiai Szemle, 2021/3, 21–50.

2 Néhány, sokat idézett szöveg: Háy János, *Az asszimiláns*, *Élet és Irodalom*, 2008. december 5.; BORBÉLY Szilárd, *Egy elvesztett nyelv*, *Élet és Irodalom*, 2013. július 5.; MILBACHER Róbert, *A kulturális migránsokról*, *Élet és Irodalom*, 2020. május 22.

ki onnan, ahol otthon érezte magát. Az Erzsébetvárosban lakott éveken keresztül, ahol élete utolsó éveiben rengeteg fotót készített, melyek az utolsó két kötetben, a *Moaréban*³ és az *El sem kezdett versekben*⁴ jelentek meg. Ezek a fotók jellemzősen romos, lepusztult városi tájakat ábrázolnak, ahol az ég csak a házfalak között, szűkösen mutatkozik meg. Kedvenc helyei az Izabella utca, a Hunyady tér (ahol most a neki szentelt emlékfá és emléktábla található), a Király utca.

Pozsonyról is számos fotó található az utolsó két kötetben, hiszen Kabai számára nagy eseményt jelentett, amikor a Visegrad Literary Residence Program támogatásával másfél hónapot töltött a szlovák fővárosban. S ezzel együtt egy sajátos hely- és tértapasztalatot is: a turista-lét könnyűségét és felszabadultságát. „Négy hete turista vagyok a saját életemben is. / miközben párbeszéd-Pozsony utcáit bejárom, magamban / is találok furcsa mondatokat, melyeket meg kell oldanom. / elvesztem, belemosódtam a városba...”⁵ Pozsony többféle összetételben is előfordult a kötetben: mozaik-Pozsony, papa-Pozsony, társasjáték-Pozsony, párbeszéd-Pozsony, puhagyolcs-Pozsony és híd-Pozsony. S míg Budapesten csak szűk réseken keresztül, addig az itt készült fotókon a maga tágasságában mutatkozik meg az égbolt. A pozsonyi tartózkodás azért is jelentett óriási élményt számára, mert egyébként nehezen mozdult ki Budapest általa belakott részeiből, de ha mégis, akkor intenzíven megélte az adott hely szellemiségét, legyen szó Bakonyánáról vagy Nagyváradról. Az előbbi kapcsán a Kabai-versekben ritka természet is felbukkan, s vele a csönd és nyugalom. A partiumi város pedig (Pozsonyhoz hasonlóan) vonzó volt az idegenszerűségével és az otthonossággal. Térben tehát viszonylag szűkös ennek a pályának a kibontakozása, tematikusan, műfajilag, vagy „tevékenységi köröket” tekintve azonban nagyon is gazdag. Kabai volt festő, performer, szerkesztő, mentor, költő, közéleti ember, csapos, szervező. A kortárs művészeti élet ismert alakja, egy hálózat fontos csomópontja, mely összefogott zenészeket, képzőművészeket, írókat, költőket, fiatalokat és idősebbeket, vidékieket és budapestieket. Jelen szövegben már csak a terjedelem okán sem törekszem arra, hogy ezt a pályát és életművet a maga teljességében bemutassam, inkább a sokszínűség felvillantása a cél. A költői pályával jelen tanulmányban nem foglalkozom, mivel azt különálló, nagy egységnek tekintem.

3 KABAI Lóránt, *Moaré*, Bp., Joshua könyvek, 2021.

4 KABAI Lóránt, *El sem kezdett versek*, Bp., Prae Kiadó, Mission Art Galéria, Nimue Kiadó, 2024.

5 KABAI Lóránt, *Moaré*, i. m., 67.

Sajnos, írásos anyag meglehetősen kevés áll rendelkezésre, ezért főleg interjúkra és a bátyjával, Kabai Zoltánnal történt beszélgetéseimre támaszkodom.

Új Bekezdés

A sokszínűség már pályája elején is megmutatkozott. Ahogyan egy interjúban mondja később:

Igen, érettségi után a Képző intermédia szakára jelentkeztem, és voltam képp mindig is inkább festő, pontosabban több műfajban alkotó képzőművész szerettem volna lenni – a sikertelen felvételi után, amikor inkább magyar szakra mentem is. Ma úgy érzem, egyik sem élvez prioritást, ugyanolyan fontos számomra mindkettő, amikor lehet, egymásba is öltöm őket, legtriviálisabban akkor, amikor a könyveim borítója, esetleges képanyaga saját mű, de vannak „műfajközi”, intermediális munkáim is. Az meg nyilván teljesen más kérdés, hogy kívülről nézve inkább irodalmárnak tűnök fel, mint képzőművésznek, még ha az utóbbi időben nem is írtam, viszont egész sokat festettem.⁶

Vagyis már pályakezdőként is több művészeti ágban kipróbálta magát, mindegyikben alkotott és mindegyik szerves egységet képzett a többivel: a performansz, a festészet, a fotó, az írás.

Miskolcon a '90-es évek elején alakult az Új Bekezdés Irodalmi Alkotócsoport és Művészeti Egyesület, és amely eleinte újsághirdetésekből kereste a tagjait. Így nyitotta rá az ajtót az alapító Vass Tiborra a kör több tagja is. Hetente találkoztak, lehetőségük nyílt később a helyi lapokban és antológiákban publikálni, valamint irodalmi esteket rendeztek, táborokat szerveztek. A *Spanyolnátha* folyóirat 2021. évi 2., 3. és 4. száma⁷ külön blokkot szentel az Új Bekezdésben pályájukat kezdők visszaemlékezéseinek, műveinek. Kabai így emlékszik a 28 évvel korábban történetekre:

⁶ B. ZETAS Péter, „Amiről írok, az nem újdonság” – Interjú Kabai Lóránttal, <https://irodalmiszemle.sk/2016/08/amiről-írok-az-nem-újdonság-interjú-kabai-loránttal/> (Utolsó megtekintés: 2026. 02. 18.)

⁷ Lásd <https://101.spanyolnatha.hu/archivum/> (Utolsó megtekintés: 2026. 02. 18.)

„Lóri! Otthontalan, Végül az Első hangonban. Gratulálok! Tiszadobon előszóban is! Feltétlenül! Üdv: Vass Tibi” – olvasom a hivatalos hangvételű levél alján a kézírásos üzenetet, megőriztem a példányomba hajtogatva, szinte el is felejtettem, hogy eltettem annak idején. Most meglátva viszont eszembe jutott az az áprilisi péntek délután (a levél dátumára hagyatkozva 9-e lehetett, 28 évvel ezelőtt, épp csak elmúltam 16...), emlékszem, megérkeztem a barátommal az Új Bekezdés akkori, Corvin utcai irodájába (itt egy pillanatra elbizonytalanodtam, hogy akkor talán még Korvin Ottó volt az utcanév? nem valószínű), Tibor egyből a kezembe nyomott egy borítékot, benne e levél, mondom, pontosan emlékszem, mennyire zavarban voltam, előtte nagyjából három héttel jelent meg először versem nyomtatásban (az akkor még létező Új Magyarország napilap hétfői irodalmi mellékletében egy teljes oldalt kapott a miskolci Új Bekezdés Irodalmi Egyesület), e levélben pedig egy antológiaközlésről értesítettek, zavarban voltam és örültem egyszerre.⁸

Arról is ír, hogy később, amikor maga is aktívan foglalkozott tehetséggondozással, teljesen tisztában volt azzal, hogy mit jelent az első közlés egy 16 éves fiatal esetében; ebből még minden és semmi is lehet. (A saját versét például nem közölné.) A többség számára inkább az utóbbi, mint ahogyan Új Bekezdésben pályát kezdő alkotók többségénél is látszik. De számukra alighanem az adott időszakban mindennél fontosabb volt a közeg, a lehetőség, az együttlét lehetősége – ahogyan ez a *Spanyolnáthában* közölt visszaemlékezésekből kiderül.

ÜljLeBélaSzedekLevest

A három testvér alkotó- és performanszcsoportjának létrejötte is a '90-es évek közepére tevődik, és az avantgárd dal való találkozás inspirálta. Annak is az az ága, mely a művész testét is médiumként kezeli, és nem ódzkodik a szélsőségebb gyakorlatoktól sem. Idekívánczik az az életrajzi tény, hogy Kabai Lóránt

8 KABAI Lóránt, *Első hangon, második menet*, <https://arhiv.spanyolnatha.hu/archivum/2021-3/97/ube-harminc-br-elso-hangon-masodik-evad/elso-hangon-masodik-menet/5399/> (Utolsó megtekintés: 2026. 02. 18.)

egy ideig a Miskolci Egyetem Doktori Iskolájába járt, ahol Hajas Tiborból akart doktorálni. Aki legendás performanszáról, *A halál székszeplijéről* írta:

Egy művészen eleve kell, hogy legyen valami önvészélyes. Ez azonban önmagában nem elégíti ki. Ugyanazt az előreláthatatlan, megváltó gesztust, mely nem az övé, mely kegyelemként éri, mellyel nem ő választ, hanem őt választják, most már saját magán akarja végrehajtani, illetve végrehajtatni. Műalkotássá kényszeríti magát; saját Gólemje lesz.⁹

Hasonló *ars poetica* szerint működött a testvérek csoportja is. Eleinte Mezőkövesden kezdtek el fellépni, a Parttalan Irodalmi Esteken, melynek keretein belül felolvasásokat, performanszokat rendeztek¹⁰. Szerepeltek továbbá a Miskolci Galéria rendezvényein is, Miskolcon a Kossuth Gimnáziumban, később a Roham Bárban, a Műegyetemen, a Titanic Fesztiválon is. Az utóbbi helyszínen a három testvér közül csak Lóránt és Zoltán szerepelt, és az előbbi egy testfestyemény csinált: bekente magát festékekkel, és beleforgatta magát egy vászonba. Az akcióról Szkárosi Endre is írt az ÉS-be, és az avantgárd miskolci derékhadaként emlegette őket.

Amikor a mezőkövesdi szervező, Molnár Gábor elkezdett Egerben, a legendás Más Klubban is esteket szervezni nekik, a mezőkövesdi közönség oda is követte őket. Valóságos rocksztárok voltak. Történt egyszer, amikor Kabai Csaba éppen kiszállt a csoportból, és a helyére Mándoki György került, hogy kicsit hosszadalmassá váltak az előkészületek. Kabai Lórántnak ugyanis szüksége volt egy vasalóra, amivel viaszt kellett olvasztani a karjára, ahhoz pedig kábel kellett volna, stb. Telt az idő, a klub tulajdonosa idegeskedett. Zoltán le volt ragasztva a színpadra csomagolópapírral, és a közönség már rázta a rácsot, hogy mikor kezdenek. Erre a beugrós Mándoki kérde, „mi lesz itt, Deep Purple koncert?” A válasz: „nem Gyuri, minket itt szeretnek”. Kabai Zoltán elmondása szerint „a csúcson hagytuk abba”.

9 HAJAS Tibor, *Performance: A halál székszeplije 1.* = Uő, *Szövegek*, s. a. r. F. ALMÁSI Éva, Bp., Enciklopédia Kiadó, 2005.

10 Az estek leírását és a róluk készült videókat Kabai Zoltánnak köszönöm.

Bruthalia Alkotókör

Erről a társaságról kevés írásos anyag van, érdemes tehát hosszabban idézni egy interjút:

'90-ben, a rendszerváltás eufóriájában alapította a miskolci Bölcsész Egyesület négy lelkes fiatalembere: Béki István, Őz Zsolt, Tamás Róbert és Zemlényi Attila – felolvasó- és performanszesteket, kiállításokat szerveztek, és az azonos nevű fanzint szerkesztették (a Thalia istennőre utaló név így valamiféle kegyetlen virágzást, véres virulást jelent). A fanzint szó szerint értsd: a fénymásolatokban terjesztett lapot kézzel állították össze, jellemzően kéz- és gépiratokból. (Az árat a Borsodi Világos mindenkori korszáára szabta meg.) A hősidőkben évi két-három szám is megjelent, óva őrzöm e példányokat – ma már jóval egyszerűbb mindent számítógépen megcsinálni, így állítottuk össze már együtt a 16-os lapszámot. Jó lenne egyszer visszatérni a „klasszikus” módszerhez... Magam '97-ben, elsőéves egyetemistaként kaptam meghívást a Bruthaliába, akkor még nagy lendülettel csináltunk néhány lapszámot és jó néhány felolvasást, majd egyre ritkultak a megjelenések, de még mindig nincs vége! (Még ha Atis rendre el is mantrázza: „Az Alkotókör végnapjai!”)¹¹

Képzőművészet

Kabai Lóránt egyszemélyes összeművészeti projekt volt. Képzőművészeti tevékenysége rajzokat, festményeket, fotókat, kollázsokat, avantgárd gesztusokat egyaránt magába foglal.¹² A fotók többnyire fekete-fehérek, rajtuk városi táj, vagy groteszk jelenetek, falfirkák. Kabait szemlátomást a homlokzat mögötti enyészet, a szürreálisba átforduló mindennapi élet, a nem-konvencionális érdekelte, az össze-nem-illés, a fricska, a geg. Műanyag játékállatok a billentyűzeten,

11 HORVÁTH Előd Benjamin, *Beszélgetés kabai lóránt költővel, íróval. A név és a semmi*, [https://cdn.prod.website-files.com/6240c9003f43df2b91611633/62447bb0a8356ec89b68326d_HelikonKolozsvar_2014.01.10%20-%201.szam%20\(639\).pdf](https://cdn.prod.website-files.com/6240c9003f43df2b91611633/62447bb0a8356ec89b68326d_HelikonKolozsvar_2014.01.10%20-%201.szam%20(639).pdf) (Utolsó megtekintés: 2026. 06. 06.)

12 Ezeket itt dokumentálta: <https://www.instagram.com/kkloor/>. (Utolsó megtekintés: 2026. 06. 06.)

egy kinyitott esernyő az aszfalton, rácsos ajtó fölött a felirat: „Nonszensz élelmiszerbolt”, egy nyakkendő viselő plüssmackó egy széken ülve, és hasonlók. Városi tájaira pedig a komorság, a szűkösség, a lepukkantság jellemző, és az, hogy az égbolt csak kis részekben jelenik meg.

Festészetéről a *Műúttal* szoros kapcsolatban levő, a miskolci és a budapesti MissionArt Galériát üzemeltető Kishonty Zsolt írja:

kabai bátor és félénk egyszerre (legalábbis amikor képkészítésbe vág, azt hiszem), bátor, mert belevág, de fél, hogy mi lesz belőle. Ezért aztán jellemzően és előrelátóan sok szériaművet készít, amelyek egyrészt azért jók, mert a képek készítése egyben folyamatos gyakorlás vagy edzés, hogy keze mind biztosabban állítsa elő azt a felületet, amit kigondolt, másrészt a sorozatok gyakran egy önálló, önmaguknál monumentálisabb hatást kiváltó művekké állnak össze. Ez a rá jellemző szerialitás a képek belső struktúrájában is megnyilvánul, folyamatosan jelen van, sőt egyik lényegi eleme képeinek. A vonalak vagy más formák ismétlődése egy bizsergő monotóniát idéz elő, amiben a bizsergést a finoman moduláló apró rezgések és különböző véletlen tévedések mint felhangok adják. Mindig is csodáltam a kaotikus rendet – ami, mint tudjuk, már egyáltalán nem ellentmondás a modern fizika és kozmológia szerint –, mert valahol az élet és az emberi természet örökös ambivalenciája nyilvánul meg benne, néha pedig, mint lóri képeinek esetében is, a művészet még gazdagabb és rejtelmesebb dimenzióit is képes magába sűríteni.¹³

Kevésbé a képzőművészethez tartozik, inkább sajátos avantgárd gesztusként értelmezhető a vonalkód-projekt. Ennek a megörökítése a bátyjának köszönhető.¹⁴ A projekt lényege az, hogy Kabai Lóránt az általa rendszeresen szívott cigaretta vonalkódját felragasztotta celluxszal mindenféle helyekre, bármerre járt. Vagyis nyomott hagyott maga után, s mivel különösen szoros kapcsolatban állt az adott cigarettamárkával, ezért ez a gesztus úgy is értelmezhető, mintha saját magából

13 KISHONTY Zsolt, *kabai lóránt kiállítása*, <https://missionart.hu/kiallitas/kabai-lorant-kiallitasa/> (Utolsó megtekintés: 2026. 02. 19.)

14 KABAI Zoltán, *Vonalkód. Kabai Lóránt művészeti akciójáról*, <https://www.kulter.hu/2016/04/vonalkod/> (Utolsó megtekintés: 2026. 02. 19.)

hagyott volna ott egy darabot. Ahogyan a bátyja írja: „A vonalkód elhelyezése, illetve nyomhagyása különböző helyeken – mintegy behálózva egyfajta teret –, nem csak a csiganyál, amit magunk után hagyunk, hanem a művész elemi igénye a folyamatos jelenlétre.”¹⁵ Ez a jelenlét behálózza az időt és a teret, hiszen ezek a véletlenszerűen felragasztott nyomok még sokáig ott maradtak.

JAK Füzetek

Kabai Lóránt 2006–2007-ben a József Attila Kör kortárs irodalmi könyvsorozata, a JAK-füzetek egyik sorozatszerkesztője Mizser Attilával (már ő sem él) együtt. Ahogyan egy interjúban mondja, teljesen szabad kezet kaptak, cserébe viszont nekik kellett előteremteniük a támogatást a kiadványokra. Kabai legnagyobb teljesítménye ez alatt az idő alatt a 2007-ben megjelent *Egészrész* című antológia, mely a L'Harmattan Kiadónál jelent meg. Alcíme: *Fiatal költők antológiája*, vagyis reprezentativitásra tart igényt. A kötetnek viszonylag nagy visszhangja lett, nem egy kritika vitatta a szerkesztői koncepciót, és azt állapították meg róla, hogy két részre osztja a kortárs költészetet: a Telep Csoportra és a miskolciakra. Kabai maga azt állítja, hogy szigorúan válogatott, és „kimaradt a nyelvjátékos vonal, és ha ma újra szerkeszthetném, és esetleg még új szerzőt is bevennék, ez a vonal bizonyosan kimaradna továbbra is”.¹⁶ A szerzők között érez valami közöset, ez pedig egyrészt „a hagyományokkal szembeni szeretetteljes pimaszság”, másrészt a fogékonyság, nyitottság az „emberi létkérdésekre”. Ezt alighanem saját költészeti alapállásként is értelmezhetjük.

Mikor kitaláltam, hogy jó lenne egy ilyen körkép, egyúttal az is megfogalmazódott, hogy nem szerzők szerint kívánom összeállítani, hanem egy olyan szövegfolyamot szeretnék, mely kirajzol egy, mondjuk úgy, már-már novellisztikus, tematikusan végigkövethető ívet. Bizonyos témáknál „csomósodás” alakul ki (természetes módon, nem volt előzetes tervem, így adták magukat a versek), másutt pedig valamivel lazább a te-

¹⁵ Uo.

¹⁶ DEMUS Gábor, *Műút az úrbe*, <https://litera.hu/magazin/interju/muut-az-urbe.html> (Utolsó megtekintés: 2026. 02. 19.)

matikus kapcsolódás. Ez mániám egyébként: mikor először JAK-füzetes felolvasást szerveztem és szerkesztettem (még a 2006-os Könyvfesztiválon), ott is úgy állt össze a dolog, hogy nem szerzői blokkokban olvastak fel a résztvevők, hanem az előre megszerkesztett koreográfia szerint.¹⁷

A Műút

A 2007-ben Miskolcon alapított folyóirat Kabai pályájának egyik legfontosabb állomása¹⁸. Alapító szerkesztő volt, s tíz évig dolgozott a lapnál, a szépirodalmi és a képregény rovatot vitte. Ahogyan a lenti interjúrészletből látni fogjuk, a szerkesztői munka mentorálást, tehetséggondozást is magában foglalt, mely általában is feladata az irodalmi lapoknak, de a *Műút* szerkesztősége irodalmi tábornak is szervezett Miskolcon, a Vasgyár területén pályakezdőknek, valamint rendszeresen meghirdették a Deákpoézis nevű irodalmi tehetségkutatót pályázatot.

Kabai tíz év után saját elhatározásból hagyta ott lapot, mely egyrészt törést jelentett számára, másrészt felszabadulást. Döntésének oka a magyar irodalmi életben egyre jobban eluralkodó rossz közérzet, a kormányzati térfoglalás az irodalom intézményeiben, és a források önkényes átcsoportosítása a saját tábor felé. Régi irodalmi műhelyek, lapok elsorvasztása, és a klientúra pénzzel kitömése, minden szakmai konszenzussal szembe menve. Kabai élesen és nyilvánosan bírálta ezt a folyamatot, közérdekű adatigénylést is nyújtott be egy-egy igazságtalan döntés nyomán. Különösen irritáló volt számára az Előretolt helyőrség nevű „íróakadémia” létrehozása, mely jókora állami támogatásból tehetséggondozó műhelyt hozott létre, míg a már régóta létező hasonló célú kezdeményezések arcpirítóan kevés pénzből működtek. Kabai a nyilvánosság előtt adott hangot véleményének, akár interjúkban, akár Facebook-posztokban. Egy idő után világossá vált számára, hogy a *Műútnak* megítélt pályázati pénzek jelentős apadásában, sőt, elfogyásában szerepet játszik az ő közéleti szerepvállalása. Ekkor döntött úgy, hogy ott hagyja a szerkesztőséget.

¹⁷ Uo.

¹⁸ A lapról bővebben: Kiss Péter, *A titok neve: Műút – Sikertörténet és viharfellegek*, <https://kultura.hu/a-titok-neve-muut-sikertortenet-es-viharfellegek/> (Utolsó megtekintés: 2026. 02. 19.)

A továbbiakban hosszabban idézek egy interjúrészletet, melyet ekkoriban készíttetek velem, és amelyben a *Műút*-ban betöltött szerepéről beszélek:

minimum főállásnyi időt dolgoztam minden nap a Műúttal (ide értve nyomtatott lapot és a portált, na meg a „mentorkodást”, az egyes szerzőkkel való közös munkát is), meg például a fura érzés, ahogy a minap láttam a lap szerkesztőségi összejövetelén készült fotókat, melyeken már nem szereplek, mivel már nem vagyok benne... Vagy másfelől: volt egy fontos dolog, melynek mentén elég pontosan definiálni tudtam magam, most meg nincs. (Van más, persze, ami mentén öndefinícióm lehet; és akkor eszembe jut András Laci barátom vicce a társadalmistátusz-változásról, hogy hogyan is érzi magát a kedvesem, aki az ország egyik legjobb szerkesztőjével jött össze, de most csak egy pultos gecibarátnője. :))) Tíz év nem kevés, pontosan emlékszem az indulásra, és mindarra, amit és ahogyan építettem-építettünk a Műútnál, és e tíz évben minden energiám beletettem, tényleg a szerelemgyermekemként tekintettem a Műútra (ez máig nem változott meg) – hát ezt jelentette és jelenti nekem ez az időszak: *mindent*. (Bocsánat, most nem szeretnék spórolni az ún. nagy szavakkal.)

Ebben a *mindenben* benne van az a sok fiatal és nem annyira fiatal pályakezdő, akikkel a lap- és könyvsorozat-szerkesztés során, vagy épp a Deákpoézisen és a Szöveggyárban dolgozhattam együtt, és akiknek, úgy érzem, sikerült segítenem elindulni – dehát eleve ez volt az egyik fő célom: minél több pályakezdőt segíteni, támogatni, közölni, adott esetben más lapoknál dolgozó kollégák figyelmébe ajánlani. Így pedig, azt hiszem, még érthetőbb a büszkeségem és boldogságom, hogy az utódom a lapnál az a Borda Réka lett, akit magam javasoltam, és aki már a kezdetektől a Szöveggyár résztvevője, az utóbbi években mentora volt, ez évtől Vida Kamillával együtt pedig szervezője-vezetője lesz.

Benne van ebben a *mindenben* az is, hogy az ország egyik legszomorúbb, legszegényebb vidékén sikerült egy nagyon komoly, jópresztízsű lapot és műhelyt létrehozni és megtartani, programsorozatokat szervezni (a Jenei László kollégám szervezte beszélgetéssorozat, *A Műút a könyvtárba vezet* például szintén lassan tízéves); korábban a *Műút-napok* és a *Műút-hetek* folyamán annyi kultúrprogramot adtunk Miskolcnak, mint

egy jól működő nagyvárosi kultúrház. Bár a Műút országosan terjesztett lap és a fővárosban is komoly jelenléttel bír, azért mégiscsak tudható, földrajzilag hová lehet kötni, miközben már az induláskor eldöntöttük, nem válhatunk provinciálissá semmilyen értelemben.¹⁹

A Legenda

Kabai Lóránt nemcsak a szerkesztésről mondott le a *Műútnál*, hanem egyik fő jövedelemforrásáról is. A szerkesztésért kapott pénzből megélni ugyan nem lehetett, de viszonylag stabil és kiszámítható összeget jelentett, melynek a hiánya érezhető volt számára. Az irodalmi életben és környékén azonban nem akart már állást vállalni, és nagy valószínűséggel nem is talált volna. Radikális váltásra szánta tehát el magát: csapos lett egy Király utcai kocsmában. Elmondása szerint jót tett neki, hogy kiszakadt az irodalmi közéletből, a vele járó frusztrációból és stresszből, és nem közvetlenül, a saját bőrén kell éreznie a kultúrpolitikai döntések hatásait. Teljesen azonban nem szakadt ki, hiszen számos barátjának, ismerősének lett a törzshelye a söröző, kis irodalmi szigetté vált. Kabai tehát felszabadult a nyomás alól, tervezte, hogy újra elkezd festeni, és talán verset írni is.

Ez a csaknem idilli állapot a 2020-as karantén bevezetésével ért egyszeriben véget. Aztán átalakították a sörözőt is. Kabai egy másik helyen lett pultos, de ott sem maradt sokáig. A nehezebb időket a képei eladásával próbálta átvészelni, több-kevesebb sikerrel, aztán a Múcsarnokban kapott állást.

Mint fentebb írtam, a költői pálya alakulástörténetére nem térek ki, az egy külön, terjedelmes tanulmány tárgya lenne, hiszen mégis csak a költészetet tekinthetjük Kabai Lóránt pályája legfontosabb vonulatának. A különböző művészeti ágak, tevékenységek, azonban kölcsönösen kiegészítik egymást nála, sőt, alkalmanként egymásba szervesülnek. A vizualitás és a szövegalkotás technikája között hasonlóság van, mint ahogyan a perfo-manszok és a versek esztétikája között is. S nem csupán esztétikájuk, hanem világlátásuk, közérzetük, hangulatuk szerint is.

19 KABA LÓRÁNT, *Hol a kurvaistenben élünk?* <https://litera.hu/magazin/interju/kabai-lorant-hol-a-kurvaistenben-elunk.html> (Utolsó megtekintés: 2026. 02. 19.)